

PREFAȚĂ

Am ezitat uneori dacă să las printre manuscrisele mele postume paginile ce urmează. Ceea ce mă făcea să ezit, era faptul că în zugrăvirea unora din figurile prezentate am fost silit să folosesc prea mult negru, că ele apar cu prea multe slăbiciuni omenești. Dar în cele din urmă a prevalat motivația că toate faptele evocate în legătură cu ele sunt autentice, că trăsăturile de caracter pe care le-am relevat se bazează pe astfel de fapte și că deci nu eu sunt răspunzător dacă fondul lor sufletesc a fost atât de deficitar.

S-ar putea să fiu învinuit că am menționat fapte, care ar fi trebuit să fie trecute sub tăcere. Dar n-am menționat decât fapte care erau de notorietate publică, acțiuni din care autorii lor nu făceau niciun secret, pe care uneori le manifestau cu dezinvoltură și cu cinism. Și, atunci, de ce ar fi trebuit să fiu eu mai grijuliu de prestigiul lor decât au fost ele însele?

Apoi, unele din aceste personaje au știut să-și creeze, în viață, o reputație prestigioasă, falsă, înșelând opinia publică asupra valorii lor științifice și morale. Eu le-am smuls masca, pentru ca măcar posteritatea să le cunoască așa cum au fost în realitate.

Cu conștiința împăcată că n-am exagerat nimic, nici în trăsăturile pozitive, nici în trăsăturile lor negative de caracter, că m-am menținut în limitele adevărului, îmi exprim speranța că odată și odată, când vremurile revoluționare pe care le trăim vor trece, paginile ce urmează vor vedea lumina tiparului.

N. Bagdasar

CUPRINS

1. – C. Rădulescu-Motru... pag. 3
2. – P.P. Negulescu... pag. 33
3. – D. Gusti... pag. 69
4. – I. Petrovici... pag. 109
5.
— Nae Ionescu... pag. 136
6.
— Mircea Florian... pag. 234
7.
— Mihail Ralea... pag. 247
- 8.

— Tudor Vianu... pag. 275

9.

— Anexă... pag. 296

C. RĂDULESCU-MOTRU

Cu oarecare aprehensiuni am început, prin noiembrie 1918, după ce abia mă înscrisesem la Universitate, să urmez cursul de psihologie al profesorului C. Rădulescu-Motru. Făcusem războiul și mai păstram în suflet ura nu numai împotriva nemților, contra cărora luptasem pe front, ci și împotriva acelor români – a germanofililor, cum li se spunea atunci – care, în timpul neutralității țării noastre din 1914 până în 1916, își manifestaseră simpatiile pentru nemți și militaseră pentru intrarea noastră în război alături de ei sau care, sub ocupație, se pusese în slujba lor. N-aș putea spune prin ce acțiuni personale C. Rădulescu-Motru își atrăsese epitetul infamant de germanofil și nici din ce cauze apoi, după înfrângerea armatei noastre în toamna anului 1916 și retragerea ei în Moldova, rămas în București, fiindcă soția îi fusese bolnavă, a fost ridicat din ordinul comandamentului trupelor bulgare de ocupație și deportat în Bulgaria. Știu însă că el acceptase să candideze pe listele guvernului Marghiloman – un guvern impus de nemți în primăvara anului 1918 și detestat de opinia publică – că fusese ales deputat sub ocupație și că primise și postul de director al Teatrului Național din București, fapte care, după înfrângerea puterilor centrale și izgonirea trupelor germane din țară în toamna anului 1918, îi creaseră din punct de vedere politic o situație dificilă.

Dar de la primele lecții, aprehensiunile au început să se risipească. Felul său de a fi, ar fi neutralizat în adevăr orice ostilitate. Ba îmi amintesc ce indignat am fost când, peste câteva săptămâni, la una din lecțiile sale, un ins care după vârstă nu părea a fi student – avea în orice caz cu mult peste 30 de ani – și care stătea în banca întâi, s-a sculat și a părăsit ostentativ sala, declarând în auzul tuturor: „Tot mai menționăm pe nemți, nu ne-am săturat de ei”, când C. Rădulescu-Motru pronunțase numele lui W. Wundt. Dascălul și-a păstrat calmul, s-a făcut că nu l-a observat și și-a continuat lecția. Insul, care era probabil convins că făcuse un gest patriotic și că prin aceasta își liniștise conștiința, n-a mai reapărut după aceea.

Înalt, drept ca o lumânare, bine făcut, călcând apăsător și sigur de sine, C. Rădulescu-Motru făcea impresia unui om voluntar și energic.

Avea o figură rotundă, o frunte lată, purta atunci o mustață în furculiță și fiindcă nu apăruseră încă ochelarii moderni cu rame și cu brațe din bagă, purta ochelari care se prindeau de baza nasului și care, ca să nu cadă și să se spargă, erau agățați de un șnur negru petrecut pe după ureche și prins el însuși de un nasture al vestei. Ochii, de o culoare imprecisă, erau mici și nu exprimau atât calități intelectuale – acuitate, perspicacitate, vivacitate de spirit – cât însușiri morale, blândețe și bunătate. (Abia mult mai târziu, la bătrânețe, el mi-a mărturisit că toată viața nu s-a servit decât de ochiul drept, căci cel stâng, care era puțin mai mic, nu funcționase niciodată.) Totdeauna îngrijit îmbrăcat, el purta, la buzunarul exterior din stânga al hainei, colțul batistei scos în afară. Tonul vocii sale dezmințea prima impresie, de energie, pe care o făcea înfățișarea sa fizică. Vorbea calm, fără a căuta să facă efect, să impresioneze, fără a recurge la inflexiuni vocale, fără a-și modula vocea, fără a sublinia prin timbru ideile principale, dar și fără a se abate de la subiect prin digresiuni nelalocul lor. De asemenea, nu-și agrementa cursul, pentru a mai descreți frunțile auditorilor, cu glume și spirite. C. Rădulescu-Motru nu era un orator. Dar tot ce se spunea, era interesant și nou. Cursul său era numai substanță. Căci C. Rădulescu-Motru se ținea constant la curent cu cercetările, rar întâmplându-se să-i scape vreo lucrare de un interes real pentru ceea ce-l interesa. Cărți, reviste, ziare îl interesau în măsura în care putea găsi în ele ceva în legătură cu problemele pe care și le puneau.

După ce își luase licența în drept și filosofie la Universitatea din București, C. Rădulescu-Motru plecase să-și continue studiile în străinătate. El s-a dus întâi la Paris, de acolo a trecut la München, de la München la Leipzig, unde și-a dat în 1893 doctoratul cu W. Wundt, care se bucura de un renume mondial. În străinătate, el n-a dus o viață strâmtorată, căci tatăl său îi trimitea, așa cum îmi povestea el odată, 600 mărci pe lună, o sumă care mi se părea exorbitantă, când mă gândeam că eu ca student în Germania nu-mi putusem permite să trăiesc cu mai mult de 120 mărci pe lună. El primise ca student cam atât cât era pe atunci salariul unui profesor universitar german.

Întors în țară, el se prezintă în 1895 la concurs pentru ocuparea catedrei de istoria filosofiei la Universitatea din Iași, dar nu reușește, din cauză că Titu Maiorescu sprijinea cu ardoare pe contracandidatul său P.P. Negulescu, care nu era decât simplu licențiat. El a fost apoi numit conferențiar de istoria filosofiei antice și de estetică la

Universitatea din București (1897), apoi profesor de psihologie experimentală (1900), iar prin reorganizarea secției de filosofie a facultății, el devine titularul catedrei de psihologie, logică și teoria cunoștinței (1909).

C. Rădulescu-Motru era unul din puținii profesori care stăpâneau cu competență suverană mai multe discipline filosofice. Foarte instruit și mereu la curent cu cercetările, C. Rădulescu-Motru nu era pedant, nu făcea caz de erudiția sa, expunând ideile cele mai noi cu naturalețe, făcând abstracție de sine, ca și când ar fi vrut să spună: „Nu-i mare greutate să le posezi, oricine poate să și le apropie”. Știa prea multă carte, ceea ce îl dispensa de a căuta să impresioneze prin știința sa de carte. Cunoștințele și le etalează de obicei acei care au prea puține și vor să arate că au multe! La fiecare problemă el dădea bibliografia celor mai importante lucrări, fără însă a face el însuși caz de ea, cum făcea acest lucru D. Gusti de pildă. El era afabil și prietenos cu studenții, stându-le bucuros la dispoziție cu informațiile de care aveau nevoie. La seminarii, nu-i întrerupea pe vorbitori, oricât s-ar fi îndepărtat de subiect și oricât ar fi divagat – ceea ce se întâmpla uneori – manifestând o deplină înțelegere pentru îndrăznelile lor juvenile, preferând să le merită a spune și enormități decât să-i intimideze și deprime. La sfârșit, calm și blând, menajând pe de o parte, încurajând pe de alta, el arăta cum se pun problemele și cum se rezolvă. El își făcea cursurile și își ținea seminariile cu o conștiinciozitate exemplară. Chiar când era deputat sau senator – și Camera și Senatul își țineau ședințele după amiază, și după amiază își aveau și C. Rădulescu-Motru orele de curs și de seminar – el nu-și neglija catedra. Iar când se întâmpla ca din motive de forță majoră să lipsească, avea grijă să pună pe un asistent să-i țină locul sau își făcea orele respective în alte zile. În viața sa, catedra a jucat primul loc; el a fost totdeauna întâi profesor și în al doilea rând și-a văzut de alte treburi. Conștiinciozitatea pe care o pune în ținerea cursurilor și a seminariilor, C. Rădulescu-Motru o pune și în citirea lucrărilor scrise de seminar, a lucrărilor scrise la examenele parțiale, a tezelor de licență. El personal le citea și le nota, nu făcea ca alți profesori care însărcinau pe asistenți să le citească și să le aprecieze.

Am urmat cursul de psihologie al lui C. Rădulescu-Motru numai un an, fiindcă pe studenții care nu-și alegeau psihologia ca materie principală la licență, regulamentul numai la atât îi obliga. La seminarii,

unde, înainte de examene se afirmă studenții, nu m-am remarcat în ochii săi, fiindcă, fiind abia în anul I și posedând prea puține cunoștințe în materie, nu aveam curajul să iau cuvântul de teamă de a nu spune vreo prostie și a mă compromite, mai ales că la același seminar participau și studenți din anii superiori. Apoi întâmplarea a făcut ca, scriind o lucrare de seminar, pe care n-a mai fost timp s-o citesc în seminar, pe care C. Rădulescu-Motru a citit-o acasă, el s-o considere atât de bună, încât mi-a contat-o și ca examen de fine de an și mi-a și premiat-o. O astfel de apreciere l-ar fi făcut poate pe un alt tânăr să se apropie mai mult de un asemenea profesor. Eu însă simțeam mai mare atracție pentru sociologie și istoria filosofiei și m-am bucurat că scăpasem atât de ușor de psihologie – fără să-mi fi dat seama atunci că voi părăsi Facultatea, în detrimentul meu, cu cunoștințe foarte lacunare de psihologie (pe care a trebuit să mi le completez mult mai târziu). M-am mai întâlnit cu C. Rădulescu-Motru ca profesor peste trei ani, la examenul de licență. Îmi alesesem ca materii secundare la acest examen logica și estetica, și cum el era și profesor titular de logică, am dat cu el examenul secundar de logică. Spre surpriza mea și a colegilor care asistau, C. Rădulescu-Motru a considerat că răspunsul meu la prima întrebare pe care mi-a pus-o, îl dispensa a-mi mai pune alte întrebări și mi-a dat nota cea mai mare. Examenul nu durase decât două minute. Îmi vine greu să cred că el își mai adusesese aminte cu acest prilej de numele meu în legătură cu lucrarea de seminar pe care o premiase cu trei ani mai înainte!

La câteva luni după examenul de licență, adică în toamna anului 1922, am plecat la studii în Germania și, cum nu aveam veleități universitare, n-am cultivat relațiile cu foștii mei profesori universitari și cum de la plecare luasem hotărârea fermă de a nu publica nimic filosofic înainte de a mă pregăti serios, n-am colaborat, cât timp am stat în Germania – cu excepția câtorva articole în „Societatea de Mâine”, cu al cărui director eram prieten – la nicio revistă românească, așa încât numele meu n-a circulat și n-a putut fu cunoscut.

Am început să-l cunosc îndeaproape după ce m-am întors în țară și m-am stabilit în Capitală. Deoarece nu-mi place să mă repet – am povestit aceste împrejurări în altă parte¹ – mă mulțumesc să spun că

¹ Vol. cap. Mircea Florian din această lucrare

am ajuns mai întâi în relații cu el în calitate de secretar de redacție al „Revistei de Filosofie” și curând după aceea în calitate de secretar al Societății Române de Filosofie, al căror director, respectiv președinte, era el. Prin sânguința cu care reușisem să scot regulat revista – ceea ce nu se întâmplase până atunci – și să văd de îndatoririle societății, despre existența căreia nu se auzea până atunci decât când se comemora vreun filosof, i-am câștigat încrederea. În primăvara anului 1928 el îmi oferă un post de asistent de psihotehnică – înființat de Ministerul Muncii – pe lângă catedra sa, ofertă pe care cu politețe, dar și cu hotărâre am declinat-o, declarându-i deschis că nu numai că nu mă pricep în materie, ci și că nu simt nicio plăcere să mă ocup cu probleme de psihotehnică. Dar el a insistat cu atâta stăruință, invocând ca argument faptul că nu ar fi vorba decât de un an – până când se va întoarce un tânăr care fusese trimis în străinătate să se specializeze – și că dacă ar numi pe altcineva, riscă să nu mai poată scăpa de el și astfel postul să rămână în cele din urmă în posesiunea unui incompetent, încât a trebuit să accept. M-a mișcat mult părerea pe care și-o făcuse despre caracterul meu.

Peste un an, în primăvara anului 1929, tânărul trimis pentru specializare în psihotehnică în Germania se întorcea în țară și am fost bucuros să-i cedez locul, pe care-l deținusem mai bine de un an *à contre coeur*.

În vara anului 1929, se votase o lege prin care se introducea examenul de admitere la Universități, iar la Facultățile de Litere și Filosofie se crea și anul preparator. C. Rădulescu-Motru îmi spuse încă de la începutul lui iulie:

— Știi că în toamnă ia ființă anul preparator și m-am gândit să te propun pe dumneata pentru predarea cursului de logică. Îți spun de pe acum, ca să-ți pregătești din vreme cursul.

— Vă mulțumesc foarte mult, domnule profesor, că v-ați gândit la mine, i-am răspuns, dar nu pot primi.

— Dar de ce? mă întreabă el mirat.

— Fiindcă nu vreau să vin în conflict cu Nae Ionescu. Predând logica la ceilalți ani, cu siguranță că va avea pretenția s-o predea și la anul preparator. Și recomandându-mă pe mine, o să considere aceasta ca o uzurpare a drepturilor lui și o să creadă că au am mașinat pe lângă Dvs. împotriva lui. Știți ce gură are Nae Ionescu. Și mai are și un ziar. Lăsați-l pe el să facă logica și la anul preparator.

— Nici nu mă gândesc, îmi răspunse el cu hotărâre. Ce, să-și bată joc și de cursul pentru anul preparator, cum își bate joc cursul cu ceilalți ani, absentând cu nemiluita, ținând câte o prelegere din an în Paști? Dacă dumitale ți-e frică de el, atunci o să fac eu și acest curs, ceea ce m-ar împovăra prea mult. Pe Nae nu-l însărcinez în niciun caz.

Hotărârea lui neînduplecată și mai ales ideea că a face două cursuri paralele, unul de psihologie și altul de logică, cu același număr de ore fiecare, ar fi fost foarte greu la vârsta sa, m-au determinat să accept.

Însărcinarea mea cu acest curs nu reprezenta însă pentru mine o situație. Remunerația era mai mică decât jumătate din salariul unui asistent universitar și era plătită de Facultate din fondul taxelor universitare încasate de la studenți; eram adică diurniat. Dar mă bucurasem că C. Rădulescu-Motru mă avusese în atenția sa.

Nu am ținut însă atunci acest curs decât câteva luni. Prin decembrie, Ovid Densușianu a făcut un mare scandal într-o ședință a Consiliului profesoral, pe motiv că el cere de ani de zile să i se creeze un post de asistent și nu izbutește, în timp ce la alte catedre există conferențieri care dețin și posturi de asistenți, încasând salariile de asistenți, fără a presta niciun serviciu. Ovid Densușianu avea dreptate: faptul era în adevăr scandalos. Și Consiliul profesoral a decis ca toți conferențierii care erau și asistenți, să-și dea demisiile din aceste posturi. În această situație erau, la secția de filosofie, Nae Ionescu și Mircea Florian. La sfârșitul lui decembrie, C. Rădulescu-Motru mă invită într-o dimineață la el acasă și îmi spuse:

— Nae și-a dat demisia din postul de asistent și m-am gândit să te numesc pe dumneata în locul lui. Și, ca să-i dăm o compensație, ar fi bine să-i cedezi logica de la anul preparator.

Schimbul era pentru mine mai mult decât favorabil: întâi, fiindcă salariul era mai mult decât dublu, al doilea, fiindcă postul era bugetar, al treilea fiindcă îmi dădea posibilitatea să mă scap de orele de suplینire de limba germană din învățământul secundar. Nu am ezitat nicio clipă să-l primesc, deși în momentul acela nu vedeam ce utilizare puteam avea la o catedră de psihologie, când specialitatea mea era istoria filosofiei, pe care eram hotărât să n-o abandonez.

După ce m-am despărțit de C. Rădulescu-Motru, reflectând asupra schimbului, m-am mirat că pe el nu-l mai preocupa problema cum va fi predată logica la anul preparator. Mi-am explicat această

schimbare cu faptul că Nae Ionescu se supăraseră pe C. Rădulescu-Motru că nu-l însărcinase cu cursul de logică de la anul preparator și că C. Rădulescu-Motru avea acum ocazia să-l îmbuneze. Dar din ianuarie până în iunie Nae Ionescu n-a făcut decât câteva ore de curs, bătându-și joc de obligațiile lui didactice, așa cum făcea de mai mulți ani și cum a făcut și după aceea, cât timp a fost profesor.

La sfârșitul lui decembrie 1929, el m-a recomandat asistent pe lângă catedra sa de psihologie, logică și teoria conștiinței, post devenit vacant prin demisia lui Nae Ionescu, care-l deținuse ilegal mai mulți – ilegal fiindcă era în același timp și conferențiar.

După recomandarea mea, am aflat că unul din prietenii lui C. Rădulescu-Motru intervenise insistent pe lângă el să-i numească fiul în acest post, dar el n-a cedat, a rezistat, ceea ce, pentru cei ce-l cunoșteau, a constituit o surpriză.

Și, astfel, împotriva așteptărilor mele precum și a pregătirii mele, am ajuns asistent la catedra de psihologie, logica și teoria conștiinței a prof. C. Rădulescu-Motru și am deținut acest post până în toamna anului 1940, când am trecut la catedra de istoria filosofiei, la care fusese transferat de la Iași în vara aceluiași an prof. I. Petrovici. Am funcționat pe lângă catedra prof. C. Rădulescu-Motru ca asistent 12 ani, am ajuns cu el, în ciuda marii diferențe de vârstă dintre noi, în raporturi de afectuoasă prietenie. I-am cunoscut deci bine și ca om. Trebuie să mărturisesc că n-am întâlnit în viață un alt om de atâta bunătate, de atâta blândețe, de atâta distincție sufletească și că totdeauna mi-am adus aminte cu plăcere de anii pe care i-am petrecut în preajma sa.

În genere stăpân pe sine, calm, C. Rădulescu-Motru nu se enerva decât foarte rar. Iar atunci, enervarea se exterioriza prin roșeața figurii, prin tremurul buzei inferioare, prin exclamația: „Ei, comédie!”. La el enervarea mergea mână în mână cu inhibiția verbală. În relațiile sociale, C. Rădulescu-Motru nu făcea niciodată caz de situația și de prestigiul său, ci se comporta ca un „bon home”, simplu și natural, făcând glume și primind glume, participând cu modestie la discuții și neluând niciodată în nume de rău când vreunul dintre preopinenți era de altă părere sau îl contrazicea. Nu căuta să-și impună ideile sale și manifesta totdeauna înțelegere pentru ideile altora. Nu căuta să facă prozeliți ai sistemului său filosofic.

Când aveam ceva de discutat cu el, îl vizitam acasă pe la orele 9

dim.; îl găseam totdeauna în biroul său, scriind și citind. Cum mă vedea, suna servitoarea și îi spunea să ne facă cafele. Îl găseam uneori citind ziarele. Dintre ziarele de dimineață, el citea „Universul”, pentru informații interne și externe, pentru anunțurile mortuare, pentru „Mica Publicitate”; dintre cele de după prânz – „Adevărul” pentru reportajele și comentariile politice. Până la izbucnirea celui de-al doilea război mondial, el fusese constant abonat la ziarul parizian „Le Temps”, oficiosul Ministerului de Externe francez în care citea de preferință cronicile de politică externă și recenzii, foarte competente, asupra operelor filosofice și științifice proaspăt apărute. Până a închis ochii el a citit cu aviditate de adolescent. El era la curent cu ultimul cuvânt al cercetărilor în problemele care-l interesau, luând în genere atitudine în favoarea ideilor celor mai noi. Acest lucru făcuse pe unii să spună că C. Rădulescu-Motru era adeptul ultimei cărți citite. Ceea ce era cu totul fals. Căci din ceea ce citea, el reținea ideile care concordau cu ideile sale sau i le confirmau, întemeindu-i-le sau justificându-i-le mai convingător. El nu citea pasiv o carte, ci totdeauna cu un viu spirit critic, cum de atâtea ori se poate vedea în scrierile sale în care își exprimă dezacordul față de ideile altor gânditori sau le critică.

Prin 1931, Nae Ionescu, nu știu din ce motive, începuse să ironizeze la cursurile lui filosofia lui C. Rădulescu-Motru, ce-i dă dreptul fără a-l numi. La una din prelegeri, el a făcut și o aluzie de foarte prost gust la infirmitatea sa fizică – C. Rădulescu-Motru șchiopăta la mers, fiindcă mai înainte cu vreo 8 ani, alunecând pe gheață, își fracturase femurul piciorului stâng – spunând că filosoful Epictet fusese șchiop, ceea ce nu înseamnă însă că toți șchiopii sunt filosofi. Aluzia era cât nu se poate mai transparentă. C. Rădulescu-Motru nu a reacționat sesizând consiliul profesoral și cerând sancționarea lui, ci a procedat mai simplu: a anunțat pe studenți că cursul lui Nae Ionescu este facultativ, că deci nu sunt obligați să dea examene de fine de an la el și că va ține el însuși un curs de logică. Și, în adevăr, C. Rădulescu-Motru a ținut acel curs timp de un an, trecându-mi apoi mie cursul de logică pentru anul preparator, pe care l-am făcut până în 1938.

Plăcută a fost în adevăr colaborarea mea cu prof. C. Rădulescu-Motru la catedră, la revistă, la societate. La catedră, el nu m-a obligat să asist la cursurile și ședințele sale de seminar, cum făceau toți ceilalți profesori cu asistenții lor. Nu-i cerusem să mă

scutească de acest lucru, dar nici el nu mi l-a pretins: un acord tacit se stabilise între noi în această chestiune. De altfel, dacă m-ar fi obligat, cu orice risc nu m-aş fi supus. Nu asistam decât o singură dată pe an: la lecţia de deschidere a cursului său, când vorbea şi de modul cum era organizată catedra sa şi de cursurile şi seminariile care urmau să se țină în cadrul catedrei sale de către el însuşi şi de către conferenţiarii şi asistenţii săi. Uneori, treceau câte două-trei luni fără să-l văd. Atunci, el îmi dădea un telefon, invitându-mă să merg la el acasă, ca să mai stăm de vorbă. Neasistând la cursurile şi seminariile sale – care se ţineau luna şi miercurea de la 5 la 6, respectiv vinerea de la 4 la 6 – puteam să dispun de trei după-amiezi pe săptămână pentru pregătirea cursului meu, pentru cercetările mele personale, pentru editarea revistei, pentru gospodărirea societăţii. Dar mai ales a acceptat să fiu folosit în direcţia preocupărilor mele, admitând să fac cursuri de teoria conştiinţei – această disciplină făcea parte din catedra sa, dar el niciodată nu ţinuse un curs – şi să țin şi examenele respective, adică deşi simplu asistent, aveam atribuţii de conferenţiar.

Dar deosebit de înţelegător s-a dovedit el cu alt prilej. În toamna anului 1938, a fost edictată o lege, fără a se fi consultat în prealabil în consiliile profesionale ale facultăţilor, prin care se „reorganizau” Universităţile şi se restructurau catedrele. Prin acea lege, logica şi teoria cunoaşterii erau detaşate de la catedra lui C. Rădulescu-Motru şi anexate catedrei de istoria filosofiei, al cărei titular era P.P. Negulescu. Rămăsesem fără niciun rost la catedra care nu mai era acum decât de psihologie. Eram, se înţelege, amărât.

— Nu te îngrijora, mi-a spus liniştit C. Rădulescu-Motru, când am discutat situaţia cu el. Lucrezi la revistă, la societate, mai ai de scos două volume din *Istoria filosofiei moderne*: ai deci ce face. Lumea ştie cât eşti de activ şi n-o să se găsească om care să-ţi reproşeze că îţi încasezi salariul degeaba.

Şi nu din vina mea, timp de doi ani n-am prestat la Facultate niciun serviciu.

După ce îmi încredinţase secretariatul de redacţie al „Revistei de Filosofie”, discutam cu el materialul înainte de a fi dat la tipar, dar după câteva numere, văzând că el nu contestă aprecierile mele, că are încredere în ele, nu-l mai consultam, dădeam materialul la tipar pe răspunderea mea. Aveam însă permanent grijă ca el cel dintâi să primească primul exemplar din numărul proaspăt apărut. Niciodată el

nu a exprimat vreo nemulțumire cu privire la un articol sau recenzie, deși uneori ar fi avut serioase motive s-o facă, așa cum a fost de pildă cazul cu recenzia asupra lucrării lui marin Ștefănescu, despre care va fi vorba mai jos. El era prea delicat ca să facă reproșuri, prea blajin ca să dojenească. Și dacă revista a apărut regulat, aceasta s-a datorat și faptului că el îmi lăsase mână liberă. Dacă el ar fi ținut să vadă tot materialul înainte de tipărire, fatal s-ar fi produs întârzieri, fie în timpul campaniilor electorale când el candida, fie în timpul sesiunilor parlamentare când el era senator, fie în timpul vacanțelor mari când din iulie până în noiembrie el se retrăgea la moșia sa de la Butoiești, fie din cauza altor ocupații ale sale. Nu neg că am făcut greșeli, că uneori n-am fost destul de exigent față de colaboratori, dar cu firea lui blândă și îngăduitoare, C. Rădulescu-Motru ar fi fost și mai puțin exigent.

Societatea Română de Filosofie ținea, după ce C. Rădulescu-Motru mă desemnase secretar, ședințe bilunare, fie la Facultatea de Filosofie, fie în sala elegantă a revistei „Propilee Literare”, la care invitam profesorii și conferențiarii universitari ai Facultății de Filosofie, profesorii secundari de filosofie, precum și alte persoane care manifestau interes pentru problemele filosofice. Dintre profesorii universitari nu participa decât I.A. Rădulescu-Pogoneanu, dintre conferențieri decât Mircea Florian și Tudor Vianu. Cu timpul însă ședințele au căzut în desuetudine. Înainte de toate, fiindcă comunicările ce se țineau erau prea divergente – după specialitatea celor ce făceau – și ele nu interesau pe toți participanții, iar autorii lor ei înșiși nu simțeau un imbold să mai facă altele, când vedeau că ideile lor nu trezeau interes sau că erau discutate de oameni incompetenți în specialitate. Căci fiecare domeniu filosofic era reprezentat doar de câte un singur sau doi specialiști, care erau preocupați de problemele lor și nu manifestau un prea viu interes pentru problemele celorlalte discipline. Societatea Română de Filosofie și-a îndreptat în schimb eforturile în alte direcții: în organizarea de conferințe publice, cu intrare, la Fundația Universitară Carol I (astăzi Biblioteca Centrală), care se țineau în fiecare an din octombrie până în decembrie inclusiv, și în editarea „Revistei de Filosofie”, a traducerilor din filosofii clasici străini, a unor lucrări personale. Ciclurile de conferințe erau organizate totdeauna din vreme, de regulă în lunile iunie sau iulie, pentru ca astfel conferențiarii să aibă timp suficient pentru pregătirea conferințelor. Aceste ședințe se țineau de obicei la C. Rădulescu-Motru

acasă și la ele nu erau invitați decât conferențiarilor permanenți – adică I. Petrovici, Mircea Florian, Tudor Vianu – și doi sau trei dintre cei care erau planificați de C. Rădulescu-Motru și de mine ca să vorbească în ciclul proiectat. Conferințele erau, cum am spus, cu intrare, și anume cu bilete pentru fiecare conferință în parte, care se vindeau în seara flecării conferințe la Fundație, și cu abonamente pentru întregul ciclu. În primii ani de la organizarea regulată a conferințelor, în fiecare an cu două săptămâni înainte de inaugurarea ciclului, făceam vizite cu C. Rădulescu-Motru la diferite instituții bancare, unde el avea cunoștințe, pentru a plasa abonamente. El se bucura de atâta trecere încât nu s-a întâmplat vreodată ca vreo instituție să ne refuze. El nu se jena să mergem cu pantahuza pentru a aduna fonduri și niciodată el nu a ezitat să meargă când îi propuneam o vizită în acest sens. El deschidea totdeauna ciclul de conferințe, iar când, cum s-a întâmplat de câteva ori, organizam câte două cicluri paralele de conferințe, C. Rădulescu-Motru deschidea cu conferința sa primul ciclu, iar I. Petrovici pe al doilea. Renunțând la ședințele intime și organizând în schimb conferințe publice, i s-a extins Societății Române de Filosofie raza de acțiune, i s-a creat posibilitatea să exercite o mai puternică influență. Iar tinerii gânditori care ar fi dorit să se afirme în comunicări, n-au fost stânjeniți în realizarea dorinței lor, fiindcă aveau la îndemână „Revista de Filosofie”, organul societății, în care puteau să-și publice rodul reflecțiilor lor filosofice, cu un ecou mai larg. Dar Societatea Română de Filosofie a editat, mai ales din 1935, când am înființat și apoi am întreținut timp de aproape zece ani, cu mari sacrificii materiale personale, tipografia „Tiparul Universitar”, lucrări filosofic-originale și traduceri din filosofii clasici străini – câștigându-și prin aceasta titlul de cea dintâi editură filosofică din țara noastră. Din nenorocire, războiul, mai ales după ce și țara noastră a fost atrasă în el, a pus capăt acestui început editorial promițător. C. Rădulescu-Motru n-a participat cu nimic la această activitatea editorială, inițiativa și întreaga răspundere revenindu-mi mie. El nu putea însă să nu aprobe această activitate, care, oricum, ridica prestigiul societății, al cărui președinte era. Un alt om poate, susceptibil și dotat cu spirit de autoritate, s-ar fi formalizat că angajează societatea fără să-l consulte, că editează cărți care n-ar fi meritat să poarte pe copertă girul Societății Române de Filosofie. Acesta era cazul unora dintre lucrări ai căror autori își plăteau ei înșiși costul tiparului, iar societatea figura ca

editoare spre ai încuraja. De altfel, și renumita editură filosofică franceză Félix Alcan proceda la fel, publicând lucrări bune și lucrări mai slabe, pe cele dintâi editându-le și adăugând pe copertă la numele său atributul „editeur” – adică Félix Alcan editeur – celor din urmă, tipărite cu banii autorilor, permițând să se pună pe copertă: „Librairie Félix Alcan” și el îngrijindu-se de difuzarea lor. Eu aveam însă grijă ca la asemenea lucrări – de obicei teze de doctorat – să am o acoperire: recomandarea profesorului cu care fusese trecută teza.

În timpul colaborării mele cu el, i-am dat de două ori ocazie să se supere rău pe mine. Prima oară a fost, când, cedând insistențelor prof. I. Petrovici, am scos un manual de psihologie împreună. Faptul în sine constituia o indelicateță față de C. Rădulescu-Motru, fiindcă și el avea un manual și însemna că prin manualul nostru înțelegem să-i facem concurență. La faptul în sine s-a adăugat circumstanța agravantă că manualul nostru s-a bucurat de un atât de mare succes încât aproape scosese din uz celelalte manuale. Cum atât manualul nostru cât și cel al lui C. Rădulescu-Motru fuseseră editate de aceeași casă editorială, am putut afla ce repercusiuni pecuniare avusese pentru el apariția manualului nostru: drepturile sale de autor scăzuseră de la 120.000 la 20.000 lei anual, și nu s-au mai ridicat în cursul anilor. Paguba era deci sensibilă. Dar bunul, delicatul C. Rădulescu-Motru nu și-a manifestat nemulțumirea prin nicio vorbă, prin nicio aluzie, prin niciun gest. El nu și-a schimbat cu nimic atitudinea față de mine.

A doua oară când i-am dat prilej să se supere foc pe mine, a fost câțiva ani mai târziu. Marin Ștefănescu, profesorul de istoria filosofiei de la Universitatea din Cluj, publicase o lucrare în limba franceză – și unde? Tocmai la Félix Alcan! – intitulată *Le problème de la méthode*. Cunoșteam valoarea lui marin Ștefănescu ca profesor, fiindcă, în anul I, îi urmasem cursul de logică cu care îl însărcinase, înainte de a fi fost numit profesor la Cluj, C. Rădulescu-Motru; cunoșteam și valoarea lui ca gânditor, fiindcă, imediat după primul război mondial, publicase o istorie a filosofiei românești, intitulată *Filosofia românească*. Francofil, fiindcă își luase doctoratul în filosofie la Sorbona, el își manifesta și la curs sentimentele francofile, asociate cu sentimente germanofobe, repeta la curs povestea lui că fusese rănit pe frontul din Moldova, că în momentele când, grav rănit, se zbătea între viață și moarte, el să gândea nu la mama lui firească, ci la mama lui România Mare, care era mai scumpă decât mama lui firească. El făcea un naționalism

demagogic de cea mai proastă calitate. La o ședință de seminar, el negase existența fenomenelor sufletești inconștiente, iar când un student, indignat de această aserțiune neștiințifică, s-a ridicat și a spus că toate tratatele de psihologie și mulți filosofi moderni și contemporani afirmă existența inconștientului și că inconștientul nu poate fi negat, Marin Ștefănescu l-a întrebat:

— Dumnezeu crezi în Dumnezeu?

— Domnule profesor, nu văd rostul întrebării Dvs., i-a răspuns studentul.

— Domnule, răspunde la întrebarea mea: crezi sau nu crezi în Dumnezeu? L-a întrebat din nou Marin Ștefănescu, de data aceasta autoritar și cu un ton menit să-l intimideze.

— Cred, i-a răspuns studentul concesiv, cu jumătate de glas.

— Păi bine, domnule, reluă Marin Ștefănescu, dacă crezi în Dumnezeu, atunci cum poți admite că ceva conștient poate crea ceva inconștient?

Studentul nu s-a lăsat convins și i-a cerut ca în ședința următoare de seminar să-i dea voie să demonstreze că inconștientul există. Marin Ștefănescu n-a avut încotro, a admis. Și în ședința următoare studentul, al cărui tată studiasse filosofia în Germania și fusese un distins profesor de pedagogie la o școală normală, a adus la Universitate cu o birjă – căci pe atunci nu existau taxiuri – toate lucrările din biblioteca pe care o moștenise de la tatăl său și în care era vorba de inconștient: sute de volume pe care doi oameni de serviciu le căraseră din stradă până în sală, punându-le pe catedră. Spectacolul se anunța distractiv. După deschiderea ședinței, studentul a luat autor după autor, volum după volum, și, uneori citând, declara: „Și cutare mare psiholog, și cutare mare filosof, afirmă existența inconștientului”. În cele două ore de seminar el n-a putut trece în revistă toată bibliografia pe care o adusese, încheindu-și expunerea cu cuvintele: „Dar nu numai autorii pe care vi i-am pomenit, ci și aceștia – arătând alte teancuri de cărți – „despre care nu mai am vreme să vorbesc, afirmă existența inconștientului”. Ce impresie penibilă a făcut apoi Marin Ștefănescu care a fost astfel silit să bată în retragere și să conceedă că există inconștient!

Dar nu mai valoros se dovedise Marin Ștefănescu ca istoric al filosofiei românești. Unor profesori universitari de filosofie, care nu publicaseră mai nimic și nu avea cu ce-i consemna în *Filosofia*

Românească, el le ceruse să-i schițeze pentru lucrarea lui concepția despre lume și îi expusese după aceste note sumare pe care le solicitase și le obținuse.

Fiindcă el se manifesta ca aderent fervent al concepției creștine, iar din notele pe care le obținuse de la C. Dimitrescu-Iași, profesorul de pedagogie de la Facultatea de Litere și Filosofie din București, reieșea că este ateu, Marin Ștefănescu – a cărui marotă era că cele mai contradictorii concepții filosofice pot fi conciliate – susținea că e totuși creștin, fiindcă în biroul lui de lucru se află un crucifix. Lucrarea lui Marin Ștefănescu era lipsită de orice spirit critic și științific. Când i-am citit lucrarea *Le problème de la méthode*, am fost indignat. Metoda după Marin Ștefănescu era: rugăciunea. Am fost indignat nu numai din cauza ineptiilor pe care le cuprindea, ci și pentru că o publicase în limba franceză, compromițând prin aceasta mișcarea noastră filosofică peste hotare. Și am hotărât s-o recenzeze în „Revista de Filosofie” fără menajamente, spunând lucrurilor pe adevăratul lor nume. Recenzia a ieșit mare, șase pagini cu petit, fiindcă dădeam multe citate, și se încheia cu următoarele concluzii dure:

„Dacă d. Marin Ștefănescu n-ar deține un rol în învățământul nostru superior și ar fi la prima d-sale încercare de a pune atât de fals problemele și a le trata împotriva oricărui spirit de metodă științifică, nu ne-am vedea obligați să luăm o atitudine atât de energică. Dar domnia sa predă aceste lucruri la Universitate și-i obligă pe studenți să le cunoască; domnia sa a mai scris o lucrare acum douăzeci de ani, *Filosofia românească*, care e un exemplu clasic de tratare neștiințifică, falsă, greșită, a problemelor filosofiei românești, lucru pe care-l întâlnim și în lucrarea recentă. Iar dacă atunci, din cine știe ce împrejurări, nu i-a arătat nimeni modul scandalos de naiv cum înțelegea să facă operă științifică, trebuie să i se spună de data aceasta deschis și categoric. Orice menajamente, când e vorba de pregătirea filosofică a tinerilor generații, ar aduce cu o complicitate. Orice trecere sub tăcere a ideilor consistente și incoerente din *Le problème de la méthode*, ar însemna o culpă împotriva culturii noastre filosofice. Confundând noțiuni elementare, determinând vag, fals și incoerent noțiunea de metodă, d. Marin Ștefănescu nu aduce niciun serviciu filosofiei; susținând erezii, domnia sa nu aduce niciun serviciu Bisericii și creștinismului; publicând o asemenea lucrare în limba franceză, domnia sa nu aduce niciun serviciu țării. Ajuns la sfârșitul lucrării,

cititorul este adus să-și pună fără să vrea întrebarea: să nu-și fi aplicat autorul sieși metoda pe care o preconizează, adică să nu se fi rugat îndeajuns studiind sau să nu fi studiat îndeajuns rugându-se? Oricare ar fi explicația, un lucru dureros rămâne indubitabil: că cultura filosofică românească înregistrează, într-o vreme de mare dezvoltare, o lucrare ca *Le problème de la méthode* care, de ce n-am spune-o deschis, e un act de lèse-filozofie și lèse-spirit". („Revista de Filosofie”, 1938, pag. 191) Recenzia, cum nu e greu de imaginat, i-a făcut lui Marin Ștefănescu atât sânge rău, încât el nu s-a putut abține de a mă chema la telefon și a-mi spune:

— Cine-i acolo? Bagdasar de la „Revista de Filosofie”?

— Da, i-am răspuns, recunoscându-i vocea.

— Ticălosule, cum ai îndrăznit să ataci pe cel mai mare filosof al neamului românesc? Ești un mizerabil!

Cine știe cu ce alte expresii m-ar mai fi gratificat, dacă nu i-aș fi închis telefonul și dacă aș fi ridicat receptorul la repetatele lui încercări de a continua să-mi vorbească. El i-a instigat pe studenții lui din Cluj să se întrunească și să mă atace violent, să adopte o moțiune prin care se înfiera cu vehemență recenzia mea. Ziarul reacționar „Universul”, care îmbrățișa de obicei cauze detestabile, dădea curs, în coloanele lui, protestelor studenților mariniști din Cluj. Iar din cauza unor generali în rezervă, care erau membri ai asociației „Cultul Patriei”, unde Marin Ștefănescu era președinte, am încetat câteva luni să mai răspund la telefon, pentru a nu le auzi înjurăturile ordinare ce mi le adresau.

Dar partea mai gravă a chestiunii era alta: Marin Ștefănescu era prieten cu C. Rădulescu-Motru. Prin recenzia mea îl pusesem pe C. Rădulescu-Motru într-o situație foarte jenantă. După citirea recenziei, Marin Ștefănescu a fost la el să se plângă. Cum o fi decurs discuția între ei, nu știu, fiindcă n-am fost curios să aflu. Dar C. Rădulescu-Motru, care era îndreptățit să-mi facă o dojană că nu-l prevenisem de publicarea recenziei sau că a fost prea dură, n-a atins această chestiune niciodată în convorbirile sale cu mine.

O altă trăsătură de caracter a personalității lui C. Rădulescu-Motru era timiditatea. O legendă care circula pe vremea când eram student afirma că la prima sa lecție de deschidere ca profesor, la care asistau și profesori, printre care și Titu Maiorescu care-l prezentase studenților, el s-a intimidat atât de mult, încât după

câteva fraze a coborât de la catedră, întrerupându-și prelegerea: timiditatea culminase cu un trac. Se pare că legenda avea un sâmbure de adevăr. Toți cei care-l cunoșteau mai îndeaproape era impresionați de această trăsătură de caracter. Nae Ionescu îmi spunea odată: „Motru e un timid, nu știe să reziste. Dacă l-ai întâlni pe stradă pe un ger cumplit și i-ai spune: cum, dumneata cu palton și eu fără? la scoate paltonul și dă-mi-l mie! el, fără cea mai mică încercare de a se opune, și l-ar scoate și ți l-ar întinde, rămânând fără palton”. Din cauza timidității, C. Rădulescu-Motru putea duce cu greu o discuție verbală în contradictoriu: timiditatea îi frâna spontaneitatea spiritului, îl făcea să piardă ordinea logică a ideilor, îi provoca inhibiție verbală. În scris însă, el dădea dovadă de perspicacitate, de ingenioasă putere de argumentare, de un real spirit dialectic.

Cât timp am colaborat cu el, o singură dată l-am rugat să facă ceva pentru mine personal. Era în timpul crizei economice din 1929 – 1932. Se făceau numeroase economii bugetare și nu putea fi vorba de crearea de posturi noi. Întâlnindu-l în această vreme întâmplător pe Mihai Popovici, fruntaș țărănist și ministru de finanțe, cu care eram în raporturi de prietenie și căruia îi plăcea să discute cu mine chestiuni de filosofie, el mă întrebă, printre altele, ce situație am la Universitate. Și aflând că sunt asistent, mă întrebă cu ce m-ar putea servi. Exprimându-mi îndoiala că în acea perioadă de criză s-ar putea crea un post bugetar, el mi-a spus:

— Asta nu te privește. Pentru dumneata or să se găsească fonduri.

Văzându-l cu câtă bunăvoință insistă, i-am propus să transforme postul de asistent pe care-l dețineam în post de conferențiar, căci diferența de salariu n-ar fi fost mare – vreo 20.000 lei pe an – și n-ar greva mult bugetul. El a fost de acord, dar a adăugat:

— Bugetul Ministerului Instrucțiunii va fi discutat mâine de către Comisia bugetară a Camerei pentru acest Minister. Spune-i dumneata domnului Motru – care atunci era senator – să vină mâine la ședința Comisiei, unde voi fi și eu, ca să facă propunerea de transformare: eu voi declara Comisiei că Ministerul de Finanțe va da în plus Ministerului Instrucțiunii diferența de la postul de asistent la acela de conferențiar.

După ce m-am despărțit de Mihai Popovici, m-am dus la C. Rădulescu-Motru și, relatându-i convorbirea cu ministrul de finanțe,

l-am rugat să meargă și să propună Comisiei transformarea postului. El mi-a promis, Mihai Popovici s-a prezentat, dar el nu. De ce? Nu l-am întrebat, dar nici el nu mi-a spus. Poate fiindcă, numai cu un mai înainte, el obținuse, pe lângă catedra sa, crearea unei conferințe de psihotehnică, la inaugurarea căreia el invitase și pe ministrul Instrucțiunii N. Costăchescu, și că ar fi însemnat prea mult să mai ceară crearea unei alte conferințe. Poate fiindcă a considerat că trei conferințe pe lângă catedra sa – căci și conferința lui Nae Ionescu ținea tot de ea – ar fi însemnat cu mult prea mult și s-o fi jenat să aibă atâtea conferințe, ca nicio altă catedră de la aceeași Facultate. Faptul m-a afectat, dar n-am putut să rămân supărat pe el. Dacă aș fi fost făcut conferențiar atunci, alta ar fi fost raza acțiunii mele în învățământul superior, iar prin diferența de salariu în plus aș fi fost scutit de a mai preda filosofia la un liceu particular ca să adaug 2000 de lei lunar la salarul de asistent și aș fi consacrat cele șase ore săptămânal, pe care predam la liceu, cercetărilor filosofice. Dar după aceea nu l-am mai rugat niciodată nimic pentru mine.

Având probabil muștrări de conștiință, peste vreo doi ani, când s-a publicat pentru a doua oară vacantă catedră de istoria filosofiei de la Universitatea din Cernăuți și când și eu candidam pentru a doua oară la acea catedră, C. Rădulescu-Motru a făcut tot ce i-a stat în putință ca să mă vadă profesor. Fiindcă P.P. Negulescu, specialistul în materie de la Facultatea de Filosofie și Litere din București, deși delegat de consiliul profesoral, din diferite pretexte nu participa la asemenea concursuri, C. Rădulescu-Motru a aranjat în consiliu ca să fie el delegat din partea Facultății de Filosofie și Litere din București. El a vorbit cu Marin Ștefănescu, specialistul din Cluj, să vină neapărat la Cernăuți. El a scris lui Petre Andrei, delegat de către Facultatea de Filosofie și Litere din Iași în locul lui I. Petrovici, care lipsea din țară, rugându-l să nu lipsească din comisie, căci era vorba de soarta mea. Neșansa mea a fost însă că în prima ședință a comisiei s-a luat act de o telegramă, expediată din București de R. Cândea, unul dintre delegații Facultății de Filosofie și Litere din Cernăuți, prin care anunța comisia că e reținut la Cameră și nu poate veni și o ruga să-și amâne lucrările pentru altă dată. Comisia își putea continua activitatea și fără R. Cândea, căci era în majoritate, dar membrii cernăuțeni au ținut să-i satisfacă dorința, iar C. Rădulescu-Motru, Marin Ștefănescu și Petre Andrei nu s-au opus, fiindcă știau că R. Cândea mă susținea. El fusese

membru și în comisia pentru primul concurs, mă apreciasse cu acel prilej și de câte ori venea în București, nu neglija să-mi dea un telefon, ca să ne vedem. Nu-mi mai amintesc din ce motive anume comisia nu s-a mai întrunit până la expirarea termenului. Dar nici eu n-am mai manifestat niciun interes pentru acea catedră, care a rămas vacantă până în 1939, când a fost ocupată de Mircea Florian, deși toți profesorii de la secția filosofică de acolo își exprimau insistent dorința de a le fi coleg.

C. Rădulescu-Motru era în genere extrem de serviabil. El servea pe oricine apela la el, fie că îl cunoștea, fie că nu. În timpul când făcea politică militantă, el nu întreba pe cel care venea să-l roage pentru o intervenție, dacă făcea parte sau nu din partidul său politic: el nu era sectar. Nimeni n-a bătut la ușa sa împins de un necaz sau de o nevoie, fără să i se fi deschis. Câți oameni nu și-au datorat lui situația lor socială, fiindcă la momentul oportun el i-a sprijinit!

Dar el nu era omul care să-și pună toată autoritatea și tot prestigiul în joc, pentru a face forurile pe lângă care intervenea să creadă că nu admite să fie refuzat. El nu era omul cu care să pleci la drum în credința că nu te va părăsi, că te va sprijini până la capăt. În genere intervențiile sale erau încununate de succes, dar nu fiindcă el punea piciorul în prag, ci fiindcă se bucura de mare prestigiu și șefii autorităților se jenau să-l refuze. El nu se formaliza dacă era refuzat, și nu revenea cu intervențiile sale. În primăvara anului 1929, când ministru de Finanțe era Mihai Popovici, iar C. Rădulescu-Motru senator, i-am propus să solicităm Ministerului de Finanțe un ajutor pentru „Revista de Filosofie”, care avea mare nevoie de fonduri. El a acceptat bucuros propunerea. Dădusem cererea semnată de el ca director și de mine ca secretar de redacție, directorului de cabinet al lui Mihai Popovici cu rugămintea de a o spune ministrului într-un moment de bună dispoziție, pentru a ne acorda un ajutor cât mai mare, când, peste câteva zile, amândoi l-am întâlnit pe ministru în persoană la Institutul Social Român. În loc să profite de această ocazie pentru a accentua importanța ajutorului, el i-a spus ministrului:

— Domnule ministru, v-am înaintat o cerere prin care vă solicităm un ajutor pentru „Revista de Filosofie”.

— Nu mi-a parvenit încă cererea, a răspuns ministrul. Vă voi acorda bucuros un ajutor. Pot eu să refuz doi filosofi?

Dar C. Rădulescu-Motru, neavând de lucru, i-a replicat:

— Domnule ministru, dacă ne refuzați, să știți că nu mă refuzați pe mine, ci pe Bagdasar, căci el m-a pus să semnez cererea.

Rezultatul acestei lipse de tact – ca să nu-i spun altfel – a fost că ministrul ne-a acordat o sumă derizorie, 10.000 lei, costul a două coale de tipar. O nimic toată. Înainte de acest dialog, eu mă așteptam la cel puțin 100.000 lei.

Când însă o chestiune îi stătea la inimă, de ex. candidatura cuiva la Academie sau la o catedră universitară, el puneă atâta pasiune, atâta elan, încât era pur și simplu de nerecunoscut. În asemenea împrejurări, C. Rădulescu-Motru nu mai era calmul, aparent lipsitul de energie și de voință C. Rădulescu-Motru: el mergea atunci la cei de care depinde soarta candidatului pe care-l agreea, încercând să-i convingă, să le câștige votul, și în cele mai multe cazuri, datorită insistențelor sale perseverente marelui său ascendent moral și filosofic, reușea.

O dovadă emoționantă de prietenie mi-a manifestat C. Rădulescu-Motru în conflictul pe care l-am avut cu P.P. Negulescu. Ca să nu repet lucruri pe care le-am spus și în altă parte², mă mulțumesc aici să spun în câteva fraze numai cum am ajuns în conflict cu P.P. Negulescu, în ce a constat conflictul și cum s-a soldat el pentru mine. După ce redactasem capitolul despre P.P. Negulescu din lucrarea mea *Istoria filosofiei românești*, i-am dat manuscrisul – lui, ca să-l vadă, cu rugămintea ca, dacă găsește vreo inadvertență, să-mi atragă atenția. Când mi-a restituit manuscrisul, el și-a exprimat mirarea că m-am limitat în expunerea concepției lui la lucrările tipărite și nu m-am referit și la cursurile lui litografiate, care, mă asigură el, erau litografiate nu după note stenografiate, ci după manuscrisul său pe care-l dăduse editorului. Am ținut seamă de sfatul lui și m-am referit și la două cursuri litografiate, indicate de el însuși. Când lucrarea mea se afla sub tipar și coalele cu capitolul despre el erau trase, P.P. Negulescu a adresat o scrisoare decanului Facultății de Filosofie și Litere, în care afirma că redactarea părții introductive la unul din cele două cursuri, *Problema ontologică*, ar aparține asistentului său Al. Posescu. P.P. Negulescu făcuse această afirmație, pentru a-și apăra asistentul, care integrase acea parte introductivă într-o lucrare personală, de acuzația de plagiat ce i se adusese în revista „Convorbiri Literare”. Făcând

² vezi cap. „P.P. Negulescu” din această lucrare precum și volumul Amintiri

această afirmație, P.P. Negulescu trecea cu ușurință peste faptul că *Problema ontologică* circulase în mâinile studenților timp de opt ani și că în partea introductivă nu se preciza că ar fi fost redactată de Al. Posescu. Cu aceeași ușurință trecea P.P. Negulescu peste faptul că mă puneam pe mine într-o situație foarte delicată, fiindcă mă făcea să apar în ochii cititorilor mei ca cercetător nesperios, îi atribuiam lui ideile lui Al. Posescu. La apariția volumului meu, am pus la sfârșit o notă, intitulată *Corrigenda*, în care, luând act de scrisoarea lui P.P. Negulescu către decan, rugam pe cititori să treacă peste paginile din lucrarea mea care se refereau la *Problema ontologică*, întrucât, conform scrisorii lui P.P. Negulescu, ideile expuse nu i-ar aparține lui, ci lui Al. Posescu. Lucrurile erau atât de clare și de evidente, încât nu puteau da naștere la nicio discuție. Totuși P.P. Negulescu, abuzând de situația lui de profesor față de mine, un biet asistent, care nu făceam parte din consiliul profesoral și deci nu-i puteam răspunde, a avut curajul să mă reclame consiliului, acuzându-mă că prin nota mea de la sfârșitul lucrării l-aș fi calomniat și cerându-i să mă oblige să retrag cartea din comerț, iar în caz contrar, să mă destituie. Întâmplarea a făcut ca C. Rădulescu-Motru să fie încă profesor, fiindcă i se prelungise rămânerea la catedră peste împlinirea limitei de vârstă, mai mult: ca să fie și decan și, fiindcă Ministerul îl însărcinase cu examinarea acuzațiilor de plagiat aduse lui Al. Posescu, să cunoască bine faptele. În curs de numai o săptămână, consiliul profesoral a ținut trei ședințe în care a discutat acuzațiile lui P.P. Negulescu împotriva mea. Cred că niciodată în viața lui P.P. Negulescu nu participase la atâtea ședințe într-un interval atât de scurt. El a folosit toate mijloacele posibile, de la insinuare la calomnie, de la născociri sfruntate la amenințări, extinzându-le și asupra lui C. Rădulescu-Motru, pentru a câștiga de partea lui majoritatea consiliului. Dar blândul, calmul, lipsitul de energie și timidul C. Rădulescu-Motru a ținut piept atacurilor pătimașe ale lui P.P. Negulescu, respingându-le pe toată linia și obținând un succes răsunător în consiliu: din 26 de voturi, 23 au fost împotriva acuzațiilor lui P.P. Negulescu și numai 3 – inclusiv al lui – au fost pentru sancționarea mea. C. Rădulescu-Motru se depășise cu acest prilej pe el însuși, fusese de nerecunoscut. Desigur, succesul s-a datorat în primul rând dreptății cauzei mele – deși, uneori, cauze foarte drepte sunt pierdute – și în al doilea rând căldurii cu care mă apărase și simpatiiilor și dragostei cu care-l înconjurau colegii și, lăsând

modestia la o parte, de ce n-aş spune-o: simpatiilor şi consideraţiei de care mă bucuram şi eu însumi în consiliu. M-am convins de acest lucru din urmă doi ani mai târziu când consiliul profesoral nu numai că m-a recomandat cu unanimitate de voturi la o conferinţă de filosofia istoriei şi a culturii, dar totodată a cerut Ministerului ca acea conferinţă să fie transformată, pentru mine, în catedră.

Mişcătoare au fost sentimentele sale de afectuoasă prietenie într-o împrejurare care privea viaţa mea particulară. El îmi spusese cu ani înainte de a mă căsători că ţine să-mi fie naş împreună cu doamna Motru. Dar şi I. Petrovici cu d-na ţineau de asemenea să-mi fie naşi. Ce era de făcut? Nu voiam să indispun pe I. Petrovici, preferând pe C. Rădulescu-Motru, şi cu atât mai puţin pe C. Rădulescu-Motru preferând pe I. Petrovici. În această situaţie, m-am gândit la o soluţie de compromis. Am propus familiei Petrovici să-mi fie naşi: fie Petrovici cu d-na Motru, fie Motru cu d-na Petrovici. Şi familia Petrovici a fost de acord. Dar când m-am dus la C. Rădulescu-Motru şi i-am propus această soluţie, adăugând că familia Petrovici se declarase de acord, el mi-a răspuns scurt şi tranşant:

— Nici nu vreau să aud de această soluţie. Pe dumneata te cununăm noi, eu şi Nu-ţi.

El nu voia să împartă cu nimeni plăcerea de a-mi fi naş.

C. Rădulescu-Motru a afirmat odată că nu i-a relevat nimeni vreo contradicţie în sistemul său de gândire, că adică sistemul său s-ar fi dezvoltat organic şi consecvent. Adevărul este că nu i-a relevat nimeni vreo contradicţie, nu fiindcă asemenea contradicţii n-ar fi existat, ci fiindcă nimeni n-a făcut un examen critic al operelor sale. În realitate, nu este nicio continuitate logică între, să zicem, *Elemente de metafizică* (1912), aparţinând primei faze a gândirii sale, şi lucrările sistematice din ultima fază, *Vocaţia* (1932), *Românismul* (1936), *Timp şi destin* (1940). În vreme ce prima lucrare e construită filosofic – n-am înţeles niciodată de ce la a doua ediţie el i-a pus subtitlul: „Pe baza filosofiei kantiene”, căci nu există nicio contingenţă între ideile sale din această lucrare şi concepţia lui Kant – iar cele din urmă au fost elaborate sub influenţa ideologiei politice fasciste, şi nu există nicio concordanţă între ideile primei şi ale celor din urmă. După cel de-al doilea război mondial îi sugerasem, printr-o scrisoare, să revadă aceste lucrări, să le cureţe de zgura politică, să le păstreze numai fondul lor strict filosofic. Dar el a preferat să nu-mi răspundă nimic în

legătură cu această sugestie. Contradicții interne se găsesc destule, ca de altfel în orice sistem filosofic.

De o inconsecvență notorie – și comentată la vremea sa – a fost C. Rădulescu-Motru în viața sa politică. El a debutat politic ca membru al partidului conservator și anume militând alături de ramura junimistă a acestui partid; l-a urmat pe Take Ionescu când acesta a produs sciziunea în partidul conservator; în timpul primului război mondial l-a părăsit pe Take Ionescu – francofilul – și a mers cu Al. Marghiloman – germanofilul – punându-și candidatura la alegerile parlamentare din primăvara anului 1918 pe listele guvernamentale și fiind ales deputat în parlamentul de la Iași; după război, când partidul conservator-progresist, condus de Al. Marghiloman, era repudiat de masele electorale și când Liga Poporului, condusă de generalul Averescu, mare comandant pe front care-și atrăsese simpatiile ostașilor și ale țării, devine mișcarea politică cea mai populară, el părăsește partidul conservator-progresist și se înscrie în Liga Poporului, alegându-se senator de Mehedinți pe listele acestui partid în a doua guvernare din 1926 – 1927; după căderea precipitată a partidului poporului de la guvern și dispariția oricăror șanse pentru acest partid de a mai reveni la putere, când nu se mai îndoia nimeni că național-țărăniștii, bucurându-se de simpatiile maselor electorale, vor prelua puterea, el a părăsit partidul poporului, devenind național-țărănist și reprezentând iarăși județul său Mehedinți în cele două guvernări național-țărăniști din 1929 – 1931 și din 1932 – 1933; în 1938, el primește să fie membru fondator al partidului de dictatură despotică carlistă Frontul Renașterii Naționale și să fie „ales” membru al pseudoparlamentului acestui partid, îmbrăcând uniforma de rigoare; în sfârșit, după detronarea lui Carol II în toamna anului 1940 și preluarea puterii de către generalul Antonescu împreună cu Garda de Fier, C. Rădulescu-Motru, colaborând regulat la ziarul „Timpul”, scrie articole în favoarea dictaturii antonesciene și gardiste și, fiindcă mai multe glasuri din Garda de Fier cereau sanctificarea întemeietorului ei, a „Căpitanului”, a lui Corneliu Zelea Codreanu, pledează și el în același sens. În politică, el se lăsa târât de evenimente, manifestând o pronunțată putere de adaptare la situații noi. Lipsit de spirit combativ, el prefera să fie cu cel mai tare, cu cel care deținea temporar guvernul. Dar tocmai oportunismul său politic l-a împiedicat să-și satisfacă ambițiile, să ajungă ministru sau să fie președintele

Senatului, cum dorea în a doua guvernare național-tărănistă. În viața politică, el n-a putut fi mai mult decât senator. Iar în această calitate, el avea vanitatea ca toate trenurile rapide și exprese să oprească și în gara Butoești, satul unde își avea el moșia.

Prea delicat, el nu mi-a făcut decât o singură dată propunerea să mă înscriu într-o organizație politică din care făcea parte, să-i fiu coreligionar politic: aceasta s-a întâmplat la sfârșitul anului 1938, curând după înființarea Frontului Renașterii Naționale, organizația înființată la ordinul lui Carol II. Eram invitat, în prima zi de Crăciun, la el la dejun, împreună cu alți musafiri, printre care I. Petrovici și C. Narly. Cum evenimentul cel mai comentat al vremii era înființarea Frontului Renașterii Naționale, ai cărui întemeietori din oficiu, fără să fi fost consultați, fuseseră făcuți și C. Rădulescu-Motru și I. Petrovici, cum ei erau convinși că obținând adeziunea unui număr de persoane la noua organizație politică vor face să le crească propriile lor acțiuni politice, cum C. Narly își dăduse cu entuziasm adeziunea printr-o telegramă apărută și în presă, C. Rădulescu-Motru mi se adresă în toiul discuției cu vocea lui blândă și tonul ei blajin:

— Dragă Bagdasar, îți dau un sfat prietenesc: înscrie-te în Frontul Renașterii, căci altfel riști să fii dat afară de la Universitate.

Ceilalți doi, I. Petrovici și C. Narly, adăugară:

— Are dreptate d. Motru: dacă nu te înscrii, nu vei mai putea rămâne la Universitate.

Ei aveau în mare parte dreptate: se făceau teribile presiuni, cu amenințarea destituirii, asupra tuturor salariaților de stat să se înscrie. La Facultatea de Litere și Filosofie din București se înscriuseră, cu puține excepții, printre care mă număram și eu, toți profesorii, conferențiarii, asistenții și întreg personalul administrativ. A sta în rezervă, părea, în acele condiții de intimidare și timorare, extrem de riscant. Le-am răspuns totuși, adresându-mă în primul rând lui C. Rădulescu-Motru:

— Domnule profesor, nu mă înscriu, orice s-ar întâmpla. Iar dacă Dvs. și d. prof. I. Petrovici, în calitate de membri fondatori ai Frontului Renașterii, nu veți fi în stare să-mi serviți ca paratrăsnet, atunci nu vă voi invidia că sunteți membri ai trecutului.

La această replică, niciunul n-a mai zis nimic; subiectul discuției a fost schimbat.

El își petrecea vara la moșia sa de la Butoești. Moșia, este

propriu-zis exagerat spus. Nu știu ce suprafață avusese moșia sa înainte de exproprierea din 1921, știu însă că după această expropriere îi mai rămăseseră 220 de pogoane – teren arabil și pădure. El plantase apoi trei parcele cu viță-de-vie din cele mai bune specii, una lângă conac, alta pe versantul sudic al dealului din spatele conacului și o a treia sus pe deal, pe porțiunea care avea configurația unui platou. Soiurile alese de viță, calitatea terenului, expunerea la soare și buna îngrijire, dădeau vinuri excelente. În grădina din jurul conacului avea numeroși pomi fructiferi, în curte puzderie de păsări, în grajduri bine întreținute vaci cu lapte, boi, cai, în cotețe porci de rasă de diferite vârste – pentru nevoile gospodăriei. De la moșie aducea toamna și în cursul iernii produse pentru gospodăria din București. El se mândrea, și cu drept cuvânt, cu calitatea vinurilor sale, a țuicei și a drojdiei, și când avea invitați la masă la București, nu neglija să le atragă atenția că țuica sau drojdia și vinurile sunt produse ale moșiei sale.

Conacul bătrânesc de la Butoești, pe care-l moștenise, situat pe versantul sudic al unui deal și căruia el îi mai adăugase câteva încăperi, respectându-i însă aspectul de culă oltenească, oferea privirii valea largă a Motrului, străjuită de mesteacăn, plop și sălcii, iar mai departe, spre Apus și Răsărit, atât râul cât și șoseaua națională, bine întreținută, se pierdeau în păduri bătrâne de ulmi, mesteacăn și fagi. Priveliștea desfăta ochiul, era încântătoare.

C. Rădulescu-Motru nu-și începea dejunul sau cina fără o țuică și nu putea concepe masă fără un păhăruț de vin. La prânz, mânca regulat trei feluri de bucate plus desertul, încheind menuul cu o cafeluță turcească. Cina era tot atât de copioasă și de substanțială ca și dejunul. Într-o seară, la Butoești, am provocat o puternică reacție de indignare atât din partea amfitrionilor cât și din partea celorlalți musafiri când, după ce mâncaserăm enorm la prânz, văzând că începe cina cu un borș de pasăre și auzind că al doilea fel e o mâncare de gâscă cu măsline, am exclamat, fără să mă gândesc că săvârșesc o gravă impoliteță:

— Eu seara mănânc foarte sobru. Vă rog să mă scuzați dacă nu voi servi nici ciorbă, nici gâscă cu măsline.

— Ce ți-a venit, d-le Bagdasar? sări d-na Motru. Ce, ești cucoană ca să-ți menții silueta? O să faci bine și o să mănânci ce mâncăm cu toții!

— Are dreptate Nu-ți, adăugă C. Rădulescu-Motru. Nu face mofturi. Aici ești la Butoești și la Butoești cina nu e sobră.

Ceialți comenseni aprobau cu efuziune dojanalele amfitrionilor; ei aveau poftă de mâncare. N-am avut ce face, m-am supus voinței generale.

Suferind în copilărie de friguri palustre, care-l debilitaseră și-l siliseră să absenteze adesea de la școală, fără a-l face însă să-și piardă rangul de premiant al clasei, C. Rădulescu-Motru s-a bucurat toată viața, cu excepția accidentului pe care-l suferise pe la cincizeci de ani – a alunecat iarna pe treptele din fața casei sale și și-a fracturat femurul piciorului stâng – de o sănătate foarte robustă până la adânci bătrâneți. El îmi povestea, când avea mai mult de 75 de ani, că nu fusese niciodată bolnav, că nu suferise nici măcar de gripă, ci doar foarte rar de guturai. Probabil că la păstrarea acestei sănătăți robuste a contribuit și faptul că mai multe luni pe an le petrecea la țară, în mijlocul naturii.

La conacul său din Butoești, unde stătea în fiecare an din iulie până în noiembrie, el era foarte bucuros de oaspeți. Și făcea tot posibilul ca ei să se simtă cât mai bine. Cum nu putea face mișcări prea lungi pe jos din cauza infirmității și nu-i putea însoți, le sugera să facă băi în Motru, le puneă trăsura la dispoziție ca să viziteze mănăstirea Motru sau Strehaia, îi sfătuia să facă plimbări prin sat, să urce dealul din spatele conacului, din vârful căruia putea fi cuprinsă cu privirea minunata vale a Motrului. Îi făcea plăcere să joace din când în când cărți. Cum personal nu cunoșteam decât jocul de table, ca să mă distreze, el juca table cu mine. Nu pot uita cum într-o clipă masă la Butoești, jucând table cu d-na Motru, cu fiica și cu ginerele, și câștigând toate partidele, deși nu mai jucasem din adolescență, învinșii au făcut apel la el ca să salveze onoarea familiei. Timp de mai bine de o oră cât am jucat cu el, a fost imposibil să câștig vreo linie – atât de calm și de calculat știa să joace.

Mă invita în fiecare vară la Butoiești, dar n-am răspuns invitațiilor sale decât de două ori. Nu m-am dus mai des, fiindcă nu mă înduram să-mi stric programul meu de lucru. Deprins să mă scul în fiecare zi foarte matinal și să mă așez la birou, mă simțeam foarte prost când eram împiedicat să fac acest lucru. La Butoiești nu te puteai scula însă, fără să deranjezi, înainte de orele 7.30. Pe urmă, toată ziua, în afară de convorbirile cu C. Rădulescu-Motru, trebuia să ți-o pierzi în

discuții banale cu ceilalți membri ai familiei sau cu musafirii din sat, oameni bogați și de familii bune, care veneau după masa în vizită. O zi două mergea, dar mai multe îmi deveneau plictisitoare.

Uneori, și unele fapte mărunte sunt semnificative și ajută să completeze profilul moral al unei personalități. Iată câteva cu privire la C. Rădulescu-Motru.

Odată, curând după ce D. Gusti fusese numit ministru, m-am dus la el acasă într-o chestiune urgentă și după ce mi-a rezolvat-o, l-am întrebat dacă nu ne poate da un ajutor pentru „Revista de Filosofie”. Foarte amabil D. Gusti mi-a răspuns afirmativ, ba mi-a propus chiar să merg împreună cu el la Minister ca să-mi aprobe ajutorul și să-l și încaseze.

— Dar îmi trebuie o cerere semnată de d. Motru, i-am răspuns, iar d. Motru nu e momentan în București.

— Nu e nimic, spuse Gusti. Faci cererea și-l semnezi pe Motru. El n-o să se supere că l-ai semnat spre a obține un ajutor pentru revistă.

L-am însoțit pe D. Gusti la Minister, am făcut cererea în chiar cabinetul său, el a pus rezoluția cu aprobarea unei sume substanțiale și peste o jumătate de oră – cât a durat întocmirea formelor contabile – plecam cu banii în geantă. Când, după aceea, foarte jenat că fusesem silit să recurg la acest act inadmisibil și, cerându-i scuze, i-am povestit faptul, C. Rădulescu-Motru mi-a răspuns calm, liniștitor și fără urmă de reproș:

— Foarte bine ai făcut. Eu însumi aș fi semnat-o, dacă ai fi venit la mine. Pe mine nu m-ai prejudiciat cu nimic, dumneata nu ai avut niciun avantaj personal: a profitat revista. Știi că de multe ori am pus eu însumi să mă semneze în față? Veneau la mine unii prieteni și cunoscuți cu rugămintea de le gira polițe. Dacă aș fi refuzat s-ar fi supărat pe mine. Dacă aș fi semnat, aș fi riscat în unele cazuri să plătesc eu suma la scadență. Și atunci le spuneam celor care mă rugau să-i girez, luându-le polița din mână, punând-o cu fața în jos pe birou și arătându-le locul unde trebuia să semnez eu ca girant: „Semnează-mă. Banca îți va da suma și cu astfel de semnătură”. În chipul acesta, eram sigur că debitorul va achita datoria la scadență, căci altfel ar fi fost trimis la Parchet pentru escrocherie.

Dotat cu un pronunțat spirit practic, evidențiat prin chipul cum își administra moșia și prin ordinea și belșugul care domneau în curtea conacului său, C. Rădulescu-Motru era uneori de o credulitate

copilărească. Se zvonise la un moment dat, curând după ce Nae Ionescu, care era conferențiarul său, își dăduse examenul de docență, că nu ar avea doctoratul. Zvonul trezise multă curiozitate în lumea universitară și era comentat cu pasiune. Căci, dacă nu ar fi avut doctoratul, Nae Ionescu nu ar fi avut dreptul să fie conferențiar, nu ar fi avut dreptul să-și dea examenul de docență. În cercurile în care venea vorba și de Nae Ionescu, întrebarea care se punea atunci inevitabil era: „Are sau nu are diploma de doctorat?” Într-o zi, D. Gusti îl întreabă pe C. Rădulescu-Motru:

— Ei, domnule Motru, ai mai aflat ceva în legătură cu doctoratul lui Nae Ionescu?

— Îl are, dragă Gusti, i-a răspuns el.

— Dar de unde știi, i-ai văzut diploma? întreabă D. Gusti din nou.

— Nu, n-am văzut-o, dar a fost Beldie (un bun prieten al lui Nae Ionescu) pe la mine și mi-a spus că a văzut când Nae Ionescu a primit un sul din Germania. Or, ce putea fi în acel sul decât diploma de doctorat? (În Germania, diplomele de doctorat se înmânau titularilor în niște cutii cilindrice de carton).

La unul din primele numere ale „Revistei de Filosofie” pe care începusem să le îngrijesc eu, m-am lovit de o dificultate: la ultima coală, care cuprindea recenzii, ultima pagină rămânea goală – ceea ce constituia un neajuns redacțional și tehnic. Cum nu aveam nicio lucrare nouă mai mică pe care s-o citesc în două trei zile și s-o recenziez, m-am adresat lui C. Rădulescu-Motru și, arătându-i despre ce este vorba, l-am întrebat dacă nu-mi poate da el o scurtă recenzie asupra unei cărți recent apărute. Răspunzându-mi negativ, el m-a întrebat la rândul-i:

— De cine e făcută ultima recenzie?

— De mine, i-am răspuns.

— Dacă e făcută de dumneata, problema e simplă: dă un citat mai lung din lucrarea respectivă, ca să poți trece cu câteva rânduri pe pagina următoare. Și astfel problema e rezolvată.

M-a surprins ingeniozitatea sa, spiritul său practic. Am procedat în consecință și am ieșit din încurcătură.

Ultimii ani ai vieții lui C. Rădulescu-Motru au fost ani de dureroase suferințe. Având moșia de la Butoiești, an de an, după 23 August, el a trebuit să facă față, ca toți agricultorii de la câteva hectare în sus, unor cote tot mai ridicate de cereale, carne, lapte, unor impozite

tot mai împovăraătoare. În scrisorile pe care mi le trimitea de la Butoiești în acea vreme, el mi se plângea de greutatea pe care le avea cu moșia, de sarcinile cărora nu le mai putea face față. Și cum nicio nenorocire nu vine singură, i se tăiase și pensia, pe motiv că era exploatator, moșier.

Dar toate acestea nu constituiau decât un prolog. A urmat în 1948, exproprierea moșiilor. Și, doamne, în ce condiții! În toiul nopții de 2 martie, echipe compuse din membri de partid sau sub conducerea unor astfel de membri, au pătruns în locuințele proprietarilor și, fără a face procese-verbale despre obiectele aflate în case, despre cerealele aflate în coșare și hambare, despre animale, despre inventarul agricol, într-un cuvânt despre bunurile unui conac, permițându-li-se proprietarilor să-și ia din lucruri doar cât încăpea într-un geamantan, iar din bani, după bunul plac al conducătorilor de echipe, sau nimic, sau numai atât cât să poată trăi câteva zile, ei au fost urcați în autocamioane și duși în capitalele de județ, iar de acolo expediați apoi cu trenul în anumite târguri și orașe unde li se fixaseră domiciliile obligatorii. Întâmplarea făcuse ca și vremea să fie rea, ca iarna să-și ia rămas bun, tocmai în acele zile de martie, prin ger și viscol. C. Rădulescu-Motru a fost dus, împreună cu alți proprietari, ridicați de prin alte sate, cu autocamionul la Turnu-Severin, capitala județului pe cuprinsul căruia se aflau Butoieștii. Dar potrivit măsurilor luate, proprietarii nu puteau avea domiciliile obligatorii în județele în care fuseseră situate moșiile, ci în alte județe, pentru a li se îngreua orice legături cu satele lor, pentru a nu fi lăsați acolo unde ar fi putut avea rude, prieteni, cunoscuți. Pe de altă parte, Bucureștii, unde C. Rădulescu-Motru își avea casa sa în care locuia iarna, nu figura printre orașele cu domicili obligatorii pentru proprietarii agricoli. Domiciliul său obligatoriu fusese fixat în nu știu ce oraș nenorocit de provincie. Prin intervenția unei rude, membru al partidului comunist, după câteva zile de zbucium, el a obținut favoare de a i se stabili domiciliul obligatoriu în București și de a locui în propriul său apartament. Dar ce zile grele îl așteptau! Când i se tăiase pensia, i se tăiase, pe motiv că era moșier. Acum când nu mai avea niciun venit, i se refuza plata pensiei pe motiv că fusese moșier. O bucată de vreme, până când soția sa a putut fi numită, cu mari greutate, soră la un spital – cu un salariu de câteva sute de lei pe lună – el a trăit din ceea ce puteau să-i dea prietenii săi, care nici ei nu stăteau cu mult mai bine, unii din foștii săi

elevi, din ceea ce putea vinde din casă. Dacă și-ar fi păstrat biblioteca, ei ar fi suferit mai puțin, căci biblioteca sa fusese foarte bogată, cu opere valoroase din diferite domenii – psihologie, cu aproape toate ramurile, logică, epistemologie, filosofie propriu-zisă, psihotehnică, etc. – ar fi putut scoate bani din vânzarea ei cu bucata, iar matori să găseau, era noua intelectualitate comunistă, erau noii academicieni, noii profesori universitari, cărora li se permitea să cumuleze mai multe posturi, avea deci bani și erau dornici să-și înzestreze apartamentul și cu o bibliotecă. Dar C. Rădulescu-Motru, când era încă la catedră, pe măsură ce cărțile nu mai încăpeau în biroul său de lucru de acasă, le doña Bibliotecii Seminarului de psihologie, logică și teoria cunoștinței de pe lângă catedra sa, iar cu mai mulți ani înainte de a ieși la pensie își donase întreaga bibliotecă, păstrându-și doar câteva sute de volume, acelea care credea el că-i mai pot fi de folos pentru problemele ce-l interesau. Biblioteca seminarului de psihologie, logică și teoria cunoștinței era una din cele mai bine dotate biblioteci seminariale ale Facultății de Filosofie și Litere, o bibliotecă putând sta cu mândrie alături de orice bibliotecă similară din Occident. El a vândut deci din casă tot ce a putu vinde, păstrându-și doar strictul absolut necesar. Din Iași, când aveam ocazie – mai ales prin prof. St. Bârsănescu, a cărui familie domicilia în București – îi trimiteam pachete cu alimente, iar eu însumi când veneam în București, nu veneam cu mâna goală. Dar prof. Bârsănescu mergea foarte rar la București – de două-trei ori pe an – iar eu o singură dată, vara, când îmi petreceam concediul la casa mea din Posada, pe Valea Prahovei. Pe de altă parte, și eu stăteam prost, după ce fusesem dat afară de la universitate în 1948, fiind încadrat în cel mai mic post, la fel cu tinerii absolvenți ai Facultăților într-un colectiv de istorie literară a Filialei Iași a Academiei R.P.R. și nu puteam să-l ajut în măsura în care aș fi dorit.

Nu pot să uit următoarea scenă, care m-a mișcat adânc. De la Posada, după terminarea concediului, în drum spre Iași, mă abăteam pentru câteva zile și pe la București, ca să-mi văd neamurile și prietenii. Și, bineînțeles, prima vizită o făceam venerabilului gânditor și prieten. Într-un an de mari lipsuri alimentare – cum au fost mai bine de zece ani după cel de-al doilea război – am crezut că nu-i pot face o surpriză mai plăcută decât ducându-i, între altele, 1 kg. de unt – untul era atunci o raritate – pe care mi-l procurase în acest scop bunul și extrem de serviabilul meu cumnat Colonelul dr. Anghel Popescu. Când

am sunat, mi-a deschis fiica sa, căreia i-am înmănat pachetul. După ce m-am întreținut, ca de obicei, multă vreme cu el, când i-am întins mâna ca să-mi iau rămas bun, el m-a întrebat cu glasul tremurând de umilință:

— Fine – așa îmi spunea după ce mă cununase – nu mi-ai adus nimic?

— Ba da, i-am răspuns; i-am dat pachetul lui Margo.

— Iartă-mă că te-am întrebat, dar știi, o duc atât de greu! Mulțumesc, mulțumesc!

Ani de zile, C. Rădulescu-Motru a suferit cumplit de foame. Abia în 1955, după ce se zvonise că el căzuse pe stradă leșinat de foame, abia atunci s-au sesizat forurile Academiei și l-au încadrat la Institutul de Psihologie ca cercetător științific, adică în cel mai mic post, ca să-i poată da un salariu și să-l pună la adăpost de mizerie.

C. Rădulescu-Motru a suferit cumplit nu numai de foame, ci și de frig. Caloriferul se stricase, iar colocatarii refuzau sau nu puteau să contribuie la repararea lui. În camera sa își instalase, ca cei mai săraci oameni, o sobiță de tablă, pe care i-o dăruise un fost elev, al cărei burlan era scos prin oberlihtul ferestrei. În cameră era cald, chiar prea cald, cât timp sobița era încinsă, dar de îndată ce focul nu mai era alimentat – căci combustibilul era pe sponci – în cameră devenea tot atât de frig ca și afară. În fiecare toamnă el se gândea cu groază la apropierea iernii, îndoindu-se că va mai scăpa cu zile până în primăvară. În ultimii câțiva ani din viață, prin bunăvoința drului C.I. Parhon, el era internat, din octombrie până în martie, în Spitalul de geriatrie, având aici căldură din belșug și masă gratuită. În ultimul an și jumătate al vieții, el a primit, prin grija lui Miron Constantinescu, care era membru al Biroului Politic și prim-vicepreședinte al Consiliului de Miniștri și care-i fusese elev, o pensie personală de 1500 lei. Această pensie îi venia însă prea târziu.

Tot timpul cât am locuit la Iași – din 1945 până în 1956 – am fost în corespondență continuă. C. Rădulescu-Motru era de o promptitudine remarcabilă în corespondența sa, răspunzând în aceeași zi în care primea scrisorile mele, spre deosebire de mine care, în această privință, eram uneori de o neglijență condamnată – mai bine zis de o mojie impardonabilă – lăsându-l să aștepte săptămâni întregi răspunsul meu. Aveam însă și o circumstanță atenuantă: scrisorile se cenzurau, dar se cenzurau nu în sensul că se tăiau

cuvintele sau frazele de care destinatarul nu trebuia să ia cunoștință, ci în sensul că se extrăgeau din ele frazele care dădeau de bănuț sau erau considerate de-a dreptul subversive ori se se fotografiau pur și simplu scrisorile în care se bănuia ceva suspect, frazele extrase și fotocopiile trecându-se la dosarele respective ale expeditorului și destinatarului aflate la Securitate sau scrisorile sau scrisorile suspecte erau pur și simplu interceptate, trebuia să deschizi ochii în zece, pentru a preîntâmpina suspiciunile Securității. Și în aceste condiții, corespondența degenera în banalități, iar de banalități aveam silă.

Cât de mult s-a bucurat când a aflat, în 1956, că voi fi adus de la Iași la București. S-a bucurat că ne vom putea vedea mai des, că va avea cui împărtăși ideile filosofice care-l preocupau, că va avea cu cine le discuta. Spre profundul regret al amândurora, ne vedeam însă foarte rar, nu numai din cauză că eu obținusem o locuință la o distanță apreciabilă de locuința sa – eu locuiam pe Clucerului, lângă Spitalul Elias, el pe B-dul Dimitrov, lângă Foișor – dar și din cauză că „Dicționarul Enciclopedic Român”, la care fusesem adus, îmi acapara tot timpul. Nu-l văzusem câțeva săptămâni după ce mă mutasem la București și nu mi se instalase încă telefonul, ca să putem sta de vorbă măcar pe această cale, și mă pomenesc de la el cu o scrisoare prin poștă, în care își exprima mirarea că nu mai dădusem pe la el și dorința de a mă vedea și a sta de vorbă cu mine.

Îl văzusem, împreună cu Tudor Vianu, la Spitalul de Geriatrie, cu două zile înainte de a-și da sfârșitul. Era foarte slăbit, se deshidratase. Ne-am dat seama că nu zilele, ci orele îi erau numărate. Dar spiritul său era tot atât de lucid ca și când ar fi fost în floarea vârstei și perfect sănătos. Preocupările filosofice nu-l părăsiseră. Amărât și îndurerat, el a ținut să protesteze împotriva concepției sale de către filsofaștrii marxiști ca idealistă.

El și-a dat sfârșitul la 6 februarie 1957, în vârstă de 89 de ani, în Spitalul de Geriatrie, ca un biet pensionar al unui azil de bătrâni!

Prin derogare de la dispozițiile în vigoare, de a nu se anunța prin presă încetarea din viață a nici unei personalități a regimului burghez, Miron Constantinescu a dat ordin ca atât ziua morții cât și aceea a înmormântării lui C. Rădulescu-Motru să fie publicate de ziare și difuzate de posturile de radio. Datorită acestui fapt, o lume imensă a participat, la Cimitirul Bellu, la ceremonia înmormântării sale.

În necrologul pe care l-a publicat în revista „Contemporanul” –

singurul necrolog de altfel care a apărut în toată presa română – Mihai Ralea a avut lipsa de onestitate să afirme că suferințele pe care le îndurase C. Rădulescu-Motru s-ar fi datorat, nu răutății oamenilor, ci „mizeriilor trupului, legate de vârsta înaintată”! Cum am relevat și mai înainte, C. Rădulescu-Motru se bucurase toată viața de o sănătate robustă și, cu excepția frigurilor palustre din copilărie și a accidentului pe care-l suferise, alunecând pe gheață, el n-a fost niciodată bolnav. Mihai Ralea a avut și lipsa de bun simț ca în fața catafalcului să citească același necrolog pe care-l publicase în dimineața aceleiași zile în „Contemporanul” și pe care majoritatea celor de față îl cunoșteau din revistă.

Rolul pe care l-a jucat C. Rădulescu-Motru în cultura românească pentru răspândirea cunoștințelor filosofice și pentru dezvoltarea interesului față de problemele filosofice a fost imens. Într-o vreme când cititorii de opere filosofice erau într-un număr infim, C. Rădulescu-Motru a tipărit broșuri, a publicat de studii în diferite periodice, a editat lucrări filosofice voluminoase, a scos colecția „Studii filosofice” (1898 – 1918), a fost directorul „Nouei Reviste Române” (1900 – 1916), al „Revistei de Filosofie” (1919 – 1943) al „Analelor de psihologie” (1934 – 1941), al „Jurnalului de Psihotehnică” (1936 – 1940), a patronat „Ideea Europeană” (1920 – 1927). Cât de mare era numărul cititorilor de opere filosofice în primele două decade ale secolului nostru, se poate aprecia din faptul că broșurile pe care C. Rădulescu-Motru le publicase în primii ani după întoarcerea sa de la studii din străinătate, adică între 1894 și 1898, ca *Valoarea silogismului*, *Rolul social al filosofiei*, *Psihologia martorului* etc., deși tipărite într-un număr restrâns de exemplare, se mai găseau încă în comerț după primul război mondial, adică după două decenii și jumătate de la apariție. Și aceasta, în ciuda spiritului comercial al lui C. Beldie, fost secretar de redacție al „Nouei Reviste Române”, fost elev al lui C. Rădulescu-Motru și un devotat al său cu trup și suflet, care, spre a le face să vândă, ba le schimba copertele și anul, făcând să se creadă că au apărut într-o nouă ediție, ba reunea mai multe broșuri la un loc punându-le un titlul general. C. Rădulescu-Motru nu s-a lăsat influențat de vorba lui Titu Maiorescu că celula românească nu rezistă speculației filosofice, ci a muncit în domeniul filosofiei, îndemnând și pe alții să facă la fel și punându-le la îndemână reviste în care să-și publice roadele muncii lor teoretice – dezmințind prin fapte alegația sceptică

și deprimantă a lui Titu Maiorescu.

Gata să accepte orice inițiativă și să sprijine orice acțiune de cultură pe care le considera necesare și utile, el nu ezita să ajute cu sfatul, cu colaborarea științifică, cu intervenția la locul în drept, acolo unde era nevoie de fonduri, și chiar să contribuie cu bani din propria sa pungă. El nu era omul care, cerându-i-se concursul într-o acțiune culturală, să spună: nu și să descurajeze. Așa se explică de ce a fost director al atâtor periodice. El nu revedea materialul înainte de a fi dat la tipar – uneori el nu citea studiile și recenziile nici după apariție – dar faptul că un periodic apărea sub direcția sau patronajul său, constituia un gir, un factor moral de prim ordin pentru cititori. În această privință, el a dat dovadă de energie, de o perseverență, de o tenacitate cu adevărat exemplare.

P.P. NEGULESCU

Pe profesorul P.P. Negulescu l-am cunoscut pentru prima oară după primul război mondial, prin noiembrie 1918, la câteva săptămâni după plecarea nemților din București, când și-a deschis cursul de istoria filosofiei pe care, din cauza războiului, a ocupației Capitalei de către trupele dușmane, nu și-l mai ținuse timp de doi ani. Sala a IV-a, cea mai mare din vechea clădire a Universității, aceia în care își țineau cursurile profesorii cei mai audiați, era plină, căci numai în anul I se adunaseră trei serii de bacalaureați, din cauză că fusese închisă în timpul războiului, iar majoritatea dintre ei fuseseră mobilizați. Înfățișarea lui fizică nu avea nimic care să-l facă remarcant. Era de statură mijlocie, slab, mai bine zis pîrpiriu, avea un cap mic, acoperit cu un păr mătăsos, de culoare castanie – cănindu-l la bătrânețe – pe care-l pieptăna cu cărare și care stătea ca lins; figura îi era ovală, palidă, buzele subțiri, obrații puțin supti, iar ochii îi erau mici, de o culoare imprecisă și cu totul inexpressivi. A purtat mustață până când firele albe au început să-i trădeze vârsta, retezând-o apoi cu foarfeca, după aceia cu mașina de tuns și în cele din urmă răsând-o. Gesturile lui, studiate, erau reduse la minim; ochii, ei înșiși, nu clipeau decât rareori. Când mergea, îți făcea impresia că măsoară distanța, că își numără pașii, că e preocupat să nu cumva să facă pe unul mai mic decât altul și nu ți-l puteai imagina cum ar fi arătat dacă ar fi fost grăbit: mergea cu pas de automat, într-un ritm invariabil, ca un mecanism care nu poate face alte mișcări decât acelea pe care i le-a fixat dintru început constructorul. Când se așeza pe scaun avea

totdeauna grijă să-și ridice cu ambele mâini pantalonii la genunchi, ca nu cumva să li se strice dunga. O voce monotonă, stinsă, fără modulații și inflexiuni, completa înfățișarea lui fizică și mișcările mecanice, automate.

Printre studenții din anii superiori, P.P. Negulescu se bucura de prestigiul unui mare gânditor, deși în timpul celor 25 de ani de profesorat, câți avea atunci, nu publicase nicio operă filosofică originală, ci doar cele două volume de *Filosofia Renașterii* (vol. I, 1910, vol. II, 1914).

Acest prestigiu se datora în cea mai mare parte, cum m-am lămurit după aceea, vieții lui izolate, retrase, înfățișării lui de om bolnav – lumea credea că e tuberculos, că studiile obositoare și meditațiile aprofundate îl făcuseră să-și piardă sănătatea, iar gestul lui de a duce din când în când batista la gură, cu aerul de a preîntâmpina o tuse, atesta această credință – mișcărilor lui calculate, figurii de om impasibil, zvonului că are teancuri de manuscrise care așteaptă să fie publicate. Iar în legătură cu manuscrisele circula de asemeni zvonul că după intrarea țării noastre în primul război mondial și după primele noastre înfrângeri militare, el le expediasse prin valiză diplomatică în Apus – via Rusia-Suedia – și că pierduseră, la sentimentele de admirație ce i se manifestau asociindu-i-se acelea de compasiune pentru dispariția operelor inedite.

Nu l-am putut audia multă vreme, ci numai până la Crăciun, căci după aceea și-a luat concediu și nu l-am mai văzut pe la Facultate până în 1922 când mi-am luat licența, lăsându-l pe Mircea Florian, care-i era asistent, să-l suplinească. Așa că, deși era titularul catedrei de istoria filosofiei, nu pot spune că mi-a fost profesor. Am aflat apoi că absentarea lui P.P. Negulescu de la catedră nu era un lucru excepțional, că la fel făcuse cât timp fusese profesor la Iași, până în 1910, când fusese transferat la București la catedra de istoria filosofiei deținută până atunci de Titu Maiorescu, precum și la București până la intrarea noastră în război în 1916, invocând în sprijinul concediilor sale, fie motive de sănătate, fie necesitatea de a elabora anumite studii. Mai târziu, după ce o răceală intervenise între ele și Mircea Florian, care între timp fusese făcut conferențiar, și avea un alt asistent în persoana lui Al. Posescu, P.P. Negulescu găsisse o altă modalitate spre a se sustrage obligațiilor de a ține cursul: pune pe asistentul său să-și citească studenților. Cred însă, sunt convins, că sănătatea sa nu lăsa

nimic de dorit, căci când partidul averescan, din care făcea parte, i s-a încredințat puterea, odată în 1920 și altă dată în 1926, P.P. Negulescu a primit prima oară Ministerul Instrucțiunii, iar a doua oară Prezența Camerei Deputaților, activând cu un zel, cu o pasiune, cu o ardoare, de-ai fi zis că politica este adevărata lui vocație. Faptul apoi că s-a bucurat de o longevitate apreciabilă – născut în anul 1872, a murit în anul 1952 – fără să fi fost internat în vreun sanatoriu decât spre sfârșitul vieții din cauza mizeriilor bătrâneții, pledează de asemeni în sprijinul convingerii mele. El a exploatat înfățișarea lui fizică firavă, figura lui lividă, vocea lui fără timbru, pentru a absenta de la catedră sau pentru a face cât mai puține ore. De altfel, din păcate, nu era singurul profesor universitar care-și permitea să considere catedra ca un accesoriu în viață, să se bucure de prestigiul pe care îl conferea titlul de profesor universitar, dar să negligeze obligațiile care erau legate de el.

L-am cunoscut personal după ce mă întorsesem de la studii din Germania, când el era președinte al Camerei Deputaților. Grav și distant, formalist și protocolar, silindu-se totuși să pară apropiat, acestea au fost primele impresii pe care mi le-a făcut P.P. Negulescu când am intrat în relații personale cu el și aceste prime impresii și-au menținut valoarea și după aceea. El nu te primea decât dacă te anunțai la telefon, unde îți răspundea „secretarul”, adică el însuși cu vocea disimulată, și după ce-i spuneai cine-l caută, lăsa să treacă un anumit timp, până ce „secretarul” îi comunica „domnului profesor” numele celui care dorea să-i vorbească și, de la caz la caz, fie că „secretarul” răspundea apoi că „domnul profesor” nu era acasă, fie că venea el însuși la telefon: rar se întâmpla însă să te primească imediat sau în aceeași zi. Mi-a arătat de la început și mulți ani oarecare simpatie, concretizată prin două propuneri: una pe care mi-a făcut-o Mircea Florian în toamna anului 1926, după ce îmi dădusem doctoratul la Berlin și mă zbăteam să-mi găsesc un post în București, oferindu-mi să-i fiu șef de cabinet ca președinte al Camerei Deputaților, și alta, cu trei ani mai târziu, când mi-a propus să-i fiu asistent. N-am acceptat prima propunere, în primul rând fiindcă donam un post care să-mi permită să lucrez în specialitatea mea, în al doilea rând fiindcă nu donam să mă colorez politic și în al treilea rând fiindcă nu consideram de demnitatea mea să primesc un post care se încredința atunci de obicei studenților și am preferat să mă duc suplinitor de limbă

germană la Școala Comercială Română din Salonic. A doua propunere, aceea de a-i fi asistent, n-am putut-o primi fiindcă chiar în ajun C. Rădulescu-Motru mă propusese asistent de teoria cunoștinței la catedra sa și, deși mi-ar fi făcut mai mare plăcere să lucrez pe lângă o catedră de istoria filosofiei, totuși nu m-a lăsat inima să-l indispon pe C. Rădulescu-Motru, cu care lucram de mai bine de doi ani la „Revista de Filosofie” și la Societatea Română de Filosofie și care-mi manifesta o caldă, afectuoasă simpatie.

Evoluția ulterioară a relațiilor mele cu P.P. Negulescu mi-a arătat că am avut o intuiție justă atunci când l-am preferat pe C. Rădulescu-Motru. Se va vedea, cred, cu destulă claritate, din cele ce urmează, de ce anume.

Ceea ce m-ai izbit la început la acest om rece, distant și protocolar, a fost plăcerea pe care o avea de a agrementa convorbirile dintre noi cu anecdote, indecente, obscene, cu sens libidinos sau cu bârfe pe socoteala soțiilor unor colegi sau altor doamne, deși nici obiectul propriu-zis al convorbirilor nu se preta la o coborâre atât de vulgară a nivelului și nici marea diferență de vârstă dintre el și mine nu-i permitea să-mi povestească astfel de anecdote, să-mi facă confidențe amoroase sau să se facă ecoul bârfelor de cafea. Personal mi-a repugnat în genere să mă ocup de intimitățile oamenilor, atâta vreme cât acestea nu se răsfrângeau asupra vieții publice sau nu dăunau într-un chip oarecare.

P.P. Negulescu a deținut catedra universitară timp de patru decenii și jumătate, din 1896 până în 1940. În toată această lungă perioadă el n-a format decât un singur elev, pe Al. Posescu, n-a trezit numeroaselor serii de studenți interesul statornic pentru disciplina sa, istoria filosofiei, n-a manifestat solitudine decât pentru Al. Posescu, n-a încurajat și n-a ajutat niciun licențiat în filosofie să-i continue studiile, să se specializeze în istoria filosofiei. El nu citea nicio revistă de specialitate și nici periodicele vremii care publica studii filosofice, el nu urmărea manifestările publicistice ale tinerilor noștri gânditori. În primăvara anului 1930, candidam la o catedră de istoria filosofiei la Universitatea din Cernăuți. Potrivit legii de atunci, în afară de patru profesori ai facultății respective, în comisia de concurs trebuiau să fie reprezentate și celelalte facultăți de filosofie din țară – București, Iași și Cluj – prin profesorii lor de istoria filosofiei. Facultatea de filosofie din București îl desemnase pe P.P. Negulescu, titularul catedrei de

istoria filosofiei. Cu câteva săptămâni înainte de concurs, prof. D. Gusti, care nu ezita să ajute pe tinerii pe care-i credea merituosi, indiferent de specialitate, m-a întrebat dacă am făcut o vizită lui P.P. Negulescu ca să-i solicit concursul și la răspunsul meu negativ că mi-e e penibil să fac așa ceva, s-a oferit să vorbească el. Întrebarea pe care i-a pus-o P.P. Negulescu n-a fost ce lucrări am, ci ce vârstă și când a auzit că am ceva peste 30 de ani, a făcut remarca: „Prea tânăr pentru a fi făcut profesor universitar”. Și P.P. Negulescu nu s-a deplasat la Cernăuți, probabil fiindcă toți cei patru candidați erau cam de aceeași vârstă – prea tineri! – și că deci niciunul nu merita să fie făcut profesor universitar. Poate că lucrul n-ar fi părut straniu la un om care ar fi ajuns profesor universitar târziu, spre bătrânețe, și din acreală ar fi dorit ca toți candidații la catedre universitare să facă același lung stagiul ca el. Dar P.P. Negulescu fusese făcut profesor, prin sprijinul nelimitat al lui Titu Maiorescu, la vârsta de 23 de ani, fără titlul de doctor, fără lucrări – pe credit. Noi cei patru care candidam la Cernăuți aveam de bine de rău doctoratele și, în afară de tezele de doctorat, alte studii publicate în periodicele vremii. Aceiași atitudine a avut P.P. Negulescu peste câțiva ani și față de Tr. Herseni, când s-a dus la el să-i solicite votul pentru crearea unei conferințe de sociologie, obiectându-i de asemeni că la vârsta de 30 de ani e prea tânăr pentru o conferință universitară. Tr. Herseni i-a replicat însă: „Recunosc că am neajunsuri de a fi cam tânăr, dar din fericire sau din nenorocire acest neajuns va dispărea repede”. Tudor Vianu făcuse un stagiul de conferențiar de vreo 10 ani și prof. D. Gusti, în cadrul catedrei căruia el activa, ceruse Consiliului profesoral ridicarea conferinței lui la rangul de catedră. Raportul prof. D. Gusti avea nevoie de două treimi din voturile Consiliului pentru a fi adoptat. Tudor Vianu i-a făcut o vizită între alții, și lui P.P. Negulescu, rugându-l să participe la ședința Consiliului în care urma să se discute chestiunea lui și solicitându-i votul. P.P. Negulescu i-a promis că va veni și că-l va vota. Dar luând cuvântul în Consiliu, el a declarat, cu aparența că dorește și promovarea conferențiarului său Mircea Florian, că nu numai Tudor Vianu merită să fie profesor, ci toți conferențiarii, punând Consiliul în fața alternativei: ori toți, ori niciunul. Cum însă nu toți conferențiarii aveau aceeași vechime, cum nu toți meritau să fie promovați, cum din punct de vedere bugetar ar fi fost imposibil să se creeze la o singură facultate, dintr-odată, vreo 15 noi catedre, Consiliul în majoritate, în frunte cu P.P. Negulescu, a votat pentru al doilea

termen al alternativei. Au trebuit să mai treacă alți 10 ani – și după ce P.P. Negulescu ieșise la pensie – până ce Tudor Vianu a fost făcut profesor. Cazul lui Mircea Florian e mai grăitor cu privire la lipsa de solitudine a lui P.P. Negulescu față de tinerii gânditori. Deși P.P. Negulescu avea o catedră foarte vastă – toată istoria filosofiei – deși el n-a ținut niciodată curs de istoria filosofiei antice și medievale, fiindcă nu avea nicio competență – totuși el n-a consimțit să-și scindeze catedra și să creeze, pentru Mircea Florian, o catedră de istoria filosofiei antice și medievale. El invoca împotriva creării unei catedre pentru Mircea Florian argumentul că dacă se creează o nouă catedră, această catedră va fi ocupată prin transferare de I. Petrovici, pe care P.P. Negulescu îl ura cu o ură nestăpânită și fără limite. În fond însă, el avea despre Mircea Florian o părere foarte proastă, cum de altfel nu avea o părere bună despre nimeni.

— Vezi, domnule Bagdasar, îmi spunea el odată, că d. Mircea Florian eu îl am pe conștiință, fiindcă, dacă nu l-aș fi numit asistent, el s-ar fi apucat de altceva și ar fi fost mai bine pentru el.

P.P. Negulescu nu putea concepe că, în afară de el, alți gânditori români ar fi capabili să scrie opere valoroase și orice recenzie elogioasă despre o astfel de lucrare îl enerva, îi făcea sânge rău. În anul 1933, I. Brucăr publicase lucrarea lui *Filosofi și sisteme*, pe care Ai. Posescu, asistentul lui P.P. Negulescu, o recenzase pe larg și în termeni pozitivi în revista „Gândirea”. Recenzia lui Posescu l-a indispus teribil pe P.P. Negulescu, atrăgându-i din partea lui aspre reprimânde, o admonestare ca pentru un elev de liceu. Ca să-l îmbuneze, Al. Posescu a profitat de ocazie că peste un an I. Brucăr publica separat, sub titlul *Discurs asupra conceptului de filosofie, a filosofiei*, introducerea la lucrarea de mai sus, pentru a face o nouă recenzie, de data aceasta plină de epitete invective și injurioase, legându-se nu numai de ideile ci și de persoana lui Brucăr, pe care mi-a dat-o s-o public în „Revista de Filosofie”. I-am observat lui Al. Posescu că nu-i pot publica recenzia în acea formă, fiindcă „Revista de Filosofie” este un organ de studii obiective, că ea publică recenzii critice, dar nu insultătoare. Al. Posescu și-a luat manuscrisul și a plecat furios de la mine. Peste câteva zile mă pomenesc din nou cu el, aducându-i același manuscris al recenziei, din care tăiasse epitetele cele mai jignitoare, frazele cele mai insultătoare, insistând ca, întrucât ținuse seama de observațiile mele, să i-o public. Recenzia era totuși încă departe de tonul științific. I-am

dat-o lui I. Brucăr s-o citească și să-și dea părerea, căci nu ar fi fost cavaleresc din parte-mi să public o recenzie ofensatoare pentru persoana lui în revista la care și el colabora. I. Brucăr, înțelegător, mi-a dat dezlegare s-o public. Ca să mai atenuiez însă din tonul invectivant al recenziei, am pus imediat după recenzie o notă cu următorul cuprins: „Am publicat din motive de obiectivitate recenzia de mai sus a domnului Al. Posescu despre lucrarea domnului Brucăr: *Discurs asupra conceptului de filosofie a filosofiei*. Ținem însă să atragem atenția cititorilor că recenzia aceasta este a doua pe care d. Al. Posescu o face asupra aceluiași studiu. Prima a fost publicată în „Gândirea”, anul XIII, No 5. Între aceste două recenzii ale aceluiași recenzent despre aceiași carte este o opoziție izbitoare, atât în ceea ce privește aprecierea formei cât și în ceea ce privește judecarea fondului lucrării. Semnalarea acestui contrast credem că poate ține loc de orice răspuns (N.R.)”.

La apariția revistei Al. Posescu a sărit în sus. Iar mai în sus a sărit P.P. Negulescu, al cărui asistent, din vina lui, apărea într-o lumină penibilă. El l-a pus pe Al. Posescu să redacteze un răspuns la nota redacțională de la sfârșitul recenziei lui, venindu-i în ajutor cu argumente împotriva intervenției redacției, pe care le credea atât de dirimante, încât redacția – adică eu – va fi redusă la tăcere, va fi pusă ea însăși într-o situație penibilă. Am publicat răspunsul lui Al. Posescu dimpreună cu replica din partea redacției. Nu intru în detalii asupra acestei polemici, fiindcă parte din argumente și contraargumente vor fi relatate mai jos și fiindcă ele sunt expuse pe larg și în altă parte.³

P.P. Negulescu s-a convins, după citirea replicii, că argumentația lui Al. Posescu, cu tot concursul pe care i-l dăduse, nu-și atinsese scopul, nu fusese fără replică, așa cum crezuse el, că la sfârșitul discuției Al. Posescu nu apărea, cum își închipuise el, ca un bulldog, ci ca o biată javră jigărită. El începuse să aibă muștrări de conștiință, fiindcă prin reprimânda pentru prima recenzie îl determinase să facă pe cea de a doua, implicându-l astfel într-o discuție din care ieșea fără demnitate. El a mai făcut o încercare spre a-l apăra și justifica. Pe la începutul lui iulie, P.P. Negulescu mă invită prin Al. Posescu la ceai. Nu-mi puteam explica nici rostul ceaiului, nici deosebita cinste pe care

³ În volumul Amintiri

mi-o făcea invitându-mă. La ceai, lume multă, vreo 25 de persoane, studenți și studente din ultimul an, proaspeți licențiați și licențiate în filosofie, C. Noica, C. Floru, Nicolae Petrescu, Mircea Florian, Camil Petrescu și alte persoane de care nu-mi mai amintesc. M-a surprins faptul că Al. Posescu nu era de față. După ce toată lumea a fost servită, P.P. Negulescu care se afla în capul mesei și prezida, a luat cuvântul, spunând că s-a gândit să ne invite, ca să discutăm un fapt petrecut nu de mult și care privește mișcarea noastră filosofică. Deși sesizasem din primul moment la ce se referea, l-am lăsat totuși să continue, așteptând ca de la generalități și vagi aluzii să treacă la faptul concret, să pună punctu pe i. Mulți din cei prezenți nu știau despre ce e vorba, fiindcă nu citiseră „Revista de Filosofie”. Abia după vreun sfert de oră, văzând că eu nu mișc, că mă fac că nu înțeleg, el mi s-a adresat direct:

— Domnule Bagdasar, dumneata știi foarte bine la ce mă refer. De ce ai pus acea notă la sfârșitul recenziei domnului Posescu despre cariera domnului Brucăr?

După această întrebare, am înțeles că ceaiul fusese organizat ca să mi se ceară socoteală că prin nota redacțională neutralizasem efectul atacului lui Posescu împotriva lui I. Brucăr, că îl pusesem pe Posescu într-o situație în care apărea ca un om lipsit de seriozitate. Am înțeles că eram pus pe banca acuzării. Nu mi-am pierdut însă calmul. Nu l-am întrerupt pe P.P. Negulescu ca să-i dau răspuns la prima întrebare, l-am lăsat să-și expună mai departe ideile.

— „Revista de Filosofie”, a continuat el, e o tribună și tribuna nu trebuie să vorbească. Recenzia domnului Posescu era semnată, domnia sa purta întreaga răspundere și redacția nu avea niciun drept să intervină.

Apoi a luat cuvântul Mircea Florian, susținând de asemeni ideea că, de vreme ce recenzia era semnată, răspunderea cădea întreagă asupra autorului, iar revista trebuia să păstreze o atitudine neutră.

În răspunsul meu, am arătat că Al. Posescu nu știa să facă deosebire între critică de idei și atacuri personale, că el nu era la prima lui greșală de acest fel, deoarece cu câțiva ani mai înainte dăduse o recenzie despre o lucrare a lui Lucian Blaga plină de invective grosolane, pe care nu i-am putut-o publica, că din recenzia asupra cărții lui Brucăr tăiasse epitetele cele mai grave, dar că menținuse încă destule jignitoare, că dacă totuși i-o publicasem, o făcusem ca să nu fiu bănuț că părtinesc pe Brucăr. Și adresându-mă lui Mircea Florian:

— Devs. Ați afirmat că trebuia să public recenzia lui Posescu așa cum mi-o prezentase în prima formă, fiindcă era semnată. Eu scot „Revista de Filosofie”, am adăugat, de opt ani. M-am săturat de alergături pentru strângerea de fonduri, de bătaie de cap cu adunarea materialului, de pierderea de vreme cu corecturile, de certuri cu tipograful ca s-o tipărească la vreme: v-o trec bucuros Dvs., chiar din clipa de față, domnule Florian, dacă vă luați obligația de a tipări tot materialul pe care-l am în sertare, care e semnat și pe care eu nu l-am publicat, fiindcă am considerat că nu merita să vadă lumina tiparului.

Dar Mircea Florian, scuturându-se din tot corpul, ca și când ar fi vrut să îndepărteze de pe haine niște microbi, a reacționat verbal:

— A, nu! O asemenea răspundere nu pot să-mi iau!

— Prin urmare vedeți, am reluat eu, că nu tot ce e semnat, merită să fie publicat.

P.P. Negulescu interveni:

— Domnule Bagdasar, când ai văzut că d. Posescu nu renunță la toate epitetele jignitoare, de ce n-ai venit să-mi spui mie, căci eu aș fi avut mijloace să-l fac pe d. Posescu să taie tot ce era jignitor.

— Mărturisesc, domnule profesor, i-am răspuns, că nu mi-a trecut prin minte o asemenea idee. Iar dacă mi-ar fi trecut, aș fi considerat-o ca o gravă jignire la adresa domnului Posescu. Cum, el doctor în filosofie, să nu poată publica decât cu aprobarea profesorului la care este asistent? Și eu sunt asistent al domnului Motru. Dar dacă ași da unei reviste spre publicare un studiu și directorul acelei reviste s-ar duce cu studiul meu să-i ceară avizul domnului Motru, aș considera aceasta ca o impardonabilă ofensă. Eu nu aș fi fost în stare să-i fac domnului Posescu, ceea ce n-aș fi permis să mi se facă mie.

Acestea i le-am spus cu atâta calm, pe un ton atât de politicos, într-o tăcere a celor de față atât de absolută de s-ar fi putut auzi bâzâitul unei muște, încât P.P. Negulescu el însuși a găsit cu cale că e inutil să se mai continue discuția. Adresându-mi-se, el s-a simțit obligat să-mi spună:

— Domnule Bagdasar, țin să te asigur că discuția care a avut loc aici astă seară nu mi-a schimbat sentimentele de prețuire față de dumneata.

— Vă mulțumesc, domnule profesor, pentru această declarație, i-am răspuns. De altfel nici nu văd ce ar fi putut să vă schimbe bunele Dvs. sentimente față de mine!

Cu acestea, ceaiul, celebrul ceai dat de P.P. Negulescu, lua sfârșit. Nu știu dacă după aceea el a mai dat vreun ceai. Știu însă că eu n-am mai primit nicio invitație.

Aceiași atitudine, ca față de I. Brucăr, a avut el și față de Lucian Blaga, al cărui prestigiu ca gânditor crescuse enorm în ochii tineretului care-l considera ca pe cel mai mare filosof român contemporan. P.P. Negulescu era indignat de admirația pe care tineretul i-o manifesta gânditorului ardelean. Dar el se mulțumea să-și exprime indignarea în particular, față de prieteni și cunoscuți. El n-a luat tocul în mână ca să critice concepția lui, pe care o credea profund dăunătoare tineretului și culturii românești. El nu voia să apară în arenă, lăsând să se creadă că este mai presus de contingențele vremii și în vanitatea lui de o hiperbolică suficiență el considera că nu e de demnitatea lui să se ocupe de ideile unui Lucian Blaga. Când a apărut, în timpul celui de-al doilea război mondial, *Trilogia cunoașterii*, cine s-au repezit s-o atace? Cei doi asistenți ai lui P.P. Negulescu. Al. Posescu scrisese un lung articol plin de vulgarități și de insulte și a colindat cu el pe la mai multe redacții, dar toate iau refuzat publicarea. Celălalt a reușit să publice în „*Neamul Românesc*”, al cărui director era un fost averescan, câteva articole prost scrise și abundând în grosolănii.

Omul care părea de seninătate olimpică, plutind dincolo de frământările meschine ale vieții, străin de patimi și resentimente, era în realitate mic la suflet, pătimaș, rău și răzbunător P.P. Negulescu nu avea relații, nu zic de prietenie, dar nici măcar colegiale, cu vreunul din ceilalți profesori universitari de filosofie. Fiind secretar de redacție al „*Revistei de Filosofie*” și secretar al Societății Române de Filosofie, donam, în interesul acestor două organe, ca gânditorii noștri mai în vârstă să se înțeleagă, să colaboreze, să dea generațiilor mai tinere un exemplu de solidaritate colegială. Funcționam de zece ani ca secretar de redacție al „*Revistei de Filosofie*”, îi consacrasem, în 1933 când împlinise 60 de ani, un număr festiv al revistei, și P.P. Negulescu nu dădea niciun studiu la revistă; funcționam tot de atâția de ani ca secretar al Societății Române de Filosofie, organizasem o ședință solemnă în Amfiteatrul Fundației Universitare Carol I, în care i se înmânase numărul festiv, și P.P. Negulescu refuza să participe la vreo ședință, să țină vreo conferință sub auspiciile Societății. Știam – era secretul lui Polichinelle – că C. Rădulescu-Motru, care era directorul revistei și președintele Societății, și că I. Petrovici care colabora regulat

la „Revista de Filosofie” și ținea în fiecare toamnă câte o conferință în cadrul ciclurilor organizate de Societatea Română de Filosofie, nu se aflau în termeni buni cu P.P. Negulescu. Dar nu știam din ce cauză și nu puteam înțelege ce aveau de împărțit între ei. Crezând că e mai mult o neînțelegere la mijloc și în dorința de a netezi calea unei apropieri, am încercat să aflu adevărul de la ei înșiși. C. Rădulescu-Motru și I. Petrovici mi-au declarat că nu au nimic cu P.P. Negulescu, că nici el nu-și explică atitudinea de rezervă, de răceală glacială a lui P.P. Negulescu față de ei, că sunt oricând gata să fie în raporturi colegiale cu el. Ce mi-a declarat însă P.P. Negulescu în legătură cu atitudinea lui față de C. Rădulescu-Motru?

— În 1895 candidam amândoi la catedra de Istoria Filosofiei de la Universitatea din Iași, își începu P.P. Negulescu explicația. În timpul concursului, d. Motru vine la mine și-mi spune: „Dragă Negulescu, să nu-ți pară rău că nu vei lua catedra, fiindcă eu în niciun caz nu mă voi stabili la Iași și nu voi face cursuri, ci te voi lăsa pe dumneata suplinitorul catedrei, încât tot dumneata vei fi profesor”. Auzi, d-le Bagdasar, continuă P.P. Negulescu plin de indignare ca și când faptul s-ar fi petrecut recent, să-mi spună mie d. Motru așa ceva. Nu-i voi putea ierta acest lucru niciodată

Mărturisesc că m-a zguduit această explicație, căci îmi dovedea că P.P. Negulescu dispune de un considerabil potențial de ură. Culpă lui C. Rădulescu-Motru nu mi se părea criminală, ca să nu fie iertată. Pe urmă P.P. Negulescu, deși mai tânăr cu câțiva ani decât fostul său contracandidat și având numai licența, pe când C. Rădulescu-Motru avea doctoratul, iar lucrarea îi fusese publicată de W. Wundt în periodicul său *Philosophische Studien* (1893), obținuse catedra, datorită sprijinului lui Titu Maiorescu, ceea ce ar fi trebuit să-l facă să uite ofensa, fiindcă succesul constituia el însuși o satisfacție. Un altul, după atâta amar de vreme, ar fi făcut haz, n-ar mai fi purtat ură. În sfârșit, când discutăm cu el această împrejurare, el se afla la o vârstă, când oamenii, în așteptarea trecerii în lumea cealaltă, devin mai buni și mai iertători. Dar P.P. Negulescu ura cu aceiași intensitate, după mai bine de patru decenii de la data când se petrecuse faptul.

Ceea ce era însă mai grav, era altceva: că faptul nici nu se petrecuse, că fusese inventat de P.P. Negulescu. Când i-am relatat lui C. Rădulescu-Motru discuția de mai sus, bătrânul gânditor a negat categoric faptul și, în bunătatea lui, a exclamat doar:

— Negulescu visează pur și simplu.

I. Petrovici îl jignise însă mult mai grav decât C. Rădulescu-Motru.

— Să vezi, d-le Bagdasar, cine este d. Petrovici, îmi povesti P.P. Negulescu. Demisionasem în 1926 de la Ministerul Instrucțiunii Publice și preluasem prezidenția Camerei Deputaților. După mine la Instrucția Publică a venit d. Petrovici și puțină vreme după aceia d. Petrovici a cumpărat un automobil nou, căci cel vechi nu-i plăcea. Într-o zi, câțiva gazetari, văzându-l în mașina cea nouă, i-au spus domnului Petrovici: „Frumoasă mașină ați cumpărat, d-le Ministru”, la care d. Petrovici a răspuns: „Nu eu am comandat-o, domnilor, ci predecesorul meu la acest Minister”. Auzi, să spună că eu comandasem mașina cea nouă! Spune, d-le Bagdasar, pot eu să am relații colegiale cu un asemenea om?

Dar I. Petrovici îi adusese o jignire și mai gravă.

— Eram la facultate, continuă P.P. Negulescu firul explicațiilor lui, unde mă dusesem să aud conferința domnului Zavirski (filosof polonez pe care Societatea Română de Filosofie îl invitase să conferențieze în Capitală). Ne aflam mai mulți profesori în cancelaria de lângă amfiteatrul Titu Maiorescu. Când să intrăm în amfiteatru, eu fiind înaintea domnului Petrovici, m-am oprit în ușă și i-am făcut loc să treacă. Ei bine, d-le Bagdasar, ce crezi că a făcut d. Petrovici? Fără a ține seamă de faptul că eram mai în vârstă ca domnului, nici de faptul că l-am sprijinit în tinerețe, când a venit, recomandat de Maiorescu, să ocupe o conferință la Universitatea din Iași, că i-am făcut deci servicii și că-mi era obligat, dl. Petrovici trece. Bine, eu făcusem din politețe semn să treacă, dar domnului trebuia să treacă?

Dacă aceste explicații nu le-aș fi auzit eu însămi din gura lui P.P. Negulescu, dacă mi le-ar fi povestit altcineva, aș fi crezut că sunt născocite ca să-și râdă de el.

Când i-am povestit lui I. Petrovici chestiunea cu automobilul, el a făcut caz, spunându-mi:

— Dar ce interes aveam să arunc asupra lui Negulescu răspunderea comandării mașinii? Eu ca ministru nu aveam dreptul să cumpăr o mașină? Cine m-ar fi împiedicat?

În ce privește a doua explicație, lăsând la o parte faptul că ea îl puneă într-o lumină neplăcută pe P.P. Negulescu însuși, făcându-l să apară că făcuse numai de formă gestul de politețe, că în fond nu voise

să fie politicos, din punctul de vedere al bunelor maniere el era obligat să facă acel gest, căci ca profesor al Facultății unde se ținea conferința el era gazdă, iar I. Petrovici, fiind atunci profesor la Iași, era musafir.

Pe I. Petrovici, P.P. Negulescu avea alte motive să-l urască, pe care el însă nu le mărturisea. În prima guvernare averescană, din 1920 – 1922, P.P. Negulescu deținuse portofoliul Instrucțiunii Publice și în această calitate elaborase un proiect de reformă școlară. El n-a putut să-și treacă proiectul prin parlament, din cauza căderii precipitate a guvernului și a dizolvării parlamentului înainte de a-și împlini legislatura. În 1926, partidul averescan a fost adus din nou la putere, iar lui P.P. Negulescu i s-a încredințat și de data aceasta Ministerul Instrucției Publice la care ținea morțiș, ca să-și poată realiza proiectul de reformă școlară, să-și lege numele de așezarea învățământului românesc pe noi baze. Ambiția lui era acum să rămână în istorie ca un mare reformator școlar, ca un al doilea Haret. Interesele partidului și ale guvernului, după alegerile parlamentare care avuseseră curând loc, au dictat însă ca P.P. Negulescu să preia prezidenția Camerei Deputaților și în locul lui la Ministerul Instrucției Publice să vină I. Petrovici. Nefiind de acord cu principiile proiectului lui P.P. Negulescu, I. Petrovici nu și l-a însușit, ci a elaborat un nou proiect, proiectul său. P.P. Negulescu era furibund: auzi dumneata, Petrovici să cuteze a trece peste proiectul lui, despre care însuși generalul Averescu, șeful partidului și al guvernului, declarase că e foarte bun și constituie o cinste pentru partid, și să vină cu propriul lui proiect! Adeverată impertinență. Și P.P. Negulescu și-a zis: „Nici al meu, dar nici al lui Petrovici”. Abuzând de prerogativele pe care i le acorda Regulamentul Camerei Deputaților, el a încuiat proiectul de reformă, pe care I. Petrovici îl înaintase Camerei, în sertarul biroului, din cabinetul lui de președinte, refuzând să-l pună discuției, până când guvernul averescan a fost concediat. El își atinsese scopul: nici al lui, dar nici al lui Petrovici.

În toamna anului 1938, I. Petrovici rugase pe Rădulescu-Motru, care era decan, să propună consiliului profesoral al Facultății de Litere și Filosofie din București ca acesta să-l invite să facă o serie de prelegeri de logică în lunile noiembrie și decembrie, adică până la Crăciun, pentru a-l scuti de naveta București-Iași, căci I. Petrovici își avea domiciliul în București. Eu care fusesem de față când ei discutaseră această chestiune, am făcut imprudența să destăinuiesc

aranjamentul unui individ care mi se băgase pe sub piele, dar care, cum am aflat mai târziu, mă submina (un escroc despre care va fi vorba mai pe larg mai jos). Individul l-a pus imediat la curent pe P.P. Negulescu cu faptul. La ședința respectivă a consiliului, profesorii au rămas surprinși când au văzut că participă și P.P. Negulescu. Căci Negulescu manifesta atâta lipsă de interes – mai precis spus: atâta desconsiderare – față de lucrările consiliului profesoral al Facultății, încât el nu participa la ședințele lui decât când era vorba de o chestiune în strânsă legătură cu catedra lui, când avea de combătut, din ură, o propunere sau când avea de sprijinit, din spirit de partid, un membru al partidului din care făcea el parte. El era de un sectarism politic atât de pătimaș, încât nu participa la nicio ședință a consiliului profesoral pe a cărei ordine de zi figura recomandarea unui candidat pentru vreo catedră vacantă, dacă acel candidat aparținea unui alt partid politic ori nu făcea niciun fel de politică, sau dacă participa, o făcea ca să-l combată, niciodată însă ca să-i dea votul. Surpriza profesorilor a luat sfârșit, când au văzut cu câtă pasiune și vehemență P.P. Negulescu combătea propunerea lui C. Rădulescu-Motru, susținând că prin ea se aducea o gravă jignire Facultății de Filosofie și Litere din București, fiindcă s-ar fi putut crede că această Facultate nu dispune de un profesor care să facă un curs de logică și că e nevoie să se recurgă la Facultatea de Filosofie și Litere din Iași, ca și când I. Petrovici ar fi fost singurul logician român.

Combătând cu înverșunare propunerea lui C. Rădulescu-Motru, P.P. Negulescu n-a ezitat să calomnieze persoane care nu făceau parte din consiliul profesoral și care nu-i puteau răspunde. El a afirmat că, cu prilejul pregătirii *Istoriei filosofiei moderne* ca omagiu lui I. Petrovici, s-ar fi abuzat de buna credință a colaboratorilor, pentru că nu i s-ar fi spus că lucrarea va fi închinată lui I. Petrovici. El a afirmat mai mult: că s-ar fi obținut bani de la diverse instituții, lăsându-le să creadă că lucrarea va apărea sub direcția lui, a lui P.P. Negulescu, singurul reputat ca specialist în Istoria filosofiei. Acuzațiile erau foarte grave și mă vizau pe mine, fiindcă eu avusesem partea cea mai activă la pregătirea acelei lucrări.

În aceeași zi, după consiliu, C. Rădulescu-Motru mi-a dat un telefon, invitându-mă să trec pe la el. Relatându-mi acuzațiile calomnioase făcute de către P.P. Negulescu în consiliu și cerându-mi precizări în legătură cu faptele pe care le denaturase cui atâta

dezinvoltură, el mi-a spus:

— Negulescu a fost indus atât de nerușinat în eroare, afirmațiile lui din consiliu au fost atât de grave, încât trebuie să mergi neapărat la el, cu documente, ca să-i arăți cum stau lucrurile și cu câtă ușurință te-a acuzat – fiindcă dumneata scoți *Istoria filosofiei moderne* – deși fără să te numească.

Chiar dacă C. Rădulescu-Motru nu m-ar fi sfătuit să merg la P.P. Negulescu, ca să spulber calomniile și orice urmă de suspiciune, tot m-aș fi dus, fiindcă asemenea acuzații niciun om corect și cu demnitate nu le poate lăsa să planeze asupra lui, fără a reacționa.

M-am dus deci la P.P. Negulescu acasă, înarmat cu documente, pentru a dovedi cât de false, cât de lipsite de temei fuseseră acuzațiile lui. I-am arătat un exemplar, tipărit, din scrisoarea trimisă colaboratorilor în care se preciza că lucrarea va fi închinată lui I. Petrovici. I-am arătat exemplare din „Revista de Filosofie” în care cu doi ani înainte de a apărea primul volum și în fiecare număr timp de doi ani se publicase prospectul cu apariția acelei lucrări, prospect în care se specifica de asemeni că lucrarea va fi închinată lui I. Petrovici. I-am adăugat că toate instituțiile care ne ajutaseră, o făcuseră tocmai fiindcă fusese vorba de I. Petrovici. Și l-am rugat să-mi dea numele unei singure instituții care ne-ar fi dat vreo subvenție pe motiv că s-ar fi făcut vreo aluzie măcar la numele lui, al lui P.P. Negulescu. În fața unor probe atât de evidente, a unor argumente atât de peremptorii, P.P. Negulescu a putut să îndrume doar că doi tineri colaboratori ai *Istoriei filosofiei moderne* s-ar fi prezentat la el după apariția primului volum și i-ar fi declarat că nu fuseseră preveniți că lucrarea va fi închinată lui Petrovici, căci dacă ar fi fost preveniți, ei n-ar fi colaborat. Am înțeles cine erau cei doi tineri colaboratori pe care el refuza să-i numească: erau asistenții lui, care doriseră să colaboreze la o operă atât de importantă și care recuseseră la această minciună sfruntată, pentru ca P.P. Negulescu să nu se supere pe ei că își dăduse colaborarea la o lucrare închinată lui I. Petrovici. Dar P.P. Negulescu nu și-a cerut scuze. El n-a găsit de cuviință să vină în Consiliu, adică acolo unde aruncase calomnia cu atâta ușurință, să retracteze, să facă *mea culpa*. Vanitatea lui maladivă îl împiedica să-ți mărturisească eroarea, mândria lui excesivă, nu-i permitea să repare răul săvârșit.

Dar în ciuda opoziției lui înverșunate, propunerea lui C. Rădulescu-Motru a fost adoptată de Consiliu cu o mare majoritate de

voturi și I. Petrovici a făcut cursuri de logică la Facultatea de Filosofie și Litere din București.

Se vede că eșecul îl costase. Peste două zile, P.P. Negulescu, el în persoană, nu „secretarul” lui, mă chema la telefon, invitându-mă să trec pe la el, fiindcă vrea să mă roage ceva. M-am dus, firește. După ce mi-a povestit că participase la ședința Consiliului, fiindcă fusese prevenit printr-o scrisoare a individului de mai sus că se va discuta invitarea lui I. Petrovici – „știi d-le Bagdasar, că eu nu am vreme de pierdut cu Consiliile profesoriale” – și că după ședință I. Petrovici îi trimisese o scrisoare prin care își exprima mirarea că într-o chestiune atât de simplă îi făcuse o poziție și îl urmărise cu ura lui, P.P. Negulescu îi spuse:

— Știu că ești prieten cu el. Petrovici. Te rog să-i comunic din partea mea că nu am nimic cu dumnealui. Eu n-am combătut invitația în sine, ci modul cum d. Motru a pus chestiunea, mod care însemna o jignire pentru Facultatea noastră.

Faptul că, în loc să-i răspundă în scris scrisorii lui I. Petrovici cum s-ar fi convenit, îi transmitea răspunsul prin mine verbal, nu i se părea lui că pune sub semnul întrebării aserțiunea că nu are nimic cu el.

Într-o împrejurare, am putu folosi într-un chip pozitiv ura implacabilă a lui P.P. Negulescu contra lui I. Petrovici. La sfârșitul anului 1939, Mircea Florian candida la catedra de Istoria Filosofiei de la Facultatea de Filosofie și Litere din Cernăuți, la aceeași catedră la care candidasem și eu exact cu zece ani înainte și care în tot acest timp rămăsese vacantă. C. Rădulescu-Motru și I. Petrovici îl susțineau pe Mircea Florian nu atât cât îl simpatizau, cât fiindcă doriau ca eu să ocup conferința lui de la Facultatea de Filosofie și Litere din București. Președintele comisiei era C. Rădulescu-Motru, iar membrii erau între alții P.P. Negulescu și I. Petrovici. Mă aflam la C. Rădulescu-Motru în vizită cu câteva zile înainte de data fixată pentru concurs. Uitându-se pe geam și văzând cum viscolește, el îmi spuse:

— Te pomenești că facem drumul la Cernăuți pe o vreme ca asta degeaba!

— Cum degeaba? am întrebat eu.

— Păi nu-l cunoști pe P.P. Negulescu? El promite că merge și în ultimul moment pretextează că e bolnav. Iar dacă lipsește el, nu se poate susține concursul. Ce-ar fi să-l vezi pe Mircea Florian și să-l rogi

din partea mea să-l convingă pe Negulescu să vină?

De la C. Rădulescu-Motru m-am dus direct la Biblioteca Fundației Universitare Carol I, unde Mircea Florian era custode. După ce i-am transmis rugămintea lui C.

— Rădulescu-Motru, Mircea Florian a ripostat:

— Dragă, eu ce pot să fac? Negulescu mi-a promis că merge; eu nu-l pot soma. Știi doar cât e de susceptibil și de dificil!

În timp ce Mircea Florian îmi spunea acestea, mi-a fulgerat în minte o idee pe care i-am și sugerat-o.

— Domnule Florian, i-am spus, știți cum să procedați ca să-l faceți pe Negulescu să meargă la Cernăuți? Spuneți-i că Petrovici vrea să vă trântască, pe motiv că sunteți conferențiarul lui, al lui Negulescu. Și pentru ca să nu mai aibă niciun dubiu asupra intenției lui dușmănoase, precizați-i că informația o dețineți de la mine.

Găsind această idee excelentă, Mircea Florian a pus imediat mâna pe telefon și l-a chemat pe P.P. Negulescu, spunându-i că vrea să-l vadă urgent într-o chestiune foarte gravă, în legătură cu concursul de la Cernăuți. Bănuind probabil cam despre ce ar fi putut fi vorba, P.P. Negulescu, care de obicei nu te prima în ziua în care-i telefonai, i-a spus lui Mircea Florian să vină la el chiar atunci. După ce Mircea Florian i-a comunicat pretinsa informație, că Petrovici vrea să-l trântască, P.P. Negulescu era numai indignare și mânie: „Da, domnule Florian, domnul ăsta nu mai încapă de mine; domnul acesta îmi aține mereu calea. Și gândește-te că i-am făcut servicii în tinerețe și-mi este obligat. Ei bine, domnule Florian, voi merge la Cernăuți și voi da lupta cu acest domn”. S-a dus în adevăr la Cernăuți, farsa noastră dovedindu-se eficace. Ce surprins trebuie să fi fost el însă, când a văzut că nu are cu cine lupta, că și Petrovici îl sprijină pe Mircea Florian!

Dar trăsăturile lui P.P. Negulescu de om pornit, rău, răzbunător, fără scrupule, s-au manifestat în toată amploarea și goliciunea în alte două împrejurări. În anul 1939, Al. Posescu publicase o *Introducere în filosofie*, o lucrare baclată după cursurile lui P.P. Negulescu, în care nu numai fraze întregi, ci și un întreg capitol erau reproduse aidoma după acele cursuri. Un tânăr publicist, N. Tatu, scandalizat de cutezanța iresponsabilă a lui Al. Posescu, scrisese un lung articol, în care îl acuza pe Al. Posescu de plagiat, și-l dăduse spre publicare bătrânei reviste „Convorbiri Literare” al cărei director era I.E. Torouțiu. Când numărul respectiv din „Convorbiri Literare” a apărut în Decembrie 1939, nu

eram în București, făceam o concentrare la Oradea. Când m-am întors din concentrare pe la sfârșitul lui ianuarie 1940, am aflat că articolul lui N. Tatu făcuse senzație în cercurile intelectuale din Capitală-și cu drept cuvânt, căci era un caz fără precedent ca un asistent să plagieze cursurile propriului lui profesorcă Al. Posescu reclamase Parchetului pe N. Tatu pentru calomnie și că lansase versiunea că eu aș fi autorul moral al articolului, că eu l-aș fi pus pe N. Tatu să-l scrie, spre a-l compromite pe el, Al. Posescu, și a-l împiedica astfel să candideze la conferința de istoria filosofiei, devenită vacantă prin numirea recentă al Mircea Florian ca profesor la Cernăuți. Al. Posescu complica și deplasa problema, implicându-mă pe mine, spre a neutraliza efectele articolului lui N. Tatu.

Peste câteva zile, Nicolae Petrescu, prieten cu P.P. Negulescu, dar prieten și cu mine, îmi transmitea din partea lui P.P. Negulescu, rugămintea de a trece pe la el, adăugându-mi că dorește să mă vadă ca să discute cu mine situația lui Al. Posescu pe care P.P. Negulescu însuși o considera atât de gravă, încât nu vedea cum l-ar putea salva. L-am rugat pe Nicolae Petrescu să-i comunice lui P.P. Negulescu că mă duc bucuros la el pentru orice chestiune, dar nu pentru cazul Posescu în care nu am niciun amestec, mai ales după ce Al. Posescu pusese în circulație calomnia că l-aș îndemnat pe N. Tatu să-l atace. P.P. Negulescu fierbea de mânie: eu, un biet asistent, să refuz a sta de vorbă cu el, P.P. Negulescu.

Cred că imaginația pauperă de gânditor pozitivist a lui P.P. Negulescu n-a fost niciodată de o putere de fabulare, de o activitate mai febrilă, ca în cele câteva luni după apariția articolului lui N. Tatu. Versiunea că l-aș fi îndemnat pe N. Tatu să-l pună pe două coloane pe Al. Posescu sau că aș fi colaborat la articolul lui, era bună într-o apărare a asistentului, dar nu-l satisfăcea pe deplin. N. Tatu nu mă avea complice numai pe mine și articolul lui nu urmărea să lovească numai în Al. Posescu. Adevărații autori morali ai atacului erau dușmani lui dintotdeauna, C. Rădulescu-Motru și I. Petrovici, iar obiectivul ultim și tacit al atacului era el, P.P. Negulescu. Cum căuta el să facă plauzibilă această construcție imaginativă? C. Rădulescu-Motru era sigur că I. Petrovici va fi ministru și spera că-i va prelungi din nou, pe încă cinci ani, funcționarea la catedră, cum mai făcuse în 1938, când fusese ministru în guvernul Goga. Sprijinind atacul indirect împotriva lui P.P. Negulescu, el voia să și-l oblige pe I. Petrovici. Iar P. Andrei, Ministrul

Educației Naționale, care între timp îl suspendase pe Al. Posescu, făcuse acest lucru, fiindcă ținea mult să fie membru al Academiei Române și în chipul acesta voia să-și asigure voturile lui C. Rădulescu-Motru și I. Petrovici.

În pornirea lui pățimașă, P.P. Negulescu nu ezita să recurgă la minciuni sfruntate. Căutând să-l scoată pe C. Rădulescu-Motru autor moral al articolului lui N. Tatu și crezând că va putea obține o mărturisire în acest sens de la I.E. Torouțiu, directorul „Convorbirilor Literare”, l-a invitat să vină până la el.

— Uite, domnule Torouțiu, i-a spus, unde stai dumneata, acolo a stat acum câteva săptămâni d. Motru, care venise la mine însărcinat de ministru să-mi pretindă ca eu să-i cer demisia domnului Posescu, pentru ca toată chestiunea să fie lichidată fără anchetă și alte măsuri administrative. Și d. Motru mi-a spus că dumneata i-ai arătat la una din ședințele Academiei manuscrisul domnului Tatu.

— Cum se poate, domnule profesor, a observat I.E. Torouțiu, ca d. Motru să fi făcut o asemenea afirmație? Cum ajung acasă îi voi scrie o scrisoare prin care să-i cer socoteală.

Văzând reacțiunea plină de indignare a lui I.E. Torouțiu, P.P. Negulescu, făcând fețe-fețe, și având aerul că își corijează amintirea, adăugă:

— Nu-mi aduc bine aminte, dacă d. Motru mi-a spus că i-ai arătat manuscrisul sau chiar șpalturile.

— Domnule profesor, îi replică drastic lui I.E. Torouțiu, nu i-am arătat domnului Motru nici manuscrisul și nici șpalturile. Că ce, eu director al revistei, să mă duc la d. Motru și să-i arăt studii ale revistei înainte de apariție? E cineva care minte în această chestiune și știu că d. Motru nu are niciun interes s-o facă.

I.E. Torouțiu era atât de indignat încât de la P.P. Negulescu s-a dus direct la C. Rădulescu-Motru ca să clarifice lucrurile. C. Rădulescu-Motru a rămas uluit când a auzit născocirile mincinoase ale lui P.P. Negulescu. Nici a doua zi când l-am văzut, el nu-și putea stăpâni indignarea.

— Știi că Negulescu a înnebunit de-al binelea, mi-a spus el, referindu-se la întâlnirea dintre P.P. negulescu și I.E. Torouțiu.

Nu-l văzusem niciodată până atunci pe C. Rădulescu-Motru atât de indignat.

Iar peste câteva zile, când l-am văzut pe I.E. Torouțiu, care abia

cu acel prilej îl cunoscuse mai îndeaproape pe P.P. Negulescu, el nu s-a putut reține de a face următoarea reflecție ca o concluzie la convorbirea dintre el și P.P. negulescu:

— P.P. Negulescu își închipuie că stă într-un turn de fildeș. În realitate turnul în care stă el e din alt material mult mai puțin valoros.

Într-una din zile, primesc o citație de la unul din cabinetele de instrucție al tribunalului Ilfov: eram citat ca să fiu întrebat dacă avusesem vreo parte de contribuție la articolul lui N. Tatu. I-am arătat judecătorului de instrucție că la rugămintea lui N. Tatu, care se afla în concentrare, intercalasem în manuscrisul său la tipografie, înainte de a fi cules, câteva rânduri, transcrise după o poștală a lui, scrisă cu creionul, în care el ducea, ca o nouă dovadă de plagiat, faptul că erorile de expunere din cursurile lui P.P. Negulescu, erori care nu se mai găseau la niciun alt istoric al filosofiei, se întâlnesc și în lucrarea incriminată a lui Al. Posescu. Judecătorul de instrucție, care la cererea lui Al. Posescu ridicase manuscrisul lui N. Tatu de la tipografie, deschizând dosarul la pagini unde erau rândurile intercalate de mine cu mâna, m-a întrebat dacă sunt acelea. I-am răspuns afirmativ și i-am declarat că dacă voi mai găsi poștala lui N. Tatu printre hârtiile mele, îi voi aduce-o ca s-o anexeze la dosar. Din păcate nu mai posedam acea poștală – trecuseră vreo cinci luni de la primirea ei – dar N. Tatu, când a fost și el citat, a confirmat declarația mea. P.P. Negulescu jubila că se descoperiseră cele câteva rânduri transcrise de mine și care în spusele lui deveniseră o pagină întreagă. El afirma acum că se făcuse dovada colaborării mele cu N. Tatu și că sunt grav compromis. Calomnia lui Al. Posescu, precum că eu îl îndemnasem pe N. Tatu să-l pună pe două coloane, spre a-l îndepărta de la concursul pentru conferința de Istoria filosofiei, căpătă o aparență de adevăr. Dar P.P. Negulescu turba în același timp de mânie, căci în cele câteva rânduri se vorbea de erori de expunere în cursurile lui, de erori la plural, și nu se dădea decât un singur exemplu. Auziți, el, P.P. Negulescu, să fie acuzat că a comis erori în expunerea concepțiilor unor filosofi! El nu se considera infailibil.

De unde P.P. negulescu considerase la început situația lui Al. Posescu ca disperată, îndoindu-se că ar mai putea fi salvat și încercând să i-o ușureze pe cale amiabilă, el a trecut apoi la ofensivă. Într-o scrisoare adresată decanului și pe care Ai. Posescu o dăduse după aceea publicității, el afirma că partea din cursul *Problema ontologică*, pe care Ai. Posescu o inclusese aidoma în lucrarea lui, fusese redactată

de Al. Posescu însuși că deci putea dispune de ea cum voia – fără să se gândească în ce situație se pune pe el însuși față de studenți în mâinile cărora acel curs circula de opt ani sub numele lui. El a putut să afirme în aceeași scrisoare ideea extravagantă și ridicolă totodată că întrucât și el și Posescu se ocupaseră cu aceleași lucruri, era firesc să se exprime amândoi în aceleași chipuri, căci aceleași idei se exprimă cu aceleași cuvinte, încercând astfel să-l absolve pe asistentul lui și de celelalte părți plagiate ale lucrării. (N. Tatu, ocupându-se într-un al doilea articol și de această scrisoare a lui P.P. Negulescu, observa cu drept cuvânt că el ca profesor secundar când constată că doi elevi au tezele identice, le dă nota 1, pentru că unul a copiat după altul și tocmai fiindcă aceleași idei nu se exprimă cu aceleași cuvinte). Afirmând în această scrisoare că partea incriminată din cursul *Problema ontologică* a fost redactată de asistentul lui, P.P. Negulescu era convins că nimeni nu va crede acest lucru, dar că, în schimb, declarația va fi salvatoare pentru asistent.

Dar P.P. Negulescu a mers mai departe: fiindcă judecătorul care instruisese afacerea, găsisese că reclamația lui Al. Posescu ontra lui N. Tatu este lipsită de temei și voia să claseze dosarul, el a intervenit prin Andrei Rădulescu, fost președinte al înaltei Curți de Casație, la procurorul Parchetului, cerându-i să ia dosarul de la judecătorul de instrucție și să-l trimită Tribunalului cu concluzii de a deschide acțiune publică de calomnie împotriva lui N. Tatu și a mea. Și procurorul s-a supus injoncțiunilor lui Andrei Rădulescu, folosindu-se de o procedură la care nu se recurgea decât în cazuri foarte rari. Și astfel, în primăvara anului 1940, m-am văzut trimis în judecată sub acuzația de calomnie.

Scrisoarea pe care P.P. Negulescu o adresase decanului, căutând să-l dezvinovățească pe asistentul lui, mă puneă indirect pe mine într-o situație foarte neplăcută ca om de știință și în cele din urmă m-a pus în conflict direct și grav cu el. Când acea scrisoare fusese dată publicității de Al. Posescu, lucrarea mea *Istoria filosofiei românești* se afla sub tipar. În capitolul despre P.P. Negulescu mă refeream și la cursul *Problema ontologică*, dând citate din el. Iată cum ajunsesem să mă refer la acest curs litografiat, în ciuda scrupulozității mele științifice. Din dorința de a avea o garanție în plus că am expus exact ideile filosofilor noștri în viață, am dat fiecăruia dintre ei capitolul care-l privea, în manuscris, înainte de a pune lucrarea sub tipar. Același lucru am făcut și cu capitolul despre P.P. Negulescu. Dar din

vina lui și nu dintr-a mea, capitolul despre el ieșise foarte scurt – numai câteva pagini – fiindcă el în afară de studii și lucrări de istoria filosofiei, nu avea decât un singur opuscul de filosofie sistematică, teza de licență, intitulată *Critica apriorismului și empirismului*. Când m-am dus să ridic manuscrisul, el mi-a afirmat că are idei personale și în cursurile lui litografiate, sfătuindu-mă să expun și acele idei. I-am răspuns însă că nu mă pot referi, într-o lucrare științifică, la cursuri stenografiate și litografiate, că nu se obișnuiește așa ceva, fiindcă astfel de cursuri nu angajează răspunderea științifică a profesorilor, adăugându-i că din aceleași motive n-am expus în lucrarea mea ideile lui Nae Ionescu, care nu avea lucrări imprimate, ci numai cursuri litografiate, de care nu răspunde decât editorul. Dar P.P. Negulescu mi-a replicat:

— Domnule Bagdasar, cu cursurile mele stau altfel lucrurile. Ele nu au fost stenografiate, ci au fost litografiate după manuscrisele redactate de mine. Munca editorului a constatat doar în transcrierea manuscriselor mele. Așa că te poți referi cu conștiința împăcată la ele.

Și, ca să-mi ușureze munca, cum a spus el însuși, ca să nu-mi pierd vremea cu citirea a mii de pagini litografiate în care se făceau expuneri istorice, el a notat pe o foiță de hârtie titlurile cursurilor și paginile respective în care își expunea pretensele idei originale și mi-a înmănat-o, spunându-mi:

— Uite, domnule Bagdasar, îți dau această notiță, ca să nu-ți încarci memoria.

Notița cuprindea: *Problema cosmologică*, pp. 468 – 519, *Problema ontologică*, pp. 3 – 145.

N-am bănuț în momentul în care mi-a înmănat-o, că acea notiță ar putea avea o neprețuită valoare documentară și că o să regret profund că n-am avut grijă s-o păstrez. În naivitatea mea, m-am încrezut în asigurările lui P.P. Negulescu că cursurile îi fuseseră litografiate după manuscris și am ținut seama de sugestia lui de a mă referi la ele. Iată însă că în scrisoarea către decan, P.P. Negulescu se lepăda de partea introductivă a cursului *Problema ontologică*, adică de aceia pe care Ai. Posescu o integrase cuvânt cu cuvânt în lucrarea lui, declarând că ea fusese redactată de Al. Posescu și că deci el putea dispune de ea cum doria. Citind scrisoarea, am rămas stupefiat: prin urmare P.P. Negulescu, omul care părea detașat de cele pământești, că e de o seninătate olimpiană, că plutește în sfere transcendente, mă

mistificase. Și m-am întrebat cu mare amărăciune: ce vor zice cititorii mei, când vor vedea că eu atribui lui P.P. Negulescu idei pe care el le considera ca fiind ale lui Al. Posescu? Din păcate, coalele cu capitolul despre P.P. Negulescu erau trase când Al. Posescu îi tipărise faimoasa scrisoare. Ca să fiu corect față de cititorii mei, am pus la sfârșitul volumului o notă, intitulată *Corrigenda*, care avea următorul cuprins:

„În capitolul intitulat «P.P. Negulescu» din această lucrare au fost utilizate și cursurile universitare litografiate, în urma îndemnului profesorului P.P. Negulescu și pe baza asigurării sale verbale că aceste cursuri au apărut sub directa sa supraveghere, indicându-ni-se totodată și capitolele cu ideile sale originale. Între aceste cursuri a fost și acela intitulat *Problema ontologică* (Editura Seminarului de Enciclopedie și Istoria Filosofiei, 1933 – 1934) cu capitolele lui cuprinse între paginile 3 – 145. S-au făcut deci trimeri în lucrarea noastră și la acest curs. Înainte ca volumul de față să intre sub presă, manuscrisul cu capitolul în chestiune a fost supus prof. P.P. Negulescu, cum au fost supuse și celorlalți gânditori în viață capitolele care se refereau la ei. Când lucrarea de față era însă tipărită, a apărut o scrisoare a prof. P.P. Negulescu în care acesta afirmă că «părțile... cu caracter introductiv», adică tocmai acelea care cuprind ideile filosofice ale cursului mai sus pomenit, ar aparține, ca redacțiune, unuia din asistenții săi. Întrucât prof. P.P. Negulescu nu ne-a atras atențiunea asupra acestui lucru atunci când a avut manuscrisul nostru și întrucât scrisoarea a apărut prea târziu, ca să se mai poată face rectificările necesare, rugăm pe cititori să treacă peste paginile din capitolul în chestiune, în care se fac trimeri la cursul *Problema ontologică*”.

Această *Corrigenda*, care, pe lângă că prevenea pe cititori, demasca atitudinea contradictorie a lui P.P. Negulescu, mie spunându-mi că cursurile fuseseră litografiate după manuscris, iar în scrisoarea către decan afirmând că părțile introductive din *Problema ontologică* fuseseră redactate de Al. Posescu, l-a înfuriat peste măsură pe P.P. Negulescu, făcându-l să-și piardă dreapta judecată. El m-a reclamat în scris Consiliului profesoral, acuzându-mă că prin nota mea de la sfârșitul lucrării l-aș fi calomniat și cerând Consiliului, sau să mă oblige să retrag cartea din librării, sau să mă destituie din postul de asistent.

Reclamația, nu mai e nevoie să subliniez, era greșit îndreptată Consiliului profesoral, care nu avea nicio cădere să se pronunțe asupra

unui astfel de fapt, căci nu se petrecuse în cadrul Facultății și nu avea nicio legătură cu Facultatea. Și cred că și P.P. Negulescu însuși era convins de acest lucru. Dar el a crezut că mă poate intimida. Într-o singură săptămână din iulie 1940, Consiliul profesoral a ținut trei ședințe, de câte 3 ore fiecare, prima luni, a doua miercuri și ultima vineri, în care a discutat reclamația lui P.P. Negulescu.

Ce n-a fost în stare să debiteze P.P. Negulescu în cele trei ședințe, abuzând de faptul că eu, ca asistent, nu făceam parte din Consiliu și nu-i puteam replica pe loc! Ca să nu fiu bănuir că exagerez, denaturez, inventez, nu mă voi referi la cele ce a putut el afirma verbal în fața Consiliului în toiul duelului cu C. Rădulescu-Motru, care, în calitate de decan, prezida ședința, și, cunoscând bine lucrurile, mă apăra cu căldură, ci mă voi mărgini la ceea ce a așternut el negru pe alb, deci cu sânge rece și având timp să mediteze asupra fiecărui cuvânt, în scrisoarea – de 15 pagini bătute la mașină – pe care o adresase Consiliului cu data de 12. VI. 1940, și care se găsește în arhiva fostei Facultăți de Filosofie și Litere. Astfel, el și-a însușit diversiunea pusă în circulație de Al. Posescu că eu l-aș fi îndemnat pe N. Tatu să-i atace asistentul, spre a-l îndepărta de la concursul pentru conferința de istoria filosofiei devenită vacantă după numirea lui Mircea Florian ca profesor la Universitatea din Cernăuți; el a afirmat inexactitatea că la cabinetul de instrucție eu aș fi negat întâi orice contribuție la articolul prim al lui N. Tatu și că judecătorul de instrucție, deschizând dosarul, mi-ar fi arătat o întreagă pagină – cele câteva rânduri deveniseră pagină! – scrisă de mine; el a putut să susțină neadevărul flagrant că, cu un an și jumătate mai înainte, aș fi fost la el ca să-l rog să mă ia asistent de logică (în toamna anului 1938, printr-o reorganizare a Universităților, logica fusese trecută de la catedra lui C. Rădulescu-Motru la catedra lui P.P. Negulescu), că ar fi fost dispus să mă aibă asistent, dar că nu putea cere consiliului încă un asistent, fiindcă avea deja doi, dintre care unul recent numit, că mi-ar fi spus că dacă C. Rădulescu-Motru va propune în consiliu transferarea mea la catedra lui, el va vota propunerea; dar că din cauză că C. Rădulescu-Motru n-a făcut propunerea, eu n-am fost transferat și că prin acea *Corrigenda* am vrut să mă răzbun pe el, P.P. Negulescu; el a afirmat, cu aceeași lipsă de conștiință, că atunci când i-am predat manuscrisul despre concepția lui, ar fi simțit o repulsie morală, fiindcă i-aș fi făcut impresia că voiam să-i câștig bunăvoința (în realitate, el

fusesse atât de încântat că îi expuneam concepția, încât mi-a dat primul volum din *Destinul omenirii*, proaspăt apărut, cu următoarea dedicație: „Domnului N. Bagdasar amintire afectuoasă. P.P. Negulescu”); el a afirmat, denaturând iarăși faptele cu aceiași rea credință, că, după ce el mi-a declarat că are idei originale în cursurile litografiate, eu i-aș fi cerut autorizația să folosesc în expunerea mea aceste cursuri; el a avut cutezanța incalificabilă să susțină că în capitolul meu despre el din lucrarea tipărită nu atingeam „prin niciun cuvânt măcar partea din cursul” lui „asupra problemei ontologice pe care a redactat-o dl. Posescu” și că deci nota adresată cititorilor „era cu totul inutilă”. De la născociri și denaturări de fapte, el a trecut la amenințări, la șantaj, afirmând că „într-o parte a micii noastre lumi filosofice” nota mea a produs indignare, că un prieten de profesie jurist s-a prezentat la el, cerându-i „cu insistență” să se adreseze justiției și prevenindu-i că dacă n-o va face el, o vor face elevii lui; că același prieten jurist îi mai declarase că răspunzătoare mai este și Societatea Română de Filosofie, care editase lucrarea mea și care „nu făcuse nicio obiecție la nota în chestie”. De la șantaj, el n-a ezitat să treacă la insinuări calomnioase și, extinzându-și atacurile și asupra lui C. Rădulescu-Motru, el a afirmat, cu o lipsă totală de scrupule, că C. Rădulescu-Motru este acționar la „Tiparul Uniersitar”, unde se tipăresc lucrări ale Societății Române de Filosofie, al cărei președinte este C. Rădulescu-Motru și al cărei secretar sunt eu, „Revista de Filosofie”, al cărei director este C. Rădulescu-Motru și al cărei secretar de redacție sunt eu, unde sunt date în lucru imprimările Facultății de Filosofie și Litere, al cărei decan este C. Rădulescu-Motru, că eu sunt *factotum* al lui C. Rădulescu-Motru – că adică noi doi am face împreună afaceri.⁴

⁴ „Tiparul Universitar” nu era o societate anonimă pe acțiuni, ci o firmă individuală, înscrisă atât la Tribunalul de Comerț cât și la Camera de Comerț pe numele meu și fusesse influențată cu contribuția financiară a câtorva prieteni, care, din prietenie, nu mă putuseră refuza să-mi pună la dispoziție sumele necesare. Nici eu, nici ei nu urmăream un scop lucrativ. Așadar C. Rădulescu-Motru nu putea fi acționar. Dar nici altfel el nu participase la întemeierea tipografiei. Nici cărțile apărute în editura Societății Române de Filozofie, nici „Revista de Filozofie”, pe care le imprima „Tiparul Universitar”, nu-și acopereau din vânzare cheltuielile de tipar, așa încât tipografia avea deficite de pe urma lor. Eu însumi, ca să nu mai vorbesc de C. Rădulescu-Motru, cât am muncit la Societatea Română de Filozofie și la „Revista de Filozofie”, timp de 17 ani, cât timp am

În aceeași reclamație făcută consiliului profesoral, P.P. Negulescu semnală și faptul, foarte grav după el, mai grav decât toate celelalte, că în cele câteva rânduri transcrise de mine după poștala lui N. Tatu și intercalase în articolul acestuia se vorbește de erorile, la plural, din cursurile lui și că de fapt nu se menționează decât una. Eroarea invocată de N. Tatu ca o nouă dovadă că Al. Posescu plagiasse pe P.P. Negulescu nu se găsea decât în cursurile acestuia, nu și în lucrărilor altor istorici ai filosofiei și ea singură era suficient de probantă pentru teza lui N. Tatu, care examina lucrarea lui Al. Posescu, nu valoarea cursurilor lui P.P. Negulescu. Dar fiindcă P.P. Negulescu n-a avut curajul să nege eroarea, el s-a agățat de pluralul erori și, susținând că acele rânduri fuseseră nu numai transcrise, ci chiar concepute de mine, m-a acuzat că atinsesem însuși prestigiul corpului profesoral când afirmasem că în cursurile lui sunt erori. Deci mă făcusem culpabil de un nou fapt extrem de grav pe lângă acela al notei de la sfârșitul lucrării mele.⁵

Un rol nedemn a jucat cu acest prilej prof. D. Gusti. Rugat de P.P. Negulescu sau din proprie inițiativă – ca să-i câștige votul la candidatura de președinte al Academiei Române – el m-a invitat a doua zi după prima ședință în cancelaria lui de la Facultate ca să mă sfătuiască prietenește – „știi, domnule Bagdasar, cât țin la dumneata, cât te prețuiesc” – în interesul meu, al carierei mele universitare, să retrag cartea din comerț, căci altfel Consiliul mă va condamna pentru calomnie, fiindcă majoritatea Consiliului e cu P.P. Negulescu.

— Nu pot concepe, domnule profesor, i-am răspuns, cum într-o chestiune atât de clară, Consiliul m-ar putea condamna. Există un curs *Problema ontologică*, semnat P.P. Negulescu? Există o scrisoare a lui

condus „Tiparul Universitar”, mai bine de 9 ani, n-am primit nici o remunerație. Iar Facultatea de Filozofie și Litere își dădea în lucru imprimarele la tipografia lui N. Iorga de la Vălenii-de-Munte, nu la „Tiparul Universitar”. Insinuările lui P.P. Negulescu constituiau deci o infamie.

⁵ Într-un lung studiu critic, consacrat lucrării lui P.P. Negulescu *Criticismul kantian* (1940), intitulat „Pentru o mai corectă înțelegere a filosofiei kantiene. O confruntare cu d-l P.P. Negulescu” și publicat în „Revista de Filozofie”, 1941, pp. 275-330, Nicolae Balca a demonstrat nu numai câte erori a săvârșit P.P. Negulescu în lucrarea de mai sus, ci și câtă incomprehenșiune a manifestat el față de filosofia kantiană.

P.P. Negulescu, în care el afirmă că părțile introductive din acel curs, adică acelea la care mă refer eu în lucrarea mea, au fost redactate de Al. Posescu? Ce-am făcut eu? Am luat act de scrisoarea lui P.P. Negulescu și am rugat pe cititori să treacă peste pasajul în care se expun ideile din *Problema ontologică*. Unde e calomnia? Pe de altă parte, am adăugat, **d.** Motru m-a asigurat că imensa majoritate a Consiliului e alături de domnia sa.

— Nu te uita la ce-ți spune Motru, mi-a replicat D. Gusti. Dumneata nu știi că el nu știe pe ce lume trăiește? Ascultă ce-ți spun eu: Consiliul e cu P.P. Negulescu. Și dacă nu-ți retragi cartea din librării, Consiliul te va condamna pentru calomnie și cariera dumatăle universitară va fi distrusă. Eu te sfătuiesc în interesul dumatăle să-ți retragi cartea.

I-am răspuns lui D. Gusti abia stăpânindu-mi indignarea:

— Domnule profesor, dacă într-o chestiune atât de clară, Consiliul va considera că P.P. Negulescu are dreptate și mă va condamna, atunci nu voi regreta niciodată că nu voi face parte din sânul lui ca profesor. Eu cartea din comerț nu o retrag.

Văzând intransigența mea, Gusti s-a mulțumit, la sfârșit, să facă observația că sunt din cale afară de încăpățânat.

A doua zi după cea de-a doua ședință a Consiliului, D. Gusti m-a invitat din nou la el, ca să-mi spună, de data aceasta, că în ajun îl vizitase un mare avocat care-i spusese că, dacă nu-mi retrag cartea din librării, P.P. Negulescu va solicita Tribunalului o ordonanță preidențială și-mi va confisca atât exemplarele aflate în librării cât și pe cele aflate în depozit. El m-a sfătuit din nou și insistent să-mi retrag cartea. Zelul lui Gusti era prea excesiv, ca să nu-mi pară suspect. Nu-i eram nici rudă, nu eram cu el nici în raporturi de inalterabilă prietenie, ca să se dea în vânt pentru mine.

I-am spus lui D. Gusti:

— Domnule profesor, nu știu cât de mare este avocatul care v-a vizitat. Dar cred că nu e atât de mare, cum îl considerați Dvs., după felul cum a prezentat lucrurile. Negulescu o fi având avocați, dar am și eu, și pe urmă mă pricep și eu puțin în chestiuni de drept. Pentru a obține ordonanță preidențială, Negulescu trebuie să depună la Casa de Depuneri și Consemnațiuni contravaloarea lucrării mele, adică 100.000 lei, pentru ca eu să pot fi despăgubit în cazul în care el pierde procesul. Poate el investi această sumă? Aceasta pe de o parte. Iar pe

de altă parte: Știți că eu conduc o tipografie cu 30 de lucrători. Când voi simți că Negulescu e pe cale să obțină ordonanța prezidențială, pun lucrătorii mei să ambaleze și să expedieze gratuit, la toate școlile secundare din țară, toate exemplarele aflate în depozit. Timbrele poștale mă vor costa câteva mii de lei, dar ce importanță are această sumă când e în joc onoarea mea. Iar Negulescu nu va putea ridica nici un singur exemplar.

Văzând hotărârea mea neclintită, D. Gusti n-a mai insistat.

La sfârșitul celei de-a treia ședințe, Consiliul a trecut la vot. El a respins cererea lui P.P. Negulescu de a fi sancționat, cu 23 de voturi contra 3. Însuși D. Gusti, care se dăduse peste cap să-l servească în detrimentul onoarei și demnității mele, a votat alături de C. Rădulescu-Motru, împotriva lui P.P. Negulescu. Prin urmare, când mă chemase la el, ca să mă prevină că Consiliul este cu P.P. Negulescu și că P.P. Negulescu va obține ordonanță prezidențială de confiscare a lucrării mele, el voise să mă șantajeze.

Și, bineînțeles, acea „parte a micii noastre lumi filosofice”, despre care P.P. Negulescu afirmase în Consiliu că e foarte indignată din cauza notei mele și că mă va traduce ea în judecată, dacă n-o face el, P.P. Negulescu, nu s-a mișcat după votul consiliului, elevii n-au mai cerut satisfacție prin justiție pentru „jignirile” aduse „profesorului” lor. Și nici cererea de ordonanță prezidențială n-a mai fost introdusă de către P.P. Negulescu.⁶

Înfrânt atât de lamentabil în Consiliul profesoral, P.P. Negulescu și-a continuat injoncțiunile, prin același Andrei Rădulescu, asupra completului de judecată al secției de Tribunal unde se judeca procesul. Președintele completului era atât de montat împotriva mea și a lui N.

⁶ Lucrarea mea Istoria filosofiei românești era un extras din vol. V al Istoriei Filosofiei moderne și apăruse înaintea acestui volum. Din vol. V, la care colabora Traian Herseni cu sociologia și S.S. Bîrsănescu cu pedagogia, deși coalele cu P.P. Negulescu erau tipărite și în ciuda dificultăților tehnice și a cheltuielilor suplimentare, am scos din cap. „P.P. Negulescu” paginile care se refereau la Problema ontologică precum și pe cele care se refereau la Problema cosmologică, adică la cursurile litografiate. Astfel Corrigenda devenia superfluă la acest volum. Dar P.P. Negulescu nu avea nici un motiv să se bucure: capitolul despre el, care acum se baza numai pe lucrările lui tipărite, ieșise, comparativ cu capitolele asupra altor filosofi, mult mai mic și deci rolul lui în mișcarea filosofică românească apărea mult mai redus.

Tatu, încât când a compărut P.P. Negulescu ca martor din partea lui Al. Posescu, el a respins rând pe rând toate întrebările pe care i le-am pus, declarând solemn și sentențios că ele nu interesează Tribunalul. Îl întrebam între altele pe P.P. Negulescu: Dacă, după părerea lui, aceleași idei se exprimă cu aceleași cuvinte, la fel cu ale căror istorici ai filosofiei a expus el ideile filosofilor de care se ocupase în lucrările lui de istoria filosofiei? Sau: Dacă partea introductivă a cursului *Problema ontologică* fusese redactată de Al. Posescu, de ce nu s-a precizat acest lucru printr-o notă în curs și studenții fuseseră lăsați timp de opt ani să creadă că acea parte aparține martorului?

Temându-mă că dacă ne va judeca acel complet, vom fi condamnați, am profitat de faptul că ori eu ori N. Tatu eram concentrați sau am invocat vicii de procedură, ca să obținem noi și noi termene, în speranța că compectul va fi schimbat. Dar timp de mai bine de cinci ani cât a durat procesul, completul de judecată n-a fost schimbat, a rămas același. La ultimul termen pe care l-am avut în primăvara anului 1945, Al. Posescu i-a propus lui N. Tatu să facă în instanță declarația că prin articolele lui n-a înțeles să-i distrugă cariera – ceea ce era exact – pentru a-și retrace acțiunea. Mie el nu mi-a cerut să fac vreo declarație, recunoscând prin aceasta implicit că fusesem implicat pe nedrept în proces. Procesul aluat astfel sfârșit. P.P. Negulescu, acum pensionar, care urmărea cu înverșunare condamnarea mea și a lui N. Tatu pentru calomnie – și dacă ar fi obținut condamnarea, noi nu am mai fi putut deține vreo funcție în statul român – suferea o nouă și tot atât de lamentabilă înfrângere.

De câtă pornire a fost el capabil cu prilejul afacerii Posescu, nu e inutil să relatez și cazul următor: închipuindu-și că bibliotecara Bibliotecii Seminarului de Istoria filosofiei și Enciclopedie, cu a cărei familie eram în termeni de prietenie, ar putea să-i dea anumite informații cu privire la pretinsa mea complicitate la articolele lui N. Tatu, el a chemat-o la sine, ca s-o tragă de limbă. Și fiindcă bibliotecare i-a spus că nu poate să-i declare nimic, el a interpretat atitudinea ei corectă ca un act de solidarizare cu mine, a cerut înscris decanului ca s-o dea afară din post, insistând cu perseverență să se dea curs cererii lui. El făcea acest lucru când nu mai avea decât o lună până la pensionare. Și dacă n-a putut-o lovi, s-a datorat faptului că la aceeași catedră fusese transferat cu trei luni mai înainte I. Petrovici, care i-a luat apărarea.

În 1938, cu un an înaintea conflictului meu cu el, P.P. Negulescu obținuse un nou post de asistent pe lângă catedra lui. Aflând că intenționa să recomande în acest post pe un individ căruia el îi admisesse în același an să-și dea doctoratul în filosofie cu licența în matematici – fără să fi reușit în cei zece ani după licență să-și dea examenul de capacitate – pe motiv că lucrarea de doctorat trata o problemă de confluență a filosofiei cu știința, *Bazele filosofice ale științei*, am crezut de datoria mea să-i atrag atenția lui P.P. Negulescu că individul, pe lângă că era cu totul ignorant în ale filosofiei, era și un om incorect din punct de vedere moral, și să-i recomand câțiva tineri care studiaseră filosofia, care erau bine pregătiți și se afirmaseră, publicându-și nu numai tezele de doctorat, ci și alte studii. Arătându-i că insul respectiv escrocise „Tiparul Universitar”, pe acre-l conduceam cu mari sacrificii de timp și bani, neplătindu-i niciun leu din suma de 38.000 lei cât costase lucrarea de doctorat pe care i-o imprimase, că escrocise Comunitatea Evreilor cu mai multe sute de mii de lei, înșelând-o că va scoate o revistă democratică, antilegionară – afișele anunțând apariția acestei reviste fuseseră imprimate tot la „Tiparul Uniersitar”, care suportase și cheltuielile de afișaj, fără ca insul să plătească vreun ban – că practica traficul de influență, P.P. Negulescu, după ce m-a ascultat cu atenție, fără a mă întrerupe, mi-a spus:

— Or fi adevărate cele ce-mi spui dumneata, domnie Bagdasar, dar eu vreau acte.

— Ce fel de acte doriți, domnule profesor? l-a întrebat. În numele „Tiparului Universitar” vă vorbesc eu, care conduc întreprinderea și cunosc lucrurile, din partea Comunității Evreilor puteți invita la Dvs. pe cutare (i-am dat numele), care m-a autorizat să vă comunic că e dispus să vină la Dvs. și să vă declare verbal; că se ocupă cu traficul de influență vă poate mărturisi Cutare (și i-am dat iarăși numele) care i-a căzut victimă, luându-i bani, fără să-i fi făcut nimic.

— Acestea sunt fapte, domnule Bagdasar; eu vreau acte, mi-a repetat el. Adu-mi acte.

M-a surprins că un filosof pozitivist ca el nu punea în acest caz bază pe fapte, ci pe acte. M-a surprins însă și mai mult că el, în genere extrem de suspicios, a rămas insensibil la informațiile pe care i le dădusem și care dezvăluiau fapte atât de grave pentru un viitor asistent universitar și n-a manifestat nicio curiozitate să afle dacă

aveam sau nu dreptate. Deși interveniseră în același sens atât Nicolae Petrescu cât și Mircea Florian, P.P. Negulescu l-a recomandat totuși pe Anton Dumitriu, pe escroc.

După 23 August 1944, ca atâția oportuniști, ariviști și carieriști, escrocul a început să se agite că sub dictatura antonesciană fusese persecutat, fiind ținut cinci ani în postul de asistent, și cerea să i se facă dreptate, dându-i-se o catedră universitară. El s-a înscris întâi în partidul liberal, fracțiunea brătienistă, care era reprezentată în guvern – alături de comuniști, social-democrați, național-țărăniști – a reușit să se facă numit șef al tineretului liberal și să obțină fonduri pentru a scoate o revistă. După actul de la 6 martie 1945, fracțiunea liberală brătienistă a fost înlocuită în guvern cu fracțiunea liberală tătărăsciană. Escrocul a trecut cu arme și bagaje la fracțiunea tătărăsciană, că nu era doar prost să rămână în opoziție, a reușit să se facă numit administrator unic la „Creditul Minier”, cea mai mare societate petroliferă cu capital românesc, să-și asigure voturile unora din profesorii Facultății de Filosofie și Litere, fie numindu-i în consiliul de administrație, fie sub alte forme de corupție, și să fie astfel recomandat profesor de istoria filosofiei antice și medievale, fără să știe o boabă de grecească și latinească. De altfel, el n-a ținut nicio oră de curs după numirea lui ca profesor – și-a pus suplinitor – fiindcă era ocupat până peste cap cu afacerile veroase de la „Creditul Minier”. Escrocul s-a dovedit a fi în acțiunile lui frauduloase de o cutezanță iresponsabilă, delapidând societatea cu sume enorme. Procesul lui a fost cel mai senzațional al vremii, iar escrocul a fost condamnat la 10 ani pușcărie. P.P. Negulescu mai trăia când s-a judecat procesul: el avea acum nu numai fapte, ci și acte: sentința penală de condamnare.

Revelant pentru caracterul meschin al lui P.P. Negulescu este și felul cum s-a comportat el în 1940, cu prilejul comemorării a 100 de ani de la nașterea lui Titu Maiorescu, prin ale cărui stăruințe asidui el fusese făcut profesor universitar la vârsta de 23 de ani. El n-a ținut atunci nicio conferință, n-a publicat niciun articol în memoria marelui dascăl și binefăcătorului lui. El se considera absolvit de recunoștință față de Titu Maiorescu, pentru că acesta își permisesese să facă interesante observații critice marginale la Introducerea *Filosofiei Renașterii* pe exemplarul pe care i-l dăduse cu dedicație, exemplar care se afla la Biblioteca Fundației Carol I (astăzi Biblioteca Centrală) și asupra căruia Mircea Florian, care era custode acolo, îi atrăsese

atenția. Odată P.P. Negulescu mi-a mărturisit el însuși că nu-i putea ierta ilustrului lui dascăl că îl făcuse profesor la o vârstă prea tânără și că astfel l-a împiedicat să-și continue studiile în străinătate. Dar pe de altă parte cu satisfacție și mândrie îmi povestea altă dată despre răspunsul pe care-l dăduse unui german, care călătorea în același compartiment cu el în Germania și care făcuse ochii mari, când aflase că, deși atât de tânăr, era profesor universitar: *La valeur n'attend pas le nombre des années*.

După cel de-al doilea război mondial, P.P. Negulescu, care trece cu mult peste 70 de ani și care în tot timpul carierii lui universitare își neglijase în chip scandalos obligațiile didactice, absentând ani întregi sau în fiecare an luni întregi de la catedră, ar fi dorit să se întoarcă la Universitate, să mai fie profesor. „Cred că ași mai putea fi de folos tineretului”, obișnuia el să spună celor care, știind că-i face plăcere acest lucru, îl făceau să creadă că ar mai putea fi rechemat în învățământ. Ba a fost o vreme după 23 August când el a sperat să fie chiar ministru, fiindcă unul din cei doi asistenți, escrocul, cunoscându-i marea lui ambiție politică, i-o măgulea cu posibilitatea satisfacerii ei.

Titular al catedrei de istoria filosofiei și Enciclopedie de la Facultatea de Filosofie și Litere din București, P.P. Negulescu n-a ținut în perioada de la 1918 la 1940, pe care o cunosc bine, fiindcă în acest timp am fost student și apoi asistent la această Facultate, adică în decurs de 22 de ani, niciun curs de istoria filosofiei. El n-a ținut decât cursuri de enciclopedie, așa cum înțelegea el această disciplină, considerând ca ramuri principale ale ei *problema epistemologică*, *problema ontologică* și *problema cosmologică*, dar expunând în cadrul ei și teme care nu aveau nicio legătură chiar cu modul lui de a o concepe atât de personal. Astfel, în cadrul enciclopediei și-a expus el ideile lui pe care le-a publicat apoi în cele două lucrări, care poartă titlurile: *Geneza formelor culturii* (București, 1934) și *Destinul omenirii* (vol.4, București, 1938 – 1944), justificând expunerea lor la Facultate cu faptul că unii din tinerii lui ascultători i-ar fi cerut să-i lămuriască „dacă pot spera să ajungă la ceva în filosofie” precum și asupra viitorului omenirii. Deși nu e locul să mă ocup aici de valoarea lucrărilor lui, totuși, fiindcă mulți îl considerau mare filosof, să vedem pe scurt întrucât era întemeiată această considerare. *Geneza formelor culturii* și *Destinul omenirii* sunt singurele lucrări filosofice cu caracter sistematic, singurele în care a vrut să-și expună propriile lui idei. Să

luăm pe cea dintâi. Ea cuprinde două părți, partea I, intitulată „Apariția și orientarea cugetării filosofice” și partea II, intitulată „Specificul național”. În cuprins nu e nicăieri vorba de ceea ce vrea să exprime titlul: nu e vorba nici de cultură, nici de formele ei, nici de geneza lor. Și nicăieri, de-a lungul celor aproape 500 de pagini cât are lucrarea, P.P. Negulescu nu arată ce înțelege prin cultură și prin formele ei – și aceasta într-o vreme când problemele de filosofia culturii se discutau cu aprindere, când se făcea distincția între noțiunea de cultură și cea de civilizație, când se afirma că cultura europeană se afla într-o criză tragică și unii cugetători îi preziceau dispariția. Dar să mergem mai departe. Ca să explice „apariția și orientarea cugetării filosofice”, el ia ca punct de plecare lucrarea unui oarecare Herzberg *Zur Psychologie der Philosophie und der Philosophen* (1926), pe care întâmplarea a făcut să-l cunosc la Berlin în timpul studiilor mele și cu a cărui soție am fost coleg la Universitatea din Berlin. Herzberg era doctor în medicină, adept și reprezentant al psihanalizei, care era atunci la modă în Germania. El ținea să se manifeste, să-și expună ideile într-un for autorizat, cum era „Kantgesellschaft”, fără să-și dea seama că poziția sa teoretică nu cadra cătuși de puțin cu kantismul. Cedând insistențelor lui, Arthur Liebert, președintele societății, i-a permis să facă o comunicare, dar spre a nu angaja prea mult societatea, l-a pus să vorbească la „Pozitivistische Untergruppe der Kantgesellschaft”, o denumire fictivă, creată adhoc, căci „Kantgesellschaft” nu avea o asemenea subsecție, kantismul neavând nicio legătură cu pozitivismul. I-am ascultat, împreună cu ceilalți auditori, printre care și mai mulți colegi de-ai mei și ai soției lui, cu zâmbete, comunicare: ea n-a deșteptat niciun interes și de-aceia, la sfârșit, nimeni nu s-a înscris la cuvânt, spre deosebire de celelalte comunicări, ținute sub auspiciile societății, care erau urmate de interesante și vii discuții. Lucrarea lui, când a apărut, n-a trezit de asemeni niciun ecou și, nu mai spun, n-a exercitat nicio influență. Totuși, P.P. Negulescu, în prima parte a *Genezei formelor culturii*, îi expune ideile pe aproape 100 de pagini, ca și când ar fi fost vorba de o operă epocală. Dar lucru și mai interesant: după o expunere atât de detaliată a opiniilor psihanalitice ale lui Herzberg, care se extind pe jumătate din partea I, Negulescu însuși recunoaște că ele sunt unilaterale și nesatisfăcătoare, susținând – și cu drept cuvânt – că creația filosofică nu poate fi explicată cu ajutorul refulării și sublimării. Cititorul este atunci silit să se întrebe: dacă erau

unilaterale și nesatisfăcătoare, dacă nu erau întemeiate și juste, de ce Negulescu s-a ocupat atât de amănunțite cu ele? El trece apoi la examinarea a ceea ce el numește condiții funcționale, susținând că trei ar fi factorii care ar determina viața intelectuală și activă, și anume: pornirile afective, imaginația și discernământul critic, și că după cum e predominant unul sau altul din acești factori, am avea complexe sufletești de un fel sau altul astfel, la oamenii religioși preponderente ar fi pornirile afective și imaginația, iar la oamenii de știință și la filosofi preponderent ar fi discernământul critic. El adaugă în continuare că, în afară de condițiile funcționale, mai există ceea ce el numește factorii adiționali – mediul geofizic, în legătură cu care stă mediul etnic, și mediul social – care exercită influență asupra cugetării filosofice. În sfârșit, relevând că nevoia de cunoaștere este o nevoie organică ce se întâlnește în diferite grade la toți oamenii normali, dar este de o intensitate excepțională la filosofi și la oamenii de știință și că, întrucât nu e vizibilă de la început, ea trebuie considerată ca fiind înăscută numai ca posibilitate sau ca virtualitate, pe care n-o pot deștepta și dezvolta decât împrejurării favorabile, P.P. Negulescu conchide că întâmplarea joacă în ultimă instanță rolul hotărâtor în apariția unui filosof. Se poate ușor imagina cât de edificantă a fost concluzia studiului lui pentru tinerii lui ascultători care-l rugaseră să-i lămurească „dacă puteau spera să ajungă la ceva în filosofie”!

Partea a II-a din lucrarea *Geneza formelor culturii* se intitulează „Specificul național” – o problemă pe care o puseseră și o discutau prin jurul anului 1930 în țara noastră cercurile de dreapta, care precizau că în creațiile spirituale să se exprime specificul național al poporului român. Era o problemă minoră și de modă. Dar, potrivit felului de a lucra, și anume de a nu se putea concentra, de a nu putea spune numai strictul necesar, de a-și dilua ideile, P.P. Negulescu încape, în tratarea acestei probleme, să expună teoria neștiințifică și cu totul depășită a lui Gobineau despre inegalitatea raselor pe care el însuși o consideră ca atare, se ocupă apoi pe larg cu teoria antropologică a lui Vacher de Lapouge și cu încercările altor antropologi, pentru conchide că ideile lor nu sunt concludente; prezintă contribuțiile în legătură cu caracterele morfologice și încrucișările raselor, pentru a conchide același lucru, consacră un capitol „originilor etnice ale vechii culturi clasice” – grecești și latine – sprijinindu-se mai mult pe lucrarea lui G. Dottin *Les anciens peuples de l'Europe* (1916), ca să demonstreze că

nici grecii, nici romanii nu aveau ca popoare aceeași compoziție etnică și aceleași caractere; urmează apoi capitolele: „Tipurile antropologice și legile lui Mendel”, „Concepția biochimică a raselor”, „Dificultăți și incertitudini”, „Psihologia popoarelor”, „O condiție biologică a originalității”, „Amestecurile etnice și genialitatea”, „Misterul biologic al contactului străin”, „Încrucișările raselor și evoluția lor”, în fiecare din ele P.P. Negulescu expunând ideile unuia sau a doi învățați, pentru a se declara de acord cu ele sau a face rezerve asupra lor. În capitolul ultim, intitulat „Perspective”, el expune părerile biologului francez Ch. Nicolle, cu care se ocupase și în alte capitole anterioare, pentru a conchide că rolul factorului etnic nu poate fi tăgăduit, dar că el nu poate fi stabilit cu destulă siguranță, nici dozat cu destulă precizie, atunci când vrem să explicăm apariția și orientarea gândirii filosofice. Acest capitol ultim are următorul final melodramatic, menit să justifice nu numai puținătatea rezultatelor obținute în legătură cu problema studiată după o desfășurare atât de spectaculoasă de teorii și contribuții atât de variate, ci și puținătatea de invenție și construcție a spiritului autorului însuși: „Când, chinuiți de problemele ce ne răpesc liniștea sufletească, ne adresăm științei, slujitorii ei modești se mărginesc să ne arate grămezile de materiale pe care le strâng cu zel, în vederea vastelor construcții ce se vor ridica mai târziu pe terenurile pe care asudă ei, astăzi, cu atât de puțin profit, și care nu sunt deocamdată decât «șantiere». Dacă, nemulțumiți de răspunsurile lor, ne adresăm metafizicei, pontifii ei orgolioși se grăbesc să ne conducă pe coridoarele obscure ale templelor în care oficiază, până la ușa sanctuarului misterios, și, când o deschide cu scumpătate, ne arată, că pe ochiul de sticlă al unei panorame, un monument măreț, ridicat gata, în întregime, și împodobit, în toate amănuntele lui, cu toate frumusețile posibile și imaginabile. Priveliștea neașteptată nu poate, se înțelege, decât să ne încante. Dar monumentele pe care metafizicienii le propun admirației noastre, ca și tablourile spectaculoase ale panoramelor cu care le-am comparat, sunt numai zugrăvite. Impresia pe care o produc ele, oricât ar fi de profundă, e numai un «efect de perspectivă» – intelectuală și, mai ales, afectivă. În schimb, grămezile de materiale ale oamenilor de știință, oricât ar părea de informative, sunt reale. Iar construcțiile ce se vor înălța odată cu ajutorul lor, dacă nu vor fi pompoase, vor fi utile și, în orice caz, nu vor consta din simple iluzii de optică sufletească ale unor oameni prea grăbiți, prea

îndrăzneți sau, câteodată, prea scrupuloși". Astfel, ajuns la sfârșitul acestui volum de aproape 500 de pagini, cititorul nu se poate sustrage impresiei că între scopul urmărit și mijloacele folosite este o colosală discrepanță, că P.P. Negulescu a pus în bătaie o baterie de artilerie grea, pe care a aprovizionat-o cu mari cantități de muniție, ca să omoare... o muscă. Iar un cititor avizat nu poate să nu observe că documentația științifică de care se servește este învechită, depășită, lacunară și că din lucrările mai noi, contemporane, P.P. Negulescu nu folosește decât pe acelea pe care întâmplarea i le-a pus în mână. Ceea ce nu e de mirare: P.P. Negulescu nu era abonat la nicio revistă filosofică sau științifică străină; el nu frecventa nicio bibliotecă; pe el nimeni nu l-a văzut vreodată într-o librărie. În aceste condiții, cum era posibil să se țină la curent cu studiile care-i erau necesare pentru cercetarea problemelor ce-l interesau? P.P. Negulescu era lipsit de ceea ce el însuși considera ca una din condițiile indispensabile ale cugetării filosofice: discernământul critic. Așa se explică de ce el acorda, în scrierile lui de istoria *filosofiei*, o atenție deosebită biografiei gânditorilor, chiar când aceasta era irelevantă pentru explicarea și înțelegerea ideilor lor; de ce expunea pe unii filosofi – pe Herbert Spencer de pildă – pe un spațiu cu totul disproporționat și față de valoarea lor, și față de influența lor istorică; de ce, în lucrările lui de natură sistematică, prezenta pe larg teorii fără valoare științifică sau care nu mai aveau decât o valoare istorică; de ce în cursurile lui litografiate de la Universitate, nu se putea menține în limitele problemei cu care se ocupa, ci le transgresa și confunda astfel planurile.

În același mod, dar mai simplu, a confecționat P.P. Negulescu cealaltă operă sistematică, intitulată *Destinul omenirii*. Trecând cu vederea primele două capitole ale primului volum, ce poartă titlurile „De la șomajul intelectual în România la criza mondială” și „Criză de structură sau criză de adaptare?”, în care expune lucruri atât de dezbătute și atât de cunoscute între anii 1930 și 1936, încât deveniseră banale, să ne oprim o clipă asupra celorlalte capitole. În capitolul „Procesul democrației”, în care expune pe larg, intrând într-o mulțime de amănunte inutile, revoluția engleză și pe cea franceză, el se bazează pe lucrarea lui Petit-Dutaillis la *monarchie féodale en France e ten Angleterre*, pe lucrarea lui H. taine *Les origines de la France contemporaine*, pe lucrarea lui Albert Malet *XVIII-e Siècle, Révolution*,

Empire, pe aceia a lui Rudolf la un la *democrație* și, lucru curios, pe *Histoire de l'humanité* a lui Hendrik van Loon, o lucrare foarte ingenioasă și originală desigur, dar nu mai puțin de vulgarizare și pe care, din aceste cauze, niciun istoric n-ar cita-o în studiile lui. Totuși bibliografia acestui capitol poate fi considerată ca foarte bogată, dacă o comparăm cu aceia a capitolelor următoare. Căci în capitolul „Socoteala capitalismului”, el se bazează numai pe lucrarea lui Fr. Delaisi *Les contradictions du monde moderne*, în capitolele „Interdependența economică și războiul mondial” și „Catastrofa din Wall-Street” numai pe *Histoire de la...* a lui Richard Lewinsohn. Capitolul următor „Bolșevismul” este un rezumat al lucrării lui Gustave Welter *Histoire de la Russie communiste*, completat cu multe citate din opera lui André Gide *Retouches à mon Retour de l'U. R.S.S.* Capitolul „Fascismul italian” este de asemeni un detaliat rezumat al lucrării lui Marcel Prélôt *L'Empire fasciste*, iar cel intitulat „Național-Socialismul” este așijderea un copios rezumat al cărții lui Conrad Heiden *Histoire du național-socialisme*. Cu aceiași lipsă de discernământ critic în alegerea autorilor se care-i folosește, în sistematizarea capitolelor, cu același procedeu de a rezuma lucrările pe care se bazează, sunt scrise și volumele următoare din *Destinul omenirii*.

Această lucrare era proiectată de P.P. Negulescu să apară în cinci volume, din care au văzut lumina tiparului patru. Dar cu procedeu lui de a-și alcătui lucrările sistematice, rezumând pe larg în fiecare capitol o carte sau două, el putea ușor umple nesfârșite pagini și să înmulțească numărul volumelor: *Destinul omenirii* ar fi putut cuprinde tot așa de bine, nu patru, nu cinci, ci zece volume.

Departa de mine gândul că o lucrare filosofică, mai ales una sistematică, trebuie să abunde în citate din întreaga bibliografie a problemei pe care ți-ai propus s-o studiezi: într-o asemenea lucrare, dimpotrivă, citatele stau de obicei în raport invers proporțional cu bogăția ideilor proprii, originale. Dar P.P. Negulescu, prea comod ca să se țină la curent cu ceea ce apărea în domeniul său și să studieze toată documentația problemei cu care se ocupă și lipsit de discernământ critic, se mulțumea, cum am văzut mai sus, să se bazeze în fiecare capitol pe un izvor sau două, dând din ele numeroase citate, voind astfel să pară că e foarte informat.

Când a apărut, în 1937, primul volum din *Istoria filosofiei moderne*, P.P. Negulescu nu mai putea de necaz. El nu putea concepe ca

o istorie a filosofiei moderne să apară în limba română, fără ca el, P.P. Negulescu, reputat ca „singurul specialist” în materie din țara noastră, să fi fost măcar consultat. Și închinată cui? Lui I. Petrovici pe care el îl ura și îl detesta din străfundurile sufletului lui. Acest lucru îi provoca teribile coșmaruri. Și cu fiecare volum apărut din această lucrare P.P. Negulescu devenea tot mai furios. Ce mai rămânea din prestigiul lui de „singurul specialist” în istoria filosofiei și după o activitate de peste 40 ani la o catedră de istoria filosofiei, când a putut să apară, independent de el, o *Istorie a filosofiei moderne* în cinci volume? Și atunci, cu o ardoare, ale cărei resorturi erau furia, ura și invidia, P.P. Negulescu a început să publice, începând din 1941, o istorie proprie a filosofiei moderne. Deși perioada cu care se ocupă privește sec. al XVIII-lea și prima jumătate a sec. al XIX-lea, el și-a intitulat lucrarea inadecvat, *Istoria filosofiei contemporane*. Inadecvat, fiindcă nici Kant, nici reprezentanții străluciți ai idealismului german – Fichte, Schelling, Hegel, etc. – nici reprezentanții filosofiei simțului comun, ai filosofiei populare, ai spiritualismului francez, ai pozitivismului, etc., nu sunt contemporani și niciun istoric al filosofiei nu-i consideră ca atare. În intitularea lucrării lui, el s-a lăsat indus în eroare de vocabula „neueren” din titlurile lucrărilor germane de istoria filosofiei moderne – *Geschichte der neueren Philosophie* – crezând că „neueren” înseamnă în acest context „mai nou” și că „mai nou” înseamnă mai corect „contemporan”, fără să fi sesizat că în tratatele germane care poartă titlul *Deschichte des Philosophie* sunt expuși filosofi Renașterii, Descartes, Spinoza, Hobbes, Bacon, etc., care nu sunt filosofi contemporani. El traduce de altfel *Geschichte der neueren Philosophie* și cu *Istoria filosofiei mai noi*, după cum traduce *Lehrbuch* – manual, tratat – cu *Carte de învățătură*, adică moț à moț. În această lucrare al lui, *Istoria filosofiei contemporane*, pe care P.P. Negulescu o voia tot atât de monumentală ca a noastră și menită s-o anuleze pe a noastră, ideile filosofilor sunt înecate într-o puzderie de date biografice și de considerente istorice, de cele mai multe ori nesemnificative și irelevante.

Ar fi nedrept să se nege scrierilor lui cursivitatea stilului, claritatea ideilor, pe alocurea oarecare frumusețe a frazelor. Dar ce enervante sunt pe de altă parte cacofoniile „iacă cum” sau expresiile, folosite adesea de câteva ori pe aceeași pagină: „problema în chestie”, „autorul în chestie”, „credința în chestie”, „problema de care e vorba”,

„autorul de care e vorba”, „credința de care e vorba”.

Acesta a fost P.P. Negulescu ca om, ca profesor, ca gânditor. Ca om, el a purtat toată viața o mască, părând cu totul altul decât era în realitate. Ca profesor, el și-a neglijat ca puțini alți profesori catedra, din care cauză, deși a deținut-o 45 de ani (1896 – 1940), el n-a format în specialitatea lui decât un singur elev, pe Al. Posescu, a cărui mediocritate nu i-a făcut cinste. Ca gânditor, el a fost lipsit de originalitate, de spirit creator, scrierile lui cu caracter sistematic – *Geneza formelor culturii* și *Destinul omenirii* – nereprezentând momente notabile în dezvoltarea filosofiei românești.

De câte ori, privindu-mi retrospectiv viața și venindu-mi în minte momentul când P.P. Negulescu mi-a oferit, la începutul carierii mele postul de asistent, m-am bucurat de inspirația pe care am avut-o de a nu-i fi acceptat oferta și de a fi preferat să rămân asistent la catedra prof. C. Rădulescu-Motru. Căci între caracterele acestor doi oameni exista o adevărată prăpastie. P.P. Negulescu era orgolios și vanitos, distant și rece, maladiv de susceptibil și bănuitor, invidios, pătimaș și sectar, meschin, rău și vindicativ; C. Rădulescu-Motru era lipsit de orice morgă, deschis, prietenos, înțelegător, plin de încredere în oameni și funciarmente bun. Dacă aș fi fost asistentul lui P.P. Negulescu, sunt convins că aș fi ajuns în conflict cu el, căci eu nu aș fi acceptat ca Al. Posescu, pe care-l recomandase asistent după ce refuzasem eu, să-i fiu megafonul lui citindu-i cursurile, să-i fac treburi de casă, să depun la secretariatul Facultății facturi de complezență eliberate de librării, pe care să scriu că volumele au fost înregistrate la Biblioteca Seminarului de Istoria Filosofiei, iar banii să-i încaseze P.P. Negulescu. Cu el nu putea colabora decât o fire lipsită de caracter, de sentimentul demnității, obsecvios și servil.

După 23 August, deși fusese de două ori ministru între cele două războaie mondiale, el n-a fost totuși arestat, ca ceilalți foști miniștri burghezi, și n-a fost deținut. A avut însă alte neplăceri. A fost evacuat din locuința proprie, a trăit o bucată de vreme într-una din camerele atenanselor și apoi i s-a tăiat și pensia. Câțiva ani a trăit la Brașov, la fiica lui, căsătorită acolo cu un magistrat. Îmbolnăvindându-se a fost internat într-un spital din București, unde, după câteva luni, în septembrie 1952, a încetat din viață.

Un prieten care l-a văzut când era în spital, cu câteva săptămâni înainte de a-și da sfârșitul, mi-a spus că i-a mărturisit:

— N-aș vrea să plec în lunga călătorie care mă așteaptă, fără să cer iertare tuturor celor cărora le-am făcut rău.

Și la întrebarea prietenului care avea un cult față de el:

— Cum, Dvs. ați făcut rău cuiva?

el a închis ochii, temându-se parcă să vadă defilând prin fața lor imaginile acelor pe care-i urâse fără motiv, căror le făcuse rău din răutate.

DIMITRIE GUSTI

Îmi dădusem examenele de sociologie și etică, având doi ani împliniți la Facultate, când D. Gusti a fost transferat de la Iași la București (1920). Transferarea lui fusese sprijinită cu căldură de Vasile Pârvan, cu care el era prieten de pe timpul studiilor din Germania și avusese ceva anormal în sine. Catedra de sociologie, etică și estetică la care fusese transferat, nu devenise vacantă prin pensionarea sau decesul titularului, I.A. Rădulescu-Pogoneanu, ci prin mutarea acestuia, împotriva voinței lui, la altă catedră, la aceea de pedagogie, ajunsă liberă prin pensionarea pentru limită de vârstă a lui Coco Dimitrescu-Iași. Transferarea profesorului D. Gusti în locul lui I.A. Rădulescu-Pogoneanu, care deținuse catedra până atunci fără nicio strălucire și, pot spune cu conștiința împăcată, fără nicio pregătire, a fost primită cu bucurie de studenți. D. Gusti făcuse studii îndelungate în Germania. După terminarea liceului el nu se înscriesese la Universitatea din Iași, unde își făcuse studiile liceale și unde locuiau părinții, ci plecase în Germania, pentru a le continua acolo. Iar după trecerea doctoratului la Universitatea din Leipzig în 1904 cu o teză de atică – *Egoismus und Altruismus. Zur soziologischen Motivation des praktischen Wollens* – el nu se grăbise să se întoarcă în țară, ci continuase să rămână în Germania, cu o întrerupere de vreun an petrecut la Paris. El stătea în Germania nu atât din dorința de a studia anumite probleme – în afară de câteva recenzii, cei vreo cinci ani cât a mai stat acolo unde nu s-au soldat cu niciun studiu important – cât pentru aventuri sentimentale, cum mărturisește de altfel el însuși într-un manuscris postum, dar mai ales fiindcă el nu voia să se întoarcă în țară decât la o catedră universitară. Și în adevăr, după o primă tentativă făcută în 1909 de a ocupa o catedră de sociologie, etică și istoria filosofiei antice, și care eșuase, el o ocupă în a doua tentativă din 1910, bucurându-se și de sprijinul nelimitat al lui A.D. Xenopol, cu care se înrudea prin alianță.

El venea la București nu numai cu prestigiul de profesor competent în specialitatea lui, de autor – publicase *Sociologia războiului* (1915), lucrare căreia i se făcuse mare reclamă – ci și cu acela de academician. Căci înainte de a fi fost transferat, el fusese ales, în octombrie 1918 – datorită aceluiași prieten Vasile Pârvan – membru corespondent al Academiei Române, iar la mai puțin de un an, în iunie 1919, fusese ales membru activ. El era de asemenea președintele Institutului Social Român, înființat în 1919, și directorul organului acestui Institut, „Arhiva pentru știința și reforma socială”. Avea deci titluri care nu puteau să nu ne impună.

Am asistat la lecția de deschidere, la care a participat și foarte multă lume din afară de Universitate, dintre profesorii Facultății, și Vasile Pârvan, datorită prieteniei căruia D. Gusti ajunsese să fie transferat. Îl vedeam atunci pentru prima oară. Era un om de statură mijlocie, plin, fără a fi gras. Avea un cap mare, rotund, de brahicefal, frunte lată, pomeți puțin pronunțați, fața roșie și lucioasă; buze cărnoase, senzuale; ochi cam bulbucăți. Mustața și-o tunde cu mașina no. 1; de asemeni părul, blond, la tâmpile și la ceafă. Din cauza miopiei purta permanent ochelari. Era totdeauna îngrijit îmbrăcat, ca să nu zic elegant. În buzunarul exterior de sus din stânga al hainei purta o batistă albă cu colțul scos afară. Se îmbrăca de obicei în costume cu haină care avea patru nasturi și cu pantaloni totdeauna bine călcați.

Lecția a făcut o impresie bună, dar datorită și faptului că subiectul ei era una din temele pe care profesorul D. Gusti le mai tratase. N-am mai asistat după aceea decât numai de câteva ori, fiindcă, deși mă înscriisesem la filosofie mai mult de dragul sociologiei, din lipsa unui profesor care să-mi stimuleze interesul pentru sociologie cât și din aprofundarea istoriei filosofiei, care mă făcea să cred că aice sunt probleme mai interesante decât în sociologie, am continuat să-mi consacru timpul și munca istoriei filosofiei. Am dat cu D. Gusti două examene de estetică – pe cele de sociologie și etică le dădusem cu I.A. Rădulescu-Pogoneanu – unul parțial, la sfârșitul anului III, și altul secundar la licență, la sfârșitul anului IV. Faptul că la examenul parțial mă prezentasem cu bibliografie germană, și poate și pentru că eram bine pregătit, l-am făcut să nu mă uite, să-și aducă aminte de mine peste un an, când mi-am dat examenul de licență. Dar și din altă cauză: știa că sunt redactor la un ziar, și că, în această calitate, am legătură strânsă cu fruntașii politici ardeleni, ceea ce pe el nu-l putea lăsa

indiferent. La acest examen din urmă am avut față de el o ieșire care friza impertinența, dar pe care el a tolerat-o, fără să se supere. Nepunctual la examene, el ne amânase de pe o zi pe alta, fixându-ne ora și sala, timp de două săptămâni. Ultima oară când îl fixase, era într-o sâmbătă la ora 4 d. a., dar în loc de ora 4 el a venit la ora 6, a scos o grupă de patru candidați, în care eu ocupam locul ultim, în banca întâia, iar el a luat loc, nu pe catedră, ci pe un scaun în fața noastră, anume ca să facă să dispară distanța dintre examinator și candidați. Examinarea primului candidat, un bun prieten, poet cu oarecare notorietate atunci și gazetar, se prelungea peste orice limite, nu din tendința prof. D. Gusti de a-l „freca”, cum se spunea atunci în jargonul studentesc, ci din dorința de a-l ajuta și a-i putea da o notă mai bună, căci prietenul meu nu era prea bine pregătit. Pe mine faptul că examinarea primului coleg din grupă dura atât de mult, mă enervase, fiindcă mai aveam de dat în aceeași zi și examenul de logică cu Prof. C. Rădulescu-Motru și mă gândeam că dacă pe fiecare ne va examina atât de mult, rândul meu va veni tocmai la ora 9 și că prof. C. Rădulescu-Motru nu va sta să mă șatepte pe mine până la acea oră târzie. Și atunci nu m-am putut stăpâni de a-i adresa prof. Gusti cuvintele următoare, pe un ton însă plin de deferență, de respect:

— Domnule profesor, îl examinați pe colegul nostru de 50 de minute. Dacă pe fiecare dintre noi ne veți examina la fel, înseamnă că noi mai putem da și celelalte examene astăzi, pentru care au venit ceilalți d-ni profesori și că va trebui să le dăm, în cazul cel mai bun, abia poimâine, luni. Vă rog să mă credeți că ne-ați pune nervii la o grea încercare, fiindcă, după cum știți, stăm sub tensiune cu aceste examene, care s-au tot amânat mereu, de două săptămâni.

— Cum, au trecut 50 de minute? Întrebă prof. D. Gusti surprins. Vai, iertați-mă. Nu mi-am dat seama. Numai o întrebare îi voi mai pune domnului Asiminei și voi termina cu dumnealui.

În adevăr, nu i-a mai pus decât o întrebare. Apoi, adresându-se celor doi colegi care erau înaintea mea:

— Domnilor, vă rog să nu vă supărați dacă voi continua cu el. Bagdasar, care mai are de dat un examen astăzi.

Și mi-a cerut să-i vorbesc despre teoria simpatiei estetice. Nu știu ce mi-a venit în acel moment de i-am răspuns că nu cunosc o asemenea teorie. Prof. D. Gusti mi-a tăiat-o scurt însă:

— Cum poți spune că n-o cunoști, când eu știu că o cunoști.

— Domnule profesor, mă iertați, dar eu știu mai bine decât Dvs. ce cunosc și ce nu cunosc.

— Cum nu o cunoști, d-le Bagdasar? Îmi aduc aminte că la examenul parțial de anul trecut mi-ai vorbit despre această teorie și o cunoșteai foarte bine. E vorba de teoria „Einfühlung”-ului.

— Dacă e vorba de teoria „Einfühlung”-ului, firește că o cunosc. Dar „Einfühlung” nu se traduce în niciun caz cu simpatie.

Și i-am expus temeiurile pentru care esteticienii germani Lipps și Volkelt, reprezentanții de seamă ai acestei teorii, au respins termenul de simpatie și au creat pe acela de „Einfühlung”. Toate aceste explicații au durat vreo 7 – 8 minute. Prof. D. Gusti mă întrerupse:

— Ai văzut că am avut dreptate, că cunoști teoria simpatiei estetice sau teoria introspecției, cum vrei s-o numești dumneata? Mulțumesc.

Examenul meu de estetică se terminase. Îmi dădusem apoi și examenul de logică cu C. Rădulescu-Motru – care nu durase nici atât, ci numai două minute – și stăteam de vorbă cu câțiva colegi pe culuar, când prof. D. Gusti, care terminase examenele, trecând prin dreptul meu, s-a oprit și luându-mă amical de braț, m-a întrebat ce voi face începând din toamnă.

— Vreau să merg în Germania, pentru a-mi continua studiile, i-am răspuns.

— Foarte bine. Și la ce Universitate vrei să te înscrii?

— La cea din Berlin.

— Dacă te înscrii la Universitatea din Berlin, te rog ca înainte de a pleca în Germania, să treci pe la mine, ca să-ți dau o scrisoare de recomandatie către prof. Eduard Spranger, cu care am fost coleg ca student în Germania și cu care sunt bun prieten. N-o să-ți strice.

În toamnă, el s-a ținut în adevăr de cuvânt și mi-a dat acea scrisoare – o scrisoare în care mă recomanda prof. Spranger în termeni jenant de elogioși. Din fericire, n-am avut nevoie să fac uz de ea, căci m-am putut descurca singur. Ceea ce, în ochii mei, n-a micșorat valoarea gestului de amabilitate a prof. D. Gusti.

Am început să-l cunosc pe D. Gusti ca om curând după întoarcerea mea de la studii din Germania. În relațiile lui sociale, el era extrem de prevenitor, curtenitor, amabil, serviabil. Iar dacă erai un tânăr intelectual care începuseși să te manifesti și promiteai să devii ceva, el era excesiv de complimentos. În ce mă privește, totdeauna am

avut rezerve – dacă n-am căutat chiar să-i evit – față de oamenii care nu mai conteneau să-mi arate simpatie, să-și exprime dragostea cu efuziune, să mă îmbrățișeze, să mă complimenteze cu epitete hiberbolice. Nu-ți trebuie prea mult bun simț, ca să-ți dai seama că asemenea oameni nu pot fi sinceri. Sentimentul de jenă pe care ți-l provoacă, te pune imediat în gardă. D. Gusti făcea parte din această categorie. Cu cât îl cunoșteam mai îndeaproape, cu atât eram mai dezamăgit. Nu am să povestesc decât câteva întâmplări, foarte semnificative pentru natura caracterului său.

În toamna anului 1926, ministru al Instrucției Publice era I. Petrovici. El anunțase un proiect de reformă a învățământului secundar, care, fiindcă acorda un mai mare rol filosofiei, făcând din ea un factor coordonator al celorlalte materii de învățământ din cursul superior, provocase vii discuții în presă și era viu combătut chiar de filosofi. Într-o zi, asistentul lui D. Gusti, Gh. Vlăduțescu-Răcoasa, vine la mine cu două volume în limba germană, care tratau despre pe atunci proaspăta reformă a învățământului secundar în Prusia, spunându-mi că D. Gusti l-a însărcinat să mi le înmâneze, cu rugămintea de a le recenza pe larg pentru „Arhiva pentru știința și reforma socială”. Deși era vorba de o problemă care nu stătea în linia preocupărilor mele – n-am simțit niciodată interes pentru probleme de pedagogie și de organizare a învățământului – totuși am acceptat să fac recenzia, fiindcă nu-l puteam refuza pe D. Gusti, care fusese totdeauna foarte amabil față de mine. După ce am redactat-o, destul de dezvoltat, așa cum mi-o ceruse, am dat-o, dimpreună cu lucrarea respectiv, aceluiași asistent, ca să i-o predea.

Foarte curând după aceea, împrejurările m-au silit să plec la Salonic ca profesor suplinitor de limba germană la Școala Comercială Română de acolo. La vreo două luni după plecarea mea, prin ianuarie 1927, intrând în cancelaria școlii și văzând pe masă un număr din ziarul „Universul”, am citit pe prima pagină un titlu pe trei coloane: Interviu cu el. prof. D. Gusti despre reforma învățământului secundar. Nu mică mi-a fost mirarea când, am constatat că D. Gusti transformase recenzia mea, destinată revistei lui, în interviu, reproducând-o aproape în întregime, luându-și totuși precauțiunea ca ceea ce era reprodus din recenzia mea să fie cules cu o literă mai mică decât litera cu care erau culese afirmațiile lui. Firește că faptul m-a mâhnit, fiindcă îmi dădusem osteneala să fac o recenzie cât mai bună, depunând o

muncă ce nu se cerea răsplătită prin publicarea ei. Când, după un an de zile, m-am întors în țară și l-am întâlnit, el s-a scuzat că n-a putut să-mi publice recenzia în revistă fiindcă asupra aceleiași lucrări îi dăduse o recenzie și M. Sanielevici, pe care, fiind mai în vârstă decât mine, nu-l putuse refuza, fără să spună însă ceva de destinația pe care o dăduse recenziei mele. El era cu siguranță ferm convins că, exilat de împrejurări la Salonic, n-a putut să-mi cadă sub ochi ziarul cu interviul lui. Mi-a fost rușine de rușinea lui și deci nu i-am spus că știam ce s-a întâmplat cu recenzia mea. Gestul lui mi-a rămas însă în minte ca un gest cel puțin inelegant.

A doua dezamăgire pe care mi-a provocat-o D. Gusti ca om, a fost doi ani mai târziu. Era în primăvara anului 1928. D. Gusti organizase, sub auspiciile Institutului Social Român, un ciclu de comunicări, consacrate problemei culturii, urmate de discuții în contradictoriu. Comunicările se țineau seara, într-un mare amfiteatru al Academiei Comerciale, la care participa o lume imensă, din pricina inovației lui de a le încheia cu dezbateri: lumea era curioasă să asiste la luptele de idei. Ciclul a fost inaugurat de Virgil Bărbat, profesor de sociologie la Universitatea din Cluj, cu o comunicare a cărei temă urma să fie Sociologia culturii. Din păcate, nu numai că Virgil Bărbat schimbase cu de la sine putere tema, stricând astfel unitatea ciclului, dar el dezvoltase tema pe care și-o alesese singur atât de elementar, atât de mediocru, încât descurajase pe toți cei care doreau să participe la discuții. În pauza care a urmat comunicării, aflându-mă într-un grup de distinși cărturari care comentau comunicarea, a venit și D. Gusti, care prezidase ședința, în mijlocul nostru. Văzându-ne cu totul dezamăgiți de comunicare și hotărâți să nu participăm la discuții, ni s-a adresat, implorându-ne, cum făcea el adeseori:

— Nu se poate, trebuie să luați cuvântul, căci altfel ne facem de rușine față de publicul din sală, care așteaptă cu nerăbdare să vorbești. Pentru aceste discuții a venit publicul. Și izbuclind într-o explozie de profundă indignare: Vai, vai, ce rușine! Asta a fost comunicare!? Țsta e profesor universitar? Mi-e rușine de asemenea colegi! Cine dracu' m-a pus să-l invit să vorbească?

Totuși, după reluarea ședinței, au avut loc discuții interesante, onorate de câteva personalități cu vază și cu autoritate, printre care d-rul Gh. Marinescu și H. Sanielevici. Datorită acestor discuții, publicul n-a plecat dezamăgit. După ridicarea ședinței, mergeam cu D. Gusti și

alți câțiva prieteni, printre care Tudor Vianu, Al. Claudian, D.I. Suchianu, spre sala Institutului Social din aceiași clădire, ca să ne luăm pălăriile. Tot timpul până să ajungem în sală, D. Gusti nu-și putuse reține indignarea împotriva lui Virgil Bărbat:

— Vai, ce dobitoc, ce imbecil! Țsta profesor de sociologie? O rușine!

N-apucaserăm să intrăm însă bine în sală, că Virgil Bărbat ne-a ajuns din urmă. Cum l-a zărit, D. Gusti s-a desprins brusc de grupul nostru și s-a îndreptat pușcă spre Virgil Bărbat, spunându-i:

— Dă-mi voie, domnule coleg, să te felicit din toată inima: admirabilă conferință! Splendidă! Tocmai asta vorbeam și cu prietenii mei! Să știi, domnule coleg, de acum înainte nu voi mai organiza niciun ciclu de conferințe, fără să nu te pun și pe dumneata.

Când l-am auzit, am rămas stupefiat. Îmi închipuiam la vârsta la care eram, că un profesor universitar, un academician, o personalitate științifică, așa cum îl consideram atunci pe D. Gusti, trebuie să fie și un caracter! Sau să aibă măcar puțină pudoare! Eram în această privință victima naivității mele. Comportarea lui D. Gusti cu acest prilej era pentru mine primul caz concret, trăit, care-mi demonstra că între demnitatea socială și caracter, între rangul științific și rectitudinea morală, între inteligență și normele etice, nu este nicio legătură necesară. Faptul ne-a impresionat pe toți extraordinar. Cum era posibil, ne spuneam, ca un om, care era mult mai în vârstă ca noi și ne fusese profesor, să se expună în fața noastră în așa grad? Ce interes avea? Ce urmărea? Abia mai târziu am găsit răspunsul la aceste întrebări, după ce, în decursul anilor, personalitatea lui D. Gusti începuse să-și precizeze contururile în ochii mei.

Ulterior, ajungând în relații mai strânse cu el, m-am convins că falsitatea și ipocrizia constituiau trăsături fundamentale ale caracterului său. Câți din cei ce-l vizitau acasă sau la Institut, n-au asistat cu dezgust la convorbiri telefonice, de genul următor, în care el își manifesta, fără să se jeneze de cei de față, falsitatea.

— A, domnul Cutare! Ce mai faci, scumpe și iubite domnule Cutare? Nu-ți poți închipui ce plăcere mi-ai făcut că mi-ai telefonat. Dumneata știi foarte bine cât țin la dumneata și cât te apreciez! Ți-am citi lucrarea, pe care ai fost atât de amabil să mi-o trimiți. Foarte bună, excelentă. Am recomandat-o la curs, am s-o dau să se facă și lucrări de seminar despre ea.

Și în timp ce d. Cutare îi vorbea, D. Gusti, astupând cu palma pâlnia receptorului ca să nu fie auzit, se adresa celui din birou:

— I-ai citit cartea? Vai, ce stupiditate! Și el își închipuie că este extraordinară.

Ridicând palma:

— A, vrei să treci pe la mine? Dar, dragă domnule Cutare, te aștept cu plăcere, chiar țin să vii neapărat, fiindcă și eu vreau să stau de vorbă cu dumneata despre ceea ce m-a interesat mai mult din admirabila dumitale lucrare.

Punând din nou palma pe pâlnia receptorului:

— Ei poftim, nu-mi ajunge că mă pisează la telefon, dobitocul vrea să mai vină și acasă, ca și când eu ași avea vreme de pierdut.

Reluând din nou convorbirea:

— Dar se poate să spui așa ceva, dragă domnule Cutare. Dar nu m-ai deranja deloc, chemându-mă la telefon. Dumneata știi doar că îmi face mare plăcere când te aud sau când te văd! Apropo, bine că mi-am adus aminte: de chestia cutare ce mai știi? Da, da da, da da da. Ce spui! Extraordinar! Cum? Cum nu, te aud foarte bine.

Din nou cu palma pe pâlnia receptorului:

— Ce pisălog, domnule! Când te prinde la telefon, nu mai poți scăpa de el!

Ridicând palma de pe pâlnie:

— Atunci te aștept, da? Vino neapărat.

Închizând telefonul:

— Ce oameni, domnule! Dobitocii ăștia își închipuie că eu am vreme de pierdut!

În anul 1929, D. Gusti mi-a oferit postul de bibliotecar la Institutul Social Român, un post mai slab retribuit ca cel de suplinitor în învățământul secundar, dar pe care l-am preferat totuși, fiindcă îmi plăcea mai mult să stau în lumea cărților decât să predau corespondența comercială germană la o școală comercială. Cum mi-a plăcut întotdeauna să fac treabă acolo unde am fost pus, m-am apucat să organizez biblioteca, să completez fișierul, care nu era la zi, să stampilez cărțile, căci majoritatea din ele nu aveau niciun semn că aparțin Institutului Social, să le clasific pe specialități, să le reînregistrez, să dau la legat colecțiile de reviste pe ani în urmă – biblioteca era abonată la foarte multe reviste străine – fiindcă... pe ani în sfori, riscau să se descompleteze, să urmăresc pe cei care

împrumutaseră cărți și reviste și nu se mai gândeau să lereștituie (cum era cazul cu Virgil Madgearu de pildă care împrumutase zeci și zeci de volume, de ani de zile și pe care nu le restituia). Angajându-mă la bibliotecă, D. Gusti se gândise că voi presta și alte servicii în plus: că voi colabora la revista Institutului „Arhiva pentru știința și reforma socială”, că mă voi strădui ca ea să apară regulat, că voi participa vara la campaniile monografice, că voi scri recenzii, în presa cotidiană, despre studiile lui personale, despre publicațiile Institutului și articole de propagandă în favoarea cercetărilor monografice, în sfârșit că mă voi consacra cu totul lui, Institutului Social, sociologiei. Am colaborat cu dragă inimă la revistă – o făcusem de altfel și până atunci – dar, cu toată dorința mea, n-am putut face ca revista să apară mai regulat. Și aceasta dintr-o rațiune simplă: D. Gusti ținea foarte mult să deschidă fiecare număr al revistei cu un studiu al lui, dar, dispersat cum era cu activitățile lui multiple, nu reușea să-l redacteze în timp util; Em Bucuța, care era secretar de redacție, era și el extrem de ocupat, deoarece avea vreo patru-cinci servicii, încât nu putea face la timp corecturile. Din cauza dilemei că D. Gusti, neavând studiul gata, nu-l zorea pe Em. Bucuța să facă corecturile și că Em. Bucuța, neavând timp să facă corecturile, nu-l zorea pe D. Gusti să-și scrie studiul, apariția revistei întârzia cu lunile și, ca să se pună apoi la curent, apărea în două-trei numere deodată, ceea ce nu era normal. Am încercat la un moment dat să-l ajut pe Em. Bucuța, dar având impresia că el interpretase acest lucru ca o tentativă din parte-mi de a-l submina, am renunțat. N-am participat la campaniile de vară monografice, pe de o parte fiindcă nu voiam să-mi întrerup studiile mele personale la care lucram și să mă ocup cu probleme care nu aveau nicio legătură cu specialitatea mea, pe de altă parte fiindcă nu aveam suficientă încredere în valoarea științifică a unor astfel de cercetări, întreprinse cu cohorte de studenți, în jurul cărora se făcea o reclamă cu totul exagerată – fiindcă îmi miroseau a farsă. Iar despre vreun studiu al lui D. Gusti, despre campaniile monografice, n-am scris nimic în presa zilnică – cum îi plăcea lui D. Gusti – fiindcă nu voiam să scriu despre probleme care ieșeau din sfera competenței mele, nu voiam să las cititorilor impresia că scriu din obligație, ca funcționar al Institutului Social, sau din complezență și, mai presus de toate, nu puteam scrie împotriva convingerilor mele. În această privință îl dezamăgisem, firește, pe D. Gusti. La aceasta se adăuga și un sentiment de invidie din

partea lui, provocat de faptul că „Revista de Filosofie”, al cărei director era C. Rădulescu-Motru și al cărei secretar de redacție eram eu, apărea foarte regulat, că Societatea Română de Filosofie, al cărei președinte era de asemeni C. Rădulescu-Motru și secretar eu, organiza în fiecare toamnă cicluri de conferințe filosofice, care erau foarte frecventate de public, și că începuse să editeze opere filosofice, debutând cu publicarea *Eticii* lui Spânza, cu prilejul comemorării a 250 de ani de la moartea marelui filosof – evenimente care erau considerate de opinia publică de atunci ca manifestări culturale importante și care, ca atare, făceau oarecum concurență Institutului Social Român.

Cât de departe trebuia să mergă însă după el această colaborare a mea, nu e de prisos să menționez următorul fapt. Auzind că mă întâlnesc uneori, la o cafea, la Capșa, după seminariile pe care le aveam simultan, cu Nicolae Petrescu, care era conferențiar la catedra lui, dar cu care se afla în relații rele, D. Gusti, neavând curajul să-mi spună el însuși, mi-a trimis vorbă prin Vlădescu-Răcoasa: să aleg între prietenia cu el și prietenia cu Nicolae Petrescu, căci el nu înțelege să fiu prieten și cu el și cu Nicolae Petrescu. Pretenția lui absurdă m-a indignat. L-am rugat pe Vlădescu-Răcoasa să-i comunice că nu permit nimănui să-mi dicteze cu cine să nu fiu prieten, că pe prieteni mi-i aleg eu după criteriile mele proprii.

După vreun an și mai bine de la numirea mea la bibliotecă, Gh. Vlădescu-Răcoasa, care era asistentul lui la Universitate și în același timp director la Institutul Social – unde nu făcea nimic, dar în schimb era retribuit cu un salariu de două ori mai mare decât al meu – îmi spuse într-o zi că D. Gusti îi vorbise despre necesitatea de a reduce numărul posturilor la Institut din motive de economie, indicându-mi și numele persoanelor vizate. Și în adevăr, curând după aceea, persoanele respective au fost concediate. După câteva săptămâni, Vlădescu-Răcoasa îmi spuse iarăși că D. Gusti i-a vorbit că se gândește la noi reduceri de posturi și observând că, relatându-mi acest lucru, Vlădescu-Răcoasa era cam încurcat, l-am întrebat deschis:

— Ia spune-mi: D. Gusti nu ți-a vorbit și de reducerea postului meu? Căci am impresia că ți-a vorbit și că tu te jenezi să-mi comunici.

— E adevărat, mi-a vorbit. Și m-a însărcinat să-ți pun în vedere că de la 1 iunie viitor îți încetează activitatea la Institut. Eu i-am răspuns însă că nu pot să-ți aduc la cunoștință o veste atât de proastă.

— Uite ce te rog, i-am răspuns: spune-i lui Gusti că-mi dau

demisia de la Institut, cu condiția însă ca el însuși, personal, să-mi spună că nu mă mai poate plăti.

Nu eram câtuși de puțin necăjit că pierd postul de bibliotecar, căci între timp fusesem numit asistent la catedra prof. C. Rădulescu-Motru și, în afară de aceasta, îmi dădusem seama că, fiind de cu totul altă specialitate, eram la biblioteca Institutului Social ca un pai în ochi elevilor lui D. Gusti. Dar fiindcă voiam să-l cunosc mai bine pe D. Gusti, eram extrem de curios să știu dacă va avea curajul să-mi comunice personal măsura concedierii.

D. Gusti trecea în anumite zile pe săptămână și la anumite ore pe la Institut, pentru a rezolva chestiunile curente. După ce Vlădescu-Răcoasa îi comunicase ceea ce îl rugasem eu, D. Gusti, când venea, nu mai era afabil, prietenos, comunicativ față de mine, ci era foarte rezervat, păstrându-se în limitele unei politeți corecte. A trecut luna mai și el nu mi-a spus nimic; a trecut și luna iunie și el iarăși nu mi-a spus nimic. În iulie, el a plecat în campania monografică și nu l-am mai văzut decât abia în toamnă. În acest timp continuam să funcționez la bibliotecă și să-mi încasez regulat salariul. Când s-a întors în București și a venit, pe la sfârșitul lui septembrie, la Institut, i-am dat un exemplar din noua mea lucrare *Filosofia contemporană a istoriei*, vol. I, pe care o... – pe care el l-a luat și, uitându-se fugitiv la sumar, m-a felicitat, dar după reținerea cu care făcuse, el care în asemenea ocazii era foarte excesiv, se putea ușor observa că felicitarea era formală, de pură complezență. Iar când a plecat, a lăsat exemplarul pe masă, nu l-a pus în geantă, împreună cu alte cărți, ca să-l ducă acasă. Am considerat acest lucru ca o indelicateță, ca să nu zic ca o jignire. L-am rugat apoi pe Vlădescu-Răcoasa să-i comunice că, văzând că după atâtea luni nu are curajul să-mi ceară demisia și din dorința de a nu-i mai provoca nopți de insomnie, îi voi elibera postul de bibliotecar pe ziua de 1 noiembrie viitor. Când, după aceasta, a venit la Institut, D. Gusti era într-o stare de atât de bună dispoziție, așa zice de exuberanță, cum nu-l mai văzusem de multă vreme: de la ușă s-a îndreptat direct spre masa unde lucram și, cu ambele mâini întinse – semn de extremă cordialitate – apucându-le pe ale mele și apoi strângându-mă la piept, începu s-au facă declarații de prietenie.

— Dragă domnule Bagdasar, știi cât te apreciez și cât țin la dumneata; te consider ca pe unul din cei mai buni prieteni. Am citit noua dumitale lucrare – pe care între timp secretara Institutului i-o

trimisese acasă – și te felicit din toată inima: e o lucrare foarte valoroasă. Se cunoaște că ai studiat în Germania (adică unde studiase și el). Te rog ca în orice împrejurare să contezi pe prietenia mea.

Am primit aceste declarații, privindu-l fix în ochi și fără a spune un cuvânt; nu credeam nimic din ele; știam că sunt nesincere, false, ipocrite.

Peste câțiva ani, după ce se mutase în imobilul lui propriu pe care și-l construise în Parcul Jianu, cartierul cel mai modern al Capitalei de atunci, D. Gusti, revizuindu-și biblioteca, a vândut unui anticar ambulant, tot ceea ce crezuse inutil, de prisos, fără valoare, aproape toate lucrările – literare și științifice – pe care le avea în limba română în biblioteca lui și pe care autorii i le dăduseră cu dedicație. Anticarul își avea locul de desfacere în Piața Teatrului Național, pe trotuarul din stânga al străzii Luterane, când... pe unde se perinda foarte multă lume. Imensa majoritate a cărților – printre care și „foarte valoroasa” mea *Filosofie contemporană a istoriei* – erau netăiate, ceea ce n-a surprins pe cei care știau că D. Gusti nu mai are răbdarea să citească. Dar a produs profundă indignare faptul că D. Gusti vânduse cărțile într-o vreme când avea enorme venituri și mai ales faptul că le vânduse cu dedicații cu tot, punând pe autorii care-i scriseră dedicații exagerate, admirative, ditirambice, într-o situație jenantă, penibilă. Mulți autori care aflaseră la vreme că exemplarele dedicate lui D. Gusti se vindeau de câte un anticar în Piața Teatrului Național, s-au grăbit să și le cumpere, pentru a nu le mai lăsa etalate în stradă.

După urcarea lui Carol II pe tron, în 1930, D. Gusti făcuse mai multe tentative să obțină o audiență la rege, pentru a-i câștiga bunăvoința, dar tentativele lui dăduseră greș, din cauză că el făcuse imprudența să se exprime nefavorabil despre Carol II în timpul când acesta trăia ca simplu particular în Franța sub numele de Carol Caraiman, și acesta aflase. În cele din urmă, datorită faptului că era colat cu verișoara Elenei Lupescu, întreținuta lui Carol II, D. Gusti a reușit să obțină audiența solicitată și atât de mult așteptată. A doua zi după această audiență m-am întâlnit cu un ziarist care era în relații foarte bune cu Nae Ionescu și care, ca și Nae Ionescu, avea păreri detestabile despre D. Gusti ca om. El îmi povesti cu de-amănuntul cum decursese audiența lui D. Gusti la rege – între altele el îi prezentase regelui un proiect pentru reorganizarea Fundației „Principele Carol” – și cum, imediat după D. Gusti, intrase la rege Nae Ionescu, care

devenise sfetnicul intim al regelui și avea oricând acces la el, și combătuse punct cu punct tot ce propusese D. Gusti. Ziaristul adăugă că știa toate aceste lucruri de la Nae Ionescu însuși și încheie convorbirea cu mine:

— Licheaua de Gusti vrea să se pună bine și cu regele. Dar nu-i va merge, fiindcă Nae Ionescu are grijă să-l aranjeze.⁷

Am crezut că-i fac un serviciu lui D. Gusti, prevenindu-i împotriva sentimentelor ostile ale lui Nae Ionescu și a lucrărilor lui pe lângă rege. Și la câteva zile de la această întâmplare, după o ședință la Institutul Social, l-am luat într-o cameră în care nu mai era nimeni și i-am spus:

— Știu că ați fost în audiență la rege (ceea ce nu era de altfel un secret, fiindcă știrea despre audiență apăruse în presă). Și știu și pentru ce v-ați dus: Îți prezentat un proiect în legătură cu reorganizarea Fundației „Principele Carol”. Și după ce i-am dat o serie de amănunte în legătură cu audiența, care i-au arătat cât de precis sunt informat, D. Gusti a sărit în sus:

— Ești extraordinar! De unde știi dumneata aceste lucruri pe care le-am discutat cu regele și sunt secrete?

— Nu interesează, i-am răspuns, cum le-am aflat. V-ați convins că sunt bine informat?

— Nu bine, foarte bine informat!

— V-am dat aceste amănunte, ca să vă asigur că tot atât de bine informat sunt și în legătură cu alte lucruri care vă interesează personal în cel mai înalt grad, dar pe care nu vi le voi povesti decât după ce mă veți asigura formal și categoric că rămân absolut între noi.

— Vai, dragă d-le Bagdasar, asta înseamnă că nu mă cunoști. Ai cuvântul meu de onoare că nimic nu va... din cele ce-mi vei spune.

— Atunci aflați, d-le profesor, că după Dvs. a intrat la rege Nae Ionescu și a dăruit tot ce ați construit Dvs. Și i-am dat o serie de amănunte pe care le aveam proaspete în minte.

— Auzi, escrocul! exclamă D. Gusti. Și când mă întâlnește, îmi face declarații de prietenie. Îți mulțumesc foarte mult că m-ai prevenit;

⁷ Licheaua era epitetul cu care era caracterizat în genere D. Gusti. Prin 1935, dacă nu mă înșeală memoria, distinsul critic literar Paul Zarifopol a publicat în ziarul „Adevărul” un foileton intitulat „Licheaua”, pentru care îi servise ca model D. Gusti. Foiletonul era la înălțimea prototipică a modelului.

aceasta îmi dovedește că îmi ești adevărat prieten.

Am revenit apoi în sala unde avusese loc ședința și din care nu plecase încă toată lumea. Printre cei întârziați se afla și Mircea Vulcănescu, fost elev al lui Nae Ionescu, mare admirator al lui și prieten bun cu el. D. Gusti s-a îndreptat direct spre Mircea Vulcănescu și cu voce tare, ca să-l audă toți cei de față, i-a spus cu un ton de reproș:

— Ai auzit, dragă d-le Vulcănescu, ce-mi face prietenul dumitale Nae? Mi-a comunicat acum d. Bagdasar: după mine a intrat el la Majestatea Sa și a combătut tot ce propousesem eu. Se poate să facă Nae așa ceva? Doar mi-e prieten!

Când l-am auzit, am înlemnit. Așadar, el își călca cuvântul de onoare numai la câteva momente după ce și-l dăduse și făcea acest lucru, fără jenă, în prezența mea. Se poate ușor imagina cât eram de indignat și revoltat. Dar m-am stăpânit. Când am rămas singuri, i-am spus:

— Domnule profesor, dacă în viitor ași afla că se pune la cale un atentat la viața Dvs., nu v-aș mai preveni în ruptul capului, căci Dvs. ați fi în stare să mă demascați atentatorilor.

Fâstâcit, încurcat, rușinat de reproșul meu susținut de o indignare abia stăpânită, el mi-a răspuns mai mult bâlbâindu-se decât vorbind:

— Da' ce, te temi de Nae? Nae e un țigan! Ce ar putea să-ți facă în definitiv?

De silă, n-am mai spus nimic. M-am despărțit de el cu sentimentul că între noi doi nu poate să fie nimic comun.

Dar D. Gusti nu era numai nesincer, fals, ipocrit, fără cuvânt de onoare, el era și lipsit de cavalierism. Colat de mai multă vreme cu o profesoară din învățământul secundar, el ezita să se căsătorească, s-o ia de soție, probabil din cauza originii ei etnice. Cum doamna nu reușea să-l facă să se decidă pentru căsătorie, a recurs la bunele oficii ale verișoarei ei, Elena Lupescu, amanta de notorietate a lui Carol II. Și într-o bună zi, când D. Gusti s-a dus, în calitate de Director al Fundației Regale „Principele Carol, în audiență de lucru la rege, acesta, cum l-a văzut, l-a luat repede:

— Ei, Gusti, am auzit că te însori cu d-ra Miletineanu. Felicitările mele. Eu îți fac cadou de nuntă o mașină.

Luat prin surprindere, și mai ales de rege, D. Gusti n-a îndrăznit să nege: el a mulțumit onctuos și servil pentru felicitări și pentru dar.

Curând după această scenă el s-a căsătorit în adevăr, dar nu în București, ci la ferma unui prieten din apropierea Capitalei, în cerc strict intim. El însă ținea secret faptul, ca și când ar fi făcut un lucru de rușine.

O doamnă, rudă cu proprietarul fermei unde se celebrase căsătoria, îmi spuse și mie noutatea. La rândul meu am comunicat-o lui Vlădescu-Răcoasa, asistentul lui D. Gusti.

— Imposibil, se grăbi acesta să dezmință faptul. Dacă Gusti s-ar fi căsătorit, aș fi știut și eu, că doar îl văd destul de des nu numai la Universitate și la Institutul Social, ci și acasă. Vorbe muieresti, simple bârfe.

Peste câteva zile mă întâlnesc iarăși cu Vlădescu-Răcoasa și cum mă văzu, îmi spuse cu sentimentul unui om care ar fi câștigat un pariu:

— Ți-am spus că nu sunt decât vorbe muieresti în legătură cu căsătoria lui Gusti? Nu e adevărat că s-a căsătorit!

— Dar, de unde știi, mă rog, de te pronunți cu atâta certitudine? l-am întrebat.

— Fiindcă ieri am fost la el acasă și între altele i-am spus că în oraș se vorbește despre căsătoria lui. Gusti s-a arătat surprins și a exclamat: Nu mai spune! Și, continuă Vlădescu-Răcoasa, i-am adăugat: Și știți, domnule profesor, cu cine spune lumea că v-ați căsătorit? Cu cine? Întrebă Gusti. Cu o evreică, i-am răspuns. Ca să vezi cum e lumea, îmi observă Gusti.

— Să fie sănătos, i-am spus eu lui Vlădescu-Răcoasa. Eu ți-am povestit ceea ce aflasem întâmplător, căci pe mine puțin mă interesează dacă Gusti s-a căsătorit și cu cine anume.

Peste câteva săptămâni după această convorbire, mai exact spus la 15 iulie dimineața, citind ziarul, ochii mi se opresc pe o știre intitulată: „Garden-party la ambasada franceză cu prilejul zilei naționale franceze” și parcurgând fugitiv știrea, observ că printre invitați fuseseră și „d-na și dl. prof. D. Gusti. În acea clipă, nu m-am putut reține de a pune mâna pe telefon și a-l suna pe Vlădescu-Răcoasa.

— Citește ziarele, i-am spus, ca să te convingi că totuși Gusti s-a căsătorit, fiindcă în ziare scrie că a participat cu d-na la recepția de la ambasada Franței, și ca să-ți dai seama ce gafă ai făcut, când i-ai spus că lumea vorbește că s-a căsătorit cu o evreică.

Dar mai mult decât de prostia lui Vlădescu-Răcoasa m-am mirat

de lipsa de cavalierism a lui D. Gusti, care nu găsisese cu cale să iea apărarea soției când Vlădescu-Răcoasa folosisese epitetul de mai sus.

Un alt atribut al caracterului lui D. Gusti a fost de asemenea tendința lui, care l-a stăpânit din tinerețe până la bătrânețe, de a se lăuda pe sine, de a face să se vorbească laudativ despre sine, de a-și face reclamă. Cultura românească nu cunoaște cazul unui alt reprezentant al ei – scriitor, artist, om de știință sau gânditor – care să fi fost preocupat obsesiv toată viața de reclamă despre propria lui activitate, să-și fi organizat cu atâta măiestrie și cu atâta amploare reclama, ca D. Gusti. Orice amănunt din activitatea lui, el ținea să-l anunțe în ziare. Deschiderea cursului, a seminarului, amânarea deschiderii cursului sau a seminarului, ținerea examenelor, numirea lui ca membru sau ca președinte într-o comisie, participarea la o ceremonie, festivitate sau recepție, la o conferință sau adunare, ca să nu mai vorbesc de ținerea unei conferințe sau de publicarea unui studiu sau a unei lucrări, trebuiau să fie anunțate în toată presa cotidiană, pentru ca nu cumva ceva neînsemnat din activitatea personalității lui să scape atenției opiniei publice din toată țara. Această grijă de publicitate mergea până la manie și ridicol. Iată câteva mostre din primii ani de profesorat ai lui D. Gusti la Facultatea de Litere și Filosofie din Iași. „Membrii Seminarului de Sociologie, Etică și Politică, de sub conducerea domnului prof. D. Gusti, vor face o vizită joi, orele 10 dim., la ospiciul Socola”. Peste câteva zile: „Din cauza vremii nefavorabile, vizita pe care membrii Seminarului de Sociologie, Etică și Politică, de sub conducerea domnului prof. D. Gusti, urmau s-o facă la ospiciul Socola joi 15 mai orele 10 dim., s-a amânat pentru data de marți 20 mai orele 10 dim”. Peste alte câteva zile: „Din cauză că d. prof. D. Gusti se află indispus și împiedicat a ieși din casă, vizita pe care membrii Seminarului de Sociologie, Etică și Politică, urmau s-ar facă la ospiciul Socola sub conducerea d-sale, în ziua de marți 20 mai orele 10 dim., se amână pentru o dată ce se va anunța ulterior”. Peste o săptămână: „D. prof. D. Gusti restabilindu-se, vizita membrilor Seminarului de Sociologie, Etică și Politică de sub conducerea D-sale, la ospiciul Socola, va avea loc irevocabil sâmbătă 2 iunie orele 10 dim”. A doua zi se putea citi în ziarele ieșene: „Membrii Seminarului de Sociologie, Etică și Politică de sub conducerea domnului prof. D. Gusti au făcut ieri 2 iunie orele 10 dim., o vizită la ospiciul Socloa”. Iar peste câteva zile apărea în presa locală un lung reportaj, în care se arăta de

ce d. prof. D. Gusti găsisse cu cale să organizeze acea vizită, cum decursese ea, ce i-a interesat mai mult pe membrii Seminarului și în care se anunța totodată că membrii Seminarului de Sociologie, Etică și Politică, de sub conducerea domnului prof. D. Gusti au în proiect vizitarea și a altor instituții locale care prezentau interes pentru el.⁸ Această grijă atât de asiduă pentru publicitate era pentru Iașul de atunci – ca și pentru Iașul de după plecarea lui la București, obișnuit cu activitatea fecundă și discretă, cu atât mai discretă cu cât era mai fecundă, a personalităților lui de seamă – ceva cu totul izbitor. S-ar fi putut totuși crede atunci că era vorba de un profesor tânăr care, după ani de studii în străinătate, deținând o catedră într-o specialitate – sociologia – care nu era introdusă la toate Universitățile și era contestată de mulți gânditori, dorește să se facă cunoscut și să popularizeze disciplina. Tendința de reclama era însă prea vizibilă și prea evidentă, prea perseverentă și susținută, iar reclama prea metodic făcută încât nu puteau să nu izbească. Cei care erau înclinați să creadă că grija aceasta de publicitate a lui D. Gusti este un fenomen trecător de psihologie a omului de știință tânăr, care ține să se facă cunoscut, au putut să se convingă că această trăsătură a personalității lui nu avea nimic de a face cu vârsta, ci că era o chestiune funciară de caracter. Transferat la București, unde presa se afla la alt nivel și reprezenta o forță incomparabil mai mare decât biata presă ieșană, D. Gusti a știut să utilizeze această forță din plin, fără jenă, fără decență, pentru a-și face reclama. Conferințele Institutului Social Român, apariția fiecărui număr din „Arhiva pentru știința și reforma socială” și a fiecărei lucrări editate de acest institut, pregătirea unei noi campanii monografice, întoarcerea dintr-o asemenea campanie, constituiau tot atâtea prilejuri pentru D. Gusti de a-și face reclamă. După fiecare campanie monografică, el organiza o expoziție în sălile Seminarului de

⁸ Este demn de menționat faptul că volumul din „Arhiva. Organ al societății istorico-filologice din Iași” (Iași, 1922), în care Georgi Pascu se ocupa cu unele din manifestările lui D. Gusti cât timp fusese profesor la Iași și reproducea, ca ilustrare, o sumă de documente, nu se află nici în Biblioteca Academiei R.P.R., nici în Biblioteca Centrală din București, nici în Biblioteca Centrală din Iași. Se pune întrebarea: cine a avut interes să facă să dispară din aceste biblioteci publice volumul respectiv? Și se mai pune o întrebare: ce caracter a avut acela care a putut să sustragă un volum din fondul inviolabil, sacru, al unei biblioteci publice?

sociologie de la Facultatea de Litere și Filosofie cu obiecte de artă populară din satul respectiv și apoi o ședință festivă în Amfiteatrul Fundației Carol I (astăzi Biblioteca Centrală). De la ședința festivă nu lipsea primarul comunei respective care, luând cuvântul, îl proclama pe D. Gusti cetățean de onoare al satului și îi înmâna diploma cu acest titlu.

Reclama aceasta a luat însă în viața lui D. Gusti o dezvoltare extraordinară odată cu constituirea primului guvern național-țărănist și a ținut într-una fără întrerupere timp de aproape zece ani, adică de la 1929 până în 1938. Nu era zi aproape în această vreme, în care să nu se citească măcar o scurtă informație despre D. Gusti în presa cotidiană. Cititorul se va întreba desigur: de ce tocmai atunci începe această reclamă fără măsură și de ce se sfârșește la data arătată mai sus? De ce reclama n-a continuat și după 1938? Explicația este foarte simplă: fiindcă în 129, D. Gusti a fost numit dintr-odată președinte a trei consilii de administrație: la C.A.M. (Casa Autonomă a Monopolurilor), la Societatea de Radiodifuziune, la Institutul Cooperației. C.A.M.-ul, pe baza legii lui Madgearu și sub președinția lui D. Gusti, se constituia ca regie autonomă; Societatea de Radiodifuziune era la începuturile organizării ei; iar Cooperatia urma să fie reorganizată. Datorită faptului că, în asemenea situație, era nevoie la aceste instituții de personal nou, președintele consiliului de administrație era în măsură să servească multă lume și în primul rând pe gazetari, D. Gusti era deci în măsură să și-i oblige și știa să și-i oblige. Numai cine cunoaște nivelul scăzut al presei din acea vreme, poate să-și dea seama de ceea ce înseamnă a servi pe ziariști. Însemna nu numai a-i băga în bugetul statului ca sinecurști și a le da ajutoare sub diferite forme, ci totodată a le aproba cererile cu care veneau în numele diferiților postulanți și care nu arareori frizau traficul de influență. El a fost de asemeni: ministru (1932 – 1933), Director al Fundației Regale „Principele Carol” (de la 1934 înainte), Comisar al Expoziției Internaționale de la Paris (1937), al celei de la New York (1939), Directorul Serviciului Social (1938 – 1939). Pentru organizarea pavilioanelor românești la cele două expoziții, D. Gusti a obținut sume considerabile, fiindcă niciun ministru de finanțe, cunoscând raporturile lui de rubedenie cu regele, nu avea curajul să-l refuze. Ce au încasat colaboratorii lui direcți de la Fundația Regală „Principele Carol” și de la Serviciul Social pentru lucrările în vederea

organizării acelor pavilioane cât și ceilalți angajați anume pentru aceasta precum și gazetarii, erau sume care depășiau cu mult remunerațiile rezonabile. Cheltuielile făcute cu cele două expoziții au fost atât de scandaloase, încât, spre a da satisfacție opiniei publice, guvernul s-a văzut silit să-i supună gestiunea lui de comisar unei verificări contabile. Verificarea n-a descoperit incorectitudini din parte-i, ci numai risipă și, datorită infinitelor lui relații, n-a suferit nicio consecință neplăcută, în afară de tracasările de a fi invitat de nenumărate ori la comisia de verificare și a da explicații, ceea ce totuși pentru el n-a fost puțin lucru. Pe lângă alte forme de risipă a fost și aceia de a înzestra pavilionul expoziției de la Paris cu un restaurant propriu, unde se preparau mâncăruri românești, cu produse trimise din țară, uneori pe calea aerului, cu bucătari, chelneri și director luați iarăși din țară și unde se produceau în fiecare seară interpreți de muzică populară românească aduși din București pentru tot timpul expoziției, ca la bălci, ca și când expoziția ar fi fost de artă culinară și de folclor muzical. În bugetul expoziției, capitolul: Restaurant a figurat cu sume excesive. Același lucru extravagant, D. Gusti l-a repetat și la expoziția de la New York. Cam la această vreme începe de altfel să crească și valul de antipatie, împotriva lui, care a culminat cu desființarea intempestivă, într-o noapte, a Serviciului Social de către ministrul Argetoianu și prin compromiterea lui D. Gusti ca om public. Factorii care au contribuit să-l facă neasemuit de antipatic, au fost: reclama depășind orice măsură prin presă, legăturile lui cu Carol II – care el însuși devenise odios – pe baza cărora caută să intimideze, injoncțiunile pe care le exercita din postul de Director al Serviciului Social asupra activității celorlalte ministere, risipa cu banii publici, împănarea Serviciului Social cu funcționari legionari, într-o vreme când legionarii deveniseră o primejdie națională. Factorul din urmă a constituit fără îndoială picătura care a făcut să se reverse paharul. Deviza lui în viață era: bine cu toate partidele, și de aceia el cocheta și cu dreapta și cu stânga, avea pe lângă catedra sa și în instituțiile pe care le conducea, elemente tinere aparținând mișcării legionare precum și partidelor național-țărănist, social-democrat, comunist. Pentru a-și asigura situația și interesele, el cultiva cu egală sollicitudine relațiile cu toate partidele politice. În această privință, el a fost ani de zile tema de discuție și glumă a prietenilor și cunoscuților.

Demn de relevat pentru tendința nestăpânită a lui D. Gusti de

a-și face reclamă, este și faptul următor. Pentru ca V. Pârvan să-și poată redacta Răspunsul la Discursul de recepție al lui D. Gusti în Academie, acesta i-a pus la dispoziție memoriile de titluri și lucrări pe care le prezentase Ministerului cu ocazia candidării lui la catedra de sociologie, etică și istoria filosofiei antice de la Universitatea din Iași. Menționându-i lucrările – majoritatea recenzii publicate în câteva reviste germane – V. Pârvan le-a însoțit de aprecieri laudative, așa cum se cuvenea într-o asemenea împrejurare. Dar V. Pârvan nu era sociolog, el era istoric, arheolog, și deci judecățile lui de valoare asupra lucrărilor lui D. Gusti nu puteau fi competente. Cu toate acestea, D. Gusti, în prefața la lucrarea *Sociologia militans*, reproduce pasaje întregi din Răspunsul lui V. Pârvan, în care vorbea de lucrările lui și de revistele în care apăruseră, pentru a atesta astfel ce părere excelentă avusese marele arheolog despre el, ca sociolog. În fond, el se lăuda indirect cu propriile lui laude din memoriile lui de titluri și lucrări.

Din aceeași tendință nestăpânită de a-și face reclamă, numele lui era trecut printre colaboratorii a numeroase reviste, fără să colaboreze efectiv la ele. Pe el îl interesa în cel mai înalt grad faptul ca numele lui să circule.

În orice acțiune pe care o întreprindea, în orice serviciu pe care-l făcea, în tot ceea ce intenționa, el sconta satisfacerea unui interes personal, cu scadență mai apropiată sau mai îndepărtată. El servea în dreapta și în stânga, fiind ferm convins că într-o bună zi serviciile lui vor raporta. Servea, prevăzând satisfacerea unui interes, servea, prevenind o animozitate, servea, neutralizând o dușmănie, servea anihilând o lovitură. Egoul lui era punctul de plecare și scopul tuturor serviciilor pe care le făcea, dând în această privință dovadă de o perspicacitate cum rar se întâlnește. Sunt oameni cărora puțin le pasă de părerile și atacurile altora, dacă sunt convinși că se află pe drumul indicat de conștiința lor morală, dacă știu că ceea ce fac e ceea ce trebuie făcut. D. Gusti nu făcea parte din această categorie. Fiind din fire bănuitor și temându-se la fiecare pas de inamiciții, el căuta să dezarmeze prin amabilitate, printr. un exces de afecțiune aparentă, printr-o avalanșă de complimente, prin dispoziția de a servi. El calcula tot ce făcea, calcula instinctiv, cu o precizie demnă de toată admirația.

Cu cât oportunism egocentric constituise el comitetul de patronaj al Institutului Social Român, pe care-l înființase în 1919: În acest comitet el introdusese, în afară de câțiva oameni de cultură:

fruntași politici ai provinciilor proaspăt alipite, oameni politici, printre care foști miniștri din vechiul regat, magistrați, bancheri, feministe, persoane care nu ținuseră niciodată condeiul în mână. În zadar te-ai fi întrebat asupra criteriilor obiective după care îi alese. Precum s-a putut constata mai târziu, ceea ce prezidase în conștiința lui D. Gusti la alegerea membrilor comitetului de patronaj au fost: relațiile lui personale, considerația de care se bucurau în ochii opiniei publice unele dintre persoanele respective, avantajele practice pe care le putea trage Institutul Social Român din alegerea unora dintre ele, dorința de a atesta că Institutul Social Român este în afară și mai presus de partidele politice – prin faptul că printr-o dozare farmaceutică toate partidele erau reprezentate – iar în ultimă instanță și mai presus decât toate interesul lui personal. Căci, pentru el, Institutul Social Român a constituit ani de zile o excelentă platformă politică.

Cu același oportunism egocentric organiza el ciclurile de conferințe publice ale Institutului. El avea prudența să nu negligeze niciun partid politic, însărcinând reprezentanți ai fiecărui partid să țină conferințe, dozând cu meticulozitate numărul lor în proporție cu importanța fiecărui partid și cu șansele lui de a veni la guvern și căutând să facă impresia că procedează astfel din motive de imparțialitate, că e neutru, că e mai presus de partide.

N-a fost guvern și partid în România cu care D. Gusti să nu fi încercat să se pună bine. N-a fost guvern, al cărui ministru al Culturii Naționale să fi agreeat candidatura vreunui partizan la vreo catedră a Facultății de Filosofie, pe care D. Gusti să-l fi refuzat.

Vasile Pârvan a jucat un mare rol în viața publică a lui D. Gusti. Vasile Pârvan îl făcuse membru al Academiei Române; Vasile Pârvan îl transferase la București. După transferare, Vasile Pârvan e acela care intervine pe lângă Prințul Carol, pe care-l avusese audient la cursurile sale înainte de primul război mondial și sub al cărui patronaj se afla Casa Culturii Poporului, să-l numească pe D. Gusti director al acestei instituții. Numirea i-a fost ce-i dreptul înlesnită de faptul că D. Gusti dedicase lucrarea lui *Sociologia războiului* „memoriei profund venerate a celui dintâi Mare Rege Carol I, sub a cărui domnie s-a făcut România de astăzi în timp de război și pace”. Vasile Pârvan îl introduce și la „Cultura Națională”, mare editură înființată după primul război mondial de Banca Marmorosch, Blanck et comp., dându-i în seamă secția „Biblioteca Politică”.

După moartea prematură a lui Vasile Pârvan – survenită în 1926, la vârsta de 46 de ani – un alt prieten al lui D. Gusti, Virgil Madgearu, membru marcant, influent și energic al partidului național-țărănesc, îi va face servicii enorme pe alte două planuri: al veniturilor personale și al ascensiunii politice. Curând după venirea partidului național-țărănesc la guvern, Virgil Madgearu l-a numit: președintele Consiliului de administrație al Societății de Radiodifuziune, președintele Consiliului de administrație al C.A.M. (Casa Autonomă a Monopolurilor Statului), președintele Consiliului de Administrație al Oficiului Național al Cooperăției, ca să nu mai menționez băncile și societățile anonime în ale căror consilii de administrație figura ca simplu membru. El încasa acum ca salarii și tantieme sume care se ridicau la milioane pe an.

În 1929, când a încetat din viață unul din cei trei regenți, Gh. Buzdugan, D. Gusti ar fi fost numit cu siguranță membru al regenței, dacă, spre neșansa lui, Virgil Madgearu nu ar fi lipsit din țară, fiind într-o misiune în străinătate. Peste trei ani însă, în a doua guvernare național-țărănistă din 1932, Virgil Madgearu va reuși să obțină asentimentul partidului său pentru ca D. Gusti să fie desemnat, împotriva altor candidați, vechi membri de partid, ca Ministru al Instrucțiunii, Cultelor și Artelor.

El a funcționat ca ministru timp de un an și câteva luni – din iunie 1932 până în noiembrie 1933 – cât a durat această a doua guvernare național-țărănistă și potrivit obiceiului lui de a nu lăsa să se uite pe unde a trecut, de a trâmbița *urbi et orbi* ce a realizat și mai ales ce a proiectat, el a publicat în 1934 o lucrare, intitulată *Un an de activitate la Ministerul Instrucției, Cultelor și Artelor, 1932 – 1933*, care poartă numele lui ca autor. Lucrarea numără 1562 de pagini și a apărut într-un singur volum, ceea ce din punct de vedere tehnic este o monstruozitate. Dar din cele 1562 de pagini numai 135 sunt ale lui proprii. Ar fi însă să-i atribuim lui D. Gusti o putere de muncă spirituală supraomenească, dacă am crede că și aceste 135 ar constitui un studiu unic, în care el și-ar fi expus concepția lui despre reforma școlară sau despre reorganizarea Ministerului Instrucțiunii, Cultelor și Artelor. D. Gusti să scrie 100 de pagini! O singură dată a realizat el o asemenea performanță, cu lucrarea lui de tinerețe, *Sociologia războiului*, dar a realizat-o și datorită faptului că litera era mare și paginile aerate (reprodusă în *Sociologia militans*, cu altă literă, în alt

format și cu pagini compacte, această lucrare numără mai puțin de 50 de pagini). Așadar, contribuția lui D. Gusti la volumul *Un an de activitate la Ministerul Instrucțiunii, Cultelor și Artelor* se compune din următoarele capitole dispartate: „Cuvânt înainte” (20 pag.), „Politica culturii și statulcultural” (reproducerea unei conferințe ținute în 1928, 22 pag.), „Politica școlară și culturală a statului” (articol reprodus din revista „Parlamentul Românesc”, 4 pag.), „Politica școlară în cadrul statului cultural”, conferință ținută la Academia Comercială, (16 pag.), „Expunerea de motive la proiectul de lege pentru Fundațiile Culturale Regale” (3 pag.), „Problema organizării muncii culturale” (un interviu acordat ziarului „Universul” în 1927 și reprodus aici, (7 pag.), „Expunerea de motive la legea organizării culturii”, (17 pag.), „Organizarea culturii” (discurs ținut la Senat, la proiectul de lege pentru organizarea culturii, (16 pag.), „Menirea socială a școlilor de copii mici” (o cuvântare ținută la congresul învățătorilor de copii mici, 4 pag.), „Obligativitatea și frecvența școlară (un Cuvânt înainte la „Anuarul învățământului primar”, cu tabele statistice întocmite de serviciile Ministerului, 26 pag.). Acesta este aportul lui D. Gusti la lucrarea *Un an de activitate la Ministerul Instrucției, Cultelor și Artelor*. Restul, adică 1426 de pagini, conține rapoarte, anchete, statistici, adrese, instrucțiuni, legi, proiecte și anteproiecte, programe, procese-verbale, decizii, cuvântări ținute de alți reprezentanți ai culturii în diferite ocazii, articole publicate de colaboratori ai lui în diferite reviste – lucruri dispartate puse la un loc ca să îngroașe volumul. Totuși în capitolul „Démètre Gusti, Notice biobibliographique” din lucrarea omagială care i-a fost închinată în 1936 și intitulată: *Mélanges D. Gusti, XXV ans d'enseignement universitaire* (1910 – 1935), el n-a ezitat să treacă această lucrare printre operele lui personale, având grijă să-i menționeze și numărul de pagini: 1562, pentru ca cititorul notei bibliografice, care n-a avut în mână lucrarea, să spună: ce operă monumentală! Dar lucru și mai grav a fost faptul că D. Gusti a plătit această lucrare – câteva sute de mii de lei – care privea activitatea lui politică personală din bugetul Institutului Social Român. Ceea ce reprezenta o incorectitudine.

În cariera lui politică, D. Gusti s-a ridicat, până la rangul de Director al instituției de structură nazistă Serviciul Social, creat printr-un decret regal la 13 octombrie 1938. Potrivit acestui decret studenții de ambele sexe erau obligați să presteze, timp de un an,

servicii sociale la sate, fiind supuși unui regim cvasi-militar: diplomele – de licență sau doctorat – nu îi eliberau decât la sfârșitul stagiului de un an; așijderea, tinerilor care studiaseră în străinătate nu li se echivalau diplomele decât după efectuarea serviciului social. În calitate de Director, D. Gusti avea atribuții incomparabil mai mari decât ale unui ministru, căci decretul regal prin care fusese instituit Serviciul Social îl autoriza se exercita injoncțiuni asupra tuturor ministerelor, cele mai grave fiind acelea asupra Ministerului Culturii Naționale, prin detașări de dascăli din învățământul primar și secundar la Serviciul Social, făcând din această instituție un fel de stat în stat, ceea ce indispunea pe toți miniștrii. El numise în locuri de răspundere tineri din „școala sociologică din București”, care indispuneau prin infatuarea lor și îl împănase cu elemente legionare și legionarizante. Dar D. Gusti nu s-a bucurat multă vreme de titlul de Director, cu atribuții de supraministru, al Serviciului Social, căci exact peste un an guvernul, sesizându-se de evoluția periculoasă pe care o luase această instituție, a dizolvat-o, spre stupefacția directorului ei, căruia nu-i putea trece prin minte o asemenea eventualitate – să i se întâmple lui, omului lui Carol II, așa ceva! – și spre satisfacția opiniei publice, căreia instituția îi era odioasă, iar șeful ei – detestabil prin versatilitatea lui.

După numirea lui D. Gusti ca președinte în diferite consilii de administrație sub primul guvern național-țărănist, dar mai ales după funcționarea lui ca ministru în al doilea guvern național-țărănist, celelalte guverne au redus subsidiile acordate Institutului Social Român, când nu le-au tăiat cu totul. D. Gusti obținuse fonduri pentru Institut atâta vreme cât se ținuse într-o atitudine neutră față de partidele politice, câtă vreme stătuse în afara lor. Din momentul în care se colorase politic, devenise membru al partidului național-țărănist, celelalte partide care au format guvernele ulterioare nu aveau niciun interes să sprijine o instituție, în fruntea căreia se afla ca președinte un național-țărănist declarat, să-i mențină lui D. Gusti posibilitatea de a folosi Institutul Social Român ca platformă politică personală. Drept urmare Institutul Social Român ajunsese într-o grea situație financiară.

Când orizontul Institutului Social Român era complet închis, când se credea că, din lipsă de fonduri, își va înceta activitatea, iată că se ivește o zare de lumină, care s-a dezvoltat rapid într-o minunată zi însorită. De aproape zece ani Fundația Rockefeller acorda burse tinerilor români titrați, pentru a se specializa în anumite domenii, fie

în vremea din țările Europei occidentale, fie cu deosebire în Statele Unite, după cum sprijinea cu fonduri substanțiale unele instituții din România. Printre persoanele cărora li se cereau referințe asupra tinerilor care solicitau burse, figura și Dimitrie Gusti.

Prin 1934, dacă nu mă înșel, reprezentanții pentru Europa ai Fundației Rockefeller sosiseră la București, pentru a controla cum fuseseră folosite ajutoarele acordate, pentru a se interesa de ce ajutoare mai e nevoie, pentru a se informa asupra tinerilor cărora urma să li se acorde burse. D. Gusti profită de prezența lor în Capitală, le vorbește hiperbolic de cercetările monografice conduse de el, de dificultățile financiare pe care le avea pentru continuarea lor și publicarea rezultatelor științifice la care ajunsese, solicitându-le un ajutor financiar. Întâmplarea a făcut să asist la discuțiile dintre D. Gusti și reprezentanții Fundației Rockefeller. După expunerea patetică făcută de D. Gusti – cercetări științifice atât de interesante care nu pot fi continuate și rezultate științifice atât de revoluționare care nu pot fi publicate, din lipsă de fonduri – reprezentanții Fundației s-au arătat dispuși să subvenționeze Institutul Social Român, cu condiția de a publica o lucrare în care să se arate ce înseamnă cercetarea monografică, în ce constă metoda monografică și rezultatele științifice obținute. Iar când au precizat că vor acorda Institutului în acest scop suma de 20.000 de dolari, D. Gusti, care nu se așteptase la o asemenea sumă, adânc mișcat și mai generos în promisiuni ca niciodată, după ce le-a mulțumit cu căldură, le-a spus:

— Vom publica o lucrare monumentală de 10.000 de pagini, cu ajutorul pe care ni-l dați. Căci avem colosal de mult material.

— Nu, nu e nevoie de o lucrare așa de mare, răspunse unul din cei doi reprezentanți. Noi ne mulțumim cu o lucrare de 300 de pagini.

— Dar de ce să vă dăm o lucrare atât de mică, dacă avem bani. Dacă nu vreți una așa de mare, vom face una de 5.000 de pagini.

— Nu, insistă același reprezentant. Nu e necesară o lucrare atât de voluminoasă. Noi preferăm o lucrare sintetică de 300 de pagini.

Fundația Rockefeller a acordat ajutorul promis de cei doi reprezentanți ai ei. La sfaturile și cu concursul economiștilor pe care-i avea în Secția economică a Institutului Social Român – unii dintre ei deținând funcții importante în Banca Națională sau în alte instituții bancare – D. Gusti a reușit să majoreze considerabil ajutorul, fiindcă el schimba dolarii, în măsura necesităților, nu la cursul oficial prin Banca

națională, ci la cursul liber, la bursa neagră. Cu bani din această sumă și-a tipărit D. Gusti lucrarea lui politică *Un an de activitate la Ministerul Instrucției, Cultelor și Artelor, 1932 – 1933*; cu bani din această sumă a plătit el costul tiparului pentru cele două volume omagiale: *Mélanges D. Gusti, XXV ans d'enseignement universitaire* (1910 – 1935); cu banii din această sumă a publicat el câteva volume de materiale privind două sate studiate monografic. Dar lucrarea promisă reprezentanților Fundației Rockefeller, acea lucrare de numai 300 depagini, n-a apărut niciodată, deși D. Gusti a mai trăit 20 de ani de la data când Fundația acordase ajutorul.

Norocul lui D. Gusti a fost că la împlinirea termenului la care el se angajase să dea gata lucrarea, situația politică în Europa se deteriorase catastrofal – fusese anexată Austria, rășluită mai întâi și apoi desființată ca stat independent Cehoslovacia – se declanșase cel de-al doilea război mondial, Fundația Rockefeller fusese silită să-și întrerupă activitatea în Europa, pe care după război nu și-a putut-o relua în Europa Centrală și Răsăriteană, încât el n-a mai avut ocazia să se întâlnească cu reprezentanții ei. Dar acest lucru nu diminuează câtuși de puțin răspunderea lui: că cheltuisese fondurile acordate de Fundație, fără să se achite de obligația pe care și-o asumase față de ea.

După secarea fondurilor acordate de Fundația Rockefeller, se pune din nou pentru Institutul Social Român aceeași problemă: de unde să mai obțină subsidii? Datorită relațiilor lui cu despotul Carol II, D. Gusti a reușit de data aceasta să realizeze ceea ce urmărise pentru Institutul Social Român aproape de două decenii: să-l înscrie în bugetul statului. În 1938, el a transformat Institutul Social Român în Institutul de Cercetări Sociale al României, iar printr-o lege edictată în 1939 el a transformat acest institut însuși în Institutul de Științe Sociale ale României. El întocmise un plan vast pentru organizarea acestui institut, cu mai multe direcții și urmărind să pună sub tutela lui, cu titlul de „federalizarea tuturor institutelor din România”, toate institutele, societățile, uniunile, asociațiile, academiile, inclusiv Academia Română, fără să le ceară asentimentul.

Dar merită să fie cunoscute încă două aspecte ale personalității lui D. Gusti: acela de profesor și acela de om de știință, de gânditor. Ca profesor D. Gusti era aproape de studenți: stătea de vorbă cu ei, îi stimula, le dădea indicații, îi împrumuta cu cărți din propria lui bibliotecă pentru lucrările seminariale, când cărțile necesare nu se

găseau în bibliotecile publice, intervenea pentru acordarea de ajutoare și burse – și o făcea cu afabilitate, cu prietenie, cu dragoste. N-am cunoscut un alt profesor care să fi fost mai aproape de studenți ca el. Puțini profesori a avut Facultatea de Litere și Filosofie din București – un Titu Maiorescu, un V. Pârvan – care să fi căutat, ca D. Gusti, cu atâta interes, să descopere printre tineri elementele de valoare, spre a le câștiga pentru specialitatea lui. Prozelitismul sociologic era unul din caracterele dominante ale lui D. Gusti ca profesor. Așa se și explică numărul destul de mare de elemente – unele de reală valoare – care gravitau în jurul catedrei lui. Nu e mai puțin adevărat însă că ceea ce făcea pe mulți tineri să se îndrepte spre sociologie și să se apropie de D. Gusti, era și faptul că sperau să-și facă mai ușor o situație prin el. Căci niciun alt profesor din câți a avut în tot trecutul ei Facultatea de Litere și Filosofie din București n-a fost în măsură, ca D. Gusti, prin multele instituții pe care le conducea, să ofere tinerilor licențiați în filosofie posibilități de plasare în București. D. Gusti făcea tot posibilul ca să-i servească. În această comportare a lui, motivele subiective jucau un rol principal: D. Gusti se mândrea că știe să formeze elemente științifice, îi făcea plăcere nespusă să se laude cu elevii lui, avea orgoliul să se știe întemeietor de școală sociologică, ținea foarte mult ca lumea să-l considere deopotrivă mare dascăl și mare gânditor. Mai erau apoi și motive de ordin practic. Conducând mai întâi o revistă, apoi două, organizând lucrări științifice în colaborare, întreprinzând cercetări științifice spectaculoase pe teren – cercetările monografice estivale, cu muzeele respective automnale – avea nevoie de oameni cari, dornici să se afirme ei înșiși, se ofereau să-i muncească, prestându-i în cele mai multe cazuri o muncă absolut gratuită.

În ceea ce privește activitatea lui didactică, și deci valoarea științifică a prelegerilor pe care le ținea, se poate vorbi de două faze: una în care D. Gusti propunea probleme de sociologie, alta în care centrul preocupărilor îl constituia problema monografică, cea dintâi ocupând prima jumătate din viața lui ca profesor, a doua cealaltă jumătate. În ce privește prima fază, D. Gusti n-a ajuns niciodată să facă un curs întreg de sociologie, să expună unitar, sistematic și integral problemele acestei discipline, ci s-a mulțumit să propună probleme izolate, disparate, fără legătură între ele, sărind de la o chestiune la alta, fără continuitate, încât se poate spune fără exagerare că prelegerile lui conțineau mai mult indicații și sugestii, schițări sumare

și vagi, în legătură cu problemele pe care le expunea. Acest mare neajuns al cursului își găsea însă un corectiv în faptul că el le servea totdeauna studenților bibliografia problemelor, foarte bogată, așa încât aceia dintre ei, care doriau să aprofundeze lucrurile, aveau la îndemână îndreptarul necesar, cu care să se descurce singuri. Ceea ce, firește, nu era puțin lucru. Dacă D. Gusti ar fi luat rând pe rând problemele sociologiei, arătându-le tuturor același interes științific, trecându-le în revistă în cursul anilor de mai multe ori, nu putea să nu ajungă în cele din urmă la elaborarea unui tratat de sociologie, care să fi fost de folos unui număr de generații. El relua însă, la fel de disparat, aceleași probleme și le debita de la catedră în același mod, aducând nou doar cele câteva lucrări apărute între timp și îmbogățind numai bibliografia lor, fără a face uz de ea sau nu în măsura în care ar fi fost necesar.

De catedra lui D. Gusti țineau încă două discipline filosofice, etica și estetica. Curs de estetică D. Gusti n-a făcut niciodată, nesimțindu-se deloc pregătit în acest domeniu, recurgând la soluția, de altfel foarte bună, de a însărcina cu acest curs pe Tudor Vianu, curând după întoarcerea acestuia de la studii din Germania. Deși își dăduse examenul de doctorat cu o temă de etică, *Egoismus und Altruismus, Zur soziologischen Motivation des praktischen Wollens* (1904, D. Gusti n-a ținut, în toată cariera lui universitară decât de două sau de trei ori cursuri de etică. Întâmplarea a făcut să posed în biblioteca mea un exemplar litografiat din cursul de etică pe care el l-a ținut prin anii 1928 și 1929 și pe care l-am citit cu prilejul redactării rândurilor de față. Ce curs improvizat, plin de lacune, incomplet, în care în mai multe lecții se ocupă de chestiuni de bibliografie, iar în altele își rezuma teza lui de doctorat! Cursul lui de etică dovedește că în cei 25 de ani care se scurseseră de la apariția tezei lui de doctorat, el nu mai citise nicio lucrare de etică. Ba se poate afirma cu conștiința liniștită că acest curs dovedește cât de străin era D. Gusti de problemele de etică, în ciuda faptului că teza lui de doctorat se ocupa de o problemă de etică. El rămăsese cu informația documentară la această problemă limitată, el nu cunoștea din etică decât aspectele acestei probleme limitate. Fiind peste măsură de acaparat și deci în imposibilitate de a mai citi și a se documenta, de a mai medita și a reflecta asupra problemelor filosofice, D. Gusti ar fi putut proceda cu etica, așa cum procedase cu estetica: să fi însărcinat pe un tânăr, care s-ar fi pregătit serios în acest domeniu,

ca să predea cu competență și autoritate științifică lecții de etică pe lângă catedra sa. El nu a făcut acest lucru și nu l-a făcut din motive egoiste: el nu voia să împartă cu nimeni materiile catedrei lui, ținea să fie suveran nediscutat, deținător exclusiv al catedrei, la care nu admitea auxiliari decât în posturi de asistenți, pentru bucătăria catedrei, ci nu conferențieri cu care să-și împartă catedra. Mi se va răspunde poate: Totuși D. Gusti a avut doi conferențieri, pe Nicolae Petrescu și pe Tudor Vianu, iar, mai târziu, un al treilea, pe Traian Herseni. Nu știu exact prin ce împrejurări Nicolae Petrescu ajunsese conferențiar la catedra lui D. Gusti. Cred însă că în prima guvernare averescană din 1920 – 1922, căci Nicolae Petrescu era membru al partidului averescan. Dar sunt în măsură să afirm că relațiile dintre D. Gusti ca profesor și Nicolae Petrescu ca conferențiar n-au fost niciodată bune, au fost totdeauna foarte încordate. Cursul lui Nicolae Petrescu a fost – timp de mai bine de 25 de ani – facultativ pentru studenți, fără obligația de a da examene la el. De-aceia cursul lui era frecventat doar de câțiva studenți, de aceia care-l audiau, nu fiindcă erau obligați, ci fiindcă doriau să învețe carte. Cu Tudor Vianu s-a întâmplat altceva. Întors din Germania în 1923 cu doctoratul în filosofie și specializat în probleme de estetică, dorind să se afirme și să pătrundă la Universitate, el i-a propus lui D. Gusti să facă, onorific, un curs de estetică. Pe D. Gusti propunerea lui Tudor Vianu îl scotea dintr-o mare încurcătură: el nu avea nicio pregătire în materie de estetică și nu putea preda probleme de estetică, dar era obligat să țină examene de estetică la care unii candidați se prezentau cu cunoștințe mai multe și mai aprofundate ca ale lui. D. Gusti primi bucuros propunerea lui Tudor Vianu. Și Tudor Vianu deschise cursul de estetică în cadrul catedrei lui D. Gusti. Dar Tudor Vianu nu avea, personal, o situație materială care să-i permită a ține, indefinit, cu titlu onorific, un asemenea curs. El își câștiga existența ca suplinitor la licee de stat și ca profesor la licee particulare și în fiecare toamnă trebuia să se zbată ca să obțină numirea de profesor suplinitor și opere la liceele particulare. După trei ani, el îi ceru lui D. Gusti să-i oficializeze situația într-un fel oarecare, să-i creeze un post bugetar, pentru a avea sentimentul securității materiale și atribuții clare, definite, în cadrul Facultății. D. Gusti consideră că un post de asistent era suficient pentru Tudor Vianu și ceru Ministerului Instrucțiunii trecerea în buget pe lângă catedra lui a unui asemenea post. Spre norocul lui Tudor Vianu, ministru al

Instrucțiunii Publice era în acea vreme prof. I. Petrovici, care-l aprecia și care, totdeauna dispus să sprijine elementele tinere de valoare, trecu în buget un post, nu de asistent, ci de conferențiar, spre surpriza nu numai a lui D. Gusti, ci și a lui Tudor Vianu însuși. Dacă I. Petrovici n-ar fi făcut acest gest de largă comprehensiune, cine știe cât timp Tudor Vianu ar fi rămas simplu asistent, așa cum propusese D. Gusti. Căci în postul de conferențiar, pe care l-a ocupat cu strălucire, Tudor Vianu a făcut un stagiu de aproape douăzeci de ani – timp în care D. Gusti a fost și ministru al Instrucțiunii Publice – fără ca „marele sociolog” să se fi gândit a-i crea lui Tudor Vianu o catedră. Tudor Vianu a ajuns profesor tot sub un ministeriat al lui I. Petrovici. Cu Traian Herseni lucrurile au fost ceva mai complicate. Acesta îi fusese elev la Universitate; participase la campaniile monografice cât timp fusese student precum și după ce își dăduse licența; făcuse un manual de sociologie, la care D. Gusti nu scrisese niciun rând, dar figura ca autor pe copertă. Cel mai laborios dintre elevii lui, Traian Herseni publicase câteva studii în legătură cu cercetările monografice și D. Gusti îl considera capabil să elaboreze ceea ce el însuși nu era capabil: teoria monografiilor sociologice. Apoi, cunoscând slăbiciunile lui D. Gusti, Traian Herseni știa, insinuant, să i le exploateze. Și, last not least, Traian Herseini devenise membru al Gărzii de Fier, când această organizație politică începuse să ia amploare, și D. Gusti, potrivit caracterului lui de oportunist, doria să se pună bine cu ea prin Traian Herseni.

Semnificativă, în ce privește caracterul, a fost atitudinea lui D. Gusti față de Nicolae Petrescu. Acesta era doctor în filosofie din Germania, fusese câțiva ani, în timpul primului război mondial, profesor universitar – cu contract, cum se obișnuia acolo – în Statele Unite și se afirmase ca sociolog prin publicarea de studii și lucrări în limbile engleză și română. D. Gusti îl acceptase prin 1921 sau 1922, după ce se întorsese în țară, conferențiar la catedra lui. În 1926, partidul averescan, al cărui membru era Nicolae Petrescu, fusese adus la putere și Nicolae Petrescu profită de ocazie, pentru a-și face o catedră plină. Ministru al Instrucțiunii Publice era, la începutul acestei guvernări, P.P. Negulescu, cu care Nicolae Petrescu era în bune relații și care-l rugă pe D. Gusti să consimtă la crearea unei noi catedre de sociologie pentru coreligionarul lui politic. D. Gusti, a cărui politică personală era să nu indispună pe nimeni, să se pună bine cu toată lumea, mai ales când era vorba de oameni care jucau un rol politic, nu

avu curajul să-l refuze pe ministru, deși în sinea lui îl ura pe Nicolae Petrescu, și făcu consiliului profesoral un raport în care... elevii lui Nicolae Petrescu și prin care cerea crearea catedrei respective, raport pe care consiliul profesoral îl adoptă cu unanimitate de voturi. Spre nenorocul lui Nicolae Petrescu însă, guvernul averescan căzu, în 1927, precipitat, înainte ca el să fi fost numit profesor. Și D. Gusti începu manevrele. În comisia instituită pentru recomandarea lui Nicolae Petrescu pe baza unui faimos articol – 81 – din Legea învățământului superior în vigoare atunci, care permitea ca cineva să fie numit profesor, pe motiv că are merite excepționale – și de care se abuzase în mod scandalos – D. Gustireuși să convingă pe ceilalți membri că Nicolae Petrescu nu întrunește condițiile pentru numirea lui ca profesor pe baza Art. 81 și să opineze pentru ocuparea catedrei prin concurs, în speranța că Nicolae Petrescu nu se va prezenta la concurs. A doua comisie, pentru ocuparea catedrei prin concurs, avea aceeași componență și același președinte: D. Gusti. Cum Nicolae Petrescu nu avea niciun motiv să se teamă de probele concursului, el se prezintă la concurs. În urma insistențelor lui D. Gusti, comisia îi dădu candidatului la toate probele note a căror medie nu se ridica la nivelul cerut de lege pentru a fi propus ca profesor. D. Gusti își salva integralitatea catedrei, fără să fi făcut un caz de conștiință din faptul că se pune în contradicție cu el însuși, cu elogiile pe care i le adusese în consiliul profesoral lui Nicolae Petrescu atunci când ceruse crearea catedrei. Iar Nicolae Petrescu a rămas conferențiar cât timp a predat la Universitate, adică până în 1948.

D. Gusti sprijinea pe tineri, dar nu era capabil să meargă până acolo încât să-și împartă cu elevii lui – oricât de merituoși ar fi fost ei – propria lui catedră. El doria să-i vadă conferențieri și profesori, dar la alte universități, nu pe lângă catedra sau în dauna catedrei lui – catedra lui trebuia să rămână numai a lui! – pentru a fi astfel stăpân pe sociologia românească prin elevii lui.

În ceea ce privește faza a doua a activității lui didactice, ea se caracterizează, cum am văzut mai sus, prin preocupările lui științifice de ordin monografic. E faza în care el își extrage substanța cursurilor lui din investigațiile monografice pe teren. Acum el se considera mare om de știință, mare sociolog, descoperitorul unei noi metode sociologice și întemeietorul unei noi discipline științifice. Studenții lui trebuiau să meargă pe teren, să studieze unitatea socială – sătul, să-și

apropie metoda monografică și modul monografic de a privi fenomenele sociale. Dacă s-ar examina obiectiv rezultatele teoretice obținute, s-ar constata că ele stau în raport invers proporțional cu timpul răpit studenților și altor oameni care-l însoțeau în aceste cercetări. Reclama făcută la timpul său în legătură cu aceste cercetări depășește cu mult valoarea lor științifică și sumele impresionante cheltuite cu ele. În această fază, D. Gusti, ajuns ministru, apoi director la Fundația Regală „Principele Carol”, în sfârșit Director al Serviciului Social mai avea vreme să-și pregătească temeinic cursul. De-aceia ora lui de curs nu mai avea decât foarte puțin dintr-o prelegere universitară. Discuții și întâlniri cu sociologi străini, debateri la congrese și reuniuni, convorbiri cu personalități străine, amintiri mai proaspete și mai vechi, erau relatate pe larg, cu lux de amănunte, încât ideile sociologice se pierdeau în noianul de paranteze și digresiuni. Cursul lui D. Gusti era astfel predominat de momente memorialiste. „Când m-am întâlnit în anul cutare cu el. Sombart cu care sunt vechi prieten – știți, el e căsătorit cu Corina Leon, fosta mea elevă la Universitatea din Iași – i-am spus cutare și cutare lucruri și d. Sombart mi-a dat perfectă dreptate. „Ducele Mussolini, acest geniu politic, care a salvat poporul italian de la dezastru, hotărându-i pentru secole destinul, în audiența pe care a avut neprețuita amabilitate să mi-o acorde, când m-a onorat și cu fotografia sa cu autograf, mi-a spus între altele etc...” „A, Președintele Roosevelt, pe care am avut neprețuita onoare să-l cunosc personal – păstrez în birou fotografia sa cu dedicație – mi-a spus în audiența pe care a avut amabilitatea să mi-o acorde în calitatea mea de comisar al pavilionului românesc de la expoziția de la New York și de fundator al școlii românești de sociologie etc...” „Am cunoscut la New York pe d-na Roosevelt, mama actualului Președinte al Statelor Unite, o femeie foarte distinsă, care ne-a dat un mare concurs, care ne-a fost de un mare folos și față de care mă simt profund îndatorat etc...” „Marele generalisim Stalin, lângă care am avut norocul și fericirea să stau la o distanță de numai câțiva metri la masa ce a fost oferită la Moscova tuturor delegațiilor străine care au participat la cea de-a 222 aniversare a Academiei de științe de la Moscova, marele generalisim Stalin, care, prin felul cum privește problema națiunii, se dovedește a fi cel mai mare sociolog al epocii noastre...” Se înțelege că un asemenea curs nu era menit să îmbogățească mintea studenților cu cunoștințele științifice după care

ei râvneau cu aviditate. Cursul lui era astfel mai mult divertisment, întreținere ușoară, causerie. Dacă un conferențiar tânăr ar fi ținut un asemenea curs, el s-ar fi compromis iremediabil.

D. Gusti a continuat totuși să se bucure de prestigiu științific nu numai în ochii studenților, ci și în aceia ai opiniei publice, deși el nu îmbrățișase o problemă mare, care să presupună o vastă documentare, o preocupare de zi cu zi, un efort susținut timp de ani de zile, pentru rezolvarea ei. Nu fiindcă mintea lui nu l-ar ajutat întru aceasta – ar fi un păcat să i se nege resursele intelectuale – dar fiindcă spiritul lui nu se putea concentra mai multă vreme asupra aceleiași chestiuni, fiindcă puterea lui intelectuală nu rezista unui efort de lungă durată, fiindcă, fire agitată, dorea să facă prea multe lucruri deodată, fără a ști să-și pună ordine în muncă, să procedeze metodic în rezolvarea problemelor. Chiar în convorbirile obișnuite, D. Gusti schimba neconținut tema discuției, săria de la o chestiune la alta, fără să fi fost vreo legătură între ele, abordând mereu și mereu alte subiecte, fără a avea răbdarea de a termina cu vreunul din ele.

Pentru a putea lucra rodnic în domeniul științific, se cer – admitând existența darurilor de la natură – două lucruri: să știi să te retragi de lume, să tai cât mai mult legăturile cu societatea, și să ai răbdarea de a sta ore întregi, neclintit și neîntrerupt, pe scaun la masa de lucru. D. Gusti nu era capabil de niciunul din aceste două lucruri. El era așa de curios după vești politice, așa de dornic să afle tot ce se petrecea în societatea bucureșteană, să se țină la curent cu tot ce se discuta în forum, la cluburi, la cafenea și la ceaiuri, încât își pierde un timp prețios cu culegerea de astfel de informații. Dacă i-ai fi tăiat lui D. Gusti telefonul, l-ai fi făcut să nu mai aibă liniște. Dacă i-ai fi tăiat telefonul în timpul unei crize politice sau al unor evenimente grave, l-ai fi nenorocit pur și simplu. Telefonul este fără îndoială un lucru util, dar constituie în aceiași măsură și un mare neajuns, dacă ai nevoie de liniște și vrei să lucrezi netulburat. La D. Gusti telefonul era aproape continuu în funcțiune: sau era chemat sau chema el. În afară de aceasta, D. Gusti era, cum am mai relevat, un agitat: el nu putea sta pe scaun ore întregi, ca să scrie. El nu avea ceea ce numesc nemții *Sitzfleisch*, ci era neastâmpărat ca argintul viu. Opere științifice nu se pot redacta însă – nu se poate în genere redacta – fără a avea răbdarea de a sta pe scaun. Nu se poate redacta mergând sau așezându-te și sculându-te de pe scaun în tic-tacul pendulului. E de mirare că D. Gusti,

care avea un astfel de temperament, a putut dar și ceea ce a dat: căci a lucra în asemenea condiții este fără îndoială un chin.

Așa cum nu avea răbdare să redacteze, el nu avea răbdare să citească. El se ținea la curent cu cercetările științifice prin recenzii și de-aceia colaboratorilor la revistele conduse de el, avea totdeauna grijă să le atragă atenția ca să le scrie cât mai dezvoltate, cât mai lungi. Ca să fie totuși tentat a sta și a citi în pozițiile cele mai comode, el instalase pe rezemătoarea din dreapta a unui din confortabilele fotolii din birou un mecanism cu două brațe, având la capăt o tăblie pe care să stea cartea, și care se mișca la dreapta și la stânga, înainte și înapoi, așa încât cartea să fie apropiată și îndepărtată după dorință. Nu mai văzusem un asemenea mecanism în biroul de lucru al nici unui alt om de știință.

Tocmai fiindcă era un temperament agitat, D. Gusti s-a datat problemelor aplicate de sociologie sau unor cercetări care necesitau mișcare. Organizarea atâtor cicluri de conferințe în cadrul Institutului Social sau organizarea pe teren a cercetărilor monografice, ca să luăm numai aceste două manifestări din activitatea lui, nu se pot concepe fără un asemenea temperament. Căci a organiza un ciclu de conferințe sau o companie monografică, însemna a avea sute și sute de convorbiri telefonice, zeci și zeci de ședințe, a fi mereu, într-un fel sau altul, în contact cu lumea, a discuta, a insista, a ruga, a complimenta, a recurge la fel de fel de stratageme spre a convinge pe colaboratori. D. Gusti a fost un militant prin temperament și prin excelență. Luați-i militantismul și i-ați luat una din trăsăturile esențiale ale personalității lui.

În 1930 luasem inițiativa editării unui volum omagial pentru prof. C. Rădulescu-Motru, cu prilejul împlinirii a 35 de ani de învățământ. Prilejul nu era tocmai fericit ales, căci pentru asemenea sărbătoriri se aleg de obicei anumite cifre – 25, 30, 40, când e vorba de activitate, 60, 70 de ani, când e vorba de viață. Două motive mă îndemnaseră totuși să iau această inițiativă. Cu vreo cinci-șase ani mai înainte, Nae Ionescu și C. Beldie luaseră o inițiativă similară, adunaseră o bună parte din material, dar în cele din urmă renunțaseră la publicarea volumului, din cauză că I. Petrovici își încheia contribuția sa despre C. Rădulescu-Motru cu ideea că prin muncă el ajunsese la concepția sa filosofică. Inițiatorii au considerat că a publicat articolul lui I. Petrovici cu această idee finală ar fi însemnat o ofensă pentru C.

Rădulescu-Motru, iar a publica volumul fără articolul lui I. Petrovici ar fi însemnat o ofensă pentru acesta, și au evitat dilema, nemaipublicând volumul omagial. Fapt care pe C. Rădulescu-Motru l-a afectat, firește. Eu am vrut să repar acest gest inelegant. Un al doilea motiv a fost că donam să profit de acest prilej pentru a îmbogăți cultura filosofică românească cu o nouă operă filosofică. Pentru că nu apreciam acele opere omagiale care aveau un caracter mozaical, de mélanges, și pentru a pune o stavilă în calea celor care, nepregătiți, ar fi ținut să colaboreze la această lucrare, invocând diferite relații cu C. Rădulescu-Motru – de prietenie, de colegialitate, de admiratori, de foști elevi – am circumscris natura lucrării: o parte, întâia, am consacrat-o vieții și aspectelor celor mai importante ale concepției filosofice a sărbătoritului, iar alta, a doua, am consacrat-o disciplinelor filosofice văzute în lumina actualității. După ce am stabilit capitolele și disciplinele de tratat, le-am distribuit celor mai autorizați reprezentanți ai filosofiei noastre în domeniile respective, fixându-le aproximativ și numărul de pagini pe care să le cuprindă. Sociologia am dat-o, se înțelege, lui D. Gusti, care avea reputația de cel mai mare sociolog român. El predase sociologia la Facultatea de Filosofie din Iași întâi și apoi la Facultatea de filosofie din București timp de douăzeci de ani, așa încât i-ar fi venit ușor să facă o expunere de 30 – 40 pagini de tipar a problematicii sociologice din momentul respectiv. Dar el și-a ușurat sarcina în detrimentul planului sistematic al lucrării: în loc să trateze tema dată, el a făcut o scurtă expunere – de 7 pagini de tipar – a propriei lui concepții sociologice, pe care a intitulat-o *Schiță a unui sistem de sociologie* și pe care a însoțit-o, la sfârșit, și cu o schemă grafică a „sistemului”. Când mi-a predat manuscrisul și mi-am aruncat ochii peste el, nu m-am putut reține de a-i obiecta:

— Domnule profesor, tema era problematica sociologiei actuale, iar Dvs. îmi dați o expunere foarte sumară a sistemului Dvs., ceea ce nu e totuna, și în chipul acesta stricați unitatea lucrării.

— Dar sistemul meu de sociologie, îmi răspunse el, nu e contemporan? Se încadrează în planul lucrării.

— Da, i-am obiectat, dar sistemul Dvs. de sociologie nu e singurul sistem de sociologie și el nu cuprinde nici pe departe toate problemele sociologiei contemporane. Un sentiment de deferență m-a împiedicat să adaug: cu tot eclectismul lui.

Acest lucru se întâmpla după ce mă amânase săptămână cu

săptămână mai bine de jumătate de an de la expirarea termenului pentru predarea manuscrisului. Aș fi renunțat bucuros la contribuția lui și l-aș fi înlocuit cu alt colaborator – cum făcusem și cu Nae Ionescu – dacă lucrarea omagială n-ar fi fost în întregime culeasă și paginată și n-ar fi avut o dată fixă de apariție: deja cu amânările lui, el ținuse, spre exasperarea tipografului, plumbul blocat și întârziase apariția lucrării timp de șase luni.

„Sistemul” lui sociologic n-a ieșit nici după aceia din faza de schiță, căci, cum am mai spus, D. Gusti nu avea răbdarea să se ocupe pe larg cu o problemă, s-o adâncească, s-o trateze exhaustiv. Toată viața lui, el n-a fost în stare să scrie o lucrare sistematică și unitară de câteva sute de pagini. Iar „sistemul” lui sociologic n-a văzut lumina tiparului decât sub forma unui manual de sociologie pentru clasa a VIII-a de liceu, intitulat „Elemente de sociologie” și elaborat în întregime de Traian Herseni, dar purtând ca autor și numele lui.

Genul de activitate științifică a lui D. Gusti, singurul compatibil cu temperamentul lui, a fost: articolele de revistă (fără urmare), conferințele, comunicările, răspunsurile la discursurile de recepție din Academie, introducerile sau prefețele (la lucrările altora), cuvântările ocazionale, proiectele, planurile, schițele grafice. El nu era capabil de o lungă respirație științifică. Gânditorul D. Drăghicescu avea dreptate când spunea că D. Gusti în ordinea științifică e obișnuit să tragă cacealmale, până când, adăuga el, se va găsi cineva care într-o bună zi să-i cearcă cartea. Nu s-a găsit totuși nimeni care să-i cearcă cartea și D. Gusti a continuat toată viața să tragă cacealmale.

Fiindcă trecuseră 24 de ani de când funcționa ca profesor universitar și 15 ani de când fusese ales membru activ al Academiei Române, fără ca în acest timp să fi publicat o lucrare de bază în specialitatea lui, D. Gusti se hotărî în 1934 să publice o operă voluminoasă, care să justifice funcțiunea de profesor universitar, demnitatea de membru activ al Academiei Române, prestigiul de mare sociolog. Cum nu avea manuscrise indeite, el a adunat într-un volum, cu excepția tezei de doctorat, tot ce publicase până atunci – *Sociologia războiului*, articole de revistă, conferințe inaugurale, cuvântări ocazionale, răspunsuri la discursuri de recepție, comemorări și aniversări, iar pentru ca volumul să capete proporții impresionante, el a dăogat la fiecare subcapitol și câte o anexă sau două. Lipsit de imaginație, dar și de sentimentul de jenă, D. Gusti și-a intitulat acest

volum: *Sociologia militans. Introducere în sociologia politică* (1934) în analogie cu titlul uneia din lucrările lui Fr. Paulsen, fostul lui profesor de la Berlin, *Philosophia militans. Gegen Klerikalismus und Naturalismus* (1901); tot așa cum cu 20 de ani mai înainte, el nu se jenase să pună la lucrarea lui *Sociologia războiului* (1915) același motto pe care-l pusese marele economist german Werner Sombart la una din lucrările lui importante: „Jene propose rien, je n'imposerien: J'expose.”; și tot așa cum, cu 14 ani mai înainte, el nu se jenase să-și intituleze studiul „Comunism, Socialism, Anarhism, Sindicalism și Bolșevism. Clasificarea sistemelor privitoare la societatea viitoare”, publicat în „Arhiva pentru știința și reforma socială” (1920) – în analogie cu titlul lucrării lui Starl Diehl... *Sozialismus, Kommunismus und Anarchismus*, apărută în mai multe ediții și deci foarte cunoscută în Germania.

În prefața la *Sociologia militans*, D. Gusti afirma: „Materialul unei Sociologia cogitans, în care intră și crește în întâiul rând cursul meu de Sociologie, este de mult gata și nu așteaptă decât răgazul unei revizui de redactare vrednică de însemnătatea subiectului. Răsfrângeri ale lui se întâlnesc astăzi în prezentări, citări și aplicări în diferite domenii din diferite părți”. (pag. VII). Dar „răgazul unei revizui de redactare vrednică de însemnătatea subiectului” nu i s-a ivit cât timp a mai trăit, adică mai bine de 20 de ani de la data când scria aceste rânduri. Cursul lui de sociologie era atât de nesistematic, de lacunar, de dezlânat, de plin de digresii, încât nici un singur capitol nu era susceptibil de o „revizuire de redactare”: întregul curs trebuia redactat din nou de la început până la sfârșit – o muncă pe care D. Gusti nu era capabil s-o presteze. „Marele sociolog” și „întemeietorul școlii sociologice de la București”, cum îi plăcea să se considere și cum ținea foarte să fie considerat, n-a fost în stare să depășească până la sfârșitul vieții cercul îngust al genului său de activitate științifică: articolul de revistă, comunicarea, conferința, cuvântarea ocazională, schița, schemagrapică. Făcând afirmația de mai sus, anume că cursul lui de Sociologie este de mult gata, el voia să mai tragă încă o cacealma: când moartea i-a cerut să pună cărțile pe masă, s-a putut vedea că nu avea carte.

Dar cu anunțarea unei *Sociologia militans*, D. Gusti nu era la prima lui mare cacealma. În memoriul prezentat Ministerului Instrucției Publice și Cultelor în 1909, cu prilejul candidării lui la catedra de sociologie de la Facultatea de Filosofie a Universității din Iași, D. Gusti făcea cunoscut că „are următoarele lucrări în curs de

tipărire”: „o monografie asupra vieții și operei lui G. Tarde”, în care, preciză el, „va trece în revistă critică, în legătură cu expunerea critică a sistemului lui Tarde, problemele științelor sociale contemporane”, adăugând că această monografie „va da prilej autorului să-și dezvolte vederile asupra obiectului, metodei și problemelor sociologiei”; și „o lucrare asupra dreptului public, administrativ și constituțional românesc în legătură cu spiritul public românesc, cu problemele de cultură și politică românească”, adăugând în continuare, ca să demonstreze că e vorba de o treabă foarte serioasă, pe care nimeni nu trebuie s-o pună la îndoială, că pentru această lucrare „autorul s-a obligat prin contract, întărit de Tribunalul din Hanovra în 12 iulie 1907, cu editorul Dr. Max Jancke, membru al parlamentului din Prusia, în a cărui editură apare o bibliotecă a dreptului public al popoarelor culte”. S-a putut vedea însă ulterior că D. Gusti nu numai că nu avea la acea dată „în curs de tipărire” monografia asupra lui Tarde și lucrarea asupra dreptului public, administrativ și constituțional românesc, dar că nu le avea nici măcar în pregătire, deși se obligase prin contract, „întărit de Tribunalul din Hanovra”, față de D-rul Max Jäncke, „membru al Parlamentului din Prusia”. Aceste lucrări nu au apărut niciodată și nici nu s-au găsit în manuscris.

Conștient de lipsa lui de fecunditate spirituală, D. Gusti s-a specializat încă din tinerețe în planuri de organizare sau de reorganizare a unor instituții, pe care le elabora cu concursul membrilor seminarului său, al membrilor consiliilor pe care le prezida, al colaboratorilor onorifici ai Institutului Social Român, etc. El și-a început planurile lui de organizare și reorganizare cu comunicarea „Necesitatea reorganizării Bibliotecii Centrale de pe lângă Universitatea din Iași” și cu „Întemeierea Bibliotecii și Seminariilor de pe lângă Universitatea din Iași. Un sistem de propuneri cu numeroase documente și planuri anexe” (1913). Abia transferat la București, el însărcinase pe un licențiat de la Iași, fost elev al său, căruia îi dăduse ca ajutoare câțiva studenți, să facă un inventar cu toate cărțile de sociologie aflate în bibliotecile publice din Capitală, pentru a înființa cu ele o bibliotecă de sociologie. Directorii de biblioteci, când au auzit de acest lucru, s-au coalizat pentru a-și apăra patrimoniul și a zădărnici proiectul extrabagant al lui D. Gusti. Apoi, în 1924, el a întocmit, cu ajutorul Seminarului de sociologie, un „Program studențesc pentru organizarea vieții universitare”. Peste câțiva ani, el a apărut în arenă cu

alt proiect: crearea unei facultăți de științe sociale și politice, în care urmau să fie integrate Facultatea de Drept și Academia de Înalte Studii Comerciale, sociologia urmând să aibă în această facultate un rol central. Profesorii de la Facultatea de Drept și cei de la Academia Comercială au reacționat, respingând cu hotărâre un asemenea proiect. El a întocmit un proiect de reorganizare a Ministerului Educației Naționale cu schema grafică respectivă. Și ce organizare grandioasă proiectase el, cu o schemă grafică cât un cearșaf, pentru Institutul de Științe Sociale al României, pe care-l crease (1932) prin transformarea Institutului de Cercetări Sociale al României, el însuși creat (1938) prin transformarea Institutului Social Român, care fusese întemeiat (1911) având la bază Asociația pentru Studiul și Reforma Socială, înființată în 1918. În „misiunea lui științifică”, de după cel de-al doilea război mondial, în Statele Unite, el a pledat pe lângă cei care erau dispuși să-l asculte pentru crearea unui Institut Social al Națiunilor, în speranța că personal va găsi o întrebuințare la C.N.U. pentru realizarea acestui plan.

Printre realizările lui practice, D. Gusti număra și Muzeul de la Șosea și, dacă ar fi fost după dorința și ambiția lui, măcar un bust, dacă nu o statuie, care să-l immortalizeze încă în viață fiind, ar fi trebuit ridicat la intrarea sau în interiorul Muzeului. Adevărul istoric este însă că lui nu i-a trecut prin gând ideea unui Muzeu al Satului, că inițiativa creării unui astfel de muzeu aparține lui Victor I. Popa. Romancier, dramaturg, regizor, pictor, personalitate cu activitate multilaterală, Victor I. Popa, entuziasmat de mișcarea pentru ridicarea satelor dintre cele două războaie mondiale, găsea vara timp ca să conducă una din acele echipe trimise în diferite sate de către Fundația Culturală Regală Principele Carol, și anume echipa trimisă în satul lui natal Dodești din fostul județ Fălciu. El a făcut acolo lucruri minunate. Într-o toamnă, la una din ședințele prezidate de D. Gusti în calitate de director al Fundației și în care se făcea bilanțul activității echipelor regale pe vară, Victor I. Popa a făcut propunerea de a se crea un Muzeu al satului. Propunerea i s-a părut lui D. Gusti în primul moment abracadabrantă, dar apoi și-a dat seama că nu e lipsită de valoare, că e interesantă și că prin realizarea ei mai poate adăuga o cunună de lauri la propria lui gloriolă. El dea posibilități de realizare: fondurile Fundației. Dar o valoare indiscutabilă, când e vorba de orice realizare, o are inițiativa. Iar inițiativa creării Muzeului Satului aparține lui Victor I. Popa. Dacă

deci la Muzeul Satului se va înălța cândva bustul lui D. Gusti, dreptatea istorică cere să se înalțe și bustul lui Victor I. Popa.

După 23 August 1944, D. Gustiuitase că fusese adeptul dezgustătorului despotism carlist și că jucase rolul de unealtă servilă la distrugerea regimului parlamentar; el uitase că ținuse ani de zile, la vedere, în biroul lui de lucru de acasă, portretul lui Mussolini cu dedicație; el uitase că fusese Directorul Serviciului Social, instituție de structură nazistă. El îmbrăcase armură de reprezentant activ al democrației, sperând să joace din nou un important rol politic.

Situația era însă la început confuză și nu se putea ști în ce direcție vor evolua evenimentele: spre comunism sub influența Uniunii Sovietice sau spre revenirea la regimul burghez sub influența Statelor Unite. În asemenea momente cruciale se poate decide un om de convingeri și de curaj, dar nu un oportunist, nu un om obișnuit să profite de avantajele oricărei situații. În așteptarea unei clarificări, el a recurs la vechea lui formulă de echilibristică între partide, care l-a făcut Ministru al Instrucției, Cultelor și Artelor în guvernarea național-țărănistă din 1932: a reușit să se facă numit vicepreședinte al Asociației pentru strângerea relațiilor cu Uniunea Sovietică (Arlus) și în același timp să se facă ales președinte al Asociației româno-americane. El nu a optat pentru una din cele două alternative, comunistă sau burgheză, sovietică sau americană, ci a mizat pe ambele tablouri, ca să fie în orice caz sigur de câștig. El a făcut tot ce i-a stat în putință ca să se pună bine cu comuniștii și dacă n-a reușit, n-a fost din vina lui. El credea că mai poate folosi Institutul Social Român pentru situația lui politică personală, depunând eforturi perseverente în iarna 1944 – 1945, ca să atragă la ședințele Institutului pe Pavel Chirtoacă, membru al partidului comunist, care trecea atunci drept mare specialist al partidului în probleme agrare, dar nu a reușit să-l facă să participe măcar odată. El s-a dat peste cap ca să fie membru al delegației Academiei Române care a participat în 1945 la aniversarea a 222 de ani de la întemeierea Academiei de științe din Moscova. După ce s-a întors, el a ținut o conferință la Radio și a scris un articol cu impresiile lui de la Moscova, despre masa comună la care participase și generalisimul Stalin, care, cum afirma el, stătuse numai la câțiva metri de el și prin urmare putuse să-l vadă bine, despre genialul aport al generalisimului Stalin în problema minorităților.

Mai întâi, potrivit caracterului său de a servi pentru a obliga, D.

Gusti a fost de serviabilitate excesivă față de câțiva inși care, apărând pe arena politică ca ultrademocrați și pretextând că sub regimul burghezo-moșieresc fuseseră persecutați și împiedicați să-și facă studiile, se grăbeau, la vârsta de 40 – 50 de ani, să-și dea doctoratele. El le-a acceptat lucrările făcute în pripă, improvizate, dându-le calificative maxime și elogiind ditirambic pe candidați la susținerea lor. Ba unora dintre aceștia le-a admis să-și dea atât licența cât și doctoratul într-o singură lună. Dar el nu s-a putut bucura de rezultatele scontate pentru el personal: unii, după ce s-au văzut cu diploma de doctorat, au șters-o, sub o formă sau alta, în Apus; alții, care făcuseră impresia că vor juca un important rol politic, s-au compromis mai curând decât s-ar fi crezut.

În anii 1945 – 1946, statul nostru începuse să restabilească relațiile diplomatice cu statele cu care fusese în stare de război. Cele mai importante ambasade române – Moscova, Paris, Londra, Washington – erau vacante și urmau să fie ocupate. În afară de acestea, multe alte ambasade din fostele țări neutre deveniseră libere, fie prin demisia foștilor titulari, fie prin demiterea lor ca necorespunzători. Printre profesorii universitari care se înscriaseră în partidul comunist, în cel social-democrat, în Frontul Plugarilor – partide, care erau reprezentate în guvern – precum și printre cei care adoptaseră în timpul războiului o atitudine antifascistă, domnea un curent puternic de a părăsi țara în condițiile cele mai ispititoare, în calitate de ambasadori. Ei nu doriau acest lucru numai din pură vanitate sau numai din dorința de a evada pur și simplu – fiindcă din cauza evenimentelor preliminare războiului și a războiului însuși nu mai putuseră pleca aproape un deceniu în străinătate – ci și din alte motive: inflația se agrava de la o zi la alta, salariile deveneau mai insuficiente de la o lună la alta, situația economică a țării se resimțea în toate ramurile ei de consecințele nefaste ale înfrângerii, și ei voiau să scape de lipsuri și să ducă un trai la adăpost de griji materiale cu apurările de ambasador, plătite de statul român în valute străine forte (dolari, franci elvețieni, lire sterline). La unii din ei se adăugau și rațiuni de natură politică. Aceștia sperau că în cel mult câțiva ani situația politică internă se va clarifica într-un fel, că ori se va instaura un regim comunist, ori va fi restaurat regimul burghez, și considerau că e mai bine să părăsească țara, pentru a nu fi constrânși să se pronunțe, prematur, pentru o alternativă sau alta, și ori să se întoarcă

În cazul în care va fi restaurat regimul burghez, ori să se aranjeze peste hotare în cazul în care comuniștii singuri vor pune mâna pe putere. D. Gusti făcea parte din categoria din urmă. El nu se îndoia, părerea excelentă pe care o avea despre sine ca sociolog și în baza legăturilor pe care le stabilise cu diferiți sociologi din occident, că în a doua alternativă se va putea aranja destul de ușor și de convenabil. El ascunsese acum portretul lui Mussolini, pe care-l ținuse în biblioteca lui la vedere mai bine de 10 ani, se considera democrat de tip nou și se agita teribil să fie ambasador, sperând să-și realizeze încă unul din visurile lui. El murea de necaz când un alt profesor universitar era numit ambasador tocmai în capitalele pe care le râvnea el cu mai multă ardoare: la Paris fusese numit S. Stoilov, la Washington Mihail Ralea. Alți profesori universitari fuseseră numiți ambasadori în capitale mai puțin râvnite: Tudor Vianu la Belgrad, Gr. Moisil la Ankara, iar alții se agitau pentru Stockholm, Atena, Berna, Copenhaga.

Când se zbătea să fie numit ambasador, dar fără să reușească, și își pierduse speranța, iată că se ivește o ocazie, care-i deschidea perspectiva de a evada totuși din țară, de a pleca în Apus. Un escroc, Anton Dumitriu, căruia P.P. Negulescu îi admisesese în 1938 să-și dea doctoratul în filosofie cu licența în matematici și pe care apoi în toamna aceluiași an îl numise asistent pe lângă catedra lui, se agita teribil după 23 August, pretinzând că fusese persecutat sub regimul dictaturii antonesciene și pretindea o catedră universitară la Facultatea de Litere și Filosofie din București. Escrocul se înscrisese după 23 August în ramura brătienistă a partidului liberal, obținuse să fie numit șeful tineretului din acest partid, iar după 6 Martie 1945, adică după constituirea guvernului Dr. Petru Groza, în care ramura brătienistă fusese înlocuită cu ramura tătăărăsciană, escrocul trecu cu „organizația lui de tineret” – adică numai cu cei câțiva ariviști care-l urmau – la ramura tătăărăsciană, că nu era doar prost să stea în opoziție. Gh. Tătăărăscu, care era în noul guvern Ministru de Externe, încântat de achiziția politică, făcu tot posibilul să-i satisfacă escrocului veleitățile universitare. Cum D. Gusti urma să facă parte din comisia pentru ocuparea catedrei de istoria filosofiei antice și medievale pe care o viza escrocul, Gh. Tătăărăscu îi propuse, în schimbul votului pentru escroc, o „misiune științifică”, pe timp de un an, în Franța și Statele Unite ale Americii. Nu era ce dorise D. Gusti, dar era totuși ceva și ceva e mai mult decât nimic. D. Gusti primi tranzacția și, ca să fie mai

sigur de recomandarea escrocului și, *mutatis mutandis*, de trimiterea lui în Statele Unite, manevră să fie numit președintele comisiei, îndepărtându-l pe Mircea Florian, care era de specialitate, dar care contra escrocului. Comisia trebuia mai întâi să decidă dacă nu e cazul ca acea catedră să fie ocupată prin transferarea unuia dintre profesorii de istoria filosofiei de la Universitatea din Iași sau de la cea din Cluj. Un profesor universitar, care nu era la curent cu combinațiile lui D. Gusti, îi atrase atenția că dacă comisia se pronunță contra ocupării catedrei prin transferare, atunci ea va fi ocupată, prin chemare, de către escroc, și întrebându-l dacă pe el îl lasă conștiința să aducă un asemenea element în sânul Facultății, profesorul de etică D. Gusti i-a răspuns cinic:

— Eu peste o săptămână plec în străinătate, așa încât nu voi mai fi aici în faza chemării. Să se descurce cum vor ști cei care rămân.

Peste o săptămână D. Gusti pleca în adevăr în străinătate, iar nu mult după aceea escrocul era numit profesor universitar. Dar niciunul, nici altul n-au avut până la urmă noroc. Escrocul, care fusese numit mai înainte administrator unic la „Creditul Minier”, cea mai mare societate petroliferă cu capital românesc, săvârși fraude cu o cutezanță iresponsabilă încât fu trimis în judecată și condamnat la 10 ani pușcărie. D. Gusti, ajuns în Statele Unite se zbatu să-și găsească un post de profesor la o Universitate, dar nu izbuti. După expirarea delegației date de Ministerul de Externe, reuși să mai obțină ceva ajutoare de la Ambasada română din Washington, unde ambasador era fostul lui elev Mihail Ralea, și de la Academia Română, căreia îi dădea telegrame disperate că se află într-o situație gravă, pentru a-și mai prelungi cu câteva luni încă șederea în Statele Unite. El se văzu silit să se întoarcă în țară, fără ca aici evenimentele să fi evoluat în direcția dorită și sperată de el.

Întors în țară, D. Gusti s-a crezut obligat – pentru ajutorul în dolari pe care îl trimisese Academia Română, dar și pentru a se autoelogia – să facă o comunicare în cadrul Academiei despre „misiunea științifică” ce i se încredințase. Comunicarea purta titlul: „Un an de activitate în afară de țară. Crearea Institutului Social al Națiunilor” și a apărut în editura Academiei Române (1947). Ea nu e decât un reportaj – de proastă calitate – asupra călătoriei lui de agrement, cu etape în Palestina, în Liban și în Capitala Franței, asupra vizitelor lui la New York, asupra orașelor și Universităților

nord-americe pe care le vizitase și unde își debitase unica lui conferință, pretinzând că propunerea lui pentru crearea unui Institut Social al Națiunilor în cadrul O.N.U. ar fi avut un viu răsunet. La textul comunicării, pentru ca să fie mai voluminoasă, el a adăugat și o serie de anexe. Iar propunerea lui pentru crearea Institutului Social al Națiunilor este însoțită și de o schemă grafică, fiindcă după el schema grafică era indispensabilă ilustrării unui sistem teoretic sau unui plan de organizare socială. În această comunicare el nu ne spune dacă a vizitat sediul Fundației Rocke Feller, de la care primise înainte de război fonduri substanțiale, fără a-și fi respectat angajamentul asumat. I-ar fi trebuit o prea mare cutezanță ca s-o facă.

În 1948, cu prilejul restructurării învățământului superior, D. Gusti a fost pensionat. Deși depășise limita legală de vârstă, el a considerat faptul pensionării ca o mare nedreptat, tunând și fulgerând împotriva regimului comunist.

În 1950, când aproape toți foștii miniștri dintre primul război mondial și 23 August au fost ridicați și internați în lagăr, D. Gusti, deși fost ministru și omul lui Carol II, a reușit să rămână în libertate. A fost însă evacuat din imobilul proprietatea lui și, dacă nu mă înșel, i s-a tăiat și pensia. Cazat într-o cameră din locuința unui fost elev în cartierul Vatra Luminoasă, el a dus câțiva ani o viață foarte strâmtorată. Dar apoi i s-a dat un apartament într-un bloc din str. Vasile Conta și i s-a acordat și o pensie personală. El a putea primi aici vizite și discuta cu cei care-l vizitau situația politică internă și internațională, făurind planuri de viitor, căci el spera că regimul comunist va fi înlăturat și că va fi înlocuit cu un regim burghez, în care el va juca din nou un rol politic. El a murit cu această iluzie în martie 1955.⁹

ION PETROVICI

Ciudad evoluează uneori relațiile dintre oameni: încep sub cele mai bune auspicii, pentru a se transforma din relații de prietenie

⁹ Despre rolul nedemn pe care l-a jucat D. Gusti în conflictul meu cu P.P. Negulescu, vezi cap. P.P. Negulescu din această lucrare.

sinceră, cordială, devotată, într-o dușmănie și ură implacabile; sau încep printr-un act de ostilitate sau printr-o nedreptate, involuntară sau intenționată, din partea unuia contra celuilalt, ca să ajungă apoi la relații de prietenie afectuoasă și statornică. Relațiile mele cu I. Petrovici n-au început sub auspicii bune. Mă întorsesem în toamna anului 1926 de la studii din Germania cu doctoratul în filosofie și mă zbăteam să-mi găsesc o ocupație în București, care să-mi permită a mă ocupa mai departe cu problemele filosofice. Cum nu aveam veleități universitare, mi se părea că cea mai frumoasă ocupație, compatibilă cu dorința mea de a lucra în domeniul filosofiei, era să ajung funcționar la o bibliotecă, să trăiesc toată ziua în mijlocul cărților, să le am în fiecare clipă la îndemână. Ocazia de a-mi realiza acest vis n-a lipsit. Întâmplarea făcuse ca bibliotecarul Bibliotecii „Macca”, fundație particulară care ținea de Casa Școlilor, să ajungă în raporturi încordate cu prof. G.G. Antonescu, care era directorul acestei biblioteci, și să fie constrâns a-și da demisia, trecând la catedra lui din învățământul secundar. Cum el îmi manifesta simpatie din anii de studenție – deși mai în vârstă, fusese în urma mea cu vreo doi ani la Facultatea de Filosofie și Litere din București – insistă pe lângă mine să solicit postul, cu atât mai mult cu cât G.G. Antonescu sprijinea pentru numirea în acest post a unuia dintre asistenții lui, a lui Iosif Gabrea, pe care binevoitorul meu fost coleg nu avea ochi să-l vadă. Făcui deci cerere în acest sens la Casa Școlilor. Dar, cum mi-am dat curând seama, conjunctura nu-mi era deloc favorabilă. G.G. Antonescu, care mă apreciașe ca student și dorise să mă vadă dedicându-mă pedagogiei, nu manifesta simpatie pentru foștii săi elevi, care-și dăduseră licența în altă specialitate decât pedagogia, dovedind astfel că au alte predilecții. Slăbiciunea lui era ca toți studenții care se remarcă la el la seminarii și la examenele parțiale, să se consacre pedagogiei, să devină profesori de pedagogie la școlile normale, pentru ca el să poată spuneci mândrie: iată, în majoritatea școlilor normale din țară sunt profesori de pedagogie elevi de-ai mei. El făcea cu zel prozelitism pedagogic. În aceste condiții se poate ușor înțelege ce impresie i-am făcut când l-am vizitat ca să-i împărtășesc intenția mea de a solicita postul de bibliotecar. În sinea lui, era probabil indignat că eu, nepedagog, am îndrăzneala să solicit un post de bibliotecar la o bibliotecă pedagogică, că eu, care nu-i urmasem sfatul de a mă face pedagog, solicitam un post care, după credința lui, trebuia să revină unui elev al lui. Totuși a

fost politico și amabil, fără a-mi promite sprijin, dar și fără a mă descuraja. Pe de altă parte, ministru al Instrucției Publice, de care depindea în ultimă instanță numirea, era I. Petrovici, care dorea foarte mult să se transfere de la Facultatea de Filosofie și Litere din Iași la cea din București. Vacanța postului de bibliotecar la Biblioteca pedagogică a Casei Școlilor era deci o ocazie fericită: pentru G.G. Antonescu de a-și vedea asigurată numirea candidatului lui preferat, pentru I. Petrovici de a-și asigura votul lui G.G. Antonescu. Nu m-a afectat prea mult faptul că n-am fost numit eu, care nu aveam nicio situație, în acel post, cât că a fost numit Iosif Gabrea, care era acum gratificat cu un al treilea post, fiindcă el deținea și un post de asistent pe lângă catedra lui G.G. Antonescu de la Universitate precum și o catedră în învățământul secundar. (Încasând trei salarii și, în calitate de bibliotecar, având locuință, încălzit și iluminat gratis, Iosif Gabrea a fost în stare să-și construiască, în câțiva ani după aceea, un încăpător imobil). L-am înțeles însăși pe G.G. Antonescu și pe I. Petrovici, și nu le-am purtat pentru aceasta ranchiună.

Abia peste doi ani de la această întâmplare, despre care nu i-am vorbit niciodată cât am trăit, după ce devenisem secretar de redacție al „Revistei de Filosofie” și secretar al Societății Române de Filosofie, l-am cunoscut personal și începuse și el să afle ce reprezintă ca tânăr gânditor din studiile pe care le publicam în revistele de specialitate ale vremii – „Revista de Filosofie”, „Minerva”, „Arhiva pentru știința și reforma socială”.

În primăvara anului 1930, se publicase vacantă catedra de Istoria filosofiei la Universitatea din Cernăuți și la concurs m-am înscris și eu, deși nu aveam nicio speranță să reușesc, căci aflasem că membrii comisiei își manifestaseră preferințele: cei desemnați de către Facultatea de Filosofie din Cernăuți pentru candidatul lor bucovinean Vasile Gherasim, care și suplinea catedra, I. Petrovici, ca reprezentant al Universității din Iași, și Marin Ștefănescu, ca reprezentant al Universității din Cluj, pe D.D. Roșca. D.D. Roșca era ardelean și se bucura de sprijinul puternic al câtorva membri ardeleni influenți ai guvernului național-țărănist, iar I. Petrovici părăsise între timp partidul averescan și era proaspăt membru al partidului guvernamental național-țărănist: în această nouă calitate, el trebuia să dea dovadă de disciplină de partid. Marin Ștefănescu se afla la remorca lui I. Petrovici. (P.P. Negulescu, care fusese desemnat pe Facultatea de

Filosofie și Litere din București, se știa că nu se va deplasa la Cernăuți, pentru motivul că toți candidații erau prea tineri). Mă înscriisesem totuși mai mult ca să-mi verific cunoștințele în comparație cu ceilalți candidați, să fac o demonstrație. Și n-am regretat, în ciuda rezultatului negativ al concursului. Căci niciunul din cei patru candidați – cel de-al patrulea era Mihai Uță – n-a fost recomandat. Vasile Gherasim a fost cu mult prea slab la toate probele – nenorocitul era și suferind de inimă, din care cauză a și murit peste câțiva ani – iar membrii cernăuțeni ai comisiei, deși în majoritate, 4 contra 2, au avut bunul simț să nu forțeze lucrurile. I. Petrovici și Marin Ștefănescu au pledat cu ardoare pentru D.D. Roșca, deși nu se remarcase față de mine și de Mihai Uță, ambii invocând cu emfază argumentul că sunt singurii specialiști din comisie, I. Petrovici făcând caz și de calitatea lui de fost ministru, iar Marin Ștefănescu invocând și argumentul că D.D. Roșca este doctor în filosofie de la Sorbona, ceea ce după el constituia un merit *nec plus ultra*, fiindcă și el era doctor în filosofie de la Sorbona (titlu care, în paranteză fie spus, nu l-a împiedicat să fie o nulitate ca profesor și o rușine ca gânditor). Văzând tenacitatea lui I. Petrovici de a-l impune pe D.D. Roșca, cernăuțenii au propus recomandarea mea, dar I. Petrovici s-a opus cu înverșunare, amenințându-i că dacă nu e recomandat D.D. Roșca, el nu va mai participa în nicio comisie pentru ocuparea vreunei catedre la Universitatea din Cernăuți. În sfârșit, după lungi și aprinse discuții, comisia a ajuns la încheierea că niciunul dintre candidați nu e apt să ocupe catedra că e cazul să li se mai lase timp pentru a mai publica și a se diferenția, I. Petrovici raportând totuși un succes, fiindcă a reușit să obțină – azeziunea comisiei pentru recomandarea lui D.D. Roșca Ministerului spre a-i conferi titlul de docent; ceea ce era o ilegalitate, căci doar nu fusese un examen de docență, pentru care se cereau alte probe, ci un concurs pentru ocuparea unei catedre. Ministerul a dat curs recomandării comisiei, ratificând ilegalitatea și acordându-i lui D.D. Roșca titlul de docent, titlu care i-a servit apoi la numirea lui ca conferențiar definitiv la Cluj, fără a mai fi obligat să treacă probele de conferențiar.

A doua zi după comunicarea rezultatului, în gara Cernăuți, la plecare, m-am întâlnit cu I. Petrovici, care a găsit cu cale să mă consoleze.

— Lupta a fost grea, mi-a spus el. Am împiedicat reușita lui Gherasim, care a fost cel mai slab candidat. La viitorul concurs o să vă

prezențați iarăși cu toții în condiții egale.

N-am putut să mă rețin și să îi spun cu o indigaare abia stăpânită:

— Cum în condiții egale, domnule profesor? Lui D.D. Roșca i-ați acordat un avans, recomandându-l Ministerului să-i confere titlul de docent. Am fi rămas în condiții egale în două ipoteze: dacă lui D.D. Roșca nu i-ați fi făcut această recomandare sau dacă ne-ați fi recomandat pe toți să fim făcuți docenți. Dar așa?

I. Petrovici credea probabil că eu nu știam, în acel moment, de recomandarea lui D.D. Roșca, căci altfel nu cred că ar fi riscat o asemenea afirmație. Dar unii din membrii cernăuțeni ai comisiei mă puseseră la curent cu acest lucru și I. Petrovici a rămas foarte încurcat de răspunsul meu.

Părăseam Cernăuții cu sentimente amestecate. Mai întâi cu satisfacția că mă afirmasem, că membrii cernăuțeni ai comisiei îmi manifestaseră, când m-am dus la fiecare în parte să-mi iau rămas bun, o caldă simpatie. Cu unul din ei, cu istoricul R. Cândea, am ajuns apoi în relații de sinceră prietenie: nu venea niciodată în București fără să-mi dea un telefon, fără să ne întâlnim și să stăm ore întregi de vorbă la o cafea sau la un țap de bere. Dar părăseam Cernăuții și cu un sentiment de amărăciune: că din cauza opoziției lui I. Petrovici nu fusesem recomandat profesor.

Cum pentru mine sentimentele de supărare, de necaz, de amărăciune, au constituit totdeauna impulsuri spre o muncă mai intensă, întors la București m-am apucat cu asiduitate să redactez ultimele capitole la lucrarea *Filosofia contemporană a istoriei*, I, din care publicasem câteva capitole în diferite reviste, și în vara aceluiași an s-o pun sub tipar. În toamnă se afla în vitrinele librăriilor. Necazul pe I. Petrovici îmi trecuse, nu numai fiindcă din firea mea n-am fost capabil să urăsc indefinit pe cineva care îmi făcuse o nedreptate, ci și din alte motive: eram secretar al Societății Române de Filosofie și secretar de redacție al „Revistei de Filosofie” și conștiința îmi spunea că în relațiile mele cu gânditorii noștri, tineri și bătrâni, trebuie să-mi calc pe inimă, atunci când ceva din partea lor mă nemulțumea personal, pentru a nu stânjeni colaborarea lor în cadrul societății și la revistă. Când i-am oferit și lui I. Petrovici un exemplar din această lucrare, el, impresionat de înfățișarea ei tehnică – hârtie bună, de fabricație cehoslovacă, tipar foarte îngrijit – și văzând că editoare este

Societatea Română de Filosofie, a făcut remarca:

— Se vede că dispuneți de mari fonduri la Societatea Română de Filosofie, dacă în editura ei apar asemenea cărți.

— Da' de unde, i-am răspuns. Societatea Română de Filosofie nu are niciun ban. Cheltuielile tiparului le-am suportat eu personal, iar Societatea Română de Filosofie figurează ca editoare numa de formă.

— Dacă ai putut să tipărești o asemenea lucrare cu banii dumitale, a remarcat el din nou, înseamnă că dumneata ești un om bogat.

— Nu am nicio avere. Singurul meu venit este salariul de asistent universitar, pe care l-am grevat pe timp de trei ani, făcând în contul lui un împrumut de 80.000. lei la Casa Corpului Didactic.

După ce ne-am întreținut asupra altor chestiuni, el mă întrebă:

— Ce faci acum? Ești ocupat, mai trebuie să mai mergi undeva?

— Mă duc acasă, i-am răspuns.

— Dacă nu ai nimic urgent, hai să mergem împreună la Casa Școlilor, unde am de aranjat o chestiune personală cu Administratorul.

Nu l-am refuzat, l-am însoțit. După ce m-a prezentat Administratorului în termeni elogioși, el a adăugat:

— Dl. Bagdasar a scos recent o lucrare valoroasă, *Filosofia contemporană a istoriei*, pe care a tipărit-o pe cont propriu, făcând un împrumut la Casa Corpului Didactic. Și eu am venit la dumneata să te rog să-i cumperi un număr de exemplare, ca să-i mai ușurăm din povara datoriei.

— Domnule Petrovici, i-a răspuns Administratorul, dacă mi-ai fi făcut ieri dimineață această rugămintă, n-aș fi putut să ți-o satisfac. Dar fiindcă ieri după masă mi-a fost deblocat un fond 40.000 lei la capitolul „cumpărări de cărți”, pot să-i cumpăr un număr de exemplare.

Și adresându-mi-se mie, m-a întrebat:

— Cât costă un exemplar?

— 180 lei, i-am răspuns.

— Îți cumpăr 20 de exemplare, mi-a spus el.

I. Petrovici a sărit în sus când a auzit de acest număr de exemplare și l-a luat repede pe Administrator:

— 20 de exemplare fac 3600 lei. Cum îți închipui dumneata, domnule Administrator, că m-am deplasat pentru suma aceasta ridicolă. Eu țin la părerea pe care d. Bagdasar și-o va face despre mine și nu vreau să zică, după ce mă voi despărți acum de el: „A fost și

Petrovici ministru al Instrucției Publice și nu are nicio trecere la Casa Școlilor". Eu îți cer să-i cumperi exemplare de toată suma care spui că ți-a fost deblocată ieri după masă, adică de 40.000 lei.

De data aceasta sări Administratorul în sus:

— Imposibil, domnule Petrovici. Suma de 40.000 mi-a fost deblocată cu o anumită destinație. Dar ca să nu zici că nu ai trecere la mine: iată, cumpăr 100 de exemplare, adică de 18.000 lei.

— Nici nu vreau să aud, i-a tăiat-o I. Petrovici. Dacă nu iei de toată suma, nu primesc nimic.

Observând figura disperată a Administratorului, m-am adresat lui I. Petrovici:

— Domnule profesor, eu sunt mulțumit că d. Administrator îmi cumpără 100 de exemplare. Vă rog să nu mai insistați pentru suma întreagă, fiindcă am impresia că în adevăr domnia sa nu poate cumpăra de o sumă mai mare.

I. Petrovici mi-a răspuns:

— Dacă dumneata ești mulțumit cu cumpărarea a 100 de exemplare, nu mai insist.

Figura Administratorului, care avea o expresie de disperare, s-a înseninat: era mulțumit că mai putuse salva jumătate din fondul deblocat, fără să-l indispuină pe I. Petrovici, fostul lui șef ca ministru.

Gestul spontan al lui I. Petrovici de a-mi face un serviciu, m-a impresionat. Câți oameni sunt dispuși să te servească, fără a le-o cere?

Am început să ne vedem mai des: la conferințele Societății de Filosofie, ducându-mă la el ca să-i solicit studii pentru „Revista de Filosofie”, întâlnindu-ne întâmplător la aceeași librărie, unde ne informam de noutățile filosofice și literare, sau invitându-mă adesea la dejun. Astfel s-a legat între noi o caldă și sinceră prietenie, și așa putea spune că l-am cunoscut poate mai bine ca oricine.

De statură înaltă, puțin adus de spate, bine făcut, având o figură rotundă, frunte lată, brăzdată de câteva cute longitudinale, dintre care cea din mijloc foarte pronunțată, ochi în formă de migdale, o privire vie, păr castaniu pieptănat cu cărare, I. Petrovici se remarcă între sute de inși prin fizicul său.

Suferind în copilărie de neajunsul grav al gângăvelii, el a ajuns prin perseverență și tenacitate să-l biruie și, posedând o voce dotată cu un timbru clar și sonor, capabilă de plăcute modulații, el reușise încă din tinerețe să se impună ca orator în cea mai bună accepție a

cuvântului. Pregătindu-și cu scrupulozitate fiecare prelegere, fiecare conferință, fiecare discurs, și vorbind liber, fără a se servi de notițe, bazându-se cu încredere pe memoria sa, care nu-l trăda niciodată, I. Petrovici atrăgea totdeauna, despre orice ar fi vorbit, un numeros public, care umplea sălile până la refuz. Succesul strălucit al conferințelor sale nu se datora nici temelor pe care le trata, nici faptului că ar fi căutat să exploateze anumite slăbiciuni la modă ale publicului ascultător, căci el se ridica tocmai împotriva modei de atunci în filosofie, ci pur și simplu talentului său intrinsec. El vorbea fără gesturi, fără expresiuni mimice, impresionând numai prin timbrul și inflexiunile vocii sale, prin înlănțuirea logică a ideilor, prin construcția literară a frazelor, prin ceea ce spunea. Ca orator, el nu avea nimic teatral în sine. Înainte de a începe să vorbească, el își așeza vârfurile degetelor, puțin resfirate, de la ambele mâini sau numai vârfurile opozantelor și dosul celorlalte degete pe catedră ori pe tribună, ca și când ar fi vrut să-și sprijine corpul puțin aplecat înainte, și nu pronunța „Doamnelor și domnilor” înainte de a se face liniște totală în sală. În timpul vorbirii, el alterna aceste mișcări cu gesturile de a apuca muchia catedrei sau a tribunei, ridicând capul în sus și vrând parcă să-și redreseze corpul.

Lui I. Petrovici îi făcea plăcere nespusă să conferențieze, să țină discursuri, să vadă cum auditorii îl urmăresc cu atenție mereu încordată, să fie întrerupt în timpul vorbirii de aplauze, să audă la sfârșit aplauzele furtunoase cu care era recompensat. El se încânta pe el însuși de felul cum vorbea. Adesea, în convorbirile particulare, el adopta un ton grav și solemn, construindu-și cu îngrijire frazele, subliniindu-le sensurile semnificative, ca și când ar fi vorbit de la catedră sau de la tribună. Când eram administratorul Casei școlilor, iar el era ministru, mă chemă într-o zi la telefon și mă invită să mă duc la el la minister. După ce am dat mâna, el a rămas în picioare, și-a îndreptat corpul, s-a încheiat la haină și, stând câteva clipe ca să-și adune parcă gândurile, a ținut o alocuțiune, ca și când ar fi vorbit în fața unei săli pline. Alocuțiunea a durat vreo zece minute. El îmi conferise ordinul „Meritul cultural” și ținuse să-mi arate pentru ce mi-l conferise, să mă elogieze și să mă felicite. I. Petrovici era încântat când avea sau i se oferea ocazia să improvizeze o alocuțiune.

I. Petrovici n-a considerat catedra universitară ca un accesoriu în viață, ci ca un lucru esențial. În îndeplinirea obligațiilor didactice, el

era de o conștiinciozitate exemplară. Timp de 15 ani – între 1926 și 1940 – adică în perioada când avea domiciliul la București, deși avea catedra la Iași, el și-a ținut cursul cu regularitate, făcând săptămânal naveta București-Iași. Când vorbea la curs, îți făcea impresia că oficiază. A predă, însemna pentru el a iniția, a iniția în tainele sacre ale existenței, de care nu poți fi vrednic, dacă nu te pregătești. A improviza, a face o lecție pentru a umple ora, însemna pentru el un act de impietate. De asemenea, I. Petrovici era foarte scrupulos cu lucrările de seminar, de licență sau de doctorat. În vreme ce alți profesori își puneau asistenții să citească asemenea lucrări și să facă referate asupra tezelor de doctorat – cunosc cazul unei lucrări de doctorat la D. Gusti, al cărei referat fusese făcut de șeful de cabinet, care avea o licență în drept, dar era încă student la filosofie – I. Petrovici le citea cu multă răbdare și atenție, făcând observații și căutând să scoată în evidență ce rol joacă o asemenea lucrare nu numai în viața candidatului, dar și în cultură.

I. Petrovici urmărea cu mult interes activitatea tinerilor gânditori și găsea, când era cazul, totdeauna cuvinte de încurajare. El era singurul dintre gânditorii în vârstă care se ținea la curent cu ceea ce se publica în filosofie la noi în țară. C. Rădulescu-Motru, bunăoară nu citea din lucrările filosofice românești decât ceea ce credea el că l-ar interesa pentru problemele ce-l preocupau. De-aceia I. Petrovici îi și aprecia mai just.

Ca profesor îi făcea o deosebită bucurie când descoperea printre studenții săi elemente care promiteau să devină ceva, stimulându-le și încurajându-le. Cât de jenați, dar și cât de onorați se simțeau studenții care, după o lucrare remarcabilă de seminar sau de licență, după examene strălucite parțiale sau de licență, primeau invitația profesorului de a lua dejunul la el acasă. Mai era vreun profesor care să facă așa ceva?

De câte ori a fost ministru, el a acordat ajutoare publicațiilor de specialitate sau de cultură, fără a ținea seamă de cine le conducea și ce curent reprezentau, căci nimic nu era mai străin firii lui decât sectarismul. El acorda astfel de ajutoare nu de formă, ca să scape de solicitanți, ca să spună că a ajutat, ci cu dărnicie, pentru ca să le fie în adevăr de folos. El era generos și cred că în regimul trecut n-a fost ministru mai înțelegător ca el în această privință. Cu un ajutor inițial dat de el ca ministru în 1927, a început „Revista de Filosofie” să apară,

din 1928 înainte, într-un nou format, și a continuat să apară până în 1943, adică 17 ani fără întrerupere.

Îmi face plăcere de asemenea să relev că firii sale îi erau străine sentimentele reprobabile de invidie, de ură, de răzbunare. El prefera să considere pe oameni prin ceea ce aveau ei bun și uman și să ignoreze sau să ierte manifestările lor omenești, prea omenești.

I. Petrovici avea o mare slăbiciune pentru teatru și literatură. El însuși în tinerețe autor al unei piese de teatru care se jucase pe scena Teatrului Național și figurând mai târziu permanent în comitetul de lectură al Teatrului Național din Iași și apoi al celui din București, frecventa cu pasiune spectacolele – teatru, operă, cinematograf, reviste – care formau o hrană necesară și indispensabilă spiritului său. Deși văzuse unele piese de teatru și opere de zeci de ori, mai mergea totuși să le vadă, simțind aceiași plăcere ca și când le-ar fi văzut pentru prima oară. Gustul său pentru literatură se observă și în operele sale filosofice, care cuprind dese citate din marii scriitori. Tot prin slăbiciunea pentru literatură se explică și dese imaginii ce se întâlnesc în opera sa, care nu se poate să nu fi izbit pe oricare din cititorii săi.

Tot atât de mare era pasiunea sa pentru călătorii, în țară sau peste hotare. N-a fost vară pe care I. Petrovici s-o fi petrecut acasă. Abia aștepta vacanța mare, ca să plece la drum. Și nicăieri nu se simțea mai bine în voiaj ca la munte.

Îi plăcea să reprezinte tânăra noastră mișcare filosofică la congresele internaționale de filosofie, făcând comunicări și participând la discuții. Comunicările ca și intervențiile sale erau urmărite cu interes și relevate de presa țărilor respective unde aveau loc congresele. Țin să relev că atunci participarea la congrese internaționale în străinătate se făceau pe cont propriu, nu ca acum pe cheltuiala statului.

I. Petrovici nu era o fire care să se deschidă imediat ce-l cunoșteai, ci era rezervat, distant, protocolar. Oricine l-a cunoscut, a avut din primele clipe impresia că nu-ți îngăduie să pătrunzi în intimitatea lui, că trebuie să stai nițel mai departe. Ceea ce era foarte just. El se deschidea cu greu și numai după ce cunoștea îndeaproape pe cineva. Comportarea sa rezervată și rece ascundea însă o inimă afectuoasă, un fond de duioasă bunătate, de mișcătoare generozitate.

În anul 1931, fiind numit membru al delegației române care

participa la Geneva la discutarea problemei dezarmării în cadrul Societății Națiunilor, I. Petrovici m-a rugat să-l suplinesc la Institutul de Științe Administrative – o instituție care urmărea să ridice nivelul profesional al funcționarilor administrativi fără titluri academice – unde el făcea un curs de psihologie. Am rezistat la început rugămintilor lui insistente, motivându-mi refuzul cu argumentul că nu sunt de specialitate și că nici nu sunt dispus să mă îndepărtez de domeniul meu. Dar el mi-a replicat că nu voi preda cunoștințe aprofundate de psihologie, ci noțiuni elementare, mai scăzut chiar decât de nivelul școlii secundare, că nu va fi vorba decât de câteva luni, cât va lipsi el din țară, și că nu are pe altcineva care să-l suplinească. După ce în sfârșit am cedat, el m-a rugat să predau după cursul lui – care era tipărit și editat de Institut după note stenografice – pentru a nu crea dificultăți auditorilor la examenele de fine de an. M-am conformat în linii generale sfatului său, deși uneori ar fi fost necesar să se expună și alte probleme pe lângă acelea tratate în cursul său.

După ce s-a întors pe la sfârșitul lui iunie de la Geneva, stând cu el de vorbă despre multe și de toate, n-am avut de lucru și i-am sugerat să facă, din cursul său de psihologie editat de Institutul de Științe Administrative, un manual pentru licee. El însă a respins această sugestie, declarându-mi că a elabora manuale didactice, înseamnă a te prostitua – dându-mi ca exemplu pe S. Mehedinți, care făcuse manuale de geografie pentru toate clasele de la liceele teoretice și de la școlile normale în care se predă geografia, ba și manuale pentru școlile primare, comercializându-și astfel pe scară vastă cunoștințele. (În adevăr, S. Mehedinți era autorul de manuale didactice care realiza anual venituri considerabile: aproximativ 1.500.000 lei, pe care, cum îmi spunea directorul editurii Soccec, care-i edita manualele, refuza să-i primească altfel decât în bancnote noi, luate de la Banca Națională și așezate în serie numerică, pentru a nu fi silit să le numere. E drept că și manualele lui era cele mai bune din domeniul lor).

Peste vreo două săptămâni când ne-am revăzut, I. Petrovici a adus vorba despre sugestia mea.

— Mi-ai sugerat rândul trecut, mi-a spus el, să scriu un manual de psihologie, folosind cursul editat de Institutul de Științe Administrative. Am mai reflectat asupra acestei chestiuni și am ajuns la concluzia că ideea nu e rea. Dar ce-ai zice, dacă ți-aș propune să-l scoatem împreună?

— Imposibil, domnule profesor, i-am răspuns cu hotărâre. Nu pot accepta propunerea Dvs. din mai multe motive: în primul rând, fiindcă nu sunt psiholog; în al doilea rând, eu sunt asistentul domnului Motru care are pe piață un manual de psihologie și a colabora cu Dvs. la un manual similar, i-aș face impresia că vreau să-l concurez și să-i lezeze interesele; în al treilea rând, eu am pe șantier un tratat de logică, a cărui elaborare n-aș vrea s-o întrerup pentru un manual de psihologie.

I. Petrovici a combătut rând pe rând rezervele mele exprese. El a căutat să mă convingă că nu e nevoie să fii mare psiholog, ca să scrii un manual de psihologie, și a te pune la curent cu stadiul cercetărilor psihologice în acest scop, nu necesită prea mult timp. În legătură cu a doua rezervă a mea, el a spus că Rădulescu-Motru n-ar avea motiv să se supere, fiindcă nu e numai manualul său de psihologie pe piață, mai sunt și altele; apoi că manualul scos de el cu mine n-ar înlocui manualul lui Rădulescu-Motru, ci pe al lui Găvănescul – profesor de pedagogie la Universitatea din Iași – care e recomandată în Moldova, Bucovina și Basarabia de foștii lui elevi și care fuseseră și ai săi, ai lui Petrovici, manual, adăugă el cu drept cuvânt, cu totul învechit. În legătură cu cea de-a treia rezervă a mea, el a observat că sunt destul de tânăr ca să am vreme să scot cu el manualul de psihologie și, după aceea, să elaborez și tratatul de logică. (Din păcate, deși eram atunci încă tânăr, împrejurările nu mi-au permis să mă mai reîntorc la tratatul de logică, din care redactasem vreo 150 pagini, fiind obligat să mă ocup cu alte probleme, confirmându-se astfel încă o dată vorba cronicarului: „Nu sunt vremile sub cârma omului, ci bietul om sub vremi”).

În cele din urmă, deși în silă, am cedat. Prin colaborarea lui, I. Petrovici înțelegea folosirea de către mine, conform programei analitice, a cursului său editat de Institutul de Științe Administrative, care mă avea mari lacune și era incomplet. În aceste condiții, contribuția sa era gata, iar a mea abia începea. Dar și din această contribuție a sa, care n-a reprezentat nicio treime din manual, n-a rămas aproape nicio frază care să nu fi fost revăzută de mine.

M-am apucat deci să citesc manuale de psihologie, române și străine, ca să mă inițiez în metodele și stilul de elaborare a unor astfel de manuale, să citesc tratate de psihologie, ca să pătrund problemele de psihologie, pe care le prevedea programa analitică. După o muncă

asiduă de aproape doi ani, manualul era gata de tipar. Înainte de a-l prezenta Ministerului spre aprobare, I. Petrovici a citit întregul manuscris, aducându-i pe alocuri mici precizări de formulare și mici completări.

Și iată cum, fără să-mi fi trecut vreodată prin gând, după ce relațiile dintre noi au început așa cum am văzut mai sus, am ajuns să colaborez cu I. Petrovici, și încă la un manual de psihologie.

Manualul a avut un succes cu totul neașteptat. El a scos complet din uz manualul învechit al lui Găvănescul precum și altele și a luat locul manualului lui Rădulescu-Motru în foarte multe școli, reducându-i plasarea la o șesime. Și chiar după ce au mai apărut și alte manuale, al nostru a continuat să-și mențină prioritatea tirajului, până când, prin 1947 – 1948, psihologia a fost scoasă ca obiect de învățământ din școala secundară, pentru ca, după ce a fost reintrodusă, să fie predată după manuale sovietice.

Încântat de acest succes, care și din punct de vedere financiar ne raporta mulțumitor, I. Petrovici mi-a propus să scoatem împreună și un manual de logică – de care se simțea și mai mare nevoie, căci nu exista decât unul singur, prea simplu și elementar, al lui Al. Valeiu – dar de data aceasta am refuzat cu încăpățânare. El l-a scos totuși în colaborare cu profesorul secundar I.F. Suricescu, căruia, ca și în cazul meu cu manualul de psihologie, i-a pus la dispoziție lucrările sale de logică, colaboratorul său urmând să facă restul; și tot așa, I. Petrovici a revăzut manuscrisul lui I.F. Buricescu, înainte de a fi fost înaintat Ministerului spre aprobare. Dar manualul de logică nu s-a bucurat nici pe departe de succesul de care se bucurase manualul de psihologie: el n-a reușit să înlocuiască manualul lui Al. Valeriu.

Dar relațiile mele cu I. Petrovici au culminat, din parte-mi, cu editarea lucrării *Istoria filosofiei moderne*, care i-a fost închinată cu prilejul împlinirii a trei decenii de la numirea sa în învățământul superior. Trebuie să mărturisesc că inițiativa editării acestei lucrări nu mi-a aparținut, că ea a fost luată de Tudor Vianu, care, prin 1935, se înscriesese în partidul, de tendințe democratice la început, proaspăt înființat de Octavian Goga, la care își dăduse adeziunea și I. Petrovici, devenindu-i coreligionar politic. Într-o întâlnire la care mă invitase anume pentru aceasta, în primăvara anului 1936, Tudor Vianu îmi vorbește de organizarea unei lucrări ca omagiu pentru I. Petrovici, propunând chiar tema: o istorie a filosofiei moderne, într-un volum.

Cunoscând bunele mele relații cu I. Petrovici și propunând o astfel de temă, care știa că îmi stă la inimă, Tudor Vianu era convins că voi fi entuziasmat de inițiativa lui și că nu voi ezita să mă înham la treabă. I-am răspuns însă că voi colabora bucuros la o asemenea lucrare, elaborând capitolele ce mi se vor repartiza, dar că nu-mi pot asuma sarcina de a participa la organizarea muncii pentru ea și la editarea ei. Căci îmi dădeam din capul locului seama – aveam o experiență bogată cu „Revista de Filosofie”, pe care o scoteam de opt ani – ce hamalac însemna acest lucru. Văzând ezitățile mele, Tudor Vianu, ca să-mi câștige totuși asentimentul, a invocat și argumentul că lucrarea va fi imprimată la „Tiparul Universitar” – o tipografie mică pe care o înființasem eu cu un an mai înainte, cu ajutorul financiar al câtorva prieteni și pe care o conduceam cu mari sacrificii de bani și timp – și că deci și tipografia mea va avea de lucru. Dar n-am acceptat. Ne-am întâlnit apoi a doua oară, întâlnire la care a participat și I. Petrovici și la care ambii, folosind argumente de ordin obiectiv și apeluri sentimentale, elogiindu-mă ca organizator, subliniind că nu e altcineva mai indicat ca mine și asigurându-mă că mă vor ajuta și ei efectiv, m-au determinat să primesc. Dar nu mult după ce ne-am apucat de treabă, Tudor Vianu s-a dat la fund, mulțumindu-se să elaboreze capitolul care-i fusese repartizat și lăsând pe seama mea tot greul – ajutat de I. Petrovici în întocmirea planului, desemnarea colaboratorilor, adunarea de fonduri. Încurajați de înțelegerea pe care unele autorități și instituții au manifestat-o lucrării și personalității omagiate precum și de interesul pe care colaboratorii l-au arătat lucrării – mai întâi niciunul din cei care fuseseră invitați să colaboreze, n-a refuzat și apoi toți colaboratorii au respectat în genere termenele de predare a manuscriselor cu numărul de pagini ce le fuseseră fixate – în loc de un volum de 600 – 700 de pagini, cum fusese vorba la început, au apărut cinci volume, însumând împreună peste 3.000 de pagini. Pentru mișcarea noastră filosofică, lucrarea reprezenta, fără discuție, un moment important. Pentru I. Petrovici era o cinstire fără precedent în anele filosofiei.

Dar relațiile mele cu I. Petrovici au suferit în decursul timpului și câteva eclipse. Vanitos cum era, el dorea foarte mult să fie sărbătorit, prin articole omagiale publicate în presa periodică și cotidiană, cu prilejul împlinirii a 50 de ani de la naștere, motivându-și această dorință cu ajutorul alteia, a aceleia de a fi ales membru al Academiei

Române, unde era vacant un loc în care spera că ar putea fi recomandat. Gânditorii români care se bucurau de prestigiu în acea vreme erau: C. Rădulescu-Motru, D. Gusti, P.P. Negulescu și el și dintre toți numai el nu pătrunsese la Academie – P.P. Negulescu era, ce-i drept, numai membru onorar, dar, în sfârșit, era în Academie – și credea că i-a sosit și lui timpul să ocupe un fotoliu sub cupola nemuritorilor. Iar prin organizarea sărbătoririi, el voia să atragă, în preajma sesiunii, atenția nemuritorilor asupra sa. Într-o zi primesc o invitație la dejun din partea d-nei Petrovici și cu acel prilej el mi-a vorbit de dorința de a fi sărbătorit precum și de dorința și mai vie de a fi ales membru al Academiei, rugându-mă să mă ocup eu personal de sărbătorirea lui în presă, să aranjez cu revistele și ziarele, să vorbesc cu colaboratorii, să adun materialul și să-l predau revistelor și ziarelor. Rugămintea sa m-a cam enervat, dar m-am stăpânit totuși. M-a enervat în primul rând, fiindcă după credința mea, și numai cu rare excepții, un gânditor poate ajunge la o concepție temeinică și originală despre lume și viață abia de la 50 de ani înainte. În al doilea rând, fiindcă aveam sub tipar volumul omagial pentru C. Rădulescu-Motru și organizând și sărbătorirea lui I. Petrovici, îmi dădeam seama că aș fi făcut o impresie proastă despre mine asupra opiniei publice, impresia anume că organizez sărbătoriri, pentru a-mi câștiga favoarea celor sărbătoriți, sau că am devenit impresar pentru omagierea profesorilor. În minte îmi apăruse în acele momente și ideea că din cauză că trecuse până atunci prin mai multe partide politice, I. Petrovici stătea în genere rău cu presa și că ar fi urmat să mă expun eu însumi unor situații penibile, rugând anumite reviste și ziare să publice articole consacrate lui I. Petrovici. Ca să nu-l jignesc, nu i-am destăinuit aceste considerente, răspunzându-i că nu-mi pot asuma asemenea obligație pe de o parte fiindcă sunt ocupat până peste cap cu volumul omagial închinat lui C. Rădulescu-Motru și pe de altă parte că nu aveam relații cu presa. În acel moment, a intervenit în discuție un nepot al lui I. Petrovici, funcționar la Ministerul de Externe, care fusese de asemeni invitat la masă și care, pretinzând că are legături cu presa, se oferise să mă ajute, să ia el contact cu presa, să adune el o parte din material și, împreună cu cel adunat de mine, să-l predea revistelor și ziarelor. Bucuros că am scăpat numai cu atât, am primit și i-am predat în termen materialul pe care îl adunasem eu. Între timp, I. Petrovici plecase din țară, la Geneva. Dar în jurul datei de 15 iunie, ziua de

naștere, răsfoind revistele și ziarele în care trebuiau să apară articole închinat lui I. Petrovici, n-am găsit nimic. Și n-a apărut nimic nici după aceea. Am rămas surprins, nu știam ce să cred. Nu mult după aceea I. Petrovici s-a întors de la Geneva și d-na Petrovici a găsit cu cale să mă invite iarăși la dejun. Presimțeam ce mă așteaptă. Ea era indignată de faptul că nu se făcuse nimic. Abia intrasem în casă, și ea m-a și luat sub focul reproșurilor amarnice, nemaievând răbdarea să mai aștepte sosirea soțului, care întârziase. I-am răspuns că în ceea ce mă privea pe mine făcusem ceea ce îmi asumam și că restul fusese sarcina lui Berea, nepotul dumnealor.

— Dar cum ai putut dumneata să ai încredere în Berea? Dumneata nu știi că Berea este un om nesperat, un om de nimic, o secătură? mă săgetă ea neagră la față.

— Dar de unde să știu că Berea este astfel de om? i-am răspuns, păstrându-mi calmul. Eu pe Berea l-am cunoscut în casa Dvs. și deci nu puteam să mi-l închipui așa cum mi-l descrieți Dvs, acum. Dacă este ceva în cazul de față care merită reproșuri, acela e Berea.

Între timp, a sosit și I. Petrovici. Discuția a fost reluată de la început și a continuat în timpul dejunului. În cele din urmă lucrurile s-au aranjat, materialul adunat a apărut în revistele respective *post festum*. Vanitatea de a fi sărbătorit i-a fost satisfăcută. Dar la Academie n-a fost atunci ales. Căci pentru același fotoliu regele Carol II recomandase alegerea lui George Enescu și firește că în fața voinței regale și a geniului contracandidatului său, I. Petrovici nu avea nicio șansă de reușită.

A doua eclipsă s-a produs câțiva ani mai târziu. Îmi trecuse prin minte ideea să scot un număr mai substanțial al „Revistei de Filosofie”, cu colaborări ale gânditorilor noștri de frunte și în consecință am solicitat studii, pentru acest număr, lui C. Rădulescu-Motru, P.P. Negulescu, I. Petrovici, G.G. Antonescu și altora, fără să mă fi gândit în prealabil că și filosofii sunt susceptibili. Abia după ce am primit studiile și când a fost vorba să stabilesc ordinea lor, mi-am dat seamă la ce neajunsuri mă expunea ideea de a scoate un astfel de număr. Ce studiu pun întâi? Fără a ezita am hotărât să-l pun pe al lui C. Rădulescu-Motru, din două motive: *primo*, fiindcă era directorul revistei, *secundo*, fiindcă era cel mai în vârstă. Se puneă însă altă problemă: pe cine pun după C. Rădulescu-Motru? Pe P.P. Negulescu sau pe I. Petrovici? P.P. Negulescu și I. Petrovici se detestau reciproc și

cordial. Punând pe P.P. Negulescu înainte, se supăra foc I. Petrovici, punându-l pe I. Petrovici înainte, se supăra implacabil P.P. Negulescu. Am hotărât și aici după criterii obiective: l-am pus înainte pe P.P. Negulescu, fiindcă era mai în vârstă ca I. Petrovici și era și mai vechi profesor ca el. Ordinea celorlalte studii nu m-a preocupat prea mult.

După apariția numărului respectiv al revistei, fiind convins că I. Petrovici e furios pe mine, am evitat să-l văd, lăsând ca timpul să-l mai calmeze. El a răbdat cât a răbdat, dar după câteva săptămâni n-a mai putut, și a hotărât să aibă răfuiala cu mine. Într-o bună zi, D-na Petrovici mă cheamă la telefon, îmi reproșează că de atâta timp nu dădusem niciun semn de viață și mă invită la dejun, adăugând „că și Ionel dorește să te vadă, fiindcă are de discutat o problemă foarte importantă cu dumneata”. Eram, așadar, prevenit.

Când m-am dus la prânz, l-am găsit pe I. Petrovici povestindu-i ceva lui Al. Claudian, care și el era invitat la dejun. Continuându-și povestirea, el spuse la un moment dat:

— Știi, domnule Claudian, eu țin la prieteni, dar când unul din ei mă supără, nu-l mai consider prieten. Cum e cazul cu dumnealui, cu el. Bagdasar.

Făcându-mă că nu înțeleg la ce face aluzie, am exclamat plin de mirare:

— Nu v-am supărat pe Dvs? Ași vrea să știi cu ce?

— Nu-ți spun acum, fiindcă nu vreau să-ți stric pofta de mâncare. Să luăm masa întâi.

— Dar credeți Dvs., i-am răspuns, că după ce m-ați prevenit ce mă așteaptă, o să mai am poftă de mâncare? O să înghit cu noduri.

El n-a avut totuși răbdare, așa cum spusese, să terminăm masa. De la al doilea fel, el izbucni, adresându-mi-se:

— Ia ascultă, domnule Bagdasar, ce găsiți la Negulescu de vă ploconiți toți în fața lui? Cine e Negulescu? De ce ai pus studiul lui înaintea studiului meu? Și devenind cominatoriu: Să știi că de astăzi înainte nu vreau să mai am nimic de-a face, nici cu Societatea Română de Filosofie, nici cu „Revista de Filosofie”. Să țină Negulescu conferințe la Societatea Română de Filosofie, să colaboreze Negulescu la „Revista de Filosofie”. Pe mine să mă lăsați în pace.

Nelăsându-mă intimidat, păstrându-mi calmul, i-am răspuns:

— Domnule profesor, vă înșelați când afirmați că ne ploconim în fața lui Negulescu. Am pus articolul lui Negulescu întâi, pur și simplu

fiindcă el e mai în vârstă ca Dvs. și e și profesor mai vechi ca Dvs. Nu am așezat studiile după criterii de valoare. Dacă ar fi fost așa, vă rog să mă credeți că oricât de modest mă știți, nu sunt totuși atât de modest încât să consider studiul meu, pe care l-am pus la sfârșit, cel mai slab din cele apărute. Iar dacă e să vă supărați pe cineva, atunci trebuie să vă supărați pe mine și nu pe Societatea Română de Filosofie și pe „Revista de Filosofie”, căci eu sunt vinovat, nu ele: societatea și revista nu au nicio vină și deci ar fi păcat ca ele să sufere consecințele acțiunii mele.

— Nu, a replicat el, pe dumneata nu vreau să mă supăr. Eu sunt supărat pe societate și pe revistă.

— Dar nu e logic să vă supărați ele, dacă, fiind o vină la mijloc, cum credeți, de vină sunt eu. Dar nu veți păstra supărare nici lor, după câte vă cunosc. Și când afirm acest lucru, mă bazez pe amintirea înduioșătoare din dimineața când am venit la Dvs. să vă aduc la cunoștință moartea lui Șt. Zeletin, cu care, din vina lui, nu vă aflați în raporturi amicale: de cum v-am spus că nu sunt bani cu care să fie înmormântat, ați fost de părere să mergem imediat la d-rul Angelescu, ministrul Educației Naționale, și să-i cerem un ajutor de înmormântare. Ceea ce am și făcut. Iar d-na Petrovici s-a îmbrăcat într-o clipă și s-a dus să depună o jerbă de flori pe trupul său neînsuflețit. A păstra supărare celor două organe ale filosofiei românești, ar însemna răutate. Și nici Dvs., nici d-na Petrovici nu sunteți oameni răi.

— Aici ai dreptate, mă întrerupse d-na Petrovici. Dumneata ne cunoști bine.

Când mi-am îndreptat privirea spre ea, avea ochii în lacrimi.

Și am continuat, adresându-mă lui I. Petrovici:

— De câteva zile voiam să trec pe la Dvs. Și nu știu cum s-a făcut că n-am reușit. Și știți de ce voiam să trec? Ca să-mi dați un articol pentru numărul viitor al revistei. Și fiindcă s-a întâmplat să mă invitați la masă, țin să vă spun că nu plec fără el.

— Imposibil, reacționează I. Petrovici vădit surprins de cererea mea.

— Nu se poate, trebuie să-mi dați, stăruie eu din nou.

— Pentru numărul viitor este cu desăvârșire exclus. Dar pentru celălalt număr cred că da.

— Nu, domnule profesor, eu nu mă mulțumesc cu „cred”. Eu

vreau să știu dacă pot conta sigur pe el.

— Poți conta, spuse el pe un ton ca și când m-ar fi asigurat numai ca să scape de mine și să nu mai lungim vorba.

I-am mulțumit cu anticipație și în sinea mea eram mulțumit, fiindcă nu mă așteptasem să-l îmbinez atât de ușor și de repede.

Una din trăsăturile de caracter ale personalității lui I. Petrovici era subiectivitatea lui față de oameni, subiectivitate, nu în sensul de a nedreptăți, ci în sensul de a părtini, de a nu le vedea insuficiențele, defectele. După ce generalul Antonescu, „conducătorul Statului”, îi comunică în toamna anului 1941 că-i va încredința Ministerul Educației Naționale, Cultelor și Artelor, el îmi dădu un telefon, rugându-mă să trec pe la el. Punându-mă la curent cu cele discutate cu generalul Antonescu, el a adăugat:

— Vreau ca acest ministeriat să însemne apoteoza vieții mele politice. De-aceia, vreau să-mi constitui o echipă de colaboratori tot unul și unul. Printre alții, m-am gândit și la dumneata. Îți ofer la alegere: postul de secretar general, postul de Director al învățământului superior și postul de Administrator al Casei Școlilor.

Îmi repugnaseră totdeauna demnitățile administrative, fiindcă știam cât sunt de acaparante și nu voiam să sacrific nimic din timpul destinat cercetărilor filosofice. Un moment am rămas perplex în fața acestor propuneri neașteptate, dar în câteva clipe mi-am revenit și, mulțumindu-i mișcat pentru părerile bune pe care le avea despre mine, i-am răspuns, spre surprinderea sa, care era convins că voi fi încântat – că nu pot primi, justificându-mi răspunsul, sincer, cu argumentele că nu mă îndur să-mi părăsesc, nici măcar temporar, studiile, că nu vreau să mă colorez politic, colaborând cu un regim pe care-l detest, că nu vreau să neglijez „Revista de Filosofie” și activitatea editorială a Societății Române de Filosofie.

Dar el îmi răspunse:

— Nu e cazul să-ți faci atâtea scrupule. Mai întâi, ministeriatul mei nu va ține mulți ani și poți să-ți permiți, la vârsta dumitale, un intermezzo în cercetările dumitale filosofice; în al doilea rând, îți cunosc ideile politice și știu că detești pe Hitler și Mussolini și de aceea nu-ți pun decât o condiție: ca din postul pe care-l vei accepta, să nu înjuri pe Hitler și Mussolini; în al treilea rând, printre picături o să te poți ocupa și de revistă și de societate, și n-o să fie nicio nenorocire dacă, în vremurile anormale pe care le trăim, revista va apărea cu

oarecari întârzieri, iar societatea va fi mai puțin activă. Apoi el a recurs la un argument *ad hominem*: Fac apel la dumneata, pe care te consider prieten, să-mi dai concursul în sarcina de mare răspundere la care voi fi chemat. Dacă refuzi, înseamnă că nu-mi ești prieten.

În urma insistențelor sale stăruinți, am cedat, consimțind să accept postul de Administrator al Casei Școlilor, care pe de o parte mă angaja mai puțin politic, iar pe de altă parte, prin faptul că edita și cărți, mă interesa personal mai mult.

Dar până la urmă el nu și-a format echipa de colaboratoricompetenți și integri pe care o intenționase. El a numit ca secretar general la Culte pe un profesor secundar, fost membru al partidului gogist, fără prestigiu și autoritate, impulsiv și arbitrar și speriat de postul care i se încredințase. Înființând pe lângă cabinetul său un așa-zis consiliu pedagogic, el numise în acest consiliu, pe lângă câteva persoane competente, și un profesor secundar, care nu era pedagog și care, cu douăzeci de ani mai înainte, fusese acuzat că în calitate de membru al unei comisii la o școală normală de fete, încercase să seducă pe unele candidate și scăpase de sancțiune numai datorită faptului că fratele lui era în acel timp secretar general al Ministerului Instrucțiunii; individul era compromis, și fiindcă practica traficul de influență. El a reintegrat la catedrele lor pe mai toți profesorii universitari pe care predecesorul său la Minister, generalul Rosetti, îi scosese din învățământ ca incapabili, ba pe unul din aceștia, o nulitate ca profesor, un sărac cu duhul și un leneș ca om, Drăgănescu, I. Petrovici îl numise mai târziu Directorul învățământului Superior.

Dar I. Petrovici își diminuea prestigiul ca ministru și prin alte acțiuni. În 1944, el crea premiul național pentru filosofie și în juriul instituit pentru decernarea acestui premiu, compus din 12 persoane, el m-a numit și pe mine ca reprezentant al Societății Române de Filosofie. Înainte de deschiderea ședinței, câțiva din membrii juriului îmi comunicară că ministrul, care era de drept președintele juriului, îi rugaseră să voteze pentru I. Găvănescul. Refuzând să cred acest lucru – atât de enorm mi se părea: Găvănescul laureat al premiului național pentru filosofie! – l-am întrebat pe el personal:

— Domnule Ministru, e adevărat ce mi-au comunicat câțiva membri ai juriului: că Dvs. îl susțineți pe Găvănescul? Și am adăugat: Gânditorul care, fără nicio discuție, merită acest premiu, este C. Rădulescu-Motru.

— Nu, nu-l susțin pe Găvănescul, mi-a răspuns el calm. Juriul este suveran și are toată libertatea să voteze pe cine vrea.

Ceea ce mă făcea să am rezervele mele cele mai exprese cu privire la decernarea acestui premiu lui I. Găvănescul, n-a fost atât faptul negativ că nu adusese nicio contribuție originală la patrimoniul filosofiei românești, cât faptul pozitiv că publicase, cu câțiva ani mai înainte, o serie de articole în ziarul reacționar „Universul”, intitulată: *De la Kant la Hitler*. Apropierea numelui lui Kant de acela al lui Hitler mi se părea o blasfemie, un sacrilegiu.

Până la deschiderea ședinței am mai avut vreme să vorbesc cu o parte a membrilor juriului, să le spun că ministrul mi-a declarat că nu sprijină candidatura lui Găvănescul și să-i rog să-și dea votul pentru C. Rădulescu-Motru. După deschiderea ședinței, trecându-se la vot, rezultatul scrutinului a fost: 6 voturi pentru Găvănescul, 6 voturi pentru C. Rădulescu-Motru. La al doilea scrutin a fost iarăși balotaj. La al treilea scrutin s-a repetat același rezultat. La al patrulea, unul din cei care votaseră până atunci pentru Motru, din jenă față de situația ministrului, a declarat că de data aceasta dă votul lui Găvănescul. Un al doilea i s-a alăturat de asemenea. Găvănescul întrunea astfel majoritatea. Profitând de acest fapt, I. Petrovici a propus:

— Fiindcă Găvănescul a întrunit majoritatea voturilor, să-l votăm cu toții, ca să fie proclamat cu unanimitate de voturi laureat al premiului național.

Fiindcă am simțit că m-aș degrada în propriii mei ochi dacă i-aș da votul lui Găvănescul, i-am replicat ministrului:

— Domnule Ministru, întrucât la ziare nu o să se anunțe cu ce număr de voturi i s-a decernat premiul, nu e necesar să întrunească unanimitatea de voturi.

Dându-și probabil seama cât eram de afectat de rezultatul votului, el a acceptat părerea mea. Mi-am explicat apoi cum a putut el săvârși această greșală. Ministerul era evacuat la Pucioasa. Când venea să lucreze la București, unde Ministerul avea o așa-zisă permanență, el se refugia peste noapte și duminicile, de teama bombardamentelor, la Mănăstirea Pasărea, unde se aflau refugiați, din aceleași cauze, I. Găvănescul, Victor Eftimiu, Nichifor Crainic și alții. Ei se vedeau des, invitându-se reciproc la masă. Și la mesele copioase, la un păhăruț de vin bun, în atmosfera de bună dispoziție a dejunurilor și dineurilor, se aranjase chestiunea. (Țin să remarc că Victor Eftimiu și

Nichifor Crainic, ca foști laureați ai premiului național pentru literatură, făceau de drept din juriu).

O comportare care tot atât de puțin l-a onorat, a avut I. Petrovici ca ministru în altă împrejurare. Curând după venirea sa în fruntea ministerului Educației Naționale, în 1941, el hotărî să creeze o conferință de literaturi comparate la Facultatea de Filosofie și Litere din București pentru Al. Ciorănescu, un element foarte bine pregătit și care nu avea nicio situație. În consecință, el a aranjat cu decanul Facultății, George Brătianu, ca Facultatea să ceară Ministerului înființarea acestei conferințe. Ceea ce Facultatea a și făcut. Dar după ce conferința a fost creată, se ivi un nou concurent: profesorul de limbă franceză de la Facultatea de Filosofie și Litere din Iași N. Șerban, pasabil ca profesor, dar lipsit de demnitate personală, de ținută morală (între altele, el primise cu câțiva ani mai înainte să fie chestor al Poliției Iași, post incompatibil cu acela de profesor universitar și în care calitate el estorcase sume de bani de la negustorii mari, mici și ambulanți din Iași; el avusese în antrepriză ani de zile serviciul de vidanaj al orașului Bălți din Basarabia). N. Șerban voia să transfere cu orice preț la București. El a câștigat de partea lui pe d-na Petrovici, femeie foarte sensibilă la lingușeli și incapabilă să discearnă între lingușeală dezgustătoare și cuvintele sincere, dar măsurate, de prețuire față de ea și soțul ei. La rândul său, ea își determină soțul în favoarea lui N. Șerban. Dar N. Șerban era profesor plin la Iași și nu putea fi transferat la o conferință, fără a se compromite. I. Petrovici a aranjat din nou cu decanul ca Facultatea să ceară Ministerului crearea unei catedre, nu a unei simple conferințe de literaturi comparate. George Brătianu, care ignora dedesubturile intențiilor lui I. Petrovici – căci el îl detesta pe N. Șerban – a a răspuns și de data aceasta favorabil. Surpriza lui și a marii majorități a consiliului profesoral a fost enormă, când au văzut, după publicarea catedrei vacante în „Monitorul Oficial”, că transformarea conferinței în catedră se făcuse nu pentru Al. Ciorănescu, ci pentru N. Șerban. Comisia de transferare, numită de Minister, îl respinse pe N. Șerban; îl respinse și consiliul profesoral. Nu știu însă pentru ce vicii procedurale imaginare, Ministrul I. Petrovici, spre indignarea superlativă a profesorilor, a considerat nule încheierile comisiei și ale consiliului și a decis ca lucrările să fie reluate de la început. Sesizat de mai mulți profesori, care știau că sunt în raporturi foarte bune cu ministrul, că se angajase pe o pistă abuzivă în

acest caz și profund afectat că își măcina prestigiul pentru un om care nu merita un asemenea sacrificiu, m-am dus la el să-i vorbesc prietenește, sincer, franc, cum poate nu-i vorbise nimeni până atunci. În cabinetul său ministerial se afla și C. Narly, profesor de pedagogie, care, rugat de el, se ambalase peste măsură pentru N. Șerban, bătând cu pumnii în masă și vociferând în consiliu. M-am adresat ministrului pe un ton respectuos, dar nu mai puțin hotărât:

— Domnule ministru, sunteți cumva îndatorat personal față de Șerban? Aveți vreo obligație politică față de el?

— Nu, mi-a răspuns el.

— Atunci de ce îl susțineți până acolo încât să vă ridicați întreg consiliul împotriva Dvs? V-am înțeles la început: ați vrut să-i dați o mână de ajutor la transferare. Ați încercat. Nu s-a putut: consiliul îi este cu totul ostil. Lăsați-l în plata Domnului! Dvs. n-o să fiți o veșnicie ministru. O să vă întoarceți într-o bună zi la catedră, în mijlocul colegilor Dvs. Cu ce sentimente vă vor primi ei, după ce ați încercat să faceți presiuni asupra conștiinței lor? Și pentru cine? Pentru N. Șerban, față de care nu aveți nicio obligație, pe care știu că nu-l stimați nici ca profesor, nici ca om. Iar fiindcă d. Narly este aici de față, domnia sa trebuie să aleagă: ori e prieten cu Șerban. Dacă e prieten cu Dvs., trebuie să renunțe de a-l mai sprijini pe Șerban, căci a continua, înseamnă a o face în detrimentul prestigiului Dvs.

Impresionat de atitudinea mea curajoasă și francă, el mi-a răspuns:

— Ai dreptate. Am încercat, nu s-a putut, de astăzi înainte nu-l mai susțin. Nu am niciun interes să mă iau la harță cu consiliul din cauza lui Șerban. Și adresându-se lui Narly: Domnule Narly, rolul nostru în cazul Șerban s-a încheiat.

Aveam însă oarecare aprehensiuni că I. Petrovici nu va persevera în această atitudine, că d-na Petrovici și N. Șerban cu lingușelile lui insinuante îl vor face să revină. Întâmplarea a făcut ca în aceeași zi să aprticip la o recepție, unde erau de față și I. Petrovici, George Brătianu și Al. Marcu. Acesta din urmă fusese membru al comisiei de transferare și se pronunțase hotărât contra transferării lui N. Șerban. Am profitat de această ocazie și luând pe George Brătianu și Al. Marcu de-o parte, le-am relatat convorbirea de mai sus cu ministrul. Apoi am adăugat:

— Și fiindcă și ministrul e aici, o să-l rog să vă confirme cele ce

v-am povestit. Să mergem la el.

Procedam astfel, fiindcă, făcându-l să se angajeze și față de ei, speram să-l pun în situația de a nu reveni. Asigurându-i în adevăr că nu-l mai sprijină pe N. Șerban, el i-a sugerat decanului George Brătianu ca facultatea să propună Ministerului transformarea catedrei în conferință – pentru Al. Ciorănescu. Bucuros că scăpase de pacostea Șerban, consiliul profesoral și-a însușit cu mare majoritate de voturi sugestia ministrului, transmisă prin decan. Și acum s-a întâmplat un lucru care m-a îndurerat profund, fiindcă îl stimam și îl respectam sincer pe I. Petrovici. Primind adresa Facultății cu nouă propunere, și ca și când nu el însuși ar fi sugerat-o, el răspundea Facultății sub propria semnătură, exprimându-și mirarea că Facultatea îi cerea transformarea catedrei în conferință după ce tot ea îi ceruse transformarea conferinței în catedră! Cum a putut el să se dezică atât de flagrant, cum a putut el proceda atât de pueril, cum a putut să se pună într-o situație atât de penibilă față de un întreg consiliu profesoral? Cui ce-i folosea? Nu știu ce s-o mai fi întâmplat, fiindcă evenimentele s-au precipitat și I. Petrovici a încetat de a mai fi ministru. Mi se pare că N. Șerban, prin nu știu ce manevre, a reușit totuși să se transfere!

Având înclinații literare, el a scris în tinerețe, când nu avea decât 17 ani, piesa într-un act *o sărutare*, pe care marele Caragiale o găsisese meritorie pentru un tânăr șistăruie să-i fie pusă pe afișul Teatrului Național. Piesa s-a jucat și a avut oarecare succes. În timpul celui de-al doilea război mondial, când I. Petrovici era ministru al Educației Naționale, Artelor și Cultelor, cu prilejul împlinirii a 60 de ani de la naștere, el sugera directorului Teatrului Național să organizeze un spectacol cu această piesă și directorul îi satisfăcu dorința. Spectacolul a fost precedat de prezentările criticilor literari Șerban Cioculescu și Vladimir Străinu. Dar dacă punerea în scenă a piesei reprezenta în tinerețe un merit și constituia o încurajare, punerea ei în scenă, când autorul avea 60 de ani și întâmplător era și ministru, al Artelor, a dat naștere la altfel de interpretări. Dar vanitatea sa l-a împiedicat să vadă acest *distinguo* notabil.

Căci una din marile slăbiciuni ale lui I. Petrovici, care i-a îndepărtat multe simpatii, a fost vanitatea sa. Foarte bine dotat, obișnuit de pe băncile școlii și ale Universității cu elogiile dascălilor săi, obținând succese rapide în viață – conferențiar universitar la 24 de ani,

adică la vârsta când ceilalți tineri abia își luau licențele, ministru la 39 de ani – culegând după fiecare discurs sau conferință aplauze entuziaste și frenetice, el a ajuns să creadă că e un om cu totul excepțional și că merită ca profesor, ca gânditor, ca scriitor, ca orator și chiar ca om politic cele mai laudative epitete. El ajunsese să sufere de o hipertrofie a eului, vanitatea lui atingând uneori megalomania. În relațiile mele cu el nu i-am măgulit niciodată această slăbiciune și totdeauna, când am scris despre el, n-am depășit măsura bunului simț, a dreptei judecăți. Ba uneori i-am rezistat pe față, când îmi cerea lucruri ce mi se păreau puerile. Îmi amintesc printre altele următorul fapt. Întorcându-se de la Praga, unde participase la Congresul Internațional de Filosofie, el îmi vorbi de succesul reputat acolo și de invitația pe care i-o făcuse Radiodifuziunea cehoslovacă de a vorbi la microfonul ei. El îmi arată mai multe instantanee fotografice și mă rugă să public una din aceste fotografii în „Revista de Filosofie”, la partea intitulată „Note și informații”. I-am răspuns că, spre regretul meu, nu-i pot satisface dorința pentru simplul motiv că „Revista de Filosofie” nu publică fotografii.

— Cum nu publică fotografii? mi-a replicat el. Dar a-ți reprodus în „Revista de Filosofie” portretul lui Spinoza și fotografii de-ale lui Rădulescu-Motru?

— Da, aveți dreptate, i-am răspuns. Dar în cazurile la care vă referiți fusese vorba de fapte solemne, de o comemorare și o sărbătorire. În cazul lui Spinoza comemorasem împlinirea a 250 de ani de la moartea sa, în cazul lui Rădulescu-Motru sărbătorisem împlinirea a 35 de ani de activitate didactică. În cazul Dvs. însă le vorba de un fapt divers și reproducerea fotografiei și-ar avea rostul într-un ziar. Când veți fi sărbătorit și Dvs., vă voi reproduce fără discuție portretul în „Revista de Filosofie”.

El n-a mai insistat, nu numai fiindcă argumentele mele fuseseră irefutabile, ci și fiindcă știa că uneori sunt încăpățânați, cum spunea el, și nu cedează.

De apariția în vreun ziar a fotografiei de mai sus nu putea fi vorba, fiindcă I. Petrovici, cum am mai spus, nu se afla în grațiile ziarelor din cauza tribulațiilor sale politice.

Sau: El nu s-a mulțumit că i se închinase, cu prilejul împlinirii a 60 de ani, lucrarea *Istoria filosofiei moderne* în cinci volume – o cinstire de care nu se bucurase niciunul din marii filosofi contemporani – și că

În ultimul volum din această operă fusese expusă și concepția sa filosofică, el a ținut foarte mult ca acel capitol asupra filosofiei sale să fie reprodus și în „Revista de Filosofie” (No. 1, 1938). Cu prilejul împlinirii a 60 de ani, publicasem un studiu în revista „Preocupări Literare” (iunie-iulie 1942), număr închinat lui I. Petrovici, studiu intitulat: „I. Petrovici metafizician”; el mi-a cerut iarăși să-l reproduc și în „Revista de Filosofie” (N-rele 3 – 4, 1942).

O a doua mare slăbiciune a personalității lui I. Petrovici, care era altoită pe vanitatea sa demăsurată, era slăbiciunea de a fi adulat, lingușit. Oricât de multe laude și de exagerate i s-ar fi adus, el le considera meritate, deși uneori erau ridicole. Nu vreau să ilustrez acest lucru cu atâtea scene la care am asistat, în care indivizi fără caracter și fără bun simț, îi atribuiam în față calități extraordinare – că ar fi fost cel mai bun ministru pe care l-ar fi avut Ministerul Instrucțiunii Publice, că ar fi cel mai mare orator dintre oratorii pe care i-a avut poporul român, că ar fi cel mai mare ministru de Externe din anele noastre diplomatice, dacă s-ar încredința Departamentul Externelor, etc. – ci mă voi mulțumi să reproduc câteva extrase din două articole apărute în timpul ultimului ministeriat. În aceste articole, el era prezentat ca „cea mai luminată minte a timpului său”, ca un gânditor al cărui spirit pătrunzător „este temut până și peste hotare”, ca „un gânditor de factură clasică și de dimensiune europeană”, despre lucrarea sa *Teoria noțiunilor*, valoroasă fără îndoială, se afirma că „merită să fie considerată nu numai ca una din cele mai valoroase lucrări filosofice românești, ci ca începutul unei noi ere pentru întreaga filosofie europeană”, despre un pasagiu „devenit celebru” din lucrarea sa *Introducere în metafizică* se afirma că „echivalează cu un nou discurs asupra metodei”, iar despre monografia sa *Viața și opera lui Kant*, de asemenea o lucrare onestă, se afirma că e magistrală și că e „greu de egalat chiar printre expunerile criticismului atât de numeroase în literaturile străine”. Întâmplător, unul din autorii celor două articole ditirambice, C. Micu, era și asistentul său la catedră, și șeful său de cabinet la Minister.

Asemenea epitete hiperbolice fac ridicol și pe cel care le exprimă, și pe cel căruia îi sunt adresate. Dar în vanitatea lui, I. Petrovici era convins că le merita din belșug. Și când un profesor secundar, N. Tatu, i-a ridiculizat pe autorii lor în niște note publicate în revista „Saeculum”, I. Petrovici în calitate de ministru l-a suspendat

din învățământ, apărându-și apologeții printr-o sancțiune administrativă abuzivă.

Soția sa, Maria Petrovici, frumoasă în tinerețe – de care se îndrăgise ca student și panait Cerna, scriind cu prilejul logodnei ei cu I. Petrovici duioasa poezie „Logodna” – și foarte simpatică, era o femeie energică, gospodină, secundându-și cu devotament soțul în multipla lui activitate. El îl dispensa cu deplină înțelegere de o mulțime de treburi mărunte, ca de ex. Îndeplinirea formalităților pentru scoaterea pașapoartelor, cândera vorba de o călătorie în străinătate, cumpărarea biletelor de tren, a biletelor pentru spectacole, ridicarea corecturilor de la tipografie sau ducerea lor acolo. Ea îl semna pe contractele de închiriere, pe diferite convocări, ea îi încasa drepturile de autor, ea administra fondurile menajului. Ea făcea plata la restaurant, când luau masa în oraș. Ea mergea până acolo cu grijă, încât, când îi servea pește la masă, îi curăța porția lui ea însăși de oase sau îi curăța merele, perele, portocalele de coaje, etc. Dar menajându-l cu atâta iubire, ea îl dezarmase în fața vieții. Și nu neglijabilă a fost influența ei asupra vieții lui publice. Ambițioasă mai mult decât el, ea îi cultivă acele înclinări care-l făceau să repurteze succese ușoare și efemere, de predilecție talentul lui de conferențiar și orator. Părându-i-se că profesiunea de profesiunea universitar nu e o situație strălucită, fiindcă în fața unui profesor universitar nu se ploconesc oamenii, fiindcă un profesor universitar nu este adulat, autoritățile nu-l înconjoară cu respect obedient, ea i-a cultivat veleitățile politice, i-a potențat ambiția de a fi ministru. I. Petrovici a fost ministru în patru rânduri, primele două ministeriate ținând fiecare câte aproximativ un an, al treilea 40 de zile, și numai al patrulea, cel din timpul celui de-al doilea război mondial, ținând mai mult, aproape trei ani. Dar câți nervi l-a costat de fiecare dată ca să – ajungă ministru, câte compromisuri n-a făcut în acest scop! Membru înainte de primul război mondial al partidului conservator, el devine după primul război mondial membru al partidului poporului (averescan), părăsește acest partid care-l făcuse de două ori ministru, din momentul când nu mai avea șanse să fie adus la putere, și se înscrie la național-țărăniști; nu rămâne multă vreme în acest partid, fiindcă nu-l făcuse ministru când spera el și când, pare-se, i se dăduseră asigurări în acest sens, îl părăsește și se înscrie în partidul de dreapta al lui O. Goga care s-a unit apoi cu cel antisemit al lui A.C. Cuza; ca membru al acestui partid e făcut ministru al Educației Naționale,

demnitate pe care o deține patruzeci de zile. După dizolvarea partidelor politice, primește să fie membru al partidului unic și totalitar „Frontul Renașterii Naționale”, obținând un mandat de deputat sub acest regim și îmbrăcând uniforma acestui partid. Sub regimul antonescian, primește portofoliul Educației Naționale. Atâtea tribulații dictate de un singur impuls: de ambiția de a juca un rol politic, de vanitatea de a fi ministru și care i-au diminuat ca personalitate prestigiul moral. Presa îl denumise, din cauza trecerii sale prin atâtea partide politice, a lipsei lui de convingeri politice constante, de principii politice, „aviator politic”.

Deși a făcut politică militantă, I. Petrovici n-a fost totuși, ca atâția oameni politici sub regimul burghez, un profitor. Cu excepția câtorva luni, când a fost președintele consiliului de administrație al Societății de Radiodifuziune, el n-a făcut parte din niciun consiliu de administrație al vreunei bănci sau al vreunei societăți industriale, ca să-i vină banii de-a gata, fără muncă, așa cum fusese dintre intelectuali D. Gusti, mare beneficiar al regimului burghez, sau Mihai Ralea, care a beneficiat ca nimeni altul dintre intelectuali de venituri exorbitante atât sub regimul burghez cât și sub cel comunist. I. Petrovici și-a câștigat fiecare ban cu sudoarea frunții, cum se zice: în afară de salariul său de profesor, prin conferințele pe care le ținea la Radio sau sub auspiciile diferitelor asociații și societăți, prin publicarea lucrărilor sale filosofice și literare de la care încasa drepturi de autor. De aceea, ca să facă față exigențelor materiale ale situației sale sociale, el se vedea constrâns să accepte în fiecare an, în iulie și septembrie, președinția unei comisii de bacalaureat, care fiecare îi raporta câteva zeci de mii de lei (în valuta de atunci), dar în schimb îl imobiliza pe scaun timp de trei săptămâni câte 14 până la 16 ore pe zi.

Dacă în legătură cu personalitatea lui I. Petrovici, narez și episodul următor, e mai mult pentru hazul lui. În timpul ultimului său ministeriat, când eu colaborem cu el ca Administrator al Casei Școlilor, îmi dădu într-o zi un telefon, și-mi spuse să mă duc imediat la el la minister. I-am răspuns că sunt gripat și că nu pot părăsi casa. Subliniind însă că e vorba de o chestiune urgentă și gravă, m-am dus. El se afla în cabinetul său cu Aurel Pooa, secretarul general de la Culte, și cu O. Gerota, directorul învățământului secundar, oameni pe care el îi numise în posturile respective și pe care îi considera printre colaboratorii săi apropiați. Negru la față de supărare, el mă informă că

subsecretarul său de Stat, I.C. Petrescu, îl reclamase în scris mareșalului Antonescu, Conducătorul Statului, că săvârșește ca ministru ilegalități, că mareșalul Antonescu îl chemase și îi arătase reclamația scrisă a lui I.C. Petrescu, că ne chemase ca să se consulte cu noi, fiindcă el era hotărât să-i ceară audiență mareșalului și să-i pună chestiunea de încredere: ori el, ori I.C. Petrescu.

Litigiul era pe scurt următorul. C. Gerota, dorind să-și facă un prieten inspector-șef, îi supusese lui I. Petrovici un referat prin care propunea reînființarea inspectoratului școlar de la Pitești și recomanda numirea prietenului său în acest post. I. Petrovici aprobase. Dar reînființarea nu se putea face decât printr-o lege. În afară de aceasta, I. Petrovici ca ministru și I.C. Petrescu ca subsecretar de stat își delimitaseră, încă de la preluarea Ministerului, atribuțiile: I. Petrovici își păstrase învățământul superior și pe cel secundar, iar I.C. Petrescu avea învățământul primar, normal și profesional. Având în cadrele Ministerului propriile lui organe de control, I.C. Petrescu era și el interesat la reînființarea inspectoratului din Pitești. Dar C. Gerota făcuse greșeala de a nu-l consulta și nici măcar de a-l preveni. Ceea ce I.C. Petrescu considerase ca un act de desconsiderare.

Îl ascultasem pe I. Petrovici cu atenția încordată, fără a-l întrerupe. Luând apoi cuvântul, i-am spus:

— Ceea ce a făcut I.C. Petrescu – să vă reclame înscris – este inadmisibil. El putea veni la Dvs., înainte de a supune mareșalului chestiunea și sunt convins că, discutând-o împreună, ați fi tranșat-o foarte ușor. Dar marele vinovat în această chestiune este d. Gerota, care e aici de față. D-l Gerota este, cum știți și Dvs. foarte bine, un mare gafeur. Domnia sa nu este la prima gafă. Dacă ar fi avut mai mult tact, domnia sa ar fi discutat cu I.C. Petrescu problema reînființării inspectoratului de la Pitești înainte de a vă pune pe Dvs. să semnați și sunt convins că I.C. Petrescu și-ar fi dat asentimentul. Dar D. Gerota a preferat să-l pună în fața faptului împlinit. Și am continuat: E posibil ca Dvs. să puneți mareșalului alternativa: ori Dvs., ori I.C. Petrescu. Și se demisionează ostentativ din guvern pe o chestiune minoră, ridicolă, cum e aceea a unui inspectorat? Se demisionează pe o chestie mare politică, cum ar fi problema reformei școlare sau problema majorării salariilor membrilor corpului didactic. Dvs. aveți un prestigiu prea mare ca să demisionați pe chestiunea inspectoratului din Pitești.

I. Petrovici mi-a replicat însă foarte enervat:

— Te-am înțeles: dumneata ești de partea lui I.C. Petrescu. Și știu de ce: amândoi manevrați ca eu să părăsesc ministerul, ca I.C. Petrescu să fie avansat ministru în locul meu, iar dumneata să fii făcut subsecretar de stat în locul lui.

Remarcile sale, în loc să mă indigneze, m-au făcut să zâmbesc.

— Ce bine mă cunoașteți, domnule ministru, i-am răspuns ironic. Cred că vă mai amintiți cât de mult ați insistat ca să mă convingeți să vă fiu colaborator în minister! N-am avut niciodată veleități politice. Iar dacă ași manifesta asemenea veleități în cazul de față, cum mă suspectați Dvs., apoi vă rog să mă credeți că n-aș fi atât de naiv, încât să prefer calea complicată și puțin practică: de a mă asocia cu I.C. Petrescu, pentru a vă da jos pe Dvs., a fi promovat ministru I.C. Petrescu în locul Dvs., iar eu să fiu făcut subsecretar de stat în locul lui, când mai simplu este să mă solidarizez cu Dvs., să-l scoatem din guvern pe I.C. Petrescu și să fiu eu numit subsecretar în locul lui. Să discutăm însă lucrurile serios. Părerea mea este că dacă l-ați chema pe I.C. Petrescu și ați sta de vorbă cu el, lucrurile s-ar aranja fără doar și poate.

— Asta este exclus, exclamă el enervat. Să-l chem eu, după ce m-a acuzat atât de grav? Dacă îmi cere el audiență ca să discutăm, nu mă opun, îl primesc. Dar ca să-l chem eu, asta nu o voi face niciodată.

De la I. Petrovici m-am dus la I.C. Petrescu. Fiind prieten cu el, i-am vorbit deschis, fără menajamente. I-am amintit cum I. Petrovici nu ridicase împotriva lui niciun fel de obiecții când i se propusese să-l ia subsecretar de stat, cum apoi îi transformase conferința în catedră, deși la Facultatea de Filosofie și Litere din București erau deja două catedre de pedagogie, cum în minister I. Petrovici se purtase destul de elegant, neexercitând niciun fel de imixtiuni în sectorul lui. Și am încheiat, sfătuindu-l să meargă la Petrovici și să discute cu el chestiunea. Acceptând reproșurile mele prietenești, el mi-a declarat totuși că nu merge la ministru decât dacă este invitat de el. Chestiunea ajunsese astfel într-un punct mort: I. Petrovici refuza să-l cheme, I.C. Petrescu refuza să meargă nechemat. Atitudinea lor mi se părea infantilă.

Când, de la I.C. Petrescu, am intrat în sala directorului de cabinet al lui I. Petrovici, am găsit acolo pe mai mulți membri ai echipei mobile, politice, a ministerului, care aflaseră de incident și erau foarte amărâți de perspectiva sumbră că s-ar putea întâmpla să părăsească

ministerul. Toți s-au strâns în jurul meu, foarte curioși să știe în ce stadiu se află incidentul. După ce le-am arătat cum stăteau lucrurile și încăpățânarea unuia de a nu-l chema pe celălalt și a celuilalt de a nu se duce neinvitat, i-am spus directorului de cabinet:

— Du-te, domnule, la ministru și spune-i că I.C. Petrescu dorește să-l vadă, du-te apoi la I.C. Petrescu și spune-i că ministru îl roagă să meargă la el.

Cei de față s-au îndoit de eficacitatea soluției, căci prea avea aerul de farsă și temându-se mai ales că s-ar fi putut întâmpla ca I. Petrovici să-l întrebe pe I.C. Petrescu dacă i-a cerut audiență sau I.C. Petrescu să-l întrebe pe I. Petrovici dacă l-a chemat. Dar le-am risipit aprehensiunile, spunându-le:

— Mai grev decât e, ce ar putea să fie?

Peste câteva minute I.C. Petrescu intra la I. Petrovici. Peste o jumătate de oră, el ieșea bine dispus, vesel. Apa din pahar se liniștise, furtuna trecuse.

NAE IONESCU

Eram în anul al doilea la Facultatea de Filosofie și Litere din București când l-am cunoscut pe Nae Ionescu. Se întorsese de la studii din Germania, unde stătuse mai mulți ani – primul război mondial îl prinsese acolo – și prof. C. Rădulescu-Motru îl însărcinase să facă, în cadrul catedrei sale, un curs de logică. Fiind și director de studii la liceul militar de la Mănăstirea Dealu, unde își avea familia, el își împărțea activitatea între liceul militar și Facultate, făcând naveta între Târgoviște și București, venind vinerea dimineață și întorcându-se sâmbătă seara. Apăruse în fața studenților ca un om cu totul necunoscut, fiindcă trecuse aproape un deceniu de când își luase licența la aceeași Facultate din București, iar războiul rupse continuitatea dintre generația de studenți antebelică și cea postbelică, așa încât nimeni nu-l cunoștea nici măcar din auzite. În afară de aceasta, stând în Germania, el nu publicase în revistele românești studii care să-i facă notoriu numele, așa cum făceau alți tineri cu veleități uniersitare, pentru a-și deschide drumul în carieră. Cât stătuse în Germania, el nu dăduse niciun semn de viață. E drept însă că în acel timp fusese și primul război mondial și că timp de doi ani – din august 1916 până la sfârșitul anului 1918 – noi fiind în război cu Germania, comunicațiile de orice fel fuseseră întrerupte. El plecase totuși la studii în Germania în 1912 sau 1913.

Nae Ionescu avea o figură ovală și smeadă, o frunte lată, ochi negri, sprâncene negre și stufoase, păr negru închis, pieptănat peste cap, un nas pronunțat. Era de statură zveltă, mai mult înalt decât mijlociu, cu capul adus înainte și cu umerii puțin aplecați spre piept. Când mergea pe stradă, îmbrăcat în palton sau în pardesiu, ținea ambele mâini adânc înfipite în buzunare.

Parcă-l văd la lecția lui de deschidere. Îmbrăcat în redingotă și pantalon reiat, așa cum se obișnuia încă pe atunci în Germania, vorbea stând pe scaun, simplu și cu gesturi naturale, într-o sală mică a vechiului local al Universității. Ochii lui, mobili și ageri, participau activ, prin privirile lui scrutătoare, la formularea și exprimarea ideilor, subliniindu-le importanța, reliefând pe unele față de altele: parcă ochii ei înșiși vorbeau. În sală nu erau decât maximum 10 – 15 studenți. Erau puțini, nu numai fiindcă numele N. Ionescu – cum se numea el atunci – nu le spunea nimic, ci și fiindcă, el fixându-și orele de curs dimineața între 11 și 12 și mulți studenți fiind în acea vreme funcționari ca să se poată întreține la Universitate, nu puteau asista la cursurile lui. De altfel, la secția filosofică a Facultății, el era singurul care-și pusese orele înainte de prânz, toți ceilalți profesori făcându-și cursurile și ținându-și orele de seminar după amiază. El și-a inaugurat cursul cu prelegerea „Funcțiunea epistemologică a iubirii” și apoi într-o oră pe săptămână a continuat să facă lecții de logică, iar în altă oră să vorbească despre uniformitatea în natură. Vorbea despre lucruri pentru noi atunci cu totul noi, pomenind continuu câteva nume de filosofi germani contemporani – B. Bolzano, Fr. Brentano, Ed. Husserl, Carl Stumpf, H. Cohen, P. Natorp, W. Windelband, etc. – luând poziție alături de idealismul kantian și de fenomenologie. Pe mine personal mă impresionase sprijinirea afirmațiilor lui pe nume care nu-mi erau familiare, fiindcă, deși utilizam pentru lectură limba germană, nu ajunseseam să mă ocup cu filosofia germană din sec. XIX și de la începutul sec. XX. Mărturisesc că fără să înțeleg cum trebuie ideile expuse de Nae Ionescu din acești filosofi și fără să-mi dau seama de legătura pe care o făcea el între ceea ce voia să susțină și acele idei, el m-a stimulat să studiez teoriile și sistemele lor și să mă introduc prin ei în filosofia germană contemporană. Un lucru care mi-a prins enorm. Studiind temeinic pe Fr. Brentano și pe discipolii lui, fenomenologia, Școala de Marburg, Școala badică și pe ceilalți neokantieni din afara școlilor, mi-a venit apoi foarte ușor să-mi apropriu restul filosofiei

germane contemporane.

N-aș mai putea spune acum cât de vaste și de precise erau cunoștințele lui Nae Ionescu, ele păreau însă proaspete și pe mine mă impresionase îndeosebi situarea lui în contemporan. El nu făcea decât rareori incursiuni istorice, iar când le făcea, le făcea numai în măsura nevoii de a dovedi o idee nouă sau de a combate una eronată. Nae Ionescu nu era un erudit în ale filosofiei. El se baza prea mult pe inteligența lui, încât nu simțea nevoia de documentare istorică, de stăpânire metodică și meticuloasă a izvoarelor istorice.

Deși aducea ceva nou în prezentarea problemelor, totuși el n-a trezit interes la studenții din seria mea. Chiar de la a doua prelegere numărul auditorilor, și așa destul de mic, diminuează sensibil, pentru ca după alte câteva ore să nu-i mai frecventeze regulat cursul decât trei sau patru studenți, care, fiindu-mi prieteni, participau mai mult la insistențele mele. În afară de împrejurarea, menționată mai sus, că își ținea cursul dimineața și că logica ea însăși este o materie seacă și aridă, pe care studenții o studiază în silă, modul de a expune al lui Nae Ionescu nu era menit să-i atragă. Căci chiar după ce își schimbase orele de curs după masă și paralele cu cursul de logică mai făcea un alt curs asupra unor probleme mai atrăgătoare, numărul studenților nu crescuse cu mult. Fiind la începutul carierei lui universitare, el nu avea încă la curs fluența verbală necesară, vocabularul îi era restrâns, greutatea de a-și exprima ideile era vizibilă, prin expresiile de umplutură – „care va să zică”, „prin urmare”, „cu alte cuvinte”, „ei bine” – prin repetarea acelorași idei sub altă formă. Nimeni n-ar fi putut bănui atunci că prelegerile lui Nae Ionescu vor atrage auditori, că el va ajunge după câțiva ani un profesor la modă.

Cunoscut s-a făcut atunci Nae Ionescu printre studenții de la filosofie, nu prin cursurile lui, ci prin perplexitatea în care i-a pus la un examen. Profesorul Rădulescu-Motru plecase pentru mai multe luni într-o călătorie de studii în Germania și-l însărcinase pe Nae Ionescu să țină, în locul său, examenul de psihologie din iunie. Examenul a fost scris și Nae Ionescu le-a dat o temă pe care studenții au considerat-o o aberație, o absurditate: „Psihologia fără suflet”. (Psihologie fără suflet numise în a doua jumătate a secolului trecut Fr. A. Lange psihologia care renunță de a mai cerceta sufletul ca substanță spirituală, ca entitate metafizică, pentru a se limita la studierea fenomenelor și funcțiunilor sufletești). Mulți studenți s-au retras din examen, neștiind

ce să scrie, iar cei care au rămas, au scris ce le-a trecut prin minte, ce și-au închipuit ei că ar putea fi o psihologie fără suflet sau au combătut posibilitatea unei astfel de psihologii. Rezultatul a fost că din marele număr de candidați numai câțiva au luat examenul. Faptul a produs senzație – căci un număr atât de mare de candidați respinși punea într-o situație delicată pe titularul catedrei – și o indignare de nedescris printre studenți. Ei au început să se intereseze cine este „trăsnitul” de N. Ionescu care au putut să le dea un astfel de subiect și au reușit să afle o seamă de date biografice despre el.

Fiind tânăr, mai apropiat de vârsta mea decât alți profesori, am căutat să am relații mai strânse cu el decât acelea de la profesor la student, însoțindu-l adesea când pleca după curs de la Universitate și discutând cu el probleme tratate la curs sau altele, așa cum făceam și cu Mircea Florian, pe atunci suplinitorul lui P.P. Negulescu. Relațiile dintre noi deveniseră, când am terminat Facultatea, amicale.

El n-a funcționat ca director de studii la liceul militar de la Mănăstirea Dealu decât vreo doi ani, căci a părăsit acest post și s-a stabilit în Capitală. De acum încolo începe pentru el o viață aventuroasă, plină de bogate peripeții. Numit subadministrator al Casei Școlilor, el nu s-a putut menține multă vreme în acest post. Angajat de prof. D. Gusti ca redactor la „Arhiva pentru știința și reforma socială”, editată de Institutul Social Român, el a trebuit să plece în condiții neplăcute. Câțiva ani, el a dus-o, din punct de vedere material, foarte greu. Rămas într-un singur salariu, împovărat și cu doi copii, având o soție, cu care se căsătorise din dragoste de pe băncile Universității, lipsită de spirit gospodăresc, locuind la hotel și luând masa la restaurant, el nu putea face față nevoilor celor mai stringente, fiind constrâns să recurgă la împrumuturi, pe care nu le putea achita la scadență, și la diferite expediente nu totdeauna avuabile. Hărțuit de aceste griji zilnice, uneori exasperante, așa l-am lăsat în toamna anului 1922, când am plecat la studii în Germania.

În această vreme, Nae Ionescu devenise adept fervent al mișcării sindicaliste – printr-o întâmplare. Invitat de prof. D. Gusti să țină o prelegere despre sindicalism în cadrul ciclului „Doctrinile partidelor politice”, organizat de Institutul Social Român din toamna anului 1922 până în primăvara anului 1923, Nae Ionescu a trebuit să citească lucrarea lui Georges Sorel, *Réflexions sur la violence*, ca să-și pregătească prelegerea. Ideile lui Sorel l-au captivat în așa măsură,

încât prelegerea lui a fost de fapt o pledoarie pentru sindicalism. El afirma că „sindicalismul este o mișcare ce se sprijină pe utilizarea formelor vii și concrete ale vieții, care nu cere numai respectarea lor – ceea ce la urma urmelor ar putea fi un ideal contemplativ, estetic – dar crede că refacerea omenirii nu poate veni decât tocmai pe calea utilizării complete a acestor forme vii, de viață adevărată” (*Doctrinile partidelor politice*, 19 prelegeri publice organizate de Institutul Social Român, pag. 184) și exprimându-și convingerea „că această mișcare închide în ea cele mai caracteristice elemente ale facturii epocii noastre” (*id.*, pa. 185), „că avem aci de-a face cu un principiu care este cheagul vieții” (*id.*, pag. 184). În cercul lui de prieteni și cunoscuți, el nu obosea să facă apologia sindicalismului. Dar sindicalismul manifestărilor lui nu va constitui decât o primă etapă, de scurtă durată, în viața lui politică.

Peste trei ani când m-am întors în țară ca să mai fac rost de ceva bani pentru a-mi continua studiile, situația materială a lui Nae Ionescu se schimbase radical. În 1923, Nae Ionescu avusese inspirația să publice în „Ideea Europeană” un articol elogios despre un plan de reformă financiară întocmit de Aristide Blanck, conducătorul uneia din cele mai mari instituții bancare din acea vreme, al Băncii Marmorosch, Blanck et Comp. După citirea articolului Aristide Blanck a dorit să-l cunoască personal. Nu i-a fost greu lui Nae Ionescu să-și câștige simpatia bancherului. Căci în relațiile sociale el era lipsit de morgă, era sociabil, prietenos; el știa să se facă simpatic. Față de cei mai tineri ca el, se dispensa de apelativul convențional „Domnule”, numindu-i direct, după împrejurări, fie pe prenume, fie pe numele de familie, făcându-și astfel preopinienții să se simtă apropiați de el. În conversație, el era neobosit, abordând probleme variate, făcând glume și spirite, folosind paradoxe, recurgând, când la afirmații dogmatice, când la negații sceptice, contestând cu ostentație idei recunoscute ca adevăruri indiscutabile, prezentând ca valabile păreri arbitrare și subiective. El monopoliza discuția, fără a-și obosi interlocutorii. El era fără exagerare captivant.

Cucerit de inteligența și verva lui Nae Ionescu, Aristide Blanck a crezut că poate face din el un mare financiar. El l-a luat pe lângă sine la bancă și l-a pus să se inițieze în diversele ei servicii, retribuindu-l cu un salariu în comparație cu care salariul lui de asistent era o bagatelă. Pe baza unui simplu bon, fără viza lui Blanck sau a vreunui director al

Băncii, el putea ridica în contul salariului – nu numai pe luna curentă, ci și pe lunile următoare orice sumă doria: bonurile lui erau onorate ca niște cecuri. Prietenii și cunoscuții îl invidiau pentru norocul neașteptat și nevisat care dăduse peste el, iar prietenii cei mai apropiați sperau cu tărie că pe lângă el, se vor căpătui și ei. Spre marea lor dezamăgire însă, Nae Ionescu, care ajunsese cu Blanck în raporturi foarte cordiale, nu i-a prezentat pe niciunul din prietenii lui cei mai buni, iar cum Aristide Blanck era un om larg și cu multă înțelegere pentru intelectuali, îi deschise și un credit ca să-și cumpere o casă. Și Nae Ionescu, profitând din plin de largheța și culanța lui Aristide Blanck, nu cumpără o casă oarecare într-un cartier oarecare, ci o frumoasă vilă în Parcul Filipescu sau la Șosea, unde începuseră să-și construiască vile somptuoase după primul război mondial frunțașii burgheziei bancare, comerciale și industriale și înalți funcționari de stat. Inaugurarea intrării lui în posesiunea acelei vile a avut ceva măreț: numărul invitațiilor fusese atât de mare încât abia mai aveau loc, bunătățile cele mai fine și mai scumpe – printre care icrele negre și șampania – fuseseră servite la discreție de chelneri dintre cei mai stilați, în fracuri și cu mănuși albe. S-ar fi putut spune că Nae Ionescu ajunsese unul din magnații bancari ai țării.

Ucenicia aceasta în diferitele servicii ale Băncii a fost pentru Nae Ionescu foarte instructivă. Ea l-a adus să vadă cât de ușor se făceau averile în anii de după primul război mondial, cum, acum, la îmbogățirii de război, se adăugau cei ce speculau împrejurările postbelice și acumulau averi peste noapte, cum se creau fel de întreprinderi, cum apăreau, ca ciupercile după ploaie, societăți anonime pe acțiuni sau în nume colectiv, industriale, comerciale și bancare, cum foarte mulți oameni fuseseră contaminați de psihoza îmbogățirii rapide. În această ambianță, Nae Ionescu se gândi și el la o afacere, pentru care credea că are oarecare experiență. Surprins de primul război mondial ca student în Germania, el n-a fost trimis în vreun lagăr de internați ca cetățean aparținând unei țări inamice după ce România declarase, în 1916, război puterilor centrale, ci s-a bucurat de favoarea de a trece în Austria și a se stabili la Salzburg, unde se înființase un centru de studii catolice cu cercetători catolici aparținând și țărilor inamice și Nae Ionescu fu angajat ca salariat la editura acestui centru, unde a funcționat până la sfârșitul războiului. El îi propuse deci lui Aristide Blanck înființarea unui oficiu, care să aducă cărți străine

din Austria, Germania, Italia, Franța și Anglia și să le difuzeze la librăriile din țară, precum și să difuzeze cartea românească la librăriile din provincie. Găsind propunerea lui interesantă și utilă, Aristide Blanck o primi și înființă „Centrala Cărții” cu un capital de 1.500.000, numindu-l pe Nae Ionescu director, retribuit cu un salariu de 25.000 lei, care era cu mult superior salariului de profesor universitar de pe vremea aceea. De altfel, cu câțiva ani mai înainte, Aristide Blanck înființase o mare editură, „Cultura Națională”, pe care o înzestrase cu o tipografie proprie, adusă de la Viena, și utilată cu cele mai moderne mașini din această branșă. El adusesese totodată și muncitori austrieci care să inițieze pe muncitorii români în manipularea lor. Având în fruntea ei, pe sectoare, cărturarii de frunte, obținând colaborarea mai tuturor învățaților și scriitorilor noștri, fiind culantă cu ei, această mare întreprindere impresionase publicul prin valoarea științifică și literară cât și prin condițiile tehnice în care scotea cărțile. „Cultura Națională” era o editură în adevăr europeană.

Imediat după întemeierea „Centralei Cărții”, Nae Ionescu a întreprins un voiaj în Occident, unde a făcut aranjamente cu marile edituri, asigurând firmei pe care o servea cvasi-monopolul cărții străine la import. „Centrala Cărții” fusese pusă pe roate și funcționa din plin în anul când mă întorsesem eu din Germania, ca să mai fac rost de bani, fapt despre care am pomenit mai sus. În această vreme, Nae Ionescu își putea permite să-i spună lui Tudor Vianu, care își câștiga existența ca profesor la licee particulare din Capitală, și i se plânsese că o duce greu:

— Cum, te plângi că o duci greu, că nu ai bani? Banii zac pe stradă! Nu ai decât să te apleci și să-l ridici.

— Mă uit, dar nu văd niciun ban, observă Tudor Vianu.

— Dacă nu-i vezi, nu am ce-ți face, replică Nae Ionescu, desfăcând mâinile a neînțelegere.

Dornic de a ști cum evoluase ca profesor, de a-l vedea și de a sta de vorbă cu el, m-am dus la una din orele lui de curs. El își ținea acum prelegerile în altă sală, cu mult mai mare, care era plină până la ultimul loc, iar cursul era intitulat „Fenomenologia actului religios”. Între timp, în Germania, eu studiasem pe Husserl, făcusem lucrări de seminar asupra lui, cunoșteam mișcarea fenomenologică, geneza ei istorică și domeniile pe care le abordase și eram deci în oarecare măsură pregătit să apreciez cele expuse de el în prelegerea respectivă. Dar am avut o

amară deziluzie. Ideile nu erau suficient de clare și nu aveau suita necesară, dascălul revenea mereu asupra acelorași idei și se repeta, făcându-mi impresia că se chinuie să-și umple ora și că el însuși avea senzația că timpul trece prea încet pentru el. În schimb, el făcuse progrese în arta de a vorbi. Inflexiunile vocii lui deveniseră mai bogate și mai variate, mimica mai expresivă, fraza mai curgătoare. Uneori, când voia să combată o idee, el îndrepta privirea asupra unei părți a sălii, încrunta sprâncenele, imprima ochilor o imobilitate hipnotizantă, iar figura lui căpăta o înfățișare de Mefisto. Nu pot uita jena pe care a simțit-o față de mine, când ne-am revăzut după curs, recunoscând că nu fusese la înălțime, că vorbise cam alandala, că se compromisese în ochii mei. Leșind cu el împreună de la Facultate, m-a întrebat firește ce profesori am audiat, ce problemă mi-am ales pentru teza de doctorat, cu ce profesori îmi voi trece doctoratul și când anume, și ascultând răspunsul meu prin care îmi exprimam îndoiala că-mi voi mai putea da doctoratul, fiindcă mă înglodasem deja în datorii și nu mai cutezam să fac altele, Nae Ionescu, fixându-mă cu privirea lui pătrunzătoare, îmi spuse:

— Ce, te temi de datorii? Dimpotrivă, fă cât mai multe, fiindcă, după ce-ți vei lua doctoratul și te vei întoarce în țară, cei care te-au creditat îți vor da tot concursul ca să obții o situație cât mai bună, pentru ca să fii în stare să le achiți datoriile!

La despărțire, m-a invitat să trec peste două zile, la ora 8 dimineăta, la „Centrala Cărții”, fiindcă, între timp, adică a doua zi – mă lămuri – intenționa să intervină la șeful unei instituții ca să-mi acorde un ajutor de studii. El spera ca, a treia zi, să-mi dea rezultatul pozitiv al intervenției sale. M-a bucurat sincer bunăvoința lui de a mă servi fără a-l fi rugat. A treia zi când m-am dus la ora fixată, așa cum îmi spusese, să-mi dea răspunsul, el s-a scuzat că mă făcuse să viu degeaba, fiindcă împrejurări de forță majoră îl împiedicaseră să vadă pe personajul respectiv. Și asigurându-mă solemn că în cursul aceleiași zile îl va vedea neapărat, m-a rugat să trec din nou a doua zi pentru răspuns. A doua oară a invocat nu știu ce alt pretext, pentru a mă amâna iarăși, a treia oară la fel. Întâmplarea făcuse ca în timp ce Nae Ionescu mă amâna de la o zi la alta, Mircea Florian, fără să știe de acest lucru, se oferise și el să vorbească cu un personaj, pentru a interveni în același scop și chiar la aceeași instituție. Mircea Florian vorbise în adevăr, intervenția se făcuse și chiar a doua zi încasasem ajutorul. Dar nu-i

spusesem lui Nae Ionescu nimic despre intervenția lui Mircea Florian încununată de succes. Am continuat să trec pe la el, fiindcă acum eram curios să știu ce pretext va mai inventa, cât mă va mai purta pe drumuri. Îmi cumpărasem biletul de tren pentru Berlin și cu câteva ore înainte de plecarea trenului am trecut pe la el, cum îmi spusese, și din nou – a zecea oară! – s-a scuzat. M-a mâhnit comportarea lui, cu atât mai mult cu cât nu eu îl rugasem, ci el singur se oferise.

Faza aceasta de bună stare materială din viața lui Nae Ionescu n-a durat mult. Căci fire neastâmpărată, agitată, demonică, el nu s-a mulțumit că scăpase de sărăcie și mizerie. În același imobil cu „Centrala Cărții” își avea sediul și editura „Cultura Națională”. În comparație cu această editură, „Centrala Cărții” era un fleac. „Cultura Națională” începuse să-l obsedeze, să nu-l lase să doarmă: adică de ce altul și nu el să conducă o asemenea întreprindere editorială? Și într-o bună zi, Nae Ionescu îi șopti lui Aristide Blanck că editura e prost condusă, că are deficite de milioane și că, dacă nu ia măsuri, va ajunge în stare de faliment. Alarmat de spusele lui Nae Ionescu, Aristide Blanck s-a prezentat chiar a doua zi la „Cultura Națională” și i-a cerut directorului ei Marin Simionescu-Râmnicănu, cu care era prieten, să-i arate registrele. Verificarea contabilă n-a confirmat alegerile alarmante ale lui Nae Ionescu: nu erau deficite datorite proastei conduceri, ci un dezechilibru între plăți și încasări provocat de o criză de desfacere, ea însăși la rândul ei cauzată pe de o parte de prețul urcat al cărților, pe de altă parte de o producție prea mare față de nevoile de atunci ale țării, iar Aristide Blanck cunoștea aceste lucruri chiar de la Marin Simionescu-Râmnicănu. După aceea Aristide Blanck l-a întrebat în ce raporturi se află cu Nae Ionescu.

— Foarte bune, i-a răspuns el. Mi-e unul din cei mai buni prieteni.

— Dă-mi voie să-ți spun, i-a observat Aristide Blanck, că nu cunoști oamenii. Nae Ionescu este acela care mi-a spus că ai deficite enorme la editură și că, așa cum lucrezi, o duci la faliment.

Marin Simionescu-Râmnicănu a rămas stupefiat când a auzit acest lucru. Apoi, revenindu-și, i-a spus lui Aristide Blanck:

— Fiindcă ai început cu mine verificarea contabilă, fii bun și continu-o cu „Centrala Cărții”. La mine ai văzut ce este; n-ai avut nicio surpriză. La „Centrala Cărții” vei avea însă în adevăr surpriză.

A doua zi la ora 8 dimineața Aristide Blanck s-a prezentat la

„Centrala Cărții”. Nae Ionescu era acolo. Spunându-i că în ajun fusese la „Cultura Națională”, că văzuse registrele și că nu descoperise altceva în afară de ceea ce cunoștea, că acum, în continuare, dorește să cunoască și situația „Centralei Cărții”, i-a cerut și lui să-i arate registrele. Dar Nae Ionescu, care nu se aștepta la așa ceva, fără a se grăbi să-i arate registrele, i-a răspuns că la el situația e în perfectă ordine, că nu e cazul să se facă o verificare contabilă, că dacă dorește totuși s-o facă, înseamnă că-i pune la îndoială priceperea de a conduce, etc. Văzându-i ezitățile, Aristide Blanck n-a mai insistat și, despărțindu-se de el, i-a spus că va trimite un contabil al Băncii care să cerceteze gestiunea „Centralei Cărții”. Ceea ce a și făcut. Fără a-și pierde prea multă vreme, contabilul a ajuns la descoperiri senzaționale: Nae Ionescu ridicase din fondurile firmei, pentru nevoile lui personale, aproximativ 800.000 lei, adică jumătate din capitalul ei social. Cazul era extrem de grav, de resortul parchetului. Lipsit de curaj și de onestitate, Nae Ionescu a încercat să arunce răspunderea asupra lui C. Beldie, mâna lui dreaptă la „Centrala Cărții” și cel mai bun prieten al lui, care, când vorbea de Nae Ionescu, se însenina la față și i se părea că nu găsește cuvinte suficient de expresive cu care să-și exprime sentimentele despre excepționalele lui aptitudini intelectuale și credința fermă în steaua lui filosofică. Dar faptul acesta atât de grav n-a avut pentru Nae Ionescu consecințe penale, pe de o parte din cauza bunătății lui Aristide Blanck, care n-a vrut să nenorocască un intelectual, pe de altă parte fiindcă Banca însăși nu avea niciun interes să se facă scandal în jurul unei întreprinderi patronate de ea, ca lumea să spună că nu depune destulă vigilență față de întreprinderile pe care le finanțează. Aristide Blanck s-a mulțumit să-i ia o chitanță prin care Nae Ionescu recunoștea că drefraudase firma cu suma respectivă.

Scăpat vremelnice de grijile materiale, Nae Ionescu se vedea acum din nou încolțit de ele. El începuse să lupte iarăși cu sărăcia și mizeria. Îmi aduc aminte că întorcându-mă în acea vreme pentru scurt timp în țară și întâlnindu-l pe stradă, el mi-a făcut o impresie penibilă prin felul cum era îmbrăcat: hainele îi erau uzate și pantalonii necălcați, cămașa neschimbată de multe zile, cravata ponosită, iar pantofii roși și nelustruiți de multă vreme. El arăta ca un student sărac întârziat la studii. M-am întrebat atunci: ce o fi făcut cu banii de la „Centrala Cărții” dacă vestimentar arăta atât de prost? Cred însă că greutatea lui materiale se datorau în bună parte și soției lui care nu

știa să chivernisească banul și să conducă menajul. Poate că o soție mai gospodină s-ar fi descurcat mai lesne cu banii pe care-i aducea Nae Ionescu în casă și l-ar fi scutit de multe griji. În definitiv, salariul de asistent era egal cu acela de profesor secundar și, slavă Domnului, profesorii secundari puteau face față, decent, greutăților vieții. În orice caz, o soție mai gospodină nu l-ar fi lăsat să iasă din casă în starea vestimentară în care îl văzusem. Dar ea, fiică de ofițer se gândea mai mult la lux și la distracții decât la gospodărie și la soț. Când Nae Ionescu era director de studii la liceul militar de la Mănăstirea Dealu și își împărțea activitatea între liceu și Facultatea din București, ea organiza săptămânal ceaiuri dansante, la care invita pe profesorii și ofițerii liceului, creând astfel în familie o atmosferă cu totul străină preocupărilor soțului ei. De altfel menajul nici n-a durat până la capăt, soții separându-se cu domiciliul și ducându-și, în ultimii zece ani ai vieții lui Nae Ionescu, fiecare viața lui.

După o prăbușire atât de puțin onorabilă în viața comercială, altul în locul lui Nae Ionescu, cu inteligența și pregătirea lui, s-ar fi retras poate, resemnat, în lumea cărților, s-ar fi consacrat cu mai mult interes și cu mai multă ardoare filosofiei și catedrei. Și aceasta cu atât mai mult cu cât C. Rădulescu-Motru, convins că Nae Ionescu era înzestrat cu o minte excepțională și că va îmbogăți filosofia românească cu opere de seamă, îl hotărâse să-și dea docența și în calitate de președinte al comisiei de docență convinsese pe ceilalți membri ai comisiei să-l admită la examen – contrar legii care cerea o lucrare specială – cu unul din cursurile lui litografiate. Curând după acordarea titlului de docent – în 1926 – el fusese numit conferențiar. Ceea ce reprezenta o situație.

Dar Nae Ionescu nu pusese prea mult la inimă rușinea pe care o suferise la „Centrala Cărții” și nu înțelesese să se resemneze. Înfrânt în comerț, el și-a încercat norocul în gazetărie, începând să colaboreze săptămânal, cu o rubrică a lui, intitulată „Duminică”, la ziarul „Cuvântul” și semnându-și cronică cu prenumele *Nae*, pe care pe vremea aceea îl purtau mahalagiii și agenții electorali și pe care el, adoptându-l, l-a înnobilit. Director al ziarului „Cuvântul” era inginerul Titus Enacovici, căruia, imediat după primul război mondial, i se concesionaseră atelierele Grivița ale Căilor Ferate pentru repararea de locomotive și vagoane și cu care el, în cei câțiva ani cât avusese concesiunea, realizase o mare avere. Ca atitudine politică, ziarul

sprijinea partidele de opoziție: național, condus de Iuliu Maniu, care avea priză în masele populare din Ardeal, și țărănist, condus de Ion Mihalache, care se bucura de mare popularitate în Vechiul Regat și Basarabia. Tirajul ziarului nu era suficient, mai ales că nu avea nici publicitate – anunțuri și reclame – ca să-i acopere cheltuielile, așa încât inginerul Enacovici suporta din buzunarul lui propriu deficitele, în speranța desigur că atunci când cele două partide, care aveau între el un pact de colaborare, vor ajunge la guvern, îl vor răsplăti pe el personal cu o înaltă demnitate politică – un portofoliu ministerial – și îi vor rambursa sumele pierdute cu ziarul. Ca să mărească tirajul ziarului, ing. Enacovici angajase o echipă de gazetari tineri și talentați, printre care Pamfil Șeicaru și Cezar Petrescu, pe care Nae Ionescu îi găsisese la ziar, când își începuse colaborarea. Neavând exercițiul scrisului – cele câteva articole sporadice, publicate în „Noua Revistă Română” și „Idea Europeană”, sub pseudonimele Niculae Ivașcu, Nemo, Mihail Tonca, nu-l relevaseră ca publicist – cronicile lui duminicale erau la început șterse, lipsite de culoare personală, de stil propriu, pe pregnanță, dar apoi a deprins mânuirea fluentă a frazei, imprimându-le cu fiecare săptămână o pecetie originală și făcându-le tot mai atrăgătoare.

El s-a mulțumit o bucată de vreme cu această rubrică, dar cu fiecare zi prindea tot mai mult gust pentru gazetărie, lărgindu-și activitatea la ziar. Demonul din el însă nu-l lăsa să se mulțumească cu o situație de mâna a doua. Împrietenindu-se cu ing. Titus Enacovici și obținându-i deplina lui încredere, el începu să manevreze împotriva celorlalți redactori, semănând între ei pe de o parte și director pe de altă parte atâta discordie, încât Pamfil Șeicaru, Cezar Petrescu și alți redactori trebuiră să părăsească ziarul. Nae Ionescu devenea astfel mâna dreaptă a ing. Enacovici și unul din stâlpii ziarului. El își începea o nouă carieră, găsindu-și în aceasta adevărata lui vocație și urmând să joace un mare rol în politica țării. El a adoptat integral linia politică a ziarului, de democrație burgheză, fixată de ing. Enacovici, aruncând peste bord, cu aceeași ușurință cu care și le însușise, opiniile sindicaliste.

Nu se știe cum ar fi evoluat, cu timpul, relațiile dintre Nae Ionescu și Titus Enacovici. E probabil că, dată fiind firea lui Nae Ionescu de a domina, de a-și impune punctul lui de vedere, de a juca rol de primă violină, și voința tenace a lui Titus Enacovici de a conduce

efectiv ziarul, ei ar fi ajuns mai curând sau mai târziu la conflict. Dar întâmplare a făcut ca Titus Enacovici să moară de o moarte stupidă, de un abces la măsea – o ocazie neașteptată și cum nu se poate mai propice pentru Nae Ionescu de a deveni directorul ziarului. El s-a dovedit în această împrejurare mai abil decât s-ar fi așteptat cei care îl cunoșteau. Cu dispariția lui Titus Enacovici devenea vacant titlul de director, totodată însă dispăreau cu el și subvențiile pentru ziar. Și a fi directorul unui ziar care nu-și acoperea cheltuielile din tiraj sau nu-și are asigurate subvențiile necesare, înseamnă a fi goparul lui. Înainte de a muri, Titus Enacovici își făcuse testamentul, lăsând ca moștenitoare a averii lui, inclusiv ziarul „Cuvântul”, pe o doamnă din așa-zisa lume bună, prietena lui intimă. Nae Ionescu își asocia la direcție pe unul din redactori, Titus De vechi un ins fără cultură și fără talent, dar tânăr, frumușel, cochet, manierat, într-un cuvânt având acele calități care plac în general femeilor. Cei doi co-directori își împărțiră rolurile: Nae Ionescu devenea conducător efectiv al ziarului, Titus De vechi devenea prietenul intim al moștenitoarei, asigurând din partea ei subvenționarea mai departe a ziarului.

Subvențiile acordate nu acopereau însă cheltuielile, deficitele creșteau, datoria ziarului se îngroșa; salariile, atât ale co-directorilor cât și ale redactorilor, erau plătite cu greu și neregulat. Bunăstarea pe care Nae Ionescu o dorea cu ardoare, pentru care se zbătea cu frenezie, apărea, în aceste condiții, ca o problemă greu de rezolvat.

Prin ce împrejurări n-aș putea spune, el a ajuns să cunoască în această vreme pe o doamnă din lumea aristocratică, al cărei soț încetase din viață cu câțiva ani mai înainte, și care căzuse sub vraja verbului mistic al lui Nae Ionescu. Ea îl invita la moșia ei, ca s-o inițieze în ale filosofiei, și prinse apoi slăbiciune pentru el. Nae Ionescu nu ținu secret acest lucru, comportându-se față de prietenii și invitații doamnei ca amfitrion și datându-și articolele de ziar de la moșia ei. El ajunsese s-o domine în așa măsură, încât ea îi încredințase lui administrarea bunurilor ei, iar el începu să le administreze ca pe propria lui avere și în consecință să dispună de ele după interesele lui. Puțin a lipsit ca doamna să fie pusă de fiul ei sub curatelă și afacerea să devină un scandal public. Intervenția energetică și la timp a familiei precum și legăturile mai vechi ale doamnei cu un genial artist, au pus capăt acțiunilor incorecte ale lui Nae Ionescu.

La începutul anului 1928, ajunsesem să fiu secretar de redacție

al „Revistei de Filosofie” și secretar al Societății Române de Filosofie. Începusem să scot revista foarte regulat – ceea ce nu se mai întâmplase până atunci – și, în 1930, să public în Editura Societății Române de Filosofie, din care donam să fac o importantă editură filosofică, *Etica* lui Spinoza cu un cuprinzător studiu introductiv asupra filosofiei sale de I. Brucăr și primul volum din lucrarea mea *Filosofia contemporană a istoriei*. Ambele lucrări apăruseră în condiții tehnice îngrijite și în cea mai mare parte pe creditul, contra polițe personale, pe care mi-l deschisese I.E. Torouțiu, în a cărei tipografie se imprimaseră. Apariția regulată a revistei, editată de Societatea Română de Filosofie, și apariția celor două lucrări au făcut pe cititori să creadă că Societatea Română de Filosofie dispune de fonduri, căci cui i-ar fi putut trece prin minte că un tânăr care abia fusese numit asistent universitar și nu dispunea de nicio avere contractase datorii în valoare de sute de mii de lei pentru lucrări care în parte nu erau ale lui. De la un timp am început să fiu vizitat de persoane care, exprimându-și bucuria că revista apare regulat și că societatea editează opere filosofice – ceea ce, adăugau ele, înseamnă că Societatea Română de Filosofie e prosperă – îmi aduceau la cunoștință că sunt acționari ai Societății Române de Filosofie, că de opt ani nu-și încasaseră dividendele și întrebându-mă când începem să le plătim. Și oamenii îmi arătau acțiunile cu cupoanele în adevăr netăiate. Am rămas perplex. Mă gândeam cu îngrijorare că, pe lângă datoriile la I.E. Torouțiu, m-aș putea pomeni cu un sechestru pe sumele pe care societatea le avea de încasat de la librării și pe depozitul de cărți. În acest caz aș fi fost pus într-o situație gravă. Ce se întâmplase? Lui Nae Ionescu îi venise, în 1922, ideea năstrușnică să transforme Societatea Română de Filosofie în societate anonimă pe acțiuni, reușise să convingă pe prof. C. Rădulescu-Motru, președintele ei, de utilitatea acestui lucru și emisese un număr de 500 de acțiuni, fiecare în valoare nominală de 200 lei. Acțiunile erau semnate de Nae Ionescu în calitate de administrator-delegat și de bunul lui prieten din acea vreme C. Beldie în calitate de director. Ce s-a făcut cu suma astfel strânsă, n-am putut afla. Din fericire, n-am avut de suferit nicio neplăcere din partea acționarilor, fiindcă, oameni cum se cade și dându-și seama cam ce soartă a avut capitalul social al societății – întâmplarea de la „Centrala Cărți” nu fusese încă uitată – au renunțat să-și mai revendice drepturile.

Odată cu preluarea puterii, în 1929, de către partidul

național-țăranesc – căci între timp cele două partide: național și țărănesc fuzionaseră sub denumirea de partidul național-țăranesc – începe o nouă fază în viața lui Nae Ionescu, o fază de opulență și de mare influență politică. Drept recunoștință că ziarul „Cuvântul”, atât sub direcția lui Titus Enacovici cât și sub aceea a lui Nae Ionescu îl sprijinise în anii grei ai opoziției, partidul național-țăranesc, dispunând la guvern de proverbialele fonduri secrete, îi achită încă din primele luni majoritatea datoriilor, care se ridicau la mai multe milioane. El a obținut de asemenea de la Ministerul Agriculturii și Domeniilor, pe preț de nimic, o suprafață de teren de câteva zeci de pogoane la Băneasa, pe care apoi a parcelat-o și a vândut-o, realizând un câștig impresionant.

Dar bogat cu adevărat și o forță politică de primul rang a devenit Nae Ionescu din 1930 înainte, după întoarcerea lui Carol II în țară și urcarea lui pe tron. Nae Ionescu militase activ, prin „Cuvântul”, pentru anularea actului din 1926 prin care Carol II era înlăturat de la succesiunea la tron. Așa cum, după ce reușise să pună piciorul în redacția „Cuvântului”, renunțase la ideile sindicaliste, pentru a îmbrățișa atitudinea burghezo-capitalistă a ziarului, tot astfel, de data aceasta, el se va scutura de ideile democratice, pentru a se face purtătorul de cuvânt al celei mai retrograde doctrine politice, a monarhiei de drept divin, a despotismului monarhic, a expansiunii „rumânești”. El a început să-i stimuleze lui Carol II, cu o plăcere diabolică, înclinațiile lui spre o domnie după bunul plac, spre autocrație, spre despotism. După ordinele lui Carol II, ziarul „Cuvântul” figura, în bugetul Siguranței Generale a Statului, cu o subvenție anuală de 7.000.000 lei; alte milioane curgeau de la Prefectura Poliției Capitalei, unde prefect era omul lui Carol II, colonelul Gabriel Marinescu, și din capitolul fondurilor secrete ale Ministerului de Interne. El își cumpără acum o somptuoasă mașină, un elegant yacht pe Marea Neagră – căci nu putea locui la hotel și lua masa la restaurant laolaltă cu lumea cealaltă – în care își petrecea vacanțele weekend-urile și își construiește la Băneasa, pe una din parcelele pe care și-o rezervase, un palat ca pentru un multimilionar ce se respectă. El își confecționează de asemenea o garderobă, care prin numărul costumelor, prin calitatea și eleganța lor, putea rivaliza cu aceea a unui lord din naștere.

Puterea lui politică ajunsese în această vreme fără precedent în

analele țării. El îl cucerise în așa măsură pe Carol II prin verva lui neobosită, prin inteligența lui vie, prin ingeniozitatea lui de a justifica aparent o idee oricât de absurdă, prin cutezanța cu care desconsidera normele morale și principiile de drept, încât avea acces oricând la palat și cuvântul lui era totdeauna luat în seamă. Timp de aproape patru ani, de la 1930, când Carol II s-a întors din țară, până la sfârșitul anului 1933, când Carol II a însărcinat cu formarea unui nou guvern pe I.G. Duca, șeful partidului liberal, pentru prima oară împotriva avizului lui Nae Ionescu, nu s-a făcut nicio schimbare de guvern fără consultarea lui, mai mult: orice schimbare de guvern s-a făcut numai la sugestiile lui. El l-a sfătuit pe Carol II s-a instituie guverne personale și l-a îndemnat să întreprindă acea acțiune de fărâmițare a vechilor partide politice, pentru a le slăbi și a le putea domina, înveninând prin aceasta atmosfera politică.

În această vreme, când el exercita o nelimitată influență asupra despotului – mai exact spus 1931, în timpul guvernului Iorga-Argetoianu, formulă care fusese sugerată de el regelui – s-a petrecut următorul fapt, relatat de Mihail Sebastian în cartea lui *Cum am devenit huligan* (1935) și care pune în evidență lipsa de omenie a lui Nae Ionescu. Fusese arestat comunistul Imre Aladar și comuniștii se temeau că va fi lichidat în închisoare. O intervenție a lui Nae Ionescu, fie la rege, fie la Ministerul de Interne, era considerată ca singura salvatoare. Cineva, simpatizant sau comunist de ocazie, care era în raporturi bune cu Nae Ionescu, a apelat la el. „— Domnule profesor, îl omoară. Trebuie să-l scăpăm.

— Dar de ce să-l scăpăm?

— Cum de ce? îl omoară.

— Ei și? Vouă nu vă trebuie un mort?

...

— Lăsați-l acolo. Vouă vă trebuie un mort, fiindcă revoluția așa se face; iar lor le trebuie unul, pentru că și poliția așa se face”. (pag. 173) Și, bine înțeles, n-a intervenit.

În acțiunea lui dizolvantă pe lângă despot, Nae Ionescu nu lucra în virtutea unui crez, în numele unui ideal politic. El nu concepușe acea acțiune de fărâmițare a partidelor politice din credința că așa e bine pentru țară, ci din tendința de a-și exercita influența, din firea lui satanică de a dizolva și de a distruge. Căci el nu credea în nimic, nu era animat de nicio aspirație nobilă: el era un sceptic în ordinea teoretică,

un nihilist în ordinea practică. El nu credea decât în satanismul lui. Câtă vreme Carol II a acceptat sugestiile și sfaturile lui politice, câtă vreme n-a ieșit din cuvântul lui, el a făcut prin ziarul lui „Cuvântul” teoria anacronică a monarhiei de origine divină, a monarhiei cu puteri absolute. Din momentul însă în care Carol II a refuzat să adopte soluția preconizată de el și a numit în decembrie 1933 un guvern prezidat de I.G. Duca, Nae Ionescu a rupt-o cu regele, i-a devenit adversar implacabil. Din acel moment, el și-a dat mâna cu organizația politică cea mai ostilă a regelui, cu Garda de Fier, făcând acum teoria republicană a „căpitaniei” și „Căpitanului” – Căpitan se numea Corneliu Zelea Codreanu, șeful Gărzii de Fier – sprijinind această organizație politică în toate acțiunile ei, teroriste și asasine, și transformând ziarul „Cuvântul” într-un fel de oficios al Gărzii de Fier. Căpătând în cei câțiva ani cât a fost mentorul politic al lui Carol II sentimentul că este intangibil, el a crezut că își poate permite să braveze guvernul și autoritățile, justificând asasinarea lui I.G. Duca – împușcat în Gara Sinaia de membri ai Gărzii de Fier la sfârșitul lui decembrie 1933 – și trimițându-le asasinilor la închisoarea Aiud pijamale verzi și ajutoare bănești. El era atât de pornit în ura lui împotriva lui Carol II și atât de ambițios să joace din nou rolul de mentor politic – și aceasta nu putea spera să devină decât în cazul în care mișcarea dictatorială, totalitară, Garda de Fier ar fi pus mâna pe frânele țării – încât nu mai făcea deosebire între ce este permis și ce nu este, între interesele țării și resentimentele lui personale.

El a fost atunci arestat și ziarul „Cuvântul” suspendat temporar. În închisoare însă, unde n-a fost deținut decât câteva săptămâni, el s-a bucurat de un regim privilegiat, îngăduindu-i-se să i se aducă cărți, să citească și să scrie, să primească hrană din afară, să fie vizitat de prieteni și oameni politici.

După conflictul cu despotul, după ruptura cu Carol II, se înțelege că toate subvențiile acordate ziarului „Cuvântul” au fost oprite. Dar cum Nae Ionescu nu era omul care să-și facă scrupule, să-și pună probleme de conștiință, el intră în relații cu regimul național-socialist din Germania și ziarul lui luă curând după aceea o așa dezvoltare ca număr de pagini și ca pleiadă de redactori și colaboratori bine retribuiți – pe care tirajul restrâns al ziarului n-o putea întru nimic justifica – încât guvernul se văzu silit să edicteze o lege a presei care obliga ziarele și revistele să-și justifice încasările.

În aceeași vreme, el primi cadou de la prietenii lui național-țărăniști din Germania una dintre cele mai elegante și mai luxoase mașini, cum cred că nu mai era alta la fel în țară. Național-socialiștii îl numiră de asemenea reprezentantul în România al lui I.G. Farben-Industrie, cea mai mare întreprindere germană și una din cele mai mari de pe glob în materie de coloranți și de produse chimice, prin a cărei rețea comercială din străinătate se scurgeau, sub regimul hitlerist, fondurile de propagandă nazistă și de spionaj.

În toamna anului 1939, membri ai aceleiași Gărzi de Fier asasinau pe un al doilea prim-ministru, pe Armand Călinescu. Și de data aceasta Nae Ionescu, în loc să înfierceze crima, a justificat-o, făcând apologia asasinatului politic. El a fost din nou arestat și de data aceasta deținut mai multă vreme. Faptul că a fost iarăși arestat, că, fire agitată cum era, nu mai putea circula, că stătea închis între cei patru pereți ai unei camere, gândul sinistru că i s-ar putea întâmpla ceva și mai grav, i-au afectat sănătatea. Căci în ciuda bravadelor lui, Nae Ionescu nu avea stofă de erou, era un simplu aventurier.

În 1939, Nae Ionescu a fost înălțat la rangul de profesor, deși în cei 13 ani de când fusese numit conferențiar nu publicase niciun studiu de filosofie. El făcea din păcat virtute, mândrindu-se cu faptul că nu publică. Odată, întrebându-l de ce nu îndeplinește condiția cerută de lege de a publica o lucrare, spre a putea fi făcut profesor, el mi-a răspuns foarte enervat:

— Ce? Să fiu făcut profesor ca oricare altul, publicând lucrări? Nae Ionescu nu are nevoie de lucrări, ca să fie făcut profesor.

Și evenimentele i-au dat dreptate.

Altă dată, stând de vorbă cu mine și cu un prieten comun, cu care fusese ca student coleg de Facultate, din una în alta el a ajuns să vorbească și despre sine, afirmând că în cursurile lui de la Universitate a expus un întreg sistem de filosofie, absolut original. La observația prietenului că ar fi bine să-i redacteze și să-l publice, el a sărit în sus:

— Cum, Nae Ionescu să redacteze? Eu am dat ideile, redactarea e operă de scrib. Las scribilor această însărcinare.

Personal, cred și astăzi că Nae Ionescu nu era capabil să elaboreze studii mai întinse. Spirit neastâmpărat, agitându-se ca argintul viu, el nu se putea concentra multă vreme asupra aceleiași probleme și nu putea sta multă vreme pe scaun, ca să scrie. Inteligența lui prea sprintenă sărea repede de la o problemă la alta, întocmea un

plan pe care îl abandona cu aceeași ușurință cu care îl făcuse. Câtă pasiune politică și câtă ambiție de a domina trebuie să-i presupunem lui Nae Ionescu, dacă a avut răbdare să scrie atâtea articole politice, să se imobilizeze atâta vreme pe scaun. Acest timp el nu l-ar fi consacrat în ruptul capului unui studiu dezinteresat, unei lucrări pur filosofice. De altfel, însăși lectura lui Nae Ionescu era vicioasă. El nu era în stare să citească o carte, oricât de valoroasă ar fi fost, cu același interes de la început până la sfârșit. El mai mult răsfoia decât citea, oprindu-se doar asupra acelor capitole care i se păreau lui mai importante. Nu odată l-am văzut la Universitate după ora de curs, în anii lui de opulență, desfăcând câte un pachet de cărți proaspăt cumpărate, deschizând fiecare carte la cuprins, parcurgându-l fugitiv și după ce trăgea o înjurătură țigănească, în legătură cu originea maternă a autorului, spunea sentențios și cu oarecare dispreț:

— Am văzut ce vrea și ăsta!

Cred că nu greșesc când afirm că, îmbrățișând cariera universitară, Nae Ionescu n-a făcut acest lucru fiindcă a simțit vocație de dascăl, fiindcă această carieră îi oferea în regimul politic de atunci cele mai bune condiții pentru studiu, pentru speculație filosofică. El a îmbrățișat-o, fiindcă n-a avut, în acel moment, altceva mai bun; el n-a avut de ales. Ani de zile, de când a luat efectiv conducerea ziarului și cât a trăit, el și-a făcut cursul foarte neregulat, adesea fără legătură între prelegeri și de obicei improvizându-le. Aflând că profesorii erau nemulțumiți de absențele lui frecvente – prelegerile lui nu depășeau în această perioadă numărul de 15 – 20 pe an – el îmi spuse într-o zi plin de vanitate:

— Eu expun într-o prelegere cât alți profesori în zece. De ce să fac mai multe dacă nu e nevoie?

După conflictul cu Carol II, el a transformat catedra universitară într-o tribună politică, tratând probleme, ca „Logica colectivelor”, care se pretau și la interpretări politice, făcând mereu aluzie la evenimentele politice curente și atacând regimul de pe poziția totalitară a Gărzii de Fier. Studenții gardiști de la celelalte Facultăți și tineri intelectuali gardiști sau numai simpatizanți mergeau buluc la cursurile lui.

Paradoxal și sofistic, Nae Ionescu iubea cu pasiune acrobația intelectuală, jonglând dezinvolt cu ideile, sacrificând cu dragă inimă consecvența în gândire și ideea politică fructuoasă. Ceea ce-l interesa

pe el în primul rând era, nu să afirme o idee mai veridică sau mai fecundă, ci una cât mai „originală”, una care să frapeze, să-l singularizeze, pentru a-l face cât mai interesant și a atrage atenția asupra lui. Lipsit de convingeri, necrezând în nimic, el schimba de atitudine, repudia cu ușurință o idee pe care o susținuse cu tărie în ajun, dacă i se părea că așa îi șade mai bine. El era prea inteligent și totodată prea sceptic ca să credem că nu era conștient de aberația tezei lui imperialiste că România trebuie să stăpânească Albania și să-și extindă granițele până la Salonic sau de teza lui absolutistă că monarhia e de drept divin. Dar el le susținea tocmai pentru absurditatea lor și fiindcă nimeni altul n-ar fi cutezat să susțină așa ceva. Sfidând bunul simț, el își încheia astfel o conferință pe care o ținuse la Fundația Universitară Carol I, cu prilejul comemorării a 250 de ani de la moartea lui Spinoza: „Cine are picioarele proțâpate în câmpia Bărăganului, nu-l poate înțelege pe Spinoza, iar cine îl înțelege, nu e român”. Profesor de logică, el susținea într-o polemică cu H. Frollo, recurgând la subtilități sofistice, că cineva poate să fie „bun român”, fără să fie totuși român. Fiindcă nu avea nici timp, nici răbdare să studieze problemele pe care avea obligația să le trateze la curs, să le trateze la curs, să se documenteze asupra lor, el privea cu desconsiderare pe cei care se ocupau cu diferite sisteme filosofice și cu anumiți filosofi, declarând cu emfază că el nu face „despre” concepțiile și filosofice și „despre” filosofi – căci pe el nu-l interesase niciodată istoria filosofiei! – ci „de „filosofie, cursuri adică în care își expune propriile lui idei. El era totuși profesor și de *istoria* logicei.

Deoarece cursurile lui Nae Ionescu au fost unele din cele mai audiate la Facultatea de Filosofie și Litere din București, e interesant să vedem ce valoare aveau aceste cursuri de atrăgeau atâția auditori, chiar și din afară de Universitate. Mă simt cu atât mai mult ispitit să fac acest lucru cu cât atunci când am scris *Istoria filosofiei românești* (1939), nu i-am putut expune ideile filosofice, fiindcă nu publicase nimic, și cu cât, după moartea lui, câțiva dintre foștii lui elevi devotați, constituiți în „Comitetul pentru tipărirea operei lui Nae Ionescu”, i-au publicat din cursurile lui litografiate: *Istoria logicei* (1941), *Metafizica I* (1942), *Logica I* (1943) și *Metafizica II* (1944).

Dar înainte de a examina valoarea cursurilor tipărite, să luăm cunoștință de ideile lui, expuse într-un articol de două pagini și jumătate, intitulat „Filosofia românească”, publicat în „România Jună,

MDCCCLXXI-MCMXXI, Cartea semicentenarului” (1924) și semnat cu prenumele Niculaie, fiindcă atunci nu adoptase încă pe acela de Nae. Aci găsim *in nuce* câteva din ideile pe care le-a vânturat el timp de 20 de ani ca dascăl la Facultatea de Filosofie și Litere din București, dimpreună cu modul lui inconsecvent, contradictoriu, de a gândi. În acest articol, Nae Ionescu neagă existența unei filosofii românești „în forma ei cultă”, susținând că „în filosofia noastră lucrează pentru moment doctori și profesori”, cu un facies intelectual „a cărui cea mai de seamă caracteristică este *livrescul*, fiindcă doctorii și profesorii ar acorda o importanță excesivă gândului scris, pe care l-ar considera ca ultimă realitate, dincolo de care n-ar mai fi nimic. Relevând că „nicăieri mai mult ca la noi nu este în cinste mare filosofia științifică, adică filosofia ca un corp de doctrină, încheiat după toate normele care asigură științei certitudinea și aplicabilitatea” și făcând observația că „de aceea noi doar glosăm”, „pe ideile altora” (pag. 121), Nae Ionescu ajunge să nege însăși posibilitatea filosofiei în genere, bazându-se pe această teză pe ideea că „nu e activitate omenească mai legată de personalitate decât cea a filosofării”, idee pe care el o consideră ca „adevăr fundamental” și pe care o motivează astfel: „Orice idee nu trăiește cu adevărat, în forma ei pură, decât într-un singur om. Ceea ce îi dă viață este structura sufletească pe care ea se grefează. «Împrumuturile» în filosofie sunt o imposibilitate. Cine poate împrumuta, n-a fost niciodată filosof; și nici nu va fi vreodată” (*id.*, pag. 122). El definește filosofia cu totul personal, astfel încât ea încetează de a mai fi sau de a mai deveni o disciplină teoretică, fixându-i un obiect cu totul restrâns, contrar tendințelor ei dintotdeauna: „Filosofia, spune el, este rezultatul unei operații prin care ne deosebim de cei din jurul nostru. Este nevoia noastră de a ne defini pe noi, de a ne descoperi o unitate specifică și statornică în univers; de a ne afirma pe noi; peste tot și în toate; până într-atât, încât nu ne căpătăm liniștea adevărată, decât atunci când – și dacă! – izbutim să ne construim universul nostru, al *fiecăruia din noi*. Nu există un univers; există atâtea universuri – *câți oameni sunt*”. (*id.*, *ibid.*). După ce relativizează noțiunea de filosofie până la anihilarea ei, după ce afirmă ideea absurdă că „pentru un singur lucru sunt oamenii impenetrabili: pentru idee” (*id.*, pag. 123), după ce neagă „bucuria filosofiei” și recunoaște numai pe aceia a „filosofării” – ca și când a căra pietre dintr-un loc în altul, fără gândul de a construi, ar produce vreo bucurie! – după ce

susținuse că „filosofia românească nu va începe să se constituie decât în clipa în care va pătrunde ideea că o filosofie, valabilă pentru toți și totdeauna, nu e bună de nimic” (*id.*, pag. 123), Nae Ionescu își încheie articolașul, în contradicție cu cele susținute în cuprinsul lui, exprimându-și categoric credința că va veni și vremea filosofiei românești, condiționând însă, de data aceasta, apariția ei de repudierea filosofiei carteziene: „Vremea filosofiei românești, spune el, va veni, iar semnul ei este sigur: când unul dintre ai noștri – într-un fel sau în altul – va avea curajul să se uite drept în ochii lui Descartes – și să-i spuie pe nume. Fie chiar și țigănește! Dar pentru totdeauna”. (*id.*, *ibid.*). Cu lipsa lui de consecvență logică, care, cum vom vedea, constituie unul din viciile grave ale gândirii lui, Nae Ionescu nu s-a întrebat, înainte de a face o astfel de încheiere, ce rost are filosofia, dacă oamenii sunt impenetrabili pentru idei, cum e posibilă filosofia *românească*, dacă fiecare din noi nu-și poate construi decât universul lui, dacă există atâtea universuri câți oameni sunt. El se credea pe sine cel mai indicat să-i spună lui Descartes țigănește pe nume, pentru totdeauna, și în mai multe rânduri el a împărtășit elevilor lui că lucrează la un asemenea Descartes, ba la un moment dat, prin 1930, a și anunțat prin presă că lucrarea e gata și că va apărea în curând. Dar ea n-a apărut în timpul vieții lui, iar după moarte nu s-a găsit nimic în legătură cu Descartes printre manuscrisele lui. Se lăudase, cum făcea el adesea ori.

Și acum să trecem la examinarea cursurilor tipărite.

În „Cuvânt înainte” la *Logica*, editorii, după ce afirmă că în cursurile lui de logică de la Universitate a schițat „planul unui adevărat sistem de logică, la începutul redactării definitive a căruia moartea a surprins pe profesor”, îl prezintă în termenii următori: „Deși titulatura conferinței, și mai târziu a catedrei, lui Nae Ionescu a fost «Istoria Logicei și Metafizica», Nae Ionescu a fost în primul rând un logician. Cu excepția celor doi ani în care a ținut cursuri de istoria logicei, Nae Ionescu a făcut simultan, câte două cursuri, din care unul a fost succesiv de: metafizică, teoria cunoștinței, filosofia religiei și istoria metafizicii; iar celălalt a rămas constant de logică. Obiectul permanent al preocupărilor sale universitare a fost deci învățământul logicei și în această ipostază de logician, având însă și preocupări metafizice, îl surprinde și cursul de față”, (*Logical*, pag. III). În același „Cuvânt înainte” ei afirmă chiar că Nae Ionescu „a fost și va rămâne

înainte de toate, dacsăful de logică al vremii sale" (*id.*, pag. VI). Dacă logica a fost deci obiectul permanent al preocupărilor lui universitare, dacă propriii lui elevi au considerat că a fost în primul rând un logician, să începem și noi examenul nostru cu fructul acestor preocupări, cu partea apreciată ca cea mai solidă de către cei care l-au ascultat, a gândirii lui Nae Ionescu, cu cursul lui de logică tipărit.

După ce, în condiții mai mult sau mai puțin acceptabile, definește logica: „știința gândirii omenești formulate”, „știință empirică a gândirii formulate”, „știință strict formală”, „așa cum a spus-o Aristotel, așa cum a spus-o întreaga scolastică”, după ce determină raporturile dintre psihologie, teoria cunoștinței și logică, după ce printr-o descriere care vrea să fie fenomenologică, distinge între realitate, gândire și cuvânt, Nae Ionescu se ocupă cu conceptele, pe care el le mai numește „obiecte logice” și, destul de impropriu, „logisme”. El neagă că logica se ocupă cu problema genezei conceptului, cu problema procesului psihologic al formării conceptului. E o chestiune care se poate discuta. Dar iată cum o rezolvă el: „Dar el mă întreabă: de unde ai dumneata conceptul de cretă? E treaba mea. Nu e o chestiune de logică. Logica începe în momentul în care conceptul există. Cum se formează conceptul? Întreabă-l pe Dumnezeu. L-am scos din buzunar!” (pag. 156) „Nu te privește pe dumneata, cum nici pe mine, originea conceptului, în logică. De atunci începe logica, când am găsit conceptele în fața mea”. Pag. 151). El respinge procesul abstracției în dobândirea conceptelor, dar nu pe motiv că acest proces ar privi psihologia și nu logica, ci din principiu, ca ceva imposibil. Susținând că pentru ca un concept „să aibă tranziență”, să se aplice adică valabil la obiectele la care se referă, trebuie să cuprindă calitățile esențiale ale unui grup de obiecte reprezentate prin notele lui constitutive. Iată prin ce demonstrație faloasă crede el că respinge procesul abstracției în sine: „Esențial înseamnă propriu-zis ceea ce intră în constituția conceptului. Dar dacă esențialul este ceea ce intră în constituția conceptului, înseamnă că nu pot să constituie conceptul prin abstracție, pentru motivul că nu știu ce este esențial într-un obiect înainte de a ști ce este conceptul. Pentru că și ceea ce este esențial, trebuie să cunoaștem tot prin conceptul obiectului. Dar, dacă conceptul preexistă în operația de abstracție, înseamnă că el nu poate să fie rezultatul operațiunii de abstracție”. Pag. 61). După el, conceptul preexistă lucrurilor din lumea externă la

care se referă și determinându-l ca „instrument de reducere a diverselor obiecte din lumea din afară” (pag. 57), el susține mai departe: „Obiectul logic este o funcțiune, sau altfel, este legea, legea în virtutea căreia o categorie de obiecte există drept categorie de obiecte, sau legea în virtutea căreia un obiect este parte integrantă a unei categorii de obiecte. Acesta este obiectul logic, sau logismul, sau conceptul, sau noțiunea: lege. Nu ceva având calități intrinseci propriu-zise, ci dimpotrivă ceva îndeplinind o funcțiune de orientare, delimitativă, față de obiectele existente realiter în afară de noi” (pag. 58; vă. și pag. 197). Identificarea conceptului cu legea este atât de aberantă, încât nici nu merită să fie combătută. În contradicție cu această determinare, el afirmă de mai multe ori că conceptul este o „realitate logică”, după cum va afirma de asemeni că și judecata și rațioamentul sunt „realități logice” – termenul de „realitate”, folosit pentru logic, fiind menit să provoace nedumeriri și confuzii în mințile studenților. Nae Ionescu neagă existența noțiunilor individuale, deși, cum au arătat o seamă de filosofi contemporani, printre care și istoricul și gânditorul nostru A.D. Xenopol, mai multe științe, ca istoria de exemplu, au ca obiect fapte individuale, unice, care-și găsesc expresia teoretică în noțiuni individuale. El spune: „Un concept este decio încadrare a lucrului, a concretului, pentru că întotdeauna un concept este mai larg decât un lucru. Și e natural să fie așa, pentru că dumneavoastră știți că nu poate să existe concept al unui singur lucru” (*Metafizica I*, pag. 53). Aceasta n-ar fi un lucru grav, fiindcă nu numai el nu recunoaște astfel de noțiuni. Grav este faptul că el ignoră contribuțiile importante în legătură cu noțiunile individuale ale școlii badice – în frunte cu W. Windelband și H. Rickert – una din cele mai importante școli filosofice germane din timpul când el își făcea studiile în Germania. Foarte gravă însă pentru el ca logician este afirmația următoare: „Conceptul unui singur lucru este obiectul concret însuși” (*id., ibid.*). Această afirmație este o aberație. Într-un capitol confuz și incoerent, intitulat „Logica extensivă și calitativă”, în care neagă opoziția, inventată de el însuși, Platon – reprezentant al logicei extensive – Aristotel – reprezentant al logicei calitative, în care combate încercările de a se crea „o logică pur extensivă”, adică logica, el afirmă acum, după ce negase conceptului orice calități pozitive (*Logica*, pag. 65), că „există fără îndoială note în concept”, dar contestă că ar putea fi descrise și enumerate: „Conceptul care

reprezintă esența lucrurilor, a unui lucru, conceptul ăsta are diferite calități, note. Perfect. Numai să-mi descrii dumneata acest concept, adică să-mi spui toate notele pe care le are, toate calitățile pe care le are. Să-mi faci enumerarea calităților unui concept, exhaustiv, adică fără rest. Completarea exhaustivă a notelor unui concept este o imposibilitate, și teoretic, și ractic. Teoretic, pentru că n-ai criteriul de deducere a calităților, a notelor. Practic, pentru că niciodată în practică nu poți să știi dacă mai lipsește o notă. Dacă este una mai mult, știi. Dacă lipsește, n-ai să știi niciodată” (pag. 73). El adaugă în continuare că „ele sunt irelevante pentru teoria generală a conceptului” (pag. 75). În capitolul următor, intitulat „Trei feluri de noțiuni”, el distinge, fără să spună din ce punct de vedere, „substanțe”, „relații” și „funcțiuni”. Din punctul de vedere al conținutului, el împarte noțiunile cu totul personal – și fără a pomeni nimic de împărțirea clasică – în hiletice, schematice și formale, hiletice fiind acele concepte care se raportează la un singur obiect, schematice acelea care se raportează la mai multe obiecte – când obiectele sunt privite sub „anumite unghiuri, sub punctul de vedere al unor anumite calități ale lor, așa că, conceptul dă, propriu-zis, *schema* obiectelor” (pag. 95) – iar formale acele concepte ale căror note sunt principii (!). Iar din punctul de vedere al sferei, iarăși fără a pomeni de împărțirea clasică, el împarte conceptele în: singulare, plurale și totale. Când vorbește despre raporturile dintre noțiuni, el nu cunoaște decât noțiuni coordonate, corelate, subordonate și încrucișate. El determină astfel conceptul: „Ce este un concept? E ceva care nu există? Nu. Este ceva care închide o posibilitate. Conceptul este ceva care are putința să subsumeze la un loc anumite realități obiective. El nu exprima o realitate, ci face altceva: închide o realitate. Pentru ca eu să cunosc, să mă descurc în totalitatea imaginilor pe care le primesc din lumea din afară, am la îndemână acest cadru care se cheamă conceptul. Conceptul închide posibilitatea de a subsuma obiectele dintr-o anumită categorie” (pp. 122 – 123). Atât despre concepte, deși după el conceptul este piatra unghiulară a logicii.

Aduce cumva Nae Ionescu contribuții mai interesante în problema judecății? Bazându-se îndeosebi pe propozițiile impersonale, ca ninge, plouă, tună, fulgeră, care sunt excepții, el respinge teoria, admisă în genere în logică, că judecata se compune din subiect, predicat și copulă și pe care el o numește „teoria combinării sau

complicării”, fiindcă ar explica judecata printr-o combinare mecanică de concepte. (El are în vedere pe Raymunds Lullus și în parte pe Leibniz, care însă în această privință n-au exercitat nicio influență și nu pot fi considerați ca reprezentanți ai logicei clasice). El crede că poate ridiculiza teoria în termenii următori: „dacă ar fi așa, că s-ar putea face judecata din concepte, ar fi simplu. Pui toate conceptele într-o pălărie, le amesteci bine și s-a făcut adevărul. Știți dumneavoastră, «ars magna combinatoria», scoți adevărul de sub mână” (pag. 129). După ce a afirmat că judecățile fără subiect ar fi prototipul judecăților, el afirmă mai departe că ar exista judecăți și fără subiect și fără predicat. Iată ce spune el însuși: „Înlăturăm teoria că toate judecățile se reduc la subiect și predicat și că cele fără subiect sunt excepții, ci, dimpotrivă, răsturnând situația, cum le înfățișez eu în esența lor, așa că pot fi fără subiect și predicat” (pag. 127; fraza incorectă se află în text). Dar el nu dă niciun exemplu de judecată fără subiect și fără predicat. Respingând pretinsa teorie a combinării mecanice a conceptelor, ar fi de așteptat ca el să recunoască rolul gândirii în enunțarea judecăților. Dar el neagă categoric acest rol. „Ce este judecata?” se întreabă el. Și răspunde: „Am mai multe concepte care îmi dau judecata; gândirea mea, ingenium, cum spune Descartes, leagă conceptele. Noi ajungem să stabilim că ingenium nu leagă nimic. Că noi, adică, înregistrăm ceea ce se întâmplă în afară de noi, exact în același fel cum înregistrăm cu ajutorul conceptelor. Judecata nu se deosebește în sensul dinamic de concept, nu se datorează unei activități proprii a noastre, creatoare... Există o realitate obiectivă, care este hotărâtoare pentru judecățile pe care le emitem. *Noi nu le facem, ci le emitem*. Le-am înregistrat, deci nu le facem. Deosebirea este enormă”. În contradicție cu această părere, el afirmă că există o „deosebire de esență, nu de grad, de calitate, nu cantitate, între concept și judecată” (pag. 124), că „deosebirea fundamentală între concept și judecată nu este în conținutul obiectiv, pe care îl raportă unul sau celălalt (sic), ci în nota existențială pe care o închide judecata, care lipsește la concept” (pag. 123). Această deosebire nu este justă, fiindcă nu orice judecată închide, ca să nu exprimăm ca el, o notă existențială: există judecăți care se raportă la ficțiuni, la fantome și la atâtea alte fenomene care nu au o existență reală. Dar dorind să fie original, el a evitat să releve că specificul judecății stă în funcția ei de asertare, adică de afirmare și negare, care o face susceptibilă de a fi adevărată sau falsă și care o deosebește în

adevăr esențial de concept. El încheie capitolul în care a căutat să facă deosebirea între concept și judecată și în care se găsesc atâtea afirmații eronate și nejustificate, cu următoarele fraze emfatice: „Dacă eu am dreptate și nu Descartes – ceea ce constatăm acum la 1935 – atunci eu, și nu numai eu o spun, ci se găsesc și alții de pe la noi, atunci noi ne aflăm la o răscruce spirituală a omenirii. Iarăși trecem la o atitudine contemplativă. Nu-i atitudinea dinamică, creatoare a Apusului, care ne-a adus, prin raționalism la protestantism și democrație. Asta e consecința istorico-culturală apozitiei pe care o desfășor înaintea dumneavoastră. De aceea nu trebuie să treceți ușor peste ea. Se va vedea dacă eu am dreptate sau nu. Pe această chestiune a definiției judecății se joacă soarta războiului [e vorba de războiul spiritual, n. mea] între Apus și Răsărit. Eu cred că războiul e câștigat în sensul nostru. Rămâne s-o vedeți și dumneavoastră, sau să o credeți, cel puțin” (pp. 125 – 126). Vorbind despre felurile judecăților, el distinge judecăți analitice și judecăți sintactice, judecăți de predicatie și judecăți de relație. Judecata, spune el, „este ceva care se raportează la altceva în afară de mine. Această judecată are un obiect, este ceva obiectiv cunoscut și analizat. În aceste condiții putem cunoaște și mânuiești acest ceva obiectiv. Pentru ca ceva din afară să fie posibil de a fi cunoscut, trebuie să se încadreze unei alte realități, pe care o numim realitate logică și căreia i-am stabilit identitatea, când am vorbit de concept. Când fac o indicație, indicând ceva, de ex. masă, ceas, lampă, eu mă slujesc de această realitate logică, pe care am numit-o concept. Mă slujesc de concept ca de un mijlocitor, de un instrument cu ajutorul căruia identitatea obiectelor din afară de mine e posibilă” (pp. 127 – 128). El tratează apoi judecățile analitice și pe cele sintetice în câteva fraze, afirmând că „judecata care nu depășește obiectul este *analitică*”, iar „judecata care depășește obiectul este *sintetică*” (pag. 129) și punând întrebarea: „Cum, atunci, o judecată analitică poate deveni sintetică și viceversa, cum era la Kant?”, întrebare care dovedește el nu cunoștea deosebirea principială pe care o făcea Kant între judecățile analitice și cele sintetice, el afirmă peremptoriu că „caracterul de analitic sau sintetic nu depinde de conștiința noastră, căci acest caracter este obiect de sine stătător”, pentru a conchide, fără a încerca măcar să demonstreze, că „toate judecățile sintetice sunt fără subiect” (pag. 129). El distinge în continuare – după Chr. Sigwart, pe care nu-l menționează – judecăți de predicatie și judecăți de relație, adăugând

însă, ca un aport personal la aceste două clase de judecăți, cele dintâi, care ar avea un caracter substanțialist, ar fi dominante în toată filosofia greacă și medievală, iar cele din urmă ar fi dominante de la renaștere încoace; dar că în vremea noastră, în care s-ar observa o renaștere a metafizicei, relațiile ele însele, care sunt „ceva existând obiectiv, existând în sine” (pag. 135), sunt substanțializate de către logicieni. Crezând că a făcut o descoperire epocală în logică prin afirmația că predicția are un caracter substanțialist, el face următoarea paranteză, una din numeroasele paranteze cu care își epata auditorii: „Îmi aduc aminte de vremea când eram ca dumneavoastră și îmi dădeam teza de doctorat. Am scris eu în teza aia că predicția este o formă de judecată care presupune anume, un punct de vedere substanțialist. Și am trecut mai departe. Și profesorii pe care i-am avut acolo – care nu iubeau; niciodată nu m-au iubit profesorii pe mine, probabil că nici eu nu-l iubeam pe ei – au făcut un raport scandalos, că tot ceea ce afirm eu sunt lucruri interesante, dar nu le dovedesc” (pag. 129). Și, iarăși, cu emfază adaugă: „Dacă i-aș fi poftit astăzi, sau la cursul de ieri, sau de săptămâna trecută, ar fi avut dovada, cred eu”. Dacă i-ar fi poftit, ei ar fi fost cu siguranță și mai scandalizați, fiindcă Nae Ionescu nu aducea nici de astă dată o dovadă în sprijinul afirmațiilor lui. Într-un capitol scurt – probabil că editorul cursului litografiat sau editorii cursului tipărit au eliminate multe din parantezele care nu aveau nimic de-a face cu problema – el vorbește despre calitatea, cantitatea, modalitatea și relația judecăților. În legătură cu împărțirea judecăților după calitate, el susține – tot după Chr. Sigwart, pe care iarăși nu-l citează și nu atât de clar ca logicianul german – că judecățile negative nu sunt la fel de originare ca cele pozitive, ci că sunt judecăți derivate, că ele presupun existența judecăților pozitive sau încercarea de a enunța astfel de judecăți, pe care le dezminț. În legătură cu împărțirea judecăților după modalitate, el susține că judecățile asertorice nu trebuie considerate ca făcând parte din această categorie, fiindcă judecățile problematice și judecățile apodictice ar avea „ca obiectiv o stare a mea, pe câtă vreme... judecata aserotică are ca obiectiv o întâmplare din lumea din afară” (pag. 142). Apoi el tratează în câteva fraze judecățile din punctual de vedere al relației. Despre felurile judecăților din punctual de vedere al cantității, el nu spune nimic; a uitat să vorbească despre ele. Și cu aceasta el încheie capitolul despre judecată. Nimic despre distribuirea

termenilor în judecată, despre raporturile dintre judecăți, despre opoziția dintre judecăți, despre conversiunea lor.

În cinci capitole care urmează, Nae Ionescu se ocupă, ca să zicem așa, cu teoria generală a raționamentului, iar în alte trei cu raționamentul deductive, cu raționamentul inductive și cu cel prin analogie. Câte afirmații surprinzătoare, nefondate, false, nu face el în aceste capitole, de câte contradicții nu se face el vinovat și câte lucruri esențiale în legătură cu raționamentul nu omite el” „Raționamentul, spune el, nu este legare de judecăți” (pp. 148, 153), ci „este instrumental cu ajutorul căruia eu explic o afirmație care nu este evidentă prin ea însăși” (pag. 149). „Când spun unui om de pe stradă «că două unghiuri opuse la vârf sunt egale», nu i-am transmis, propriu-zis, o afirmație, decât dacă a înțeles ce i-am spus. Ca să înțeleagă, trebuie să-l explic, și explicarea este ceea ce se cheamă raționament. Cum se face raționamentul ăsta, propriu-zis?... Afirmația neînțeleasă devine înțeleasă, dacă izbutesc s-o reduc la o altă afirmație, mai simplă... E greșit să se creadă că raționamentul este altceva” (pag. 151). După el „raționamentul nu dovedește nimic”, căci „nu există posibilitate de transmitere a unei afirmații”, „nu se transmite nimic de la om la om”; „Când am făcut o afirmație, n-am băgat în capul cuiva ceva, decât în măsura în care el singur era capabil să vadă. Ceea ce se transmite este posibilitatea de a face și celălalt aceeași operație” (pag. 152). Afirmațiile sunt după el tot atât de intransmisibile ca și senzațiile. „Noi față de semeni putem să facem un singur lucru: să-l punem în poziția să vadă ce am văzut noi. Nu se poate spune că ți-am dovedit că două unghiuri opuse la vârf sunt egale, ci ți-am dovedit că eu am, de fapt, dreptate, când spun asta. Nu mi-ai dovedit dumneata asta, ci eu văd urmând calea dumitale. Vas a zică totul se reduce la vedere (nu în sensul vederii cu ochii, ci o percepere directă). Nu există contact mijlocit. O afirmație pe care o cred, nu-l o afirmație pentru mine. O afirmație o cred când am trăit-o. Dacă n-o trăiesc, nu există. Altfel ea este un bagaj oarecare, în care habar n-am ce este. Cunoștința trebuie trăită” (pag. 153).

Drept exemplu de raționament, Nae Ionescu recurge la demonstrația teoremei care enunță că două unghiuri opuse la vârf sunt egale. Ceea ce știu, înainte de a începe demonstrația, e că suma unghiurilor care se formează în jurul unui punct, deasupra unei drepte, este egală cu 1800.

„Tot ceea ce este în jurul punctului O, deasupra dreptei A, face 1800. Și văd că acest 1800 este compus din $a + e = 1800$. Iarăși văd că tot ceea ce se formează în jurul punctului O, deasupra dreptei B, este compus din $b + c$. De asemenea am $b + e = 1800$. Vas a zică ceva știu. Și ceva văd. Ce constat aici? Matematiceste se spune: Dacă scădem din rezultatul acesta cantitatea e, atunci avem $a = 1800 - e$, $b = 1800 - e$; cum însă e apare în amândouă aceste gealități, înseamnă că $a = b$ ”. Apoi Nae Ionescu trece la analiza operației pe care a făcut-o. „Am avut două unghiuri, a și b, față în față. N-am știut care-l valoarea lui a față de b. Nici măcar valoarea lui a și b. Dar știu altceva: că a împreună cu e are o valoare pe care o cunosc. Iarăși știu că b împreună cu e are o valoare, pe care iarăși o cunosc. Mă uit la $a + b$ și la $b + e$ și constat o aceeași valoare. Mi-a fost ușor să înțeleg. De îndată ce aceiași diferență există între amândouă, până la 1800, înseamnă că ele sunt egale. Cum am făcut eu pe celălalt să vadă că eu am dreptate, când am afirmat că $a = b$?” (pag. 155). La această întrebare, el dă răspunsul surprinzător: „Că eu am avut dreptate, asta demonstrez. Nu demonstrez că $a = b$. Pentru că egalitatea lui a cu b nu o demonstrez eu, ci o arăt celuiilalt, să o vadă”. (pp. 155 – 156). El atribuie lui Aristotel propriile lui idei, când afirmă: „Raționamentul este, deci, încă odată, și după gândirea lui Aristotel, un process de adaptare la realități, în așa fel încât să putem lua contact cu realitatea” (pag. 172). După ce a negat posibilitatea cunoștinței în afara contactului direct cu conținutul ei obiectiv, el afirmă, în același paragraph, că „acest contact se face nemijlocit în cazul judecăților, se face mijlocit în cazul raționamentelor”. După ce a negat, cum am văzut mai sus, că raționamentul este legare de judecăți, el afirmă, în altă parte, că, privit ca „mechanism de gândire, rațioamentul transmite mijlocit, adică prin înlănțuire de cugetări, un adevăr nemijlocit, adică o intuiție” (pag. 172). El afirmă în continuare că ceea ce e pozitiv și important în raționament e intuiția, nu înlănțuirea, e ceea ce văd, nu ceea ce deduc. El face chiar afirmația paradoxală, de natura unei *contradiction in adjecto*, că „poate să existe raționament fără nimic din mechanism”, dar că „nu poate să existe niciodată raționament fără nimic din intuiție” (pag. 178). Dar ce lucruri false și inconsistente susține Nae Ionescu în legătură cu raționamentul deductive! Ce

jonglerie verbală face el asupra lui *deci*, care exprimă consecința logică, ce enormități, ce aberații susține el, pentru a nega raționamentul deductive orice valoare cognitivă! Ca să nu se creadă că exagerez, reproduce numai două citate, a căror lungime rog pe cititori s-o scuze. Ele ilustrează cum nu se poate mai evident modul vicios de argumentare a lui Nae Ionescu și confuzia de neiertat cu care trata el unele probleme. „Mă dai afară, *deci* plec. Se poate spune? Sigur. Ce înseamnă aci *deci*? E consecința unui raționament, a unei legături de idei? E un fapt. Dar numai un fapt? Dacă vă gândiți bine, nu. Pentru că în acest «*deci* plec» se constată mai mult decât faptul că eu plec. Plecarea mea nu este un fapt pur și simplu, pentru că ași zice pur și simplu «plec». Eu spun: «*deci* plec». Plecarea mea este urmarea a altceva: pentru că mă dai afară. Dar «mă dai afară» este un fapt, «plec» este iarăși un fapt. «*Deci* plec» pentru că mă dai afară, este legarea a doua *fapte*, nu legarea a doua idei, sau consecința unei afirmațiuni față de altă afirmațiune, ci pur și simplu: un fapt consecință a altui fapt. Eu împing ceasornicul ăsta. Este un fapt. Când ajunge la capătul de dincolo, cade. *Deci* cade. E raționament? Nu. Fapt. Prin urmare acest *deci*, care intervine așa de des în vorbirea noastră, când vrem să spunem ceva, nu se leagă în chip necesar de un mecanism operativ, de un raționament, ci poate să lege și fapte directe. Faptele acestea ce se leagă – nu cumva ele înșile formează un raționament? Sigur că nu. Faptele se pot lega fără să formeze un raționament. Raționamentele nu sunt făcute din fapte. Raționamentele sunt făcute din afirmații asupra faptelor. *Deci* există posibilitate pentru *deci* să lege două fapte...” (pag. 183). Alt exemplu: „Când spun că acest obiect este un ceasornic, *deci* el indică ora, este fals spus. Este o prostie pur și simplu să spui: acest obiect este un ceasornic, *deci* el indică ora. Căci asta înseamnă că este ceasornic: vă indică ora. *Deci* nu reprezintă o consecință, ci însuși faptul că e ceasornic” (pag. 189). După Nae Ionescu „nu există nicio deosebire între așa-zisa cunoaștere directă și cea indirectă”: cunosc un obiect pe care-l privesc direct, în momentul în care îl subsumez unui concept, adică îl clasific; cunosc un obiect cu ajutorul raționamentului deductive tot cu ajutorul unei clasificări. „În cazul întâi mă uit la obiect și-l clasific sub «masă»; în cazul al doilea mă uit la obiect și-l clasific sub «corp». Tot o clasificare și într-un caz și în altul. Numai că într-un caz clasificarea este explicită, iar în celălalt implicită” (pag. 193). Și Nae Ionescu declară categoric că „nu există cunoaștere mijlocită” (pag.

194), că „orice afirmație este fundată în ea însăși”, „își găsește justificarea în ea însăși” (pag. 192), „că raționamentul nu-l o formă logică autonomă” (pag. 194). Aceste considerații atât de generale, cu exemple improprii și eronate, cu afirmații nefundate și pline de confuzii, sunt tot ceea ce Nae Ionescu a găsit cu cale să spună studenților despre raționamentul deductiv. Nimic despre structura silogismului, despre legile silogismului, despre figurile și modurile lui, despre polisilogisme, entimemă și epicheremă, despre silogisme ipotetice, disjunctive, dilemă, despre sofisme, etc.

Nu m-am mai oprit asupra modului cum Nae Ionescu ilustrează raționamentul cu demonstrația lui Aristotel contra ideii lui Anaxagoras că infinitul este în repaus, sau asupra citatului din Evanghelie: „Vere Israelita, vere discipoli, vere liberi, vere cibus”, pe care-l comentează Pascal – în legătură cu care „dascălul de logică al vremii sale” face o seamă de observații sofistice, căci acest lucru ne-ar fi dus prea departe.

Tot atât de sumar tratează el și raționamentul inductiv. „Când plec de la concept, spune el, și deapăn, desfac calitățile, am deducție. Când plec de la obiect și vreau să descopăr calitățile conceptului, atunci fac operație de inducție” (pag. 198). Inducția este după el „extinderea calității unui obiect asupra conceptului respectiv”, iar generalizarea este justificativă, „când ea poartă asupra notei constitutive”. Ca să pot generaliza însă, spune el, în continuare, trebuie să știu care note sunt constitutive și care nu, să cunosc toate notele constitutive, căci, „asta înseamnă să cunosc conceptul”. Dar „atunci, nu mai extind nimic, nu mai plec de la obiect înspre concept” (pag. 199). „Pentru că, extinderea are rostul să-mi construiască conceptul. Am un obiect și vreau să-l extind înspre concept. Or, dacă extinderea nu se poate face decât asupra notelor esențiale, înseamnă că trebuie să cunosc conceptul dinainte. Dacă cunosc conceptul, nu mai este extindere de la obiect la concept, ci este pur și simplu o întoarcere a conceptului înspre obiect. Atunci nu-i adevărat că, cu operația aceasta, aflăm ceva. Ci, noi lămurim ceva pe care deja îl știm” (pag. 199 – 200). Astfel, după el, raționamentul inductiv „este în fond un raționament deductiv”, „un raționament deductiv silogistic” (pag. 202), inducția este deducție (pag. 199). Cu ajutorul raționamentului inductiv ne învârtim într-un cerc vicios: „Vreau să cunosc conceptul prin generalizare și fac generalizarea prin concept” (pag. 200). O asemenea determinare a raționamentului inductiv este unică în istoria logicii și

nu e cu nimic justificată. Negând, cum am văzut, raționamentul deductiv orice valoare cognitivă și reducând raționamentul inductiv la rațioamentul deductiv, Nae Ionescu ar fi trebuit, în mod consecvent, să nege și rațioamentului inductiv o astfel de valoare. Dar, inconsecvent ca în atâtea alte probleme, el conchide „că valabilitatea acestui raționament nu este absolută, ci relativă” (pag. 202).

În două capitole următoare (XXIII și XXIV), Nae Ionescu se ocupă cu raționamentul prin analogie. Întrucât analiza acestui curs de logică, pe care am voit-o foarte sumară, a luat totuși proporțiile de față, mă voi mărgini să relev confuzia gravă pe care el o face între raționamentul silogistic și metoda deductivă, între raționamentul inductiv și metoda inductivă. Iată ce afirmă el textual: „Am analizat două forme de raționament: întâi aceia care pleacă de la concept înspre fapt, a doua care pleacă de la eveniment înspre concept; sau, cum spune logica tradițională (sic): metoda deductivă, fundarea particularului prin general, a doua, metoda inductivă, fundarea generalului prin particular” (pag. 203).

După afirmația gratuită că s-ar putea defini „structura epocii noastre, natura culturii, prin aceia că ne punem sub egida raționamentului prin analogie, așa cum era lumea veche sub aceia a deducției sau cea modernă sub aceia a inducției” (pag. 215) și după ce susține, ca și în legătură cu raționamentele anterioare, că raționamentul prin analogie nu dovedește nimic, nu fundează vreo afirmație, „ci este punerea cuiva în situația de a vedea ce am văzut eu”, „înlesnire, aceasta e „(pag. 216), el repetă ideea că „o cunoștință reală nu se poate căpăta decât prin contactul nostru personal, direct, cu realitatea” și face afirmația extravagantă: „De aceea am spus eu totdeauna că în procesul logic omul este singur” (pag. 216).

Dar capitolele cele mai probante pentru superficialitatea și, de ce să nu spunem lucrurilor pe nume? pentru lipsa de competență a lui Nae Ionescu în logică, sunt acelea în care el vorbește despre definiție și despre principiile logice. Lăsând la o parte afirmații gratuite, ca „logica obișnuită spune că conceptul este substanțial” sau „logica obișnuită crede că conceptul este existență substanțială” (pag. 220) și exemplele de definiții cu totul improprii pe care le dă, el definește astfel definiția: „Definiția este numele sau semnul după care recunosc un obiect oarecare” (pag. 220), „semn care se capătă prin operația clasificării” (pag. 222). Dând definiției o definiție atât de largă, nu e de mirare că el

consideră ca definiții și fotografia și amprente digitale. „Dacă am fotografia mesei, spune el, și asta este un semn. Și asta e un fel de definiție... Ampretele sunt o definiție, fotografia este o definiție...” (pag. 222). El adaugă ce-l dreptul: „Dar astea sunt semne care nu fac parte din clasificarea propriu-zisă. Nu sunt expresiunea unei cunoștințe, sunt imaginea unei realități. Când e vorba de cunoștințe propriu-zise, ea are un semn în limbajul nostru și acesta e întotdeauna semn, definiția este o definiție nominală” (pag. 222). După el nu există decât definiții nominale. Nae Ionescu susține în continuare enormitatea că există două feluri de definiții: definiții pozitive, „afirmând ceea ce este un obiect”, și definiții negative, „afirmând (sic) ceea ce nu este un obiect”, cele dintâi fiind posibile „în virtutea principiului identității”, cele din urmă „în virtutea principiului contradicției” (pag. 226). „Tot atât de bine pot să definesc un obiect spunând ceea ce este el, după cum pot să-l definesc spunând ceea ce nu este el. O să spunei dumneavoastră: e mai ușor să spun ce este, decât ce nu este un obiect. Depinde după împrejurări. În majoritatea cazurilor este adevărat, dar principial nu. Când întrebi pe cineva despre un prieten bun, care sunt calitățile lui, el spune: dă-mi voie mai bine să-ți spun defectele. Ce înseamnă defecte? Adică ceea ce nu este el. Mai ușor plec din afară înăuntru, decât dinlăuntru afară. Din punctul acesta de vedere, un obiect își are limita lui: pot să spun ce este un obiect în același fel în care spun ce nu este un obiect” (pag. 224).

Dar modul cum tratează Nae Ionescu principiile logice este pur și simplu scandalos. Mai întâi, el nu dă definiția niciunuia din aceste principii. Despre principiul identității el afirmă doar că se află la baza definițiilor pozitive, despre principiul contradicției că se află la baza definițiilor negative, despre principiul terțului exclus că implică presupoziția, care se află la baza principiului contradicției, „că A și non-A epuizează toată realitatea” (pag. 225). Cu principiul rațiunii suficiente el se ocupă în două rânduri determinându-l ontologic, nu logic, deci eronat. „Ce spune el? Întreabă Nae Ionescu. Spune pur și simplu: pentru ca un lucru să fie așa, el trebuie să aibă o rațiune; că oricare lucru este așa, pentru că așa trebuie să fie; că un lucru nu poate să fie altfel decât este el. Oricare lucru se întâmplă în virtutea unei rațiuni, are un rost, și rațiunea asta a lui este suficientă, adică totdeauna trebuie să se găsească anumite împrejurări în care se naște, împrejurări care sunt suficiente pentru ca să explice, să justifice

existența aceea (pag. 226). Și adaugă că nu vrea să insiste asupra acestui principiu, „pentru că el are prea multe rădăcini metafizice ca să poată fi rezolvată problema”. Abia în altă ordine de idei, când el se ocupă cu problema dacă principiile logice sunt ireductibile unele la altele, dacă sunt suficiente și dacă fiecare din ele își are domeniul lui, aflăm cum înțelege el aceste principii. „După părerea mea, spune el, ele se condiționează reciproc și se leagă. A, identitate, non-A contradicție, $A + \text{non-A} = \text{tot}$, terțul exclus. Pentru ca non-A să fie contradicție, trebuie să știu că $A + \text{non-A} = \text{tot}$, adică să presupun terțul exclus” (pag. 228). El neagă valoarea absolută a principiilor logice, recunoscându-le numai o valoare relativă, așa cum e „acea a oricărei legi inductive”. „Aceste legi, principii absolute cum li se mai spune, nu sunt întru nimic superioare legilor fizice sau matematice. Cred că atâta precizie cât are fizica sau matematica trebuie să ne fie suficientă și în logică” (pag. 229). Și iarăși, plin de emfază, afirmă: „Dar logicienii au pretenții mai mari; în privința acestor pretenții eu nu am nicio răspundere și solidar cu ele nu sunt” (pag. 229).

În ultimele două capitole, intitulate „Realitatea logică” și „Realitate și cunoaștere”, Nae Ionescu face câteva recapitulări. Mă mulțumesc să extrag din aceste capitole ideile care sunt caracteristice pentru atitudinea lui Nae Ionescu în logică și care, prin lipsa lor de orice temei, face inutil orice comentariu asupra lor. „Numai în momentul în care ceva se subsumează unui concept, acest ceva este pasibil de cercetare logică, intră în domeniul logic, se plasează în planul logic al realității. Asta înseamnă că ultimele realități logice sunt conceptele, nu din punctul de vedere al simplității sau complicației, ci ultimele realități logice în ordinea limitelor. Dincolo de concept nu mai există logică” (pag. 231). „Suntem în domeniul conceptelor, suntem în logică; nu suntem în domeniul cconceptelor, nu suntem în logică” (pag. 232). „Un concept este o cunoștință logică prin excelență. Nu există altă cunoștință logică decât conceptul. Raționamentul, judecata, ați văzut ce sunt: nu sunt altceva decât concepte. Tot concept e cunoștința logică. Un concept este o cunoștință” (pag. 234). „Cred că v-am dovedit că nu există cunoștință nouă decât aceia care rezultă dintr-o nouă luare de contact cu realitatea; că nu se poate scoate o cunoștință nouă din două cunoștințe vechi, dar se poate explica o situație nouă prin două situații vechi. După cum o realitate devine cunoștință reducând-o, subsumând-o unui concept, tot așa și o situație nouă poate

deveni cunoscută reducând-o la altă situație veche, în genere. Procesul e analog. Dar nu se poate spune că din două cunoștințe vechi scoți o cunoștință nouă. Aci în logică nu se petrec lucrurile ca la ofițerul stării civile. Dintr-un bărbat și o femeie să scoți... o cunoștință nouă. Realitățile logice nu fac pui. Asta trebuie să înțelegeți; adevăr fundamental pe care nu vrea lumea să-l priceapă deloc" (pp. 234 – 235). Susținând că „înăuntrul logicei... se întâmplă totdeauna exprimarea logică a unor realități, el se întreabă: „Ce înseamnă asta?” și răspunde: „Am spus: trecerea unor întâmplări din domeniul întâmplărilor în domeniul logicei, adică subsumarea la concept, adică transformarea unui eveniment. Asta se întâmplă în logică: un eveniment oarecare, care este unic, fiindcă se întâmplă sub legea principiului (sic) *hic et nunc*, este transformat într-o formulă absolută. Asta e logica. Atât și nimic mai mult” (pag. 235). „Noi gândim cu ajutorul conceptelor. Gândirea noastră este o gândire conceptuală. În gândirea logică nu facem afirmații asupra conceptelor, ci gândim cu ajutorul conceptelor. Problema e foarte însemnată, pentru că ea continuă în metafizică, în teoria cunoștinței, cu certuri nesfârșite între realism și idealism. Cine spune că gândim asupra conceptelor, ajunge la consecințe idealiste, se leagă într-un fel cu descartes, și dincolo de Descartes, cu Platon. Eu spun că nu gândim asupra conceptelor, ci cu ajutorul lor. Și afirmația aceasta, abia, dă la iveală toată natura cursului pe care l-am făcut anul acesta. Pentru că am atras atenția că există un material în afară de noi, care se subsumează conceptelor. Deci conceptul nu este o realitate în sine, ci este o realitate cu ajutorul căreia noi identificăm obiectele existente în realitate; dar prin concept noi facem afirmații directe asupra acestor obiecte pe care conceptul le subsumează” (pag. 239). După el, conceptul nu este material al logicii, ci instrument înăuntrul gândirii, pe care o numim logică” (pag. 240). „Conceptul construiește cu aproximație anumită o permanență în curgere, în devenirea universală” (pag. 243). „Permanența pe care o stabilește conceptul este o permanență aproximativă, conceptul fiind o căciulă în care intră lucrurile sau nu” (pag. 242). „Când spun că un organism este adolescent, nu spun că organismul este așa, ci realitatea se subsumează conceptului de adolescent. E cu totul altceva. Atunci conceptul este funcțiune, nu este realitate. Nu știu ce este un concept, dar toată lumea știe să-l aplice cu precizie” (pag. 243). „Nu știu ce este conceptul, fiindcă el nu este nimic în el însuși, ci numai în

aplicabilitatea lui” (pag. 244). Și Nae Ionescu își încheie acest curs de logică, cu o suficiență la care nimic nu-l îndreptățește, precum urmează: „Cu această ultimă problemă” – a conceptului care „selectează permanențe aproximative” și le „selectează totdeauna în același fel” – „eu cred că am rezolvat toate problemele fundamentale ale logicii. Ceea ce a rămas nevorbit, asta este umplutură. Cadrul logic vi l-am dat. Ce o să faceți cu el, asta vă privește” (pag. 244).

Ca să justifice faptul că nu tratează în cursul lui toate problemele de logică, iată ce motiv invocă Nae Ionescu: „Nu vorbesc despre chestiuni necontroverse. Chestiunile necontroverse nu fac, în genere, obiectul discuțiilor noastre, aici, pentru motivul că se găsesc în manualele de logică, pentru că ele formează mai multe fapte de învățatură, decât de discuție. Eu vreau să vă dau dumneavoastră puncte de reper în problemele care există ca probleme de logică; nu chestiuni, cum se spune, de înmagazinare de rezultate obișnuite, asupra cărora nu e nicio discuție” (pag. 88 – 89). Sau: „Lucrurile asupra cărora toată lumea e de acord, pe mine nu mă preocupă” (pag. 98; vă. și pag. 137). În afară de faptul că nu trata toate problemele de logică, făcându-l pe studenți să ignore probleme fundamentale, să rămână cu o imagine caricaturală despre aceasta cea mai consolidată disciplină filosofică, Nae Ionescu îi prevenea pe studenți că se va ocupa gândirea logică în „nădejdea că dumneavoastră ați uitat tot ce ați învățat din logică până acum!” (pag. 39). El își făcea în fața studenților un merit din faptul că nu expunea problemele de logică, în cursul anilor, în același fel: „Eu fac de 15 ani un curs de logică la Universitatea din București și n-am izbutit odată să spun de două ori același lucru. Pentru că, vedeți, și logica, oricât de definitivă ar fi, cum o cred unii, are viața ei proprie. Problemele înfățișează totdeauna o altă latură gândirii noastre” (pag. 97). El mai invoca și justificarea: „Cred însă că acest curs nu-l fac numai pentru dumneavoastră, ci și pentru mine. Dacă l-aș face pentru dumneavoastră, ași scrie o carte pe care ați învăța-o pe dinafară și aș fi și eu autor de cărți filosofice, iar dumneavoastră ați ști cu cine aveți de-a face. Cum spun. Eu fac cursul acesta și pentru mine, dar găsesc în prezența unora dintre dumneavoastră întotdeauna un fel de stimulent” (pp. 97 – 98). Să nu spui, în curs de 15 ani, de două ori același lucru în aceleași probleme, nu constituie în fond un merit, căci înseamnă că după atâta strădanie nu te-ai lămurit asupra lor, n-ai ajuns la nicio concluzie valabilă, și aceasta cu atât mai mult cu cât, cum

mărturisește el însuși, făcea cursul nu numai pentru studenți, ci și pentru sine. Iar cât privește măgulirea pe care o aducea unora dintre auditorii săi, că-l stimulează în rezolvarea problemelor pe care le trata, ea nu le făcea nicio cinste, căci, cum am văzut, cursul era plin de inexactități, de contradicții, de afirmații gratuite, de erori grave, de lacune nejustificabile.

Așa cum și-a ușurat sarcina cu problemele de logică, spunând că el nu se ocupă decât de problemele controversate și, sub acest pretext, omițând să vorbească despre probleme fundamentale de logică, la fel a procedat Nae Ionescu și cu istoria logicii: susținând că „o sistematizare a tot ce s-a scris și s-a gândit în legătură cu problemele de logică” „este de-a dreptul o imposibilitate”, „pentru că, pe de o parte, chestiunile de logică sunt așa de răspândite în cadrul altor cercetări anexe, iar pe de altă parte așa de legate cu anumite puncte de vedere, cu anumite cercetări speciale de filosofie încât o desprindere a acestor probleme din cadrul lor natural și o integrare, o încorporare a lor în cadrul special al istoriei logice ar echivala pur și simplu cu o denaturare a tratării acestor probleme” (*Istoria logicei*, pp. 205 – 206).

Dar el nu reprezintă cu consecvență ideea că istoria logicei este o imposibilitate, și, în același... exprimă o idee cu totul contrară. Referindu-se la anumite probleme de periodizare controversate din istoria filosofiei, el afirmă: „De aceea spun: cum eu, spre fericirea și liniștea mea sufletească, am fost scutit de specialitatea istoriei filosofiei – pentru că nu știu cum aș fi scos-o la capăt cu aceste grave probleme – eu mă cantonez în logică și zic: bine, dumneavoastră faceți cum știți acolo, ca să rezolvați această gravă problemă, și eu am să mă descurc în treaba aceasta mai modestă – căci istoria logicei este un lucru de nimic” (pp. 19 – 20). El afirmă apoi că istoria logicei nu este „așa cum o găsiți dumneavoastră înșirată pe sfoară, ca covrigii”, ci reprezintă momente, „aspecte ale spiritualității umane în genere”, că istoria logicei „nu mă interesează numai ca să știu ce a scris cutare și ce a scris cutare, ci mă interesează într-un atît, întrucît este un fel de șiră a spinării a istoriei spiritului european în genere” (pp. 51 – 52), el previne pe ascultătorii lui că le va da numai „puncte de reper”, că le va înfățișa „tipuri și evenimente din istoria logicei” (pag. 13), că deci va prezenta istoria logicei tipologic. O idee pe cât de originală pe atît de aberantă, căci între istoric și tipic este o ireductibilă opoziție logică. Dar pentru autorul ei foarte practică: ea îl dispensa să meargă la texte,

să citească izvoarele istorice, să se documenteze, oferindu-l posibilitatea de a se limita la caracterizări personale, la considerații sumare, la generalități vagi, care nu-l angajau cu nimic. Căci dacă l s-ar fi relevat că vreuna din acele idei nu e justă, e falsă, el ar fi răspuns imperturbabil: n-am ce-ți face, așa văd eu lucrurile”. Semnificativ în această privință este următoarea afirmație pe care o făcea el în prima prelegere: „Cu acest curs de istoria logicei mi s-a întâmplat un lucru ciudat: el a ieșit gata dintr-odată, așa cum a ieșit – să zicem, printr-o comparație nepotrivită – Minerva gata înarmată din capul lui Jupiter” (pag. 4). Ca și când un curs de istoria logicei n-ar necesita o muncă de informare, de documentare, ci ar fi treabă de fericită inspirație. El îi atribuia lui Hegel ideea falsă că timpul ar fi un principiu creator al evenimentelor și o combate, susținând că timpul e doar *locul* evenimentelor și că numai dacă „lucrăm cu timpul dintr-un punct de vedere static, nu dinamic, izbutim să avem fenomenul în puritatea lui și nu în ceea ce ar putea să-l adauge prejudecata că el ar fi purtat de către timp, că ar fi un produs al timpului” (pag. 7). Cu argumente, a căror valoare nu e cazul s-o examinez aici, el combate împărțirea istoriei și a logicei în antică, medievală și modernă și susține că nu există decât două perioade: una care începe cu originile filosofiei grecești și merge până la Renaștere, alta care își are priginile în Renaștere și continuă până la sfârșitul secolului al XIX-lea (cu secolul al XX-lea el crede că a început o nouă perioadă, fiindcă acum s-ar observa o renaștere a spiritului metafizic). El afirmă că există trei tipuri de filosofie: romantic, clasic și baroc, care ar corespunde ionicului, doricului și corinticului din arhitectură, romantismului, clasicismului și parnasianismului din literatură. „Toți filosofi anti-intelectualiști sau neintelectualiști sunt, spune el, romantici” (pag. 50) și consideră ca aparținând tipului romantic pe Socrate și Giordano Bruno, pe Hegel și pe Bergson, celui clasic pe Platon, Descartes și Kant – care „au fost clasici prin excelență; tot raționalismul este clasic” (pag. 51) – iar pe Aristotel, „profesor de filosofie”, celui baroc. Cu acest prilej el găsește de cuviință să se facă interesant, afirmând că „barocă este toată filosofia universitară, pentru că oamenii n-au să spună nimic, pentru că ei vorbesc «despre» ce a spus cutare, ce spun ei nu auzi niciodată, iar aceasta este baroc, formula cea mai caraghioasă a filosofiei” (pag. 50). După el, așadar, Aristotel a vorbit „despre” ce a spus cutare, iar filosofia aristotelică este una din filosofiele cele mai

caraghioase! El afirmă în continuare că „aceste forme tipice nu sunt unice, ci revin în istoria vieții spirituale, că „sunt caracteristice pentru diferite momente” ale lumii vechi și lumii noi, că „revin neîncetat, revin ritmic, se succed unul după altul”, „căci eu pot să suprapun istoria nouă pe cea veche și să clasez elementele clasice, romantice și baroce, din cele două istorii” (pag. 51). Făcând asemenea afirmații, el nu-și dădea seama că ideea celor două lumi care se suprapun și a celor trei tipuri care le caracterizează pe amândouă devine inoperantă pentru istoria logice așa cum înțelegea el s-o facă, ci se credea îndreptățit să susțină: „Cu ajutorul acestor elemente, adică lumea veche și lumea nouă, precum și cu aceste trei tipuri: romantic, clasic și baroc – eu cred că am creat instrumentul suficient necesar pentru ca să înțelegeți într-adevăr istoria logice” (pag. 51). În realitate, în tot restul cursului el nu va folosi niciun moment acest „instrument suficient necesar” pentru a face să se înțeleagă „ce se numește într-adevăr istoria logice”.

El își începe cursul de istoria logice ex abrupto, cu sofistii, ignorând importantul sport la constituirea logice al eleaților, al lui Heraclit, al gândirii matematice dinainte de sofisti. După el, sofistica ar fi manifestat pentru prima oară preocupări logice și anume preocupări de logică formală și a cărei poziție formală ar constitui baza problematicei logice. El nu menționează numele nici unui sofist și nu determină sofistica în timp, după cum în tot cursul ei nu va da despre niciun gânditor despre care va vorbi – și aceștia pot fi numărați pe degete – anii nașterii și ai morții sau cel puțin secolul. De la sofisti el trece la Socrate și, subliniind just că „problemele fundamentale pe care le pune filosofia lui Socrate sunt: problema definiției, problema conceptului ca atare și problema garanției conceptului care este problema principiului identității”, Nae Ionescu afirmă cu totul eronat că în logica lui Socrate „punctul de plecare este metafizic”, că „logica socratică este metafizică, și anume substanțialistă, în originea și preocupările ei; și statică”, că „ordinea gândirii lui Socrate este metafizica” (pag. 87). Se știe însă că de fapt punctul de plecare în logica lui Socrate n-a fost metafizic – el disprețuia speculațiile metafizice – ci etic, că atât în originea cât și în preocupările ei logica socratică a fost de natură morală. De la Socrate el trece la Platon. Vorbind mai mult de concepția metafizică a lui Platon și relevând ca aport la logică „teoria a doua metode de argumentare, cea a diviziunii și cea a reducerii la absurd” și construirea „poziției logice a ipotezei” (pag. 99), Nae

Ionescu își încheie astfel considerațiile lui sumare asupra lui Socrate și Platon: „Prin urmare, acum avem două elemente: întâi, necesitatea de a ajunge la principiul identității (Socrate); al doilea, necesitatea de a depăși lumea actualului înspre lumea externului, cu ajutorul unei metode care face parte din mecanismul nostru logic. Vasăzică, în cazul întâi materialul, în cazul al doilea sistemul; în cazul întâi punctul către care mergem, în cazul al doilea procesul cu ajutorul căruia mergem. Are să vi se pară foarte curios, dar aceste două elemente epuizează într-adevăr întreg domeniul logic”. Necontrolându-se și exagerând, el face apoi în continuare următoarele afirmații: „Cu Platon, prin urmare, toate datele logicei sunt teoretic puse. Tot ceea ce urmează de aici înainte, de la Aristotel și până în ziua de astăzi, nu este decât prelucrarea acestui material. Acești doi gânditori, Socrate și Platon, dau tot materialul, de care dispune logica. Peste acest material nu se poate adăuga nimic” (pag. 100). De la Socrate și Platon, Nae Ionescu trece direct la Aristotel, ignorând de asemeni importantul aport al lui Democrit și al megaricilor. El îl prezintă apoi pe Aristotel ca pe filosoful care a sistematizat *acest* material și a construit „primul sistem complet de logică și într-un oarecare fel, ultimul sistem complet de logică, în înțelesul că toate problemele, care se pot pune într-o asemenea disciplină, au fost puse de către gânditorul acesta și rezolvate într-un oarecare fel” (pag. 101). El combate părerea lui Kant „că Aristotel ar fi realizat un sistem definitiv de logică” și ideea, susținută de alți gânditori, că Aristotel ar fi „dat un sistem de logică formală” – „impresiunea mea este că se poate dovedi foarte ușor, și în chip aproximativ peremptoriu, că nu poate fi vorba de un punct de vedere strict formal în logica lui Aristotel” întâi, fiindcă există multe presupoziii metafizice, care stau la baza logicei lui Aristotel, al doilea, pentru că există anumite probleme pe care Aristotel le introduce în domeniul logicei și care propriu-zis nu face parte din acest domeniu” (pag. 103) și, al treilea, fiindcă în centrul logicei aristotelice stă problema adevărului cu aspectul ei psihologic – problema certitudinii, iar „problema adevărului depășește logica, pentru că este o problemă de valoare” și problema certitudinii rămâne sub logică, pentru că este o problemă subiectivă” (pag. 104). Apoi, după ce afirmă că logica aristotelică este o „știință a demonstrației adevărului” (pag. 103), el spune câteva cuvinte despre concept în cadrul logicii lui Aristotel – printre care afirmația gratuită: „Ceea ce este interesant, pentru

Întreaga sistematică logică a lui Aristotel, este că el grupează toate considerațiile sale în jurul conceptului” (pag. 107) – câteva cuvinte despre judecată, din care nu rezultă importanța Stagiritului în tratarea acestor două probleme: conceptul și judecata, și se ocupă nu cu mult mai pe larg despre raționament, vorbind despre cele „două forme generale pentru demonstrarea unui adevăr: forma apodictică, cum îi zice el, și forma epagogică”, adică despre silogismul apodictic și raționamentul inductiv. În afară de cele câteva caracterizări sumare, el n-a spus nimic despre opera imensă pe care a efectuat-o Aristotel în legătură cu silogismul, despre figurile și modurile silogistice, despre silogismul dialectic sau probabil, nimic despre sofisme, despre demonstrație, care joacă în sistemul de logică al lui Aristotel un rol deosebit, și despre atâtea alte lucruri esențiale din logica lui Aristotel. Și e posibil ca într-o istorie a logicei să nu se pomenească niciuna din operele logice ale lui Aristotel? Abătându-se de la expunerea istorică, Nae Ionescu face câteva afirmații în care se... Confuzia pe care o făcea între metoda inductivă și raționamentul inductiv, confuzie pe care am relevat-o și cu ocazia examenului sumar făcut mai sus *Logicei* lui. După ce afirmă aproximativ exact că, „pentru noi, inducțiunea este generalizarea plecând de la un singur caz” – aici e vorba de metoda inductivă pe care o indicase Galilei însuși „pentru Aristotel, inducția este generalizare plecând de la sumarea unui complex de întâmplări sau constatări” – aici e vorba de întâmplări sau constatări” – aici e vorba de raționamentul inductiv – Nae Ionescu, întrebuițând mai departe termenul inducțiune cu sensul de raționament inductiv și producând astfel confuzie în mințile studenților, repetă alegațiunea, cu nimic justificată, că „inducțiunea este propriu-zis un cerc vicios”. Atribuind lui Aristotel ideea falsă, „că nu poți să construiești conceptul plecând de la particular”, „noi înșine, spune Nae Ionescu, în teoria noastră a inducțiunii susținea exact același lucru: noi, prin inducțiune, nu... genul și nu ajungem la lege, ci, pentru ca să formulăm legea, trebuie să cunoaștem deja genul” (*id.*, pag. 116), el repetă eroarea că nu se poate face o generalizare decât dacă în prealabil se cunosc notele conceptului, dacă știi care din notele lui sunt esențiale și care nu sunt esențiale. „Dacă lucrul acesta înseamnă că faci o inducțiune, atunci construiești un concept cunoscut dinainte. Aici apare cercul vicios... Așadar, din notele particulare nu putem construi conceptul, căci conceptul trebuie să preexiste, logicește vorbind, și el este garanția

pentru cazul special. Acest general afirmat este adevărat prin el însuși, și el e în același timp garanția cunoștinței mele”. Despre logica stoică el face de asemeni afirmația necontrolată: „Cred că nu este inexact ceea ce am afirmat și cu alte împrejurări – cu toate că nu este un adevăr cu valoare de circulație obișnuită – că forma cea mai pură a preocupărilor logice, în toată filosofia grecească, este dată de stoicism” (pag. 123). Dintre gânditorii stoici el nu pomeniște decât pe Chrysippos, relevându-l meritul de a fi transformat raționamentul silogistic într-un raționament ipotetic, și vorbește apoi despre ceea ce înțelegeau stoicii prin „lecta”, dar atât de confuz, încât auditorii lui cu siguranță n-au înțeles ce sunt aceste „lecta”. Iar ca încheiere el afirmă despre logica stoică că „transformând raționamentul silogistic într-un raționament ipotetic în genere, pe de o parte, și punând problema existenței de sine stătătoare a acestor lecta, pe de altă parte gândirea stoică face ca logica să se precizeze în adevăr ca știință de sine stătătoare, cu o remarcabilă tendință spre logica pură, adică spre descoperirea caracterului strict formal al tuturor preocupărilor logice” (pag. 132).

După ce negase, în preliminariile lui la cursul de istoria logicei, că ar exista o perioadă scolastică în istoria filosofiei și istoria logicei, ajungând la scolastică, Nae Ionescu le vorbește studenților despre faza perioadei scolastice” în „disciplina logicei”, susținând că „după lumea greacă... al doilea punct de reper în istoria logicei trebuie să fie considerată scolastică” (pag. 133). De pe poziția lui ortodoxisantă, el neagă originile apusene ale Scolasticei și, recunoscând că „Scolastica este fără îndoială un moment al Apusului”, el afirmă că aceste origini sunt categoric răsăritene”. Susținând, mai departe, că „Scolastica nu este numai o perioadă în istoria filosofiei, ci este o formă tipică de gândire” (pag. 134), că „nu este numai o formă de gândire, ci este o formă de civilizație, și nu numai o formă de civilizație, ci un resort pentru dezvoltarea întreagă a vieții spirituale a omenirii într-un moment dat” (pag. 135), el își motivează această părere pe „impresia că punctul de vedere formal, care precumpănește în Scolastică, „este mai degrabă răsăritean, prin esența structurii spirituale, decât apusean”, „pentru că orice preocupare de formal pornește mai înainte de toate dintr-o atitudine statică și dintr-o atitudine care are simț pentru ceea ce este ierarhic, pentru ceea ce este linie de repaus, pentru ceea ce este gata făcut”, pe când „Apusul, în ceea ce are el caracteristic, este o realitate în continuă fierbere”, pentru că „tot ceea ce se întâmplă

în omenire, pentru apusean, este mai degrabă un proces, o curgere, o frământare, decât o formulă de echilibru" (pp. 134 – 135), precum și pe „Compediul de logică” al lui Michael Psellos, pe care însă încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cercetători riguroși au stabilit cu probe irefutabile că acest compendiu aparține lui Petrus Hispanus. (Nae Ionescu e informat că a fost o controversă în jurul acestei lucrări, dar, fără să cunoască dovezile aduse în sprijinul paternității lui Petrus Hispanus, el atribuie compendiul – lui Psellos, fiindcă „prin structura lui lăuntrică” ar avea „mai multe puncte de asemănare cu Răsăritul decât cu Apusul”). El mai invocă în jurul tezei despre originile răsăritene ale Scolastice și despre structura răsăriteană a spiritului ei, și principiul autorității. „Tot ceea ce se leagă de principiul autorității, spune el, adică tot ceea ce este opus cugetării moderne, își are fundarea în Scolastică. Dar, tocmai pentru că principiul autorității este caracteristic pentru viața de astăzi și pentru că acest principiu al autorității cadrează cu viața noastră a Răsăritului, tocmai de aceea vă spun că pot găsi originea Scolastice în altă parte decât în Apus, pentru că Apusul a creat alte forme de gândire, care nu au nimic de-a face cu principiul autorității” (pag. 136). Cât de valabilă era această idee e suficient să spun că atunci când Nae Ionescu făcea aceste afirmații, principiul autorității era dominant în Italia prin dictatura lui Mussolini, că numai câțiva ani mai târziu el se manifesta cu brutalitate în Germania prin Hitler și în Spania prin Franco. El mai susține în legătură cu Scolastica următoarele idei: că „se poate caracteriza ca o perioadă eminent logică, pentru că formele tipice au fost mai mult întrebuințate, și tocmai în forma lor uscată, în forma teoretică” (pag. 137); că, în acest timp, „logica metafizică, adică cea care cuprinde și în ea problema realității, este concomitentă cu realismul” și că „logica formală este concomitentă cu nominalismul”; că nu trebuie să facem „confuzie între formalism și Scolastică, ci să stabilim că concomitența sau concordanța stă între nominalism și formalism, nu între Scolastică și formalism” (pag. 140); că nu există deosebiri esențiale între preocupările logice din epoca grecească și cele din epoca medievală, că de la sofști până la Renaștere nu se poate vorbi, în speculația logică decât de o singură perioadă, caracterizată „ca o perioadă de judecăți predicative” și „condiționată, în resorturile ei intime, de o viziune substanțialistă a a realității ultime” (pag. 142). Cu aceste caracteristici generale, lipsite în genere de orice teme, el lichidează Scolastica, fără a

menționa, în afară de cei doi de mai sus, niciun gânditor scolastic, nicio operă de logică din această vreme.

Vorbind despre a doua perioadă din istoria logicei, care după el începe cu Renașterea, caracterizând noua orientare spirituală a Renașterii prin trei elemente: „1. trecerea accentului fundamental de pe obiectiv pe subiectiv, de pe Dumnezeu pe individ; 2. răsfrângerea sau transformarea interesului, din metafizic în interes practic, de mânuire: interes științific; 3. colorarea personală a omului”, adică prin „antropocentrismul, personalismul și practicismul (utilitarismul)” ei (pag. 150) și declarând că nu vrea să se oprească la „primele formulări logice, în legătură cu gândirea omenească din vremea Renașterii” (pag. 151), el trece direct la Bacon. Susținând că bacon nu este marele reformator al logicei, ci marele edificator, în același fel și mai puțin decât a fost Aristotel pentru lumea veche”, că „gândirea logică progresase, de la începutul Renașterii până la el în chip simțitor, iar când a venit el, a găsit un material pe care l-a adunat, l-a sistematizat și l-a înfățișat în formă” (pag. 151), Nae Ionescu menționează, pentru prima dată în tot cursul lui de *Istoria logicei*, o operă de logică: *Novum organum*; a doua oară și ultima va fi *Ars magna* a lui Raymundus Lullus. Cât de străin era el însă de conținutul acestei opere, o dovedește faptul că el afirmă că ea „are patru capitole mai mari: *invențiunea, constatarea, memoria și elocuțiunea* (pag. 152), când în realitate ea se compune din două Cărți și dacă ținem seama de faptul că în cartea a II-a Bacon se ocupă cu problema inducției și deci s-ar putea vorbi de invențiune, în tot cuprinsul ei nu e vorba de memorie și elocuțiune. Așadar, Nae Ionescu nu citise *Novum Organum*. După ce relevă, fără temeii, că „unul din elementele constitutive ale logicei este, pentru Fr. Bacon, judecata, nu conceptul, cum e la cei vechi: Socrate, Platon, Aristotel”, el relevă că al doilea element constitutiv al logicei baconiene este inducțiunea, despre care el nu dă niciun detaliu, mulțumindu-se doar cu următoarele caracterizări generale: „Inducțiunea este operația prin care eu invent. Partea cea mai însemnată a logicei este invențiunea. Eu constat prin judecată, dar mintea mea prelucrează constatările judecății și inventează... Acesta este rostul inducțiunii, în noua logică baconiană, formulată în chip perfect valabil de către Galileo Galilei. Toată epoca Renașterii, deci dinainte de Bacon, este plină de tratate de invențiuni” (pag. 153). Asta e tot ceea ce a spus el despre inducția baconiană. Dar despre inducția

„formulată în chip perfect valabil de către Galileo Galilei” el n-a spus niciun cuvânt. El încheia prelegerea în care a vorbit despre Bacon cu cuvintele următoare: „Ce înseamnă inducțiunea și problemele de amănunt care se subsumează sub structura aceasta generală a logicei Renașterii, vom cerceta în rândul viitor” (pag. 154). Dar „în rândul viitor”, el n-a mai vorbit despre inducție, ci despre altceva, despre tendințele matematizante în logica modernă”. În capitolul intitulat astfel, el operează tot cu generalități, care pentru el erau atât de comode, dar care studenților nu le erau de mare folos, căci nefiind sprijinite pe texte, pe fapte spirituale concrete, nu le puteau sesiza adevărata semnificare, nici verifica exacta lor valoare istorică. Ca în alte capitole, și aici survin exagerări, ca de exemplu: „Tot efortul pe care-l făcea omenirea, pe timpul acela, a fost de a reduce toate științele la limbajul matematic, effort care a durat de la începutul Renașterii până la începutul veacului al XX-lea, prin urmare cinci sute de ani...” (pag. 158) și false afirmații ca: „De îndată ce elementele din geometria lui Euclid sunt înfățișate în forma pe care o cunoaștem noi, geometria se construiește deductiv, printr-un sistem de silogisme” (pag. 159). Făcând câteva speculații asupra unității matematice și susținând că matematizarea logicei are la origine confuzia dintre calcul și invenție, el afirmă că domeniul logicei diferă de acela al matematicii și că „așa numita teorie a cantității judecății, în a doua jumătate a veacului al XIX-lea, își are originea în calculul logic instituit de Leibniz” (pag. 164). Despre acest filosof, căruia el însuși îi recunoaște că „a avut ceva de geniu în toată speculațiunea sa” (pag. 167), el afirmă că era plin de contradicții, că era „foarte aristotelician în fond fond”, fiindcă era substanțialist și susținea că orice judecată se compune din subiect și predicat, că a început în „cadrul acestor judecăți de predicățiune, să aplice acea teorie a analizei, care trebuie să contribuie la demonstrarea adevărului, nu la crearea adevărului” (pag. 168), că apoi a „încercat să creeze arta logică de a construi adevăruri noi”, de a analiza toate conceptele pe care le avem în mintea noastră și de a le reduce la anumite elemente simple”, care „să formeze unitatea de calcul, adică operațiuni, cu elementele gândirii” (pag. 169). Iarăși lucruri generale și vagi, unilaterale și incomplete, cu ajutorul cărora un începător în ale filosofiei nu putea să-și facă o idee exactă despre rolul lui Leibniz în istoria logicei. Nimic despre contribuția lui Leibniz cu privire la principii, axiome, definiții și postulate, despre noțiunea de posibil pe

care el a introdus-o în logică, despre criteriul adevărului, despre principiul rațiunii suficiente, pe care el l-a semnalat și determinat pentru prima dată în istoria gândirii.

După Leibniz, Nae Ionescu expune pe J. Locke și D. Hume, care, cum spune el cu drept cuvânt, au făcut un nou pas spre nominalizarea logicei. Iată însă cum se exprimă el despre Locke și filosofia sa: „Cunoașteți filosofia lui Locke: este o filosofie de «om prost». Nu că Locke ar fi fost un om prost; dar el făcea filosofie pentru toată lumea. La el filosofia era un lucru simplu, care nu cerea niciun efort, nicio frământare sufletească” (pag. 175 – 176). Și, confundând biografic pe Locke cu Berkeley, el afirmă inexactitatea că „Locke era un popă anglican”, adăugând iarăși o idee de prost gust: că „trăia bine, împăcat cu toată lumea și singura lui preocupare era să nu se pună rău cu nimeni” (pag. 176). Din concepția lui Locke el expune numai teoria despre geneza psihologică a conceptului, asupra căreia se pronunță astfel: la Locke conceptul „nu este, cum era până acum, cum este într-un fel și pentru noi, o lege a realității, o garanție a cunoașterii, o regulă pe care existența însăși – nu noi – o impune realității, ci conceptul este un elaborat al conștiinței noastre, un elaborat care se face asupra unui material prim (a impresiilor)”; el „este un fel de prescurtare a realității” (pag. 176). Nae Ionescu conchide că astfel determinat, conceptul reprezintă „o cunoștință inferioară cunoștinței sensibile”. El începe expunerea concepției lui Hume cu sublinierea eronată a problemei ei fundamentale, spunând: „În același fel în care Locke dizolva conceptul, Hume va dizolva mai târziu legea” (pag. 180). Cum se știe însă, Hume nu se ocupă cu problema legii, ci cu aceia a cauzalității. În continuare, el nu expune decât modul cum Hume pune și rezolvă problema cauzalității. Dar iată cum prezintă el problema: D. Hume „constată că, atunci când răsare soarele, se face ziua, când dispăre soarele, se face noapte; ziua și noaptea sunt deci în raport de cauzalitate și aceasta înseamnă că sunt într-o succesiune constantă” (pag. 181). Ar trebui să-l considerăm pe Hume un spirit cu totul mărginit, ca să-l atribuim, cum face Nae Ionescu, ideea că ziua și noaptea ar fi în raport de cauzalitate. Este adevărat că Hume dă un exemplu cu soarele, pentru a evidenția deosebirea esențială pe care o face el între raporturile dintre idei pe de o parte și relațiile dintre fapte pe de altă parte, raporturile dintre idei – și el se referă la geometrie, algebră și aritmetică – fiind stabilite prin operații mintale,

independent de obiectele sensibile, pe când legăturile dintre fapte, oricât de evident ar fi adevărul asupra lor, nu sunt de aceeași natură, contrarul unui fapt fiind oricând posibil, fiindcă nu implică o contradicție. „*Soarele nu va răsări mâine*, spune Hume, este o propoziție tot atât de clară și conține tot atât de puțin o contradicție ca și-a firmația că *Soarele va răsări*” (*Cercetare asupra intelectului omenesc*, Edit. Societății Române de Filosofie, pag. 23). Ce spune deci Hume și cum îl prezintă Nae Ionescu! Pentru a le arăta studenților lui cum punea Hume problema cauzalității, „dascălul de logică al vremii sale” se putea servi de exemplul cu bilete de biliard pe care-l dădea Hume însuși, care este foarte probant pentru teza sa. Nae Ionescu prezintă ideea de cauzalitate în înțelesul ei teologic, creaționist: „Noi știm despre cauzalitate că este o legătură între fenomene sau, exprimat în termeni mai vechi, între două lucruri. Un lucru este cauza altui lucru, va să zică între aceste două lucruri există o legătură, pe care nu o pricepem, dar care este pe undeva, pe dedesubt; o legătură în așa fel încât eu nu pot să-mi închipui un obiect ca fiind creat de un al doilea obiect. Noi nu ne dăm seama, prin urmare, de mecanismul prin care un obiect crează pe celălalt, dar știm că, ontologic, un obiect decurge din celălalt” ((pp. 180 – 181). Și, continuând să-l interpreteze greșit pe Hume, Nae Ionescu spune ceva mai departe: „Atunci, dacă există o secvență constantă între anumite lucruri, principiul cauzalității se reduce la un simplu raport de prezență. Nu mai există principiu, nu mai există vreun raport lăuntric, ci, pur și simplu, legea aceasta a cauzalității este redusă la un raport de prezență. Acest raport de prezență, spune Hume, nu mai este între lucruri, pentru că lucrurile nici nu există ca atare; există numai stări – lucrurile sunt deci generalizări – impresiile mele reducându-se la stări. Ei bine, aceeași legătură care există între lucruri există și între stări și, propriu-zis, forma generală a cauzalității nu este o legătură între lucruri, între obiecte, ci o legătură între stări”. Lăsând la o parte faptul că Hume nu întrebuițează expresia improprie „raport de prezență”, nici termenul „stări”, că între prima și a doua frază pe de o parte și ultima pe de altă parte din citatul de mai sus este o contradicție, din expunerea lui Nae Ionescu rezultă că după Hume cauzalitatea este valabilă despre „stări”, ceea ce este cu totul inexact. Concluzia: Nae Ionescu nu cunoștea soluția pe care Hume o dăduse problemei cauzalității. Referindu-se la aportul lui Locke și Hume, el se exprimă în termenii următori nu

tocmai științifici: „Ei bine, gândirea aceasta filosofică engleză, care a făcut praf conceptul, a avut grijă să facă praf și legea” (pag. 180). El își încheie capitolul despre Locke și Hume cu câteva considerații inconsistente asupra deosebirii dintre cauzalitate și funcțiune.

Dar cele mai grave erori le săvârșește Nae Ionescu în legătură cu expunerea ideilor lui Kant asupra logicei. Se știe că marele filosof de la Königsberg a accentuat și a consacrat caracterul formalist al logicei. Referindu-se la logica sa, editată de Gottlob Benjamin Jäsche (1800), fără a-l da titlul, Nae Ionescu, după ce spune că I. Kant distinge o „logică obișnuită și așa numita logică transcendențială” și că „în tratatul de logică propriu-zisă a lui Kant, evident că materialul nu este așa de însemnat și nu este într-un nimic revoluționar” (pag. 187), adaugă: „Există, însă, chiar în acel tratat, o definiție foarte interesantă a logicei, care ar fi, fără îndoială, știința gândirii omenești și ar avea două scopuri precise: 1. *de a controla* această gândire, 2. *de a o măsura* oarecum, *de a o confrunta* cu așa numitul principiu al contradicției”. Și Nae Ionescu spune în continuare: „Acestea ar fi scopurile logicei, după Kant, ceea ce înseamnă că, în gândirea kantiană, *logica este o știință care răspunde de exactitatea gândirii*. Nu o știință a argumentării, cum era pentru unii în chip practic, nu o știință formală a legilor gândirii, cum este de pildă pentru noi, ci o știință care răspunde de exactitatea gândirii” (pag. 188). Ca să se vadă cât de eronat a redat Nae Ionescu sensul definiției lui Kant, o reproduc aici: „Logica, spune Kant, este o știință rațională, nu în ce privește materia, ci numai forma; o știință a priori despre legile necesare ale gândirii, dar nu cu privire la obiectele particulare, ci cu privire la toate obiectele în genere; – deci o știință a folosirii corecte a intelectului și rațiunii în genere, dar nu subiectiv, cum gândește intelectul, adică conform principiilor empirice (psihologice), ci obiectiv, cum trebuie (soll) să gândească el, adică conform principiilor a priori”. O definiție mai clară și mai categorică a logicei ca știință formală nu văd cum s-ar putea da. Nimic în această definiție despre controlul gândirii, nimic despre confruntarea ei cu principiul non-contradicției. Am subliniat mai sus, când m-am ocupat cu cursul lui de logică, cât de confuze erau ideile lui Nae Ionescu asupra principiilor logice. Acum îmi este mie însumi penibil să relev că „principiul non-contradicției”, pe care Nae Ionescu îl pomeneste de mai multe ori expunându-l pe Kant, nu există ca principiu logic, că ele ste o invenție a lui Nae Ionescu – o invenție cu atât mai gravă cu cât el

o pune pe seama lui Kant. Plecând de la această înțelegere incompletă, eronată, a definiției lui Kant, Nae Ionescu, repetând-o, săvârșește o altă eroare. „Kant zice, spune Nae Ionescu, că logica controlează gândirea și o supune la criteriul non-contradicției. Astfel se schimbă cu totul perspectiva. Dacă logica controlează gândirea și o măsoară cu principiul non-contradicției, înseamnă că ea are un caracter iminent: nu se ocupă cu ceea ce ar fi să corespundă gândirii noastre în realitate, ci surprinde gândirea noastră, așa cum s-a formulat ea, și vede dacă această gândire împlinește anumite reguli, întâi, și, al doilea, dacă aceste reguli verifică principiul non-contradicției” (pag. 188). Agravându-și eroarea, el spune ceva mai departe: „Cu alte cuvinte, într-adevăr, punctul de vedere kantian este, în logică, imanentist și solipsist, așa zice. Imanentist, pentru că se păstrează în lăuntrul cadrelor conștiinței”. (pag. 189) Și dorind parcă să-și rotunjească eroarea, spune ceva mai departe: „Deci gândirea logică, așa cum o înțelegea Kant, nu reprezintă o afirmare asupra realității, ci reprezintă pur și simplu un tip corect de cugetare, un tip corect de gândire. Vedeți, prin urmare, că nu se subiectivează gândirea, ci mai degrabă se consciențializează logica. Logica lui Kant este o logică consciențialistă”. (pag. 189) Aceste epitete: imanentist, consciențialist, solipsist, cu care Nae Ionescu caracterizează punctul de vedere kantian în logică, sunt pur și simplu aberații naeionesciene, în contradicție nu numai cu litera și spiritul logicei lui Kant, ci cu kantismul în genere și care mă încredințează că Nae Ionescu nu citise *Logica* lui Kant. Dacă ar fi cunoscut numai textul definiției, reprodus de mine mai sus și în care Kant subliniază că logica este „o știință a priori despre legile necesare ale gândirii, dar nu cu privire la obiectele particulare, ci cu privire la toate obiectele în genere” și dacă el ar fi cunoscut și sensul exact al termenului *a priori* la Kant, nu și-ar fi putut permite să caracterizeze atât de profund eronat logica lui Kant. „Care sunt regulile pe care trebuie să le prezinte o gândire, pentru că în adevăr să fie o gândire logică, sau gândire acceptată de logică?” întreabă Nae Ionescu expunând pe Kant. Și tot el răspunde: „Kant zice: să se poată pune în silogism, adică să respecte regulile silogismului. Dacă gândirea respectă legile silogismului, pe de o parte, iar pe de altă parte verifică principiul noncontradicției, adică dacă nu facem afirmații de natură contradictorie, atunci gândirea noastră este valabilă logic”. (pag. 188) Ca și când n-ar fi fost destul de clar, Nae Ionescu repetă această idee:

„Faptul că el (Kant) pune două condiții: una de a respecta regulile silogismului, alta de a respecta principiul non-contradicției, este într-adevăr caracteristic. A respecta regulile silogismului înseamnă că, plecând de la anumite premize pe care mi le iau, împlinind anumite legi proprii conștiinței mele care lucrează, ajung la afirmații care, din punct de vedere al gândirii logice, sunt afirmații valabile. Adică, într-adevăr, Kant închide speculația logică în cercul strâmt al gândirii și nu se interesează de câtă realitate reprezintă sau închide această gândire”. (pag. 189) Părându-i-se că n-a insistat suficient asupra gândirii logice așa cum o determinase Kant, el reafirmă eroarea: „gândirea logică este o gândire silogistică și se verifică prin principiul non-contradicției” (pag. 190). Nicăieri însă în logica lui Kant nu e vorba de „principiul non-contradicției”, nicăieri nu este vorba de respectarea „regulilor silogismului” ca o condiție a valabilității logice a gândirii. A-i atribui lui Kant asemenea ideii, înseamnă cunoaștere superficială a gândirii lui, înseamnă a-l considera pe Kant ca pe un filosof aparținând Scolasticei în sensul peiorativ al acestui termen. Dacă Nae Ionescu ar fi citit *Logica* lui Kant, ar fi văzut că el stabilea următoarele principii ca „criterii formale sau logice ale adevărului”: principiul identității, principiul contradicției, principiul terțiului exclus și principiul rațiunii suficiente. Precum se vede, Kant nu revoluționase nimic cu privire la criteriile formale ale adevărului. O altă eroare gravă pe care o săvârșea Nae Ionescu în legătură cu expunerea concepției kantiene este cu privire la categorii. Se știe că în *Critica rațiunii pure* Kant face deosebire fundamentală între categorii, concepte pure ale intelectului, pe de o parte, și idei, cu care operează rațiunea pură, pe de altă parte, celor dintâi acordându-le un rol gnoseologic *constitutiv*, celor din urmă numai unul *regulativ*. Nae Ionescu nu cunoaște această deosebire. El numește categoriile „principii regulative” și de câteva ori vorbește despre cauzalitate ca principiu regulativ. El afirmă nu numai că „cauzalitatea este un principiu regulativ”, ci și că ea „nu există decât în lumea fenomenală”, ceea ce este contrar, și literiei și spiritului filosofiei kantiene. După Kant cauzalitatea este o categorie pură a intelectului, care se aplică lumii fenomenale, dar care nu „există” în ea. De erori tot atât de grave se face vinovat Nae Ionescu când identifică conștiința individuală, psihologică, empirică, cu conștiința în genere, ca în fraza următoare: Kant „admite că aceea ce există, în lumea în care ne învârtim noi, este o colaborare între mine, conștiință în genere, și între

numen, realitatea cum este ea" (pag. 193) sau când identifică conștiința în genere cu legea, ca în fraza următoare: „Toate conștiințele își au o lege, care se numește conștiința în genere" (pag. 194). De sub mână, spre a ne exprima în limbajul lui, scoate el ideea, pe care o atribuie lui Kant: „De îndată ce judecata este posibilitatea perceperii unității în multiplicitate, ea este o lege". Pag. 194) Cât de superficiale sunt, în continuare, cele ce afirmă el despre consecințele poziției kantiene în logică! Desfid pe acela care ar pretinde că a înțeles ce înseamnă psihologism sau genetism în logică, numai din puținele cuvinte cu care Nae Ionescu expune aceste tendințe. El determină logicul ca fapt logic, ca realitate logică, ca pe „un fenomen ca toate celelalte fenomene" (pag. 196), suprimând astfel specificul logicului și îngreunând studenților lui posibilitatea de a-l înțelege în adevărata lui esență. Incoerente, și, cu atât cât au sens și pot fi înțelese, inexacte și aberante, sunt frazele următoare: „... De unde până la Kant faptul logic era un fenomen derivat, în veacul al XIX-lea faptul logic devine ceva de sine stătător, nu din punct de vedere metafizic, pentru că aceasta nu ne interesează pe noi, ci din punct de vedere al atitudinii logice față de acest fapt. Adică nu mai avem de a face, propriu-zis, cu obiecte, cu legi de cunoaștere a acestor obiecte, cu raporturi între aceste obiecte. Ieșim din sfera realității care se refrânge într-o cunoștință și ne plasăm într-un plan special de realități, care este cel al realităților logice. Judecata nu mai este propriu-zis o operație, adică o raportare a doua concepte, ci un fapt în realitate și o restrângere a acestui fapt în conștiință; adică judecata devine și ea o cunoștință oarecare, care, ca orice cunoștință, are un caracter centrifug, sau are tendința să se depășească pe ea însăși și să meargă înspre obiect. Prin urmare, judecata ca atare sau conceptul ca atare, nu mai înseamnă doar restrângerea unei realități în conștiință, sau nu mai înseamnă realitate de o ordine oarecare, născută prin restrângere asupra realității. Conceptul nu putea să reiasă ca rezultat al unei operații de abstracție, ca în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea. Și conceptul ca atare are o realitate obiectivă, iar acest concept cu realitate obiectivă are tendința să se depășească pe el însuși, indicând asupra unei realități, de altă natură decât el însuși și exterioară lui" (pp. 201 – 202). Ca și când n-ar fi existat Aristotel, ca și când n-ar fi existat nici Kant și atâția alți logicieni remarcabili din prima jumătate a secolului al XIX-lea, iată ce susține Nae Ionescu că s-ar fi întâmplat în logică abia la sfârșitul

secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea: „Aceasta este foarte caracteristic pentru sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul veacului al XX-lea: că formele logice au o existență de sine stătătoare și constituie un plan de realități specifice, plan de realități care se extind nu numai asupra conceptului, cum s-a întâmplat odată, în vechiul realism logic, cu Platon sau Scolastica de mai târziu, ci și în ce privește judecata și raționamentul. Cu alte cuvinte, sfârșitul procesului de precizare a faptului logic duce la o egalare a tuturor faptelor de natură logică: nu mai există un fapt elementar, ci conceptul și judecata sunt fapte tot așa de elementare, din punct de vedere logic; sunt fapte pur și simplu” (pag. 202). Părându-i-se probabil că n-a fost destul de explicit, el repetă aceste idei ceva mai departe: „Acesta este, deocamdată, punctul de ajungere al teoriilor logice: așezarea planului logic într-un fel de existență aparte, generalizarea faptului logic analog acestui plan de realitate și substanțializarea acestui fapt logic, care nu mai este propriu-zis nici concept, nici relație între concepte, ci fapt pur și simplu. Conceptul este o speță de fapte logice, după cum judecata este o altă speță de fapte logice, iar raționamentul constituie o speță separată de fapte logice. Nu se mai poate vorbi, de astăzi înainte, în logică, de elemente constitutive și de legi, de combinații între aceste elemente constitutive, ci se poate vorbi de unități constructive ale logicei, ireductibile unele la altele” (pag. 203). El numește această tendință care după el ar fi „dominat în logică dinainte de Aristotel până la sfârșitul veacului al XIX-lea” atomism logic și care ar fi dispărut când ar fi apărut „preocupări de calcul logic”, „noile direcții din logică... de natură logică sau de definiție logică” (pag. 203), care însă „trebuie să meargă tot spre atomism” (pag. 202). Deci atomismul logic a murit, trăiască atomismul logic!

De repetate ori Nae Ionescu s-a pronunțat în cursurile lui împotriva teoriei evoluționiste, împotriva evoluției ca principiu științific explicativ în genere, negându-le orice valoare. El nu acceptă o evoluție a gândirii logice, un progres în devenirea ei istorică și, precum am văzut, o istorie a logicei. Iată cu ce argumente stângace, ca să lu’ caracterizez altfel, își motivează punctul lui de vedere în această chestiune: „Este adevărat că, în istoria spiritului omenesc, părerile se schimbă și că nu există, propriu-zis, o ordine după care aceste păreri se schimbă; deci, din acest punct de vedere, nu poate fi adevărat că există o evoluție a logicei și că există un progres în știința logicei. S-a

întâmplat însă, dar este cu adevărat o întâmplare, că, astăzi, poziția pe care o ocupă cercetările logice pune la contribuție întreaga experiență a gândirii logice de până acum. Vreau să spun că poziția logice de astăzi înglobează toate pozițiile anterioare. Aceasta nu se datorează faptului că ea este astăzi, ci se datorează unei întâmplări. Poziția noastră logică de astăzi este cea mai comprehensivă în chip întâmplător, pentru că poziția psihologistă, din jumătatea a doua a veacului al XIX-lea și începutul veacului al XX-lea, este mai puțin comprehensivă, mai puțin complicată. Deci etalonarea nu este și criteriul de comprehensibilitate. În adevăr, ocupăm poziția cea mai favorabilă, suntem în posesiunea poziției celei mai largi; dar aceasta este pur și simplu o întâmplare” (pag. 204). Și pe aceste considerente, pe care le prezenta ca foarte probante, Nae Ionescu credea că poate să-și întemeieze concluzia: „Logica nouă, deci, consideră că nu există o istorie propriu-zisă a logice, ci există diferite tipuri de speculație logică” (pag. 204). Dar el nu spune nici ce este această logică nouă, care consideră că nu există o istorie propriu-zisă a logice, nici cine sunt reprezentanții ei.

Cu alt prilej, el se pronunța în termenii următori despre evoluționism: „Pentru motive pe care n-am nevoie să le expun aici... eu nu împărtășesc această metodă și această părere evoluționistă. Spiritul omenesc este așa cum l-a făcut Dumnezeu, o dată pentru totdeauna, iar posibilitatea de a trece, de la așa numita mentalitate primitivă la mentalitatea evoluată, este foarte redusă. Cine s-a născut cu mentalitate primitivă, cu ea rămâne toată viața – poate el să ajungă chiar profesor de filosofie; și cine s-a născut cu mentalitate evoluată, evoluat este, chiar dacă rămâne la scaunul de cizmar, toată viața și generație de generație”. De pe aceeași poziție creaționistă și a fixității speciilor – poziție obscurantistă și depășită de un secol și jumătate – Nae Ionescu spunea în continuare: „Vasăzică, pentru mine, după cum există specii de animale bine distincte – așa le-a făcut Dumnezeu o dată pentru totdeauna – tot așa există specii de oameni bine distincte. Trecerea de la o specie la alta este o imposibilitate. De aci și impenetrabilitatea care există între oameni, ca înțelegere și ca întovărire, ca afinitate spirituală. Nu admit prin urmare – pur și simplu pentru că nu vreau deocamdată; când va fi să explicăm, vom explica – nu admit teoria evoluționistă în materie de structură logică, ci admit existența unor tipuri logice deosebite, structural deosebite”

(pag. 54). Dar „teoria evoluționistă în materie de structură logică” n-a fost recomandată și aplicată de niciun logician, încât Nae Ionescu fandează în vânt. Declarația lui că nu admite teoria evoluționistă în materie de structură logică pur și simplu pentru că nu vrea, e savuroasă, dar lipsită de seriozitate științifică. Iar cât privește asigurarea pe care o dădea: „când va fi să explicăm, vom explica”, Nae Ionescu nu s-a ținut de cuvânt: el n-a explicat niciodată de ce nu admite teoria evoluționistă în materie de structură logică.

Cu acestea, Nae Ionescu a terminat ceea ce a înțeles el prin istoria logicei. În afară de cele câteva generalități, pe care în bună parte le-am văzut, el n-a insistat asupra cercetărilor de logică din secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, care au fost de o eflorescență fără precedent, relevând noi, variate și importante aspecte ale logicului. Amplele cercetări logice din acest timp au urmărit să constituie logica: ca disciplină metafizică, ca logică transcendențială sau epistemologică, ca disciplină normativă, ca logică matematică, ca logică pură sau fenomenologică, să o întemeieze psihologic sau genetic și să edifice, ca o parte integrantă a logicei, metodologia. Cu totul remarcabile în această vreme au fost contribuțiile engleze și germane. Dar afară de J. St. Mill și de Bolzano, pe care-l confundă cu Brentano, de Husserl – și pe care-i pomenește numai incidental – el nu menționează niciun alt logician din întreaga pleiadă de mari logicieni ai acestei vremi, el nu dă iarăși titlul nici unei opere.

În ultimele două prelegeri pe care le-a ținut în cadrul acestui curs de istoria logicei, Nae Ionescu s-a ocupat, în penultima cu problema etapelor în istoria logicei, în ultima cu problema tipurilor de logică, făcând în ele un fel de sinteză a întregului curs. Dându-și seama de insuficiențele grave grave ale cursului său, el declară: „propriu-zis n-am încercat să vă fac un curs de istorie a logicei” (pag. 205), fiindcă, după cum am văzut mai sus, după el o asemenea istorie este o imposibilitate, ci că a urmărit să facă „istoria conceptului de logică, coroborată cu ambianța istorică și filosofică în care s-a născut”, „să urmărească evoluțiunea conceptului de logică” – el a uitat că între timp negase evoluția – „și, mai ales, constituirea disciplinei pe care ar putea eventual s-o reprezinte” și adaugă: „Vasăzică acesta a fost scopul prelegerilor mele: să definesc, oarecum istoric, conceptul și disciplina logicei” (pag. 206). Etapele în evoluția logicei, despre care am vorbit și mai sus, sunt după el „cu punctele de culminație”: „logica socratică și

aristotelică, cea scolastică, în sfârșit cea carteziană” – despre care el n-a spus nimic în cursul lui – care se încheie în zilele noastre, într-o formă sau alta, în logică” (pag. 211). Mă mărginesc să relev, din această penultimă prelegere, doar câteva afirmații lipsite de orice temei. „Atunci când afirm că pot să-mi întrebuițez gândirea cum vroesc eu și că nimic din afară nu condiționează gândirea mea, fără îndoială că fac o afirmație sceptică” (pag. 208). După Nae Ionescu, deci, Fichte și Schelling ar trebui să fie considerați ca filosofi sceptici. O altă afirmație, iarăși lipsită de acoperire istorică: „re-nașterea cercetărilor logice urmează întotdeauna unei perioade de scepticism, când acest scepticism face să cadă accentul fundamental pe elementul formal, când prin urmare trece pe primul plan interesul formal al cunoașterii. Atunci, în adevăr, se ivește o nouă perioadă în istoria logicei” (pag. 209). Simple afirmații, fără nicio valoare istorică și fără sens, sunt argumentele pe care le invocă el în sprijinul acestei teze. „Este ceea ce s-a întâmplat, propriu-zis, spune el, cu sofistica greacă și pe urmă cu Socrate; ceea ce s-a întâmplat mai târziu, după restrângerea senzualismului stoic, cu logica bizantină. Formalismul gramatical și punctul de legătură și punctul de origine al noii dezvoltări logice în Evul Mediu” (pag. 209). Ce a vrut Nae Ionescu să spună prin: „ceea ce s-a întâmplat cu sofistica greacă și pe urmă cu Socrate?” Că sofistica greacă a urmat unei perioade de scepticism? Care scepticism? Că sofistica greacă a fost sceptică și că ei i-a urmat Socrate? Istoriceste sofistica nu precede pe Socrate. Ce a vrut el să spună prin: „ceea ce s-a întâmplat mai târziu, prin restrângerea senzualismului stoic, cu logica bizantină? Că stoicismul este sceptic? Ideea că formalismul gramatical bizantin ar fi punctul de legătură și punctul de origine al noii dezvoltări logice în Evul mediu este lăsată de orice temei. Cărei perioade de scepticism îi urmează a doua perioadă din istoria logicei, ale cărei origini Nae Ionescu le stabilește în Renaștere? Cărei perioade sceptice urmează renașterea cercetărilor logice din secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea?

Foarte personal, ceea ce nu înseamnă și științific, determină – acum Nae Ionescu Scolastica. „Scolastica, spune el, nu este o perioadă propriu-zisă, o perioadă istorică, în desfășurarea gândirii omenești, adică nu reprezintă timpul, de la atât până la atât, după Christos, ci este o perioadă tipică în istoria acestei gândiri. Scolastică este, de pildă, logica aristotelică; scolastica este logica lui Thomas Aquinas și

scolastică este codificarea logică, pentru că toate aceste momente reprezintă unul și același lucru: logica codificată, în scopul transmiterii unei științe constituite” (pp. 213 – 214). A „codifica”, adică a sistematiza cunoștințele dintr-un domeniu, a constitui o știință, înseamnă după Nae Ionescu a face operă scolastică!

În capitolul final, intitulat „Tipuri de logică”, el repetă că „în istoria logicei, sub raportul conținutului, sub raportul structurii intime a acestei discipline, nu există bine precizate decât două perioade: o perioadă până la Renaștere și o perioadă după Renaștere, perioade condiționate de structura metafizică a timpului” (pag. 217). Prima perioadă se caracterizează, după el, „tocmai din cauza caracterului substanțialist al vremii de pe atunci”, prin faptul că „se îndrepta spre concept” (pag. 217), că „are la bază conceptul”, că „toate operațiile logice nu sunt decât operațiuni care se fac asupra conceptului” (pag. 218). „Vasăzică, subliniază el, există un element de bază, un element static, care are o viață proprie, și o viață specială logică, pusă în fața altor obiecte de aceeași natură. Acesta este conceptul; iar viața lui în fața altor obiecte, în fața altor concepte, este ceea ce numește logica veche judecată, și mai departe: raționament. Dar judecata și raționamentul înseamnă pur și simplu operații asupra conceptului” (pp. 218 – 219). A doua perioadă, de la Renaștere încoace, se caracterizează prin aceea că gândirea modernă a „destrămat substanța”, iar prin aceasta cercetările au fost îndreptate „spre fapt, care fapt nu este propriu-zis obiect, ci proces; care presupune punct de plecare și punct de ajungere; și care presupune termeni și se rezolvă, în ultimă analiză, în raport” (pag. 220). Și Nae Ionescu conchide: „Deci, ceea ce era, în logica veche, substanță, devenea, în metafizica nouă, relațiune, și ceea ce era, în vechea filosofie, calitate, devenea, în noua cunoaștere, cantitate. Pentru că procesul, schimbarea, era pasibilă de etalonare; care etalonare era măsură. Măsura este ea însăși un act și o operație, nu este un obiect, și măsura aceasta devenea etalon pentru toate întâmplările. Deci calitatea, deosebirile esențiale și substanțiale dintre obiecte, devin, în noua știință a vremii, cantități, deosebiri de măsură între fenomene” (pp. 220 – 221). Dar aceste două perioade din istoria logicei, „logica conceptuală și logica judecății, logica pe baze substanțialiste și logica pe baze relativiste”, sunt după Nae Ionescu perioade „încheiate”, fiindcă „noi trăim azi o perioadă nouă în istoria omenirii”, care s-ar caracteriza, așa cum ar indica-o „metafizica

noastră” „experiența noastră religioasă”, „matematica însăși”, scheletul însuși al științei actuale”, printr-o „întoarcere înspre obiect și înspre substanță, pe care o părăsisem de la Renaștere” (pag. 221). Nae Ionescu subliniază însă că „nu trebuie să uităm, azi, oricât de substanțialiști am fi, că am trecut peste Renaștere și peste perioada scientistă modernă” și că lucrul acesta se refrânge în logica actuală. „Există un obiect, spune el, care stă în centrul interesului, dar acest obiect propriu vorbind *nu mai este substanță, ci este altceva, este raportul, este faptul, raportul spiritual științific*, care se substanțializează, se obiectivează. Raportul acesta devine pentru noi obiect, în aceeași măsură în care și conceptul era obiect și în care și ceea ce corespunde în realitate conceptului era obiect” (pag. 222). Nae Ionescu stăruie asupra acestei idei, căutând s-o determine cât mai exact: „Prin urmare, vedeți care este acest al treilea tip de logică, care se precizează și care, în vremea noastră este condiționat de o orientare metafizic spirituală a vremii: substanțializarea. Concept-raport, substanță-raport, măsură-relațiune. Și acum ce? Obiect, care el însuși este o relațiune. Obiectul fusese înlocuit prin relațiune, și acum relațiunea este înlocuită prin obiect, care obiect este chiar relațiunea aceasta” (pag. 223). A vorbi de o substanțializare a raportului, este pur și simplu aberativ, iar a afirma că tendințele logice – căci la acestea se referă Nae Ionescu – sunt condiționate de „o orientare metafizic spirituală a vremii” este fundamental fals. Restul este simplă jonglerie verbală.

Nu pot părăsi acest curs de *Istoria logicei* al lui Nae Ionescu, fără a mai menționa câteva inexactități, contradicții, afirmații absurde. Am relevat, cu prilejul examinării cursului *Logica*, că Nae Ionescu confundă raționamentul inductiv cu metoda inductivă; acum agravează eroarea, vorbind de „o metodă inductivă «per enumerationem simplicem»” (pag. 179). În același curs de *Logică* el afirma aberația că se poate defini un obiect prin judecăți negative; acum el afirmă: „Ideea mea este, anume, că determinarea obiectului din afară de noi se face prin negațiune, nu prin afirmațiune” (pp. 57 – 58). Am văzut că chiar în acest curs, crezând că combate pe Hegel, el negase timpului rolul dinamic, creator; el a uitat însă de acest lucru și, către sfârșitul cursului, susține ideea contrară „că timpul este în adevăr un factor care aduce ceva nou” (pag. 220).

Cât de impropriu, incorect, neștiințific – cu expresii ca: „unii

oameni", „logica se poate face cu...", care dovedesc cât de puțin orientat era el asupra tendințelor logice din secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea – se exprimă Nae Ionescu în frazele următoare: „Sunt unii oameni care spun că logica se poate face cu teoria cunoștinței, sau că logica se poate face cu metafizica ori cu psihologia, ca și cum ai spune că o rață se poate găti cu măslina, cu păstârnaci sau cu castraveți. În logică nu e așa: logica nu se face cu teoria cunoștinței, cu metafizica sau cu psihologia, ci logica iese dintr-o preocupare metafizică sau dintr-o preocupare psihologică sau dintr-o preocupare gnozeologică; adică experiența mea anterioară este precumpănitor metafizică, psihologică sau gnozeologică” (pag. 62 – 63). Logicienii remarcabili, la care se gândește Nae Ionescu folosind expresia „unii oameni”, n-au spus că logica „se poate face cu...", pentru ca să-și poată el permite ridiculizarea cu rața, măslinile, păstârnacii și castraveții, ci s-au străduit să întemeieze logica epistemologic, metafizic sau psihologic. Nimic nu-l autoriza pe Nae Ionescu, mai ales în calitate de istoric al logicei, să vorbească, cu atâta suverană desconsiderare, despre aceste importante curente logice. În același spirit neștiințific vorbea el în cursul de logică despre logica normativă: „Cineva zice: am auzit că logica e o știință normativă. Poate. N-am nimic împotriva oamenilor care zic așa. Să văd ce este cu aceasta”. (pag. 30)

Cu totul nefundat, fals, este ceea ce spune Nae Ionescu, referindu-se la apariția teoriei cunoștinței ca disciplină filosofică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea: „A fost o mare revoluție, pentru filosofi, că s-au gândit să formuleze aceste probleme ale teoriei cunoștinței, și a fost o mare surprindere pentru ei, încât au zis: Cine spunea că nu există filosofie metafizică? Cine spunea că totul este absorbit de preocuparea științifică? Iată că există metafizică, pentru că există teoria cunoștinței”. (*Istoria logicei*, pag. 66) În realitate niciun filosof, reprezentant al teoriei cunoștinței din acea vreme, n-a susținut că există metafizică, pentru că există teoria cunoștinței. Ci toți gânditorii, în frunte cu neokantienii, care s-au străduit să întemeieze teoria cunoștinței ca disciplină independentă, au fost antimetafizicieni.

Nae Ionescu, a cărui inteligență era fără discuție ascuțită, declara că „este absurdă legea care spune: excepția confirmă regula”. „De îndată ce există excepție, spunea el, regula este anulată. Toată lumea spune: «e o excepție și deci întărește regula». Lucrul acesta nu

l-am înțeles niciodată. Numai în domeniul unde regulile sunt aproximative, acolo accept excepția, dar nu zic că excepția confirmă regula, ci că aceasta nu intră în regulă mea, regula mea este valabilă cu excepția acestor cazuri, atât și nimic mai mult. Dar ca să spui că întărește regula, aceasta este absurd". (id., 97) În *Logica* lui, referindu-se la același adagiul că excepția confirmă regula, el declara de asemeni peremptoriu: „Nu există excepții. Când se formulează o regulă, nu există excepții. Dar spun unii: excepția întărește regula. Ei asta-i, cum o să întărească excepția regula! Păi asta înseamnă regulă: lipsă de excepție, dacă există excepție, nu mai este regulă, dacă este regulă nu mai sunt excepții. Regulă înseamnă regularitate în întâmplări. Dacă întâmplările aduc excepții, formele acestea nu exprimă regularitatea întâmplării. Este o prostie să spui că excepția întărește regula". (pag. 121) Cum rezultă din citatele de mai sus, Nae Ionescu confundă noțiunea de regulă cu noțiunea de lege și de aceea se ridică împotriva adagiului că excepția confirmă regula. Această gravă confuzie este în citatul următor: „Despre acest lucru am mai vorbit și altă dată: că nu există legi cu excepții. Orice excepție trebuie să fie abatere de la lege, și atunci anormalitatea, în ultimă fază, dacă este într-adevăr anormalitate, nu poate să fie considerată decât ca minune, adică depășire a legii, printr-o intervenție mai puternică decât însăși legea, sau mai poate fi considerată ca rătăcire, ca alunecare de la lege". (*Metafizica*, I, pp.59 – 60) Dacă ar fi reflectat mai mult interes, Nae Ionescu n-ar fi făcut această confuzie și ar fi văzut că în adevăr excepția confirmă regula: când spun că într-un sat de 100 de locuitori numai un țăran posedă oi, acest singur caz confirmă regula că 99 de țărani nu au oi.

În ciuda insuficiențelor grave pe care le-am văzut, unele privind chestiuni elementare de logică, iată totuși ce declara Nae Ionescu plin de sine: „Opt ani mi-au trebuit mie personal ca să mă lămuresc asupra tuturor problemelor de logică. De bine de rău, ele sunt acum lămurite și intrate într-un fel de echilibru stabil. Prin urmare, propriu-zis, pe mine personal materia logicei nu mă mai interesează așa de tare, pentru că tot ceea ce ar putea să-mi ofere mie logica este o operație de precizare, într-un anumit punct, sau o operație de prelucrare în amănunte, în alt punct; cadrele mari, însă, sau pilonii, coloanele de susținere ale edificiului logicei, sunt pentru mine plantate și ca atare sistemul, în întregul lui ridicat, reprezintă în adevăr o formulă de

echilibru arhitectonic”. (*Metafizica*, I, pp.7 – 8)

Metafizica făcea parte integrantă din conferința – apoi catedra – lui și Nae Ionescu a ținut ani de zile cursuri de metafizică. Două din aceste cursuri au fost tipărite de același „Comitet pentru tipărirea operelor lui Nae Ionescu” și avem astfel posibilitatea să judecăm și valoarea ideilor metafizice. Potrivit atitudinii lui de a nu-și complica obligațiile de la catedră, de a nu vorbi „despre” sistemele metafizice, care i-ar fi cerut o vastă documentare, pentru care el nu avea nici răbdare, nici timp, Nae Ionescu n-a făcut un curs de metafizică sistematică – să expună adică diferitele soluții care s-au dat în decursul gândirii filosofice problemei existenței, adică marile sisteme metafizice – ci și-a simplificat și și-a ușurat sarcina: el și-a expus părerile *lui* despre problemele metafizice și soluțiile pe care le-a dat *el*, Nae Ionescu, acestor probleme. Așa cum, la cursul de logică, el își prevenise ascultătorii lui că nu va trata decât probleme controversate de logică, iar, la cursul de istoria logicei, îi prevenise că nu le va da decât puncte de reper, la fel, în cursul de metafizică, el îi previne: „Dacă fiecare dintre noi ar fi sincer și ar vrea să spună cum se petrec în adevăr lucrurile, atunci când face prelegeri la o Universitate, ar trebui să mărturisească cum că, în generalitatea cazurilor, un curs de filosofie este în primul rând un prilej de lămurire pentru profesor: noi învățăm paralel cu dumneavoastră. Prelegerile sunt o continuă luptă a spiritului nostru cu materia pe care trebuie să o stăpânim, o continuă efortare a noastră de a crea, înăuntrul acestei materii, linii mari de orientare, un fel de schelet, pe care trebuie să se înfiripeze zi de zi, an de an.” (*Metafizica*, I, pag. 6) Și după ce afirmă că „un curs de filosofie nici nu este obligator să fie o construcție monumentală și cu linii bine precizate, pentru că funcțiunea lui nu este de a vă preda anumite adevăruri fundamentale, cât, mai ales, de a vă îndemna să *gândiți* în legătură cu anumite probleme fundamentale” (*id.*, pag. 7), el spune mai departe: „Aci stă, prin urmare, importanța și aceasta determină caracterul special al cursului de filosofie: o serie de asemenea probleme trebuie să fie un prilej de declanșare, în dumneavoastră, a mecanismului filosofic. De aceea luați note, sau nu luați note, este absolut indiferent; acceptați punctele de vedere, este iar absolut indiferent. Importă ca fiecare dintre noi să-și precizeze cadrele în care se mișcă gândirea în domeniul acesta al spiritualului și să gândească personal – cât de greșit, indiferent – dar să gândească, să facă eforturi

de gândire în aceste cadre, pe care un curs de filosofie este ținut într-adevăr să le precizeze”. (*id.*, pag. 7) Se poate ușor imagina ce figură ar fi făcut elevii unui profesor de pian de la Conservator, dacă acesta le-ar fi spus: Importă ca fiecare dintre dumneavoastră să-și formeze digitația și de aceea faceți exerciții – cât de greșit, indiferent – dar faceți exerciții, faceți eforturi de digitație personală în cadrele pe care le voi preciza la curs. Elevii n-ar mai fi călcat a doua oară la cursul unui asemenea profesor. Apoi Nae Ionescu adaugă: „Cursul de metafizică, pe care îndrăznesc – zic eu – să-l încep anul acesta, are anumite caractere; sau mai bine zis, obligația de a face un curs de metafizică are anumite caractere. Propriu-zis eu încep la întâmplare și nici nu știu dacă, până la sfârșit, cursul va reuși sau nu. Vă mărturisesc aceasta din capul locului, pentru că problema metafizică este cu mult prea gravă, cu mult prea serioasă, pentru ca să avem curajul s-o abordăm cu sânge rece.” (*id.*, pag. 8) Susținând „că există diferite feluri de a interpreta, de a valorifica realitatea, care reprezintă puncte de vedere ce... sunt de natură personală” și subliniind că pe auditorii lui nu i-ar interesa „prea tare” soluțiile pe care li le va da și că nu ar fi obligați să le împărtășească, „pentru că, ele fiind absolut personale, s-ar putea foarte bine să fie inasimilabile pentru” ei, Nae Ionescu le atrage atenția că accentul fundamental al interesului, în aceste prelegeri, trebuie să cadă pe problematică și nu pe soluționare” (*id.*, pag. 15). După ce și-a luat aceste măsuri de precauție, Nae Ionescu afirmă că „întotdeauna, în cursurile de filosofie, este un fel de profesie de credință, un fel de mărturisire ca la duhovnic, și un curs de filosofie în care nu este mărturisire, hotărât nu este filosofie” (*id.*, pag. 9) și definește „filosofia sau filosofare” ca „act de voință”, ca „act de trăire” și declară cu un aer de superioritate: „Ei bine, adevărul acesta nu vor să-l spună, în genere, filosofii: că filosofia este un act de viață, un act de trăire; că propriu-zis a filosofa înseamnă a reduce realitatea sensibilă la necesitățile personalității tale, așa cum este ea încheată, bine sau rău; că aceasta înseamnă filosofia – a deforma realitatea sensibilă și a încerca s-o pui de acord cu tine însuși, a-ți proiecta structura ta spirituală asupra întregului cosmos” (*id.*, pag. 13). El definește metafizica în adevăr cu totul personal ca „mărturisire lirică”, „mărturisire lirică de credință” (*id.*, pag. 16) – „pentru că la originea ei este o emoție” (*id.*, *ibid.*) – ca pe „un cod de trăire și de valorificare a realității în raport cu anumite necesități și probleme proprii ale tale”

(*di., ibid.*); sau: „metafizica nu este decât conștiința raporturilor dintre tine și realitate și încercarea de a valorifica conștient această realitate externă” (*id.*, pag. 10). El o definește de asemeni ca pe o preocupare „care consideră realitatea din punctul de vedere al aternității” prin suspendarea funcției timpului și a spațiului. „În acest sens, spune el, trebuie să înțelegem că metafizica este și trebuie să fie o știință a absolutului, pentru că absolut înseamnă necondiționat și necondiționat înseamnă veșnic, iar veșnic înseamnă ceea ce nu cunoaște timp, pentru că veșnicia nu este infinitatea timpului, nu este timpul prelungit la infinit” (*id.*, pag. 57). El adaugă de asemeni: „Întotdeauna o soluție metafizică trebuie să reprezinte un fel de încercare de a adapta această realitate (externă) la necesitățile personalității umane. Dar nu la personalitatea umană în genere, în abstracto, sau în esența ei, ci necesităților personalității concrete a celui care face metafizică. Soluționarea metafizică este, prin urmare, o soluțiune personală: elementele hotărâtoare ale problematicei depind foarte mult de acela care filosofează” (*id.* Pp. 46 – 47). După Nae Ionescu, „soluțiile metafizice sunt soluții metafizice, nu pentru că sunt adevărate, ci pentru că sunt pur și simplu trăite de oameni. Aceasta este justificarea metafizicei, că este trăită de oameni și că duce la un fel de echilibrare” (*id.*, pag. 184). Spre deosebire de știință, care „purcede din afară înăuntru și are nevoie de experimentare”, metafizica „are pretenția să purceadă dinăuntru în afară și să surprindă secretele existenței, să fie stăpână pe ele, să fie oarecum stăpână pe legea internă de formare a evenimentelor. Este ca și cum ai ține izvoarele vieții. Aceasta este tendința noastră de a cunoaște metafizic realitatea: dacă cunoști izvoarele vieții, știi cum se va dezvolta ea mai departe, pentru că cunoști însăși legea după care se vor desfășura evenimentele” (*id.*, pag. 55). El subliniază aceste idei, afirmând în continuare: „Metafizica este însăși legea, stabilită nu dinafară înăuntru, după o multiplicitate de cazuri care au ceva comun între ele, printr-o abstracție prin urmare, ci legea stabilită în trăirea însăși a procesului, adică surprinderea secretului existenței însăși. Dar surprinderea secretului existenței însăși înseamnă, fără îndoială, depășirea categoriei de timp și spațiu, deoarece categoria de timp și spațiu înseamnă tocmai trecerea în concret a unui eveniment. Deci, atâta vreme cât eu sunt în domeniul metafizicei, sunt eu înainte de timp și spațiu, și numai în momentul în care evenimentul începe să se

realizeze concret, el trece sub categoria de timp și spațiu. Prin urmare, secretul evenimentului, resortul lui lăuntric, premerge trecerii în timp și spațiu, în același fel în care o idee care se naște în capul unui om premerge realizării ideei, premerge actului” (*id.*, pag. 55). În timp ce, prin urmare, cunoștința științifică se bazează pe o încadrare conceptuală a realității, cunoștința metafizică se bazează pe o trăire a realității; cea dintâi este obiectivă, dar relativă, cea din urmă este personală, dar absolută (pentru cel care gândește). Iar spre deosebire de religie, cu care metafizica se înrudește, fiindcă și una și alta își pune problema absolutului, se orientează spre absolut, și fiindcă ambele au ca punct de plecare o emoție – actul religios pornind însă „din neliniștea unui dezechilibru: incapacitatea de a fi liniștit; incapacitatea omului de a fi fericit” (*id.*, pag. 27) – metafizica urmărește să înțeleagă anumite raporturi, are de-a face cu problema adevărului, pe când religia caută să „înlătore anumite dureri”, are deci de-a face cu o „problemă morală”. „De aceea, spune Nae Ionescu, Dumnezeuul religiei este ceva viu, pe câtă vreme Dumnezeuul metafizicii poate să fie ceva viu și poate să nu fie ceva viu, sau poate să fie ceva care nu este activ, ci numai existent pur și simplu” (*id.*, pag. 27). „Vasăzică, atitudinea religioasă trebuie să ajungă la ceea ce numeam... mântuire; atitudinea metafizică ajunge în chip fatal la cunoaștere. Obiectul metafizicii este adevărul absolut; obiectul religiei este *summum bonum*” (*id.*, pag. 27). Spre deosebire de preocuparea metafizică, care își are izvorul în nevoia de echilibru spiritual și se servește ca mijloc de cunoaștere de trăire, înțelegere, intuiție, „izvorul vieții religioase este, obiectiv, revelarea și, subiectiv, credință” (*id.*, pag. 41). După el, dintre problemele comune pe care le au religia și metafizica, numai două au caracter de evidență: „Întâi că există un *ens a se* și al doilea, că acest *ens a se* este cauza întregii existențe. Atât și nimic mai mult. Acestea sunt două principii fundamentale ale metafizicii, care se impun cu necesitate și care sunt evidente prin ele însele” (*id.*, pag. 47). Metafizica este, după Nae Ionescu, „o încercare a conștiinței noastre de a depăși timpul și spațiul și de a se instala de-a dreptul în veșnicie. Ca atare, metafizica este o încercare de cunoaștere absolută a realității; sau nu este niciun joc de cuvinte dacă spun: o încercare de cunoaștere a absolutului pur și simplu” (*id.*, pag. 57). În continuare, el afirmă lucrul următor care nu concordă cu această idee și nici nu este măcar complet inteligibil: „Și caracteristica ei fundamentală este că pornește

de la un act de trăire a realității, care este posibil prin introducerea, prin scufundarea noastră înșine în această realitate, așezându-ne, postându-ne, oarecum, sub categoria timpului și spațiului, nu în domnia acestei categorii a timpului și a spațiului, ci într-o anumită poziție, unde timpul și spațiul nu au intrat încă în acțiune” (*id., ibid.*). În legătură cu problema posibilității și îndrituirii metafizicei, el afirmă că metafizica nu poate fi negată, fiindcă ea există și ca preocupare și ca disciplină – „dacă n-ar exista decât proba cea mai slabă, adică existența tratatelor de metafizică” (*id., pag. 63*) – și „decî justificarea existenței metafizicii se află în însăși existența ei”, și această existență „este un fapt care nu se poate discuta” (*id., pag. 61*). „Ceea ce s-ar putea discuta, adaugă el, ar fi dacă în adevăr chestiunile care se ridică în metafizică sunt sau nu solubile. Principial, însă, imposibilitatea de a soluționa o problemă metafizică nu ridică dreptul de existență al metafizicei, nici chiar în efectele ei” (*id., pp. 61 – 62*). Și subliniază încă odată: „Prin urmare, chiar dacă am presupune că metafizica pune probleme care nu se pot soluționa niciodată, încă n-ar fi motiv suficient ca să o înlăturăm din preocupările noastre: întâi, nu putem să o înlăturăm pentru că ea este și, al doilea, nu putem să o înlăturăm, pentru că nu avem dreptul să o înlăturăm” (*id., pag. 62*).

Am dat anumea atâtea citate din încercările lui Nae Ionescu de a determina noțiunea de metafizică, ca să se vadă cât de lipsite de unitate sunt aceste determinări și mai ales cum din acestea lipsește cea mai importantă, cea a metafizicei ca disciplină științifică. Câte erori apoi, și în acest curs, mai ales de ordin istoric! Se știe că termenul metafizică provine de acolo că în colecția operelor lui Aristotel, adunate de Andronicus din Rhodos, scrierile în care se studiau principiile și cauzele lucrurilor veneau după scrierile lui de fizică și de aceea au fost numite... Nae Ionescu știe acest lucru. El le spune studenților lui: „Știți că Aristotel a scris întâi Fizica și apoi Metafizica și s-a interpretat că metafizica a apărut calendaristic după fizică și că ea se ocupă de lucrurile care sunt dincolo de domeniul fizic, etc. (*id., pag. 51*). „A scris întâi Fizica și apoi Metafizica și s-a interpretat că metafizica a apărut calendaristic după fizică” – ce corectă exprimare logică! Se știe că după teoria nominalistă ideile generale, „universalile”, nu au o existență independentă de conștiință, că ele sunt simple semne care desemnează lucrurile, cuvinte, „flatus vocis”. Iată cum prezintă această teorie Nae Ionescu: „... Când pronunțăm un

cuvânt oarecare, singurul lucru cu adevărat real este pronunțarea cuvântului. Este adevărat: noi zicem că, în dosul acestui cuvânt, există un lucru; lucrul acesta nu există, spune nominalismul. Ce există cu adevărat este cuvântul, iar lucrul nu există decât ca o închipuire a noastră, prin condensarea, prin materializarea cuvântului. Adică, se spunea de nominalismul clasic, lucrurile ar trebui să fie un fel de „flatus vocis”. Nu există substanțe, nu există esențe, există imagini și materializare a imaginilor; adică nu există realul” (*id.*, pag. 71). Adică, exact invers: ... Se știe că Bergson a fost cel mai mare metafizician al vremii sale, dar Nae Ionescu îl situează în „această direcție antimetafizică”. Se știe de asemeni că după Bergson intuiția este mijlocul de cunoaștere imediată, absolută, prin care subiectul „se transportă în interiorul unui obiect pentru a coincide cu ceea ce el are unic și prin urmare inexprimabil” și totuși Nae Ionescu îl consideră și-l prezintă ca senzualist! „Bergson, spune Nae Ionescu, ca în general pozitivismul și senzualismul contemporan și cel vechi, avea altă metodă și zicea: de îndată ce totul este devenire, cel mai bun lucru este să ne confundăm noi înșine în această devenire și să devenim și noi, să ne destrămăm și noi în această devenire” (*id.* pag. 92). „Zice așadar senzualismul să ne confundăm în realitate, să devenim noi înșine această realitate în curgere, în devenire continuă, adică să ne destrămăm noi înșine în aceste impresii, care n-au nicio legătură între ele, pentru că – acesta este punctul de vedere senzualist – logica organizează, prin concepte care nu aparțin realității sensibile, care sunt în afară de realitatea sensibilă, logica organizează curgerea aceasta a impresiilor” (*id.*, pag. 93). Și Nae Ionescu reproșează „senzualismului bergsonian” că în chipul acesta suprimă existența eului cunoscător, ne propune să recunoaștem că noi nu existăm. „Este un lucru dificil, spune Nae Ionescu, pentru că, dacă nu existăm, cine își mai pune probleme de metafizică?” (*id.*, pag. 92). Dar el însuși în același curs definea cunoașterea: „În ultimă analiză nici nu se poate înțelege altfel problema cunoașterii decât prin devenirea, prin transformarea noastră în obiectul pe care-l cunoaștem. Este un fel de fuziune, de contopire, care se efectuează între subiectul care trebuie să cunoască și obiectul care trebuie să fie cunoscut” (*id.*, pag. 106); sau: „conștiința care cunoaște este într-o continuă prefacere, se prefacă rând pe rând în toate obiectele care îi sunt date spre cunoaștere” (*id.*, pag. 131), fără să se sesizeze că prin aceasta el suprima existența

eurilor cunoscătoare și că nu mai avea cine să-și pună problemele de metafizică.

Fără niciun fundament istoric, cu totul eronat, Nae Ionescu afirmă „că toate sistemele, care au ca cheie a mântuirii creațiunea, sunt sisteme panteiste, care identifică pe om, adică existența, cu Dumnezeu”, că „în genere toate sistemele panteiste sunt creaționiste” (*id.*, pag. 116) – ceea ce dovedește că el, ca filosof, nu cunoștea panteismul, iar ca militant pentru doctrina ortodoxă nu cunoștea creaționismul și nu-și dădea seama că se face culpabil de erezie.

În filosofia germană din primele decade ale secolului al XX-lea, a fost relevat și determinat un nou mijloc de cunoaștere, „înțelegerea”, considerată aptă să sesizeze sensuri, semnificații, creații spirituale, valori. Nae Ionescu a auzit de așa ceva, dar nu a studiat problema. El vorbește în termeni foarte vagi despre „înțelegere” în comparație și în opoziție cu cunoașterea (conceptuală), fără să arate deosebiri fundamentale dintre înțelegere și cunoaștere. „Care ar fi deosebirea între înțelegere și cunoaștere?” întreabă el. Și răspunde: „Nu pot să înțeleg un lucru fără să-l cunosc și pot să cunosc un lucru fără să-l înțeleg. Cunoașterea presupune o operație de delimitare, de comparare și de opunere: cunosc un lucru prin compararea lui cu alte lucruri; prin urmare operația de cunoaștere are ca bază analiza. Înțelegerea poate să se sprijine pe o analiză, dar poate să nu se sprijine pe o analiză. Înțelegerea este altceva: este, cum aș spune, trăirea evenimentului însuși. Aceasta înseamnă că, pe câtă vreme cunoașterea este întotdeauna clară... înțelegerea nu este nevoie să fie întotdeauna clară. Înțelegerea adevărată, însă, este întotdeauna conformă cu realitatea. Ea nu limitează, pentru că nu privește de deasupra un eveniment și nu-l privește în comparație cu celelalte evenimente din jurul lui, ci pentru că este oarecum înăuntrul evenimentului, îl retrăiește într-un oarecare fel” (*id.*, pag. 80). El mai determină înțelegerea: „Prin urmare, înțelegerea înseamnă recreațiune, cunoaștere nu este recreațiune, este delimitare. Rațiunea delimitează, înțelegerea creează – ceea ce este deosebit... Înțelegerea are mai multe puncte de contact cu intuiția; rațiunea n-ar puncte de contact cu intuiția” (*id.*, pag. 82). Prin modul lui de a se exprima impropriu, care izbește adesea pe cititor, el mai afirmă: „Prin logică (*sic*) eu cunosc, prin intuiție eu trăiesc” (*id.* pag. 106). Alături de înțelegere și trăire, Nae Ionescu consideră ca un alt mijloc de

cunoaștere nemijlocită, imediată, absolută, iubirea, de care omul nu este capabil decât numai în activitatea mistică. „... Impresia mea este, spune el, că cel mai însemnat și cel mai caracteristic mijloc de cunoaștere al misticei este iubirea” (*id.*, pag. 127. Impresia se transforma peste câteva rânduri în afirmație categorică: „Ei bine, zic că cel mai însemnat instrument mistic de cunoaștere este iubirea”.

Nae Ionescu se străduiește, într-o lecție în care se luptă donchijotește și cu „senzualismul bergsonian, să demonstreze că în domeniul realității sensibile există anumite forme generale, anumite „unități, superioare faptelor concrete” sau, cum le mai numește el, anumite structuri, care organizează faptele concrete și constituie esența lor. „În definitiv, spune el, aceasta este esența realității, formula de organizare a unor anumite materiale” (*id.*, pag. 92). „Esența realității, spune el de asemeni în legătură cu aceste unități superioare, nu este ceva material, este un principiu structural, un principiu de natură spirituală” (*id.*, pag. 94). El crede că precizează mai bine aceste idei, spunându-le ascultătorilor lui: „Vreți să plasați lucrurile, pe care vi le-am spus până acum, în istoria filosofiei – vă dau un punct de reper. Este mai mult însă o aproximație decât o identitate: este forma aristotelică, cu oarecare aproximație, ceea ce spun eu acum, numai că Aristotel vorbea altă limbă, eu vorbesc o limbă de la 1929; aceasta este deosebirea. Dar deosebirea mea este și alta, că, pentru mine, nu este deloc necesar ca această formulă de organizare să închidă în ea un element dinamic, pe care îl închide în ea formula aristotelică. Eu nu spun că formula mea exclude acest element dinamic. Prin urmare formula, deocamdată, are avantaj față de formula aristotelică, că nici nu închide, nici nu exclude un element dinamic” (*id.*, pag. 94). Și fiindcă după părerea lui, Apusul catolic și protestant are o viziune dinamică, demiurgică despre lume, iar Orientul ortodox una statică, contemplativă, ca să fie consecvent cu el însuși, Nae Ionescu afirmă: „Cu forma aceasta structurală, cu esența așa cum o definesc eu, nu este nevoie să alunecăm în dinamism; poate să alunecăm, dar nu este nevoie să alunecăm în dinamism. Cu alte cuvinte, cu acest principiu fundamental, pe care am încercat să-l încercuiesc înaintea dumneavoastră, noi putem ajunge și la o valorificare statică a universului, ceea ce nu era cazul cu aristotelismul” (*id.*, pag. 94).

După ce susținuse că obiectul metafizicei este absolutul, Dumnezeu, Nae Ionescu susține că „adevărata existență metafizică este

existența substanțială”, că „considerăm substanță a unui lucru ceea ce este neschimbător în acel lucru, ceea ce posedă attribute, ceea ce poate să ia diferite forme, fără să se consume, fără să se schimbe, fără să crească sau să dispară, într-un anumit fel”, că „substanța unui lucru este elementul constant din acel lucru, care nu stă sub categoria spațiului și a timpului” (*id.*, pag. 98). Mai încape discuție că o astfel de determinare a existenței metafizice nu are nimic de-a face cu Dumnezeu ortodox? Nae Ionescu adaugă mai departe: „Dacă însă în adevăr constanța, ceea ce este neschimbător, ceea ce nu dispăre, nu crește, nu este pasibil de variație, prin urmare de adăugire sau de substracție, dacă constanța este caracteristica fundamentală a substanței, atunci legea substanței este principiul identității, pentru că așa se definește principiul identității, un lucru este ceea ce este el” (*id.*, pag. 99). Alunecând ceva mai departe din planul ontologic în planul gnoseologic, Nae Ionescu spune: „Prin urmare în adevăr principiul substanței, care condiționează realitatea, are ca lege de existență în domeniul conștiinței, principiul identității. Dar cum substanța are ca fundamentală calitate existența, înseamnă că acești trei termeni, substanța, principiul identității și existența sunt termeni corelativi” (*id.*, pp. 99 – 100). El dovedește încă o dată cât de paupere erau cunoștințele lui de istoria filosofiei, când afirmă în continuare: „Că aceasta este așa, se vede și din împrejurarea că întotdeauna, în istoria filosofiei, de câte ori un cugetător a încercat să distrugă substanța, el a trebuit să înceapă prin a nega valoarea principiului identității, și toată logica nominalistă are ca fundament negarea acestui principiu al identității. La fel cu filosofii care au negat realitatea: ai negat realitatea, trebuie să negi substanța, principiul identității, adică ai negat existența. Toate filosofii nihiliste neagă substanța și neagă principiul identității” (*id.*, pag. 100). El afirmase însă ceva mai înainte: „Senzualismul, nominalismul, pozitivismul, nu neagă existența principiului identității, nici valabilitatea lui, neagă însă că acest principiu al identității ar avea și o valoare ontologică” (*id.*, pag. 88).

După Nae Ionescu, „antropomorfismul nu e nicidecum un defect de cugetare” și „faptul că noi judecăm omenește, nu înseamnă că judecăm fals”. El își amintește că a fost un filosof grec care a criticat antropomorfismul, susținând că dacă boii și leii ar avea mâini și ar putea picta ca oamenii, boii ar reproduce pe zei sub forma de boi, iar leii sub forma de lei. Dar probabil că el nu și-a mai amintit ce filosof a

fost acesta și ce a afirmat exact și, nedându-și osteneala să se informeze, el generalizează: „spuneau și grecii că dacă boii ar putea să judece, să vorbească și să picteze, fără îndoială că zeii ar avea coarne” (*id.*, pag. 171). „Ar fi un defect de cugetare, spune el, în momentul în care Dumnezeu ar fi creația omului; dar dacă omul este creația lui Dumnezeu, atunci antropomorfismul este pur și simplu răspuns la o indicație, care există deja în om și este pusă de Dumnezeu acolo” (*id.*, pag. 171). Antropomorfismul este după el primejdios numai sub forma de antropocentrism, adică atunci „când se pleacă de la om și se încearcă să se construiască în jurul lui tot ceea ce există”. „Antropomorfismul încetează să fie o primejdie și este o înclinare naturală a omului, care poate să ducă la rezultate apreciabile într-un teocentrism; dacă însă caracterul trinitar al ființei supreme este de origine teocentrică și nu antropocentrică, atunci antropocentrismul (trebuie să fie o eroare de tipar în loc de antropomorfism) nu mai e o falsă perspectivă și nu mai poate însemna proiectarea noastră în afară și construirea lui Dumnezeu după indicațiile noastre personale. Antropomorfismul înseamnă pur și simplu întoarcerea noastră la Dumnezeu, de unde am plecat prin actul lui de creație” (*id.*, pag. 172).

Nu mai dau citate în legătură cu confuzia repetată pe care o face Nae Ionescu între termenii transcendent și transcendental și nu mai menționez erorile grave de sens – și din punct de vedere filosofic, și din punct de vedere teologic – în capitolul intitulat: „Emanatism, imanentism și trinitate”.

La sfârșitul acestui curs, iată cum motivează el faptul că n-a ținut numărul de ore la care era obligat, că a absentat de multe ori: „V-ați supărat că am lipsit de la curs. Nu este din vina mea, n-am avut ce să vă spun... Eu nu beau vin în niciun fel, dar vă asigur că, dacă ași bea, nu ași pune apă în el. Prin urmare nici nu mi-am permis să viu în fața dumneavoastră și să spui în trei lecții ceea ce puteam spune în una singură. Dacă am lipsit uneori, este pentru că știam că nu pot să întind la infinit un curs care are anumite puncte de reper și care nu se putea întinde la infinit fără lipsă de respect pentru dumneavoastră” (*id.*, pag. 202). Nu putea spune în trei lecții ceea ce putea spune în una singură – dar în anul următor el a continuat cursul de metafizică, ținându-și bineînțeles prelegerile toto atât de neregulat. El ar fi putut deci să expună problemele din anul următor în primul an, ca să aibă ce spune studenților în tot cursul anului și să nu se extindă pe doi ani. Cursul nu

se putea întinde fără lipsă de respect din parte-i față de auditorii lui, dar el nu considera lipsă de respect față de ei faptul că îi lăsa să-l aștepte, fără să-i anunțe că nu-și ține cursul. Iar chestia cu vinul e o simplă poză pentru a impresiona, căci în realitate Nae Ionescu gusta cu plăcere un păhăruț de vin. Adevărul este că el absentă de la curs, fiindcă era prea acaparat cu gazetăria și nu avea timp să-și prepare cursul.

Iar ca să ne facem o idee generală despre metafizica pe care o predă Nae Ionescu la Facultatea de Filosofie, mă mulțumesc să enumăr capitolele următoare, care reprezintă aproape jumătate din cursul *Metafizica I*: „Iubirea, instrument mistic de cunoaștere”, „Ce înseamnă: «Iubește pe aproapele tău»”, „Mistica și psihologia științifică”, „Mistic și magic”, „Mistica, fapt de viață”, „Emanatism, imanentism și trinitate”, „Semnificația metafizică a incarnației”, „Simbolism mistic: tipul pelerinului”, „Tipul mirelui”, „Tipul sfântului”.

Subiectul *Metafizicei I* era „Teoria cunoștinței metafizice: cunoașterea imediată”; subtitlul *Metafizicei II* este: „Teoria cunoștinței metafizice: cunoașterea mediată”. Nae Ionescu se ocupase în cea dintâi, cum am văzut, cu mijloacele iraționale de cunoaștere – înțelegerea, trăirea și iubirea – în aceasta din urmă se ocupă cu mijloacele raționale, cu cunoașterea discursivă.

Și în acest curs întâlnim aceeași disparitate de probleme, aceeași lipsă de unitate sistematică – un eclecticism confuz și dezorientat, și de asemenea numeroase inexactități, erori, incoerențe, aberații. În chiar prima lecție, el repetă inexactitatea, pe care am relevat-o și mai sus, că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se confunda și se identifica teoria cunoștinței cu metafizica și că gânditorii care făceau acest lucru era neokantienii. După Nae Ionescu, ei ar fi declarat: „Ei bine, critica mijloacelor noastre de cunoaștere este metafizica” (*Metafizica II*, pag. 8). Iată cum caracterizează el poziția neokantianismului – el îi zice: kantianism – din această vreme: „Trebuie să vă mărturisesc, pentru ca să nu fiu nedrept, că în această confuziune există anumite scuze: toți cercetătorii în filosofie care au adoptat punctul de vedere al identificării metafizicei cu teoria cunoștinței, toți sau aproape toți sunt neokantieni. Kantianismul a reprezentat în istoria gândirii omenesti o poziție foarte curioasă: a fost poziția oamenilor deștepți și cuminți. Adică, dacă nu erai destul de prost ca să zici că ce înveți la carte, în știință, este bun, definitiv și

absolut, și dacă nu erai destul de nebun ca să zici că totuși Hegel n-a fost un descreerat și nici bezmetic și că totuși Aristotel avea în capul lui ceva când scria ceea ce a scris, atunci erai kantian. Fiind kantian, aveai o atitudine critică față de instrumentele de cunoaștere ale științei, deci erai om inteligent și, pe de altă parte, nu admiteai posibilitatea de a merge în esența lucrurilor, cum admiteau Aristotel sau Platon pe vremea lor sau Hegel mai târziu: deci nu erai nebun” (*id.*, pp. 8 – 9). El îi previne pe ascultătorii lui că va expune teoria cunoștinței ca introducere în metafizică, ca disciplină făcând parte din propedeutica metafizicei, ca teorie a cunoștinței „făcută de metafizicieni pentru metafizică” (*id.*, pag. 15), având ca principală problemă de cercetat posibilitatea metafizicei. Dar, cum vom vedea, prea puțin va fi vorba în acest curs de teoria cunoștinței determinată astfel, de cunoașterea mediată. Fiindcă nu distinge planul gnoseologic de cel metafizic, el va expune probleme de metafizică, cu aparența că tratează probleme epistemologice ca propedeutică la metafizică. „A cunoaște, spune el, înseamnă fără îndoială a cunoaște ceva, deci prima condiție a cunoașterii trebuie să fie existența unui obiect de cunoscut” (*id.*, pag. 16). Și exclamă: „Așa de simplă este această afirmație a noastră și totuși așa de puțin lămurită!” și apoi întreabă: „Pentru că, ce înseamnă obiect de cunoaștere, ce înseamnă existența unui obiect de cunoaștere?” Metafizica, afirmă el, urmărește să cunoască realitatea așa cum este ea. „Că această realitate trebuie să fie ceva, este clar; că de îndată ce este cunoscută, adică însușită de mine, trebuie să fie iarăși, ceva deosebit de mine, altceva decât mine, întrucât eu sunt acela care cunosc, este iarăși clar”. Nae Ionescu examinează în continuare condițiile pe care trebuie să le întrunească „un ceva”, pentru ca să poată exista. Prima condiție pentru ca ceva, „un obiect să poată să existe, trebuie să fie pasibil de a fi gândit și pentru ca să fie pasibil de a fi gândit, trebuie să nu fie contradictoriu” (*id.*, pag. 17), căci un obiect care este contradictoriu, de ex. cerc pătrat, „nu este posibil și nu este posibil nici măcar să fie gândit” (*id.*, pag. 18). A doua condiție: obiectul „trebuie să existe într-un anumit fel și numai în felul acela”, el „trebuie să verifice principiul identității” (*id.*, pag. 20). A treia: el „trebuie să fie și perceptibil pentru noi într-un oarecare fel” (*id.*, pag. 20). A patra: să fie deosebit, căci aceasta înseamnă obiect (de la latinescul *objaceo* sau *objicio*, și nu *ob jacio*, cum este în text), care stă în față, care ne este opus nouă. În sfârșit, a cincea condiție și ultima: obiectul trebuie să fie

independent de noi, independent de voința noastră. „Aceasta este ultima condiție a existenței, care nu este numai necesară, dar închide ciclul condițiilor necesare și suficiente” (*id.*, pag. 26). Dar un triumf, care este după Nae Ionescu o „invenție” a noastră, nu o creație, există? „Există, spune el, pentru că există independent de voința mea. Peste legea lui nu pot să trec din momentul ce am cele trei linii așa cum le-am așezat. De aceea noi devenim sclavii invențiilor noastre. Aci este deosebirea: noi nu putem să inventăm decât după anumite legi, care ne depășesc pe noi, și ceea ce inventăm ținând seama de aceste legi care ne depășesc pe noi înșine, aceasta există; iar ceea ce inventăm numai după chef și arbitrarul nostru, adică ceva care nu capătă consistență și independență, care nu devine de sine stătător, acesta nu există” (*id.*, pag. 26). Așadar, după Nae Ionescu, mâna, care este dependentă de corpul nostru și uneori de voința noastră, care o face să execute mișcările pe care le dorim, nu există!

Deși afirmase că problema existenței „comportă doi termeni, obiectul și termenul de conștiință, căruia obiectul i se opune”, că teoria cunoștinței presupune „doi termeni avându-se unul către altul ca doi poli ai unui proces: obiectul trebuia să existe pentru un subiect, care îl cunoștea” (*id.*, pag. 27), totuși Nae Ionescu pornește, conștientist, de la conținutul de conștiință, pentru a determina categoriile existenței. „Accentuez încă o dată, spune el, că punctul de plecare este imanentist: noi plecăm de la conținutul de conștiință, pe care însă nu-l cercetăm ca atare, pentru că atunci am face psihologie, ci îl cercetăm în rădăcinile lui și anume în rădăcinile lui obiective” (*id.*, pag. 28). El nu avea nevoie, nu era obligat să plece de la conținutul de conștiință, de vreme ce acceptase din capul locului dualitatea subiect-obiect. Analizând conținutul de conștiință, el ajunge să stabilească trei categorii structural deosebite de imagini: una, în care imaginile sunt închise în ele însele, nu sunt depășite (de ex. cal înaripat), alta, în care imaginile îndeplinesc o funcție în afară de ele însele, sunt forme pentru ceva care există în afară de ele (de ex. triumf); și, în sfârșit, a treia, în care imaginile au un corespondent în afară de ele însele, sunt depășite de obiecte cărora le corespund (de ex. cretă). De la o categorie la alta, după Nae Ionescu, „este o trecere ierarhică; în caut întâi, imaginea rămâne ca atare; în cazul al doilea, imaginea este transientă, îndeplinește funcția de transiență; iar în cazul al treilea, obiectul transcende pur și simplu imaginea” (*id.*, pp. 36 – 37). Aceste trei

categorii de imagini, fiecare cu structura ei deosebită, „pledează, spune el, pentru triplarea existenței obiectelor”. „Prin urmare, conchide el în legătură cu categoriile existenței, există obiecte în formă de imagini, există obiecte ideale și există obiecte în formă de obiecte reale, dacă voiți. Imagini, obiecte ideale și obiecte reale sunt cele trei forme fundamentale ale existenței în genere” (*id.*, pag. 36).

Dar în capitolul următor, intitulat „Problema metafizică a existenței: virtual și actual”, Nae Ionescu stabilește alte forme ale existenței. Reafirmând teza lui în legătură cu metafizica: „dacă metafizica privește existența noastră și echilibrul nostru, dacă ea se leagă în primul rând cu un fel de împăcare, cu necesitatea noastră de a ne împăca pe noi înșine, evident că felul de existență al realităților, ierarhia lumilor în cosmos, sau în ceea ce depășește în oarecare fel cosmosul, este însăși problema fundamentală a metafizicii” (*id.*, pag. 38), el afirmă în continuare că ceea ce ne neliniștește și ne apasă este fragilitatea vieții noastre, este echilibrul instabil în care ne aflăm și din care încercăm să evadăm, pentru a găsi un punct de sprijin în tendința noastră spre un echilibru spiritual. Nae Ionescu distinge apoi, în analogie cu Platon, lumea sensibilă, lumea individualului pe de o parte și lumea generalului, lumea tipicului pe de altă parte, două lumi opuse una alteia și totuși stând în strânsă legătură. Căci „nici particularul nu există prin el însuși, nici generalul nu există prin el însuși”: „particularul nu există decât întrucât poate să fie subsumat, adică în măsura în care există ceva general deasupra lui”, iar generalul „începe să existe în momentul în care, într-un fel sau altul, încep să se ivească cazuri particulare, care realizează determinări în cadrul generalului” (*id.*, pag. 44). Așadar, „există ceva general și există ceva particular; dar particularul și generalul sunt elemente indisolubile, elementele constitutive ale aceleiași realități” (*id.*, pp. 44 – 45). Nae Ionescu subliniază: „Nu se poate face abstracție de particular, nu se poate face abstracție de general. Există general? Desigur, ca lege a particularului. Există particular? Desigur, ca realizări ale generalului” (*id.*, pag. 45). Străduindu-se să determine cât mai exact cele două noțiuni, generalul și particularul, Nae Ionescu spune: „În ce fel există atunci generalul? Într-un chip foarte greu de lămurit și totuși într-un chip foarte real: generalul există, așa zice, ca esență a realității; generalul există ca principiu creator al realității, ca lege a tot ceea ce se întâmplă. Există atunci? Desigur că da, numai că el este – cum spuneam adineaori –

condiția de actualizare a întregii existențe. Nu existență însăși, ci condiția de realizare a existenței. Și atunci ce este particularul? Particularul este realizarea, a-și zice, în planul obișnuit, realizarea existenței, nu prin particularul însuși, ci prin coborârea generalului din domeniul virtualității în domeniul realității: totul este trecere de la virtual la actual. Nu există separație posibilă între general și particular, ci există pur și simplu aceste două elemente, ca elemente constitutive suficiente, dar necesare ambele, pentru existența ca atare” (*id.*, *ibid.*). Să reținem prin urmare: generalul este esență a realității, principiul ei creator, lege a tot ceea ce se întâmplă și în același timp el este simplă condiție de realizare a întregii existențe; el nu poate fi separat de particular, fiindcă este indisolubil unit cu el și totuși este situat într-o altă sferă, a virtualului, față de particular, care există ca actualitate.

Vom vedea însă că în afară de categoriile existenței – imagini, obiecte ideale și obiecte reale – în afară de particular, care e actual, și general, care e virtual, mai există și alte categorii de existențe: Nae Ionescu le descoperă pe drum, la întâmplare, improvizând, fiindcă el nu procedează sistematic, nu dispune de un punct de vedere unitar cu ajutorul căruia să determine existența. Aflăm astfel în continuare, fără ca el să ne fi arătat cum a ajuns aici, că există și o lume și că există și un Dumnezeu care a creat-o, precum și alte lucruri. Ex abrupto deci, Nae Ionescu afirmă că în această lume omului i se refuză starea de echilibru permanent, fericirea – „aceasta este o stare către care noi abia avem dreptul să tindem” (*id.*, pag. 46) – și atunci el trebuie să caute o altă lume în care să-și poată găsi echilibrul, susținând de data aceasta că „problema fundamentală a metafizicei, sau a noastră întrucât facem metafizică, nu la Universitate, ci cu noi înșine, este o problemă de evaziune din lume” (*id.*, *ibid.*). Nae Ionescu le spune ascultătorilor lui: „Această convingere trebuie să vă fie dumneavoastră clară: nu ne putem mântui, nu putem să căpătăm starea de echilibru, decât evadând din lumea aceasta; pentru că noi, prin mitul biblic al binelui și al răului, ne-am sustras, am ieșit din raiul creat de Dumnezeu, am depășit lumea – evadăm; și atunci trebuie să căutăm o lume, în care în adevăr să fim la noi” (*id.*, *ibid.*). În contradicție cu credința ortodoxă pentru care milita, Nae Ionescu spune: „vedeți, nu există lume pentru om. Omul este o excrescență abnormă în lumea creată de Dumnezeu. Deci, omul depășește lumea aceasta și trebuie să-și caute alta. Care lume?” (*id.*, *ibid.*). Fără să ne fi arătat în ce raport

stă lumea – lumea creată de Dumnezeu – cu particularul și generalul, Nae Ionescu susține că nu există decât două alternative: sau lumea existențelor individuale, a particularului, care însă „nu poate să însemneze nimic pentru noi, tocmai pentru că reprezintă elemente nestabile”, sau „lumea generalului, lumea esențialului, a formelor, a legilor” (*id.*, pag. 47), dar care, spune el acum, nu există. El adaugă: „Ceea ce urmează să vă spun, este foarte primejdios: nu știu dacă mă veți înțelege, fiindcă nu știu dacă voi spune lucrurilor așa de bine! Lumea aceasta a generalului nu există și totuși numai în ea putem nădăjdui să ne găsim locul. Pentru că vă spun: suntem o apariție bolnăvicioasă în lumea lui Dumnezeu, am depășit-o, suntem o excrescență primejdioasă, nu putem să aducem decât dezordine în lumea lui Dumnezeu. În momentul în care noi am gustat din pomul cunoștinței binelui și al răului, noi am adunat elemente de scandal pentru creațiunea lui Dumnezeu, pentru că am vrut să fim mai mult decât eram, mai mult decât aceea pentru care noi fuseserăm făcuți. Dumnezeu a fost îndurător, dar n-a fost așa de îndurător cu noi, când a pus în noi, odată cu creațiunea noastră, și posibilitatea păcatului. Așa, suntem între două lumi, căutându-ne veșnic: nu ne putem găsi nici în lumea existențelor individuale, în haos, pentru că ne-am desprins din haos odată, și nu putem să ne găsim echilibrul nici în lumea aceasta, lumea propriu-zisă, care este haos organizat prin forme, prin legi, prin esențe; iar cealaltă, lumea generalului, propriu-zis, nu există” (*id.*, pag. 47). Excrescență și totuși creatură a lui Dumnezeu! Haos, dar organizat prin forme, legi și esențe, care ele însele nu există! „Noi suferim, nu ne găsim echilibrul, spune mai departe Nae Ionescu, pentru că suntem în actualitate” (*id.*, *ibid.*), care e lumea individualului, a particularului. Și singura soluție posibilă după el este să trecem în lumea generalului, „în virtualitate, adică să ieșim din existența aceasta, să nu mai fim sensibili la nimic din ceea ce se întâmplă în lumea aceasta propriu-zisă și să trăim numai în forma pură a existenței acesteia virtuale, dacă se poate” (*id.*, pp. 47 – 48). În contradicție cu ceea ce s-a statuat în istoria filosofiei, Nae Ionescu consideră că ceea ce este în puțință reprezintă mai mult decât ceea ce este în act, că ceea ce este virtual înseamnă mai mult decât actual și de aceea el afirmă că „forma pură a existenței înseamnă nu act, ci puțință, nu actual, ci virtual, nu realizare, ci lege a realizării” (*id.*, pag. 48). Cum am avut ocazia să vedem că atribuia unor filosofi de seamă idei pe care aceștia nu le susținuseră, Nae Ionescu, cu

puținele lui cunoștințe în materie de doctrină creștină, atribuia „mentalității teologice” meritul de a fi făcut prin excelență „să precumpănească virtualul asupra actualului”, de a susține că „nu este valabil ceea ce s-a făcut, este valabil ceea ce se poate face”. Nae Ionescu expune în continuare ideile „mentalității teologice”: „Nu ești tare atunci când ai făcut ceva, ești tare când poți face ceva și ești și mai tare când poți face ceva decât când ai făcut ceva, pentru că odată ce ai făcut ceva, ți-ai închis o posibilitate. Orice act pe care-l faci, înseamnă o rețezare a posibilităților tale; tot ce s-a împlinit, este ceva trecut, tot ce faci tu fură din bogăția ta de posibilități. Important e să ai o lume a ta, infinit de bogată și precisă. În momentul când ai trecut din virtual în actual, în același moment ai trecut din nepieritor în pieritor, din etern în determinarea temporală” (*id.*, pag. 48). Insuficiențele lui cunoștințe teologice îl fac să alunece pe panta ereziei și să susțină: „... Însuși Dumnezeu, oricât este el de perfect, printr-o imperfecțiune a creat lumea, căci dacă a simțit nevoia să o creeze, înseamnă că îi lipsea ceva; prin lipsă a creat lumea și în momentul în care a creat ceva, a vrut să umple o lipsă, pentru că altfel nu ieșea din repaus. Deci, printr-o lipsă, dintr-o imperfecțiune a lui Dumnezeu rezultă creațiunea însăși a lumii, trecerea în actual și trecerea în pieritor” (*id.*, pp. 48 – 49). El mai susține: „Te retragi în domeniul virtualității? Ești ca și când ai sta în Dumnezeu înainte de creațiune, înainte de facerea lumii: ai în fața ta toate posibilitățile și totul este etern” (*id.*, pag. 49). Și: „În lumea aceasta a virtualului, în lumea aceasta a universalului, dacă ne-am putea așeza, am ocupa o poziție analogă cu aceea pe care o avea Dumnezeu înainte de creațiune” (*id.*, pag. 51).

Convins că a găsit soluția de împăcare a omului cu el însuși, calea spre echilibrul spiritual, Nae Ionescu repetă aceleași idei: „Ei bine, în această lume a esențialului, a virtualității, a legilor de creațiune, a posibilităților de creațiune, în această lume este în adevăr echilibrul, pentru că ai în adevăr întotdeauna statornicie: nu se schimbă legile de creațiune, nu se schimbă forma; generalul virtual nu se poate schimba niciodată, tocmai pentru că el reprezintă infinitatea de posibilități, din care orice actualizare nu este decât o singură formă. Noi suferim, pentru că avem ceva dumnezeiesc în noi prin păcatul nostru și suferim împreună pentru că nu putem să suportăm limitarea actualului” (*id.*, *ibid.*). După aceste generalități vagi desigur că aceia dintre ascultătorii lui care-l frecventau ca să afle cum își pot găsi

echilibrul spiritual, ar fi dorit să știe cum pot ei trece din domeniul actualului în domeniul virtualului, ce rămâne din particularul lor în lumea generalului, dacă face să renunți la actual pentru ceva virtual care nu există. Dar Nae Ionescu nu le spune nimic în această privință. El se mulțumește să le afirme că „problema aceasta a evaziunii din actual, trecerea în domeniul esențelor, este o chestiune care nu ne interesează pe noi aici” și să termine acest capitol cu următoarea asigurare verbală: „Fapt este că există o lume a generalului și aceasta este important, există o lume a generalului care este lumea virtualității, care este putința de existență, sau condițiunea primară de existență a tot ceea ce constituie lumea bunului Dumnezeu” (*id.*, *ibid.*).

În lecția următoare însă Nae Ionescu a uitat că le spusese ascultătorilor lui că „problema aceasta a evaziunii din actual, trecerea în domeniul esențelor, este o chestiune care nu ne interesează pe noi aici” și se ocupă tocmai cu această problemă. El a uitat de asemeni că până acum vorbise de problema generalului, de general ca virtualitate, și acum vorbește de problema universalului, de lumea universalului ca „domeniu special de existență, acela al virtualului” (*id.*, pag. 51). Afirmând din nou că „există mai multe planuri de existență, mai multe trepte de realități și că drumul pe care îl urmează spiritul omenesc” spre poziția de echilibru spiritual „tinde să lase în urmă anumite trepte”, Nae Ionescu întreabă: „Cum se face această trecere de la un plan la altul, care este adevăratul mecanism spiritual, în virtutea căruia putem trece de la starea, nu normală, dar obișnuită, în care ne aflăm prin naștere, sau – cu un termen teologic – de la starea de păcat, spre starea de grație, adică înspre starea de echilibru metafizic, înspre domeniul virtualului, cum adică ajunge omul la Dumnezeu?” (*id.*, *ibid.*). Precum vedem, acum apar alte stări, starea de păcat și starea de grație, și, fără să ni se fi arătat cum, universalul este identificat cu Dumnezeu. După Nae Ionescu, căile care duc la Dumnezeu sunt diferite, dar „metafizic și mai ales gnoseologic-metafizic” singura cale valabilă este aceea a cauzalității: noi trecem adică de la starea obișnuită la starea de grație, din planul realității sensibilului în planul virtualului cu ajutorul cauzalității...” (*id.*, *ibid.*). Dar cauzalitatea se prezintă după el sub două forme: este pe de o parte cauzalitatea științifică valabilă în domeniul actualului, în lumea sensibilă, și pe de altă parte cauzalitatea simbolică sau metafizică, care servește ca punte de trecere din actual în virtual. Cauzalitatea științifică nu îndeplinește niciun rol explicativ: ea „se

reduce la o simplă secvență” de fenomene, ea reprezintă o simplă concordanță, o simplă corelație între două fenomene. „Atât și nimic mai mult”, spune Nae Ionescu (*id.*, pag. 53). El crede că a descoperit America afirmând: „Faptul că două fenomene se urmează, aceasta nu pledează întru nimic pentru legătura de cauzalitate între două fenomene” (*id.*, pp. 53 – 54) și că această afirmație îl autoriză să susțină cu un aer de superioritate: „Cu această simplă observație de bun simț se înlătură o întreagă discuțiune în filosofie pentru care au pierdut o mulțime de vreme și Hume și Kant, care au dezbătut problema aceasta a secvenței, problemă care nu există propriu-zis, pentru că în scolastică deja se vorbea de secvența cu cauzalitate și de secvența fără cauzalitate. Știți formula acestei probleme: «post hoc, ergo propter hoc», care era considerată ca un paralogism” (*id.*, pag. 54). Hume și Kant au fost după Nae Ionescu atât de lipsiți de perspicacitate, încât n-au sesizat că post hoc nu înseamnă totdeauna un propter hoc. În realitate, afirmațiile lui cu privire la acești doi mari filosofi nu dovedește decât că el nu le cunoștea teoriile filosofice. „Cauzalitatea științifică descrie – afirm eu – ceea ce se întâmplă în natură, adică sub categoria timpului și spațiului. Cauzalitatea științifică nu explică, nu stabilește legăturile esențiale, ci înfățișările structurale”. Nae Ionescu o neagă pur și simplu, spunând: „De aceea nici nu există propriu-zis” (*id.*, pag. 56). Și deși el însuși recunoaște că mecanica și matematica au eliminat din cercetările lor cauzalitatea ca principiu explicativ, el declară, plin de fanfaronadă, cum făcea adesea: „Eu am afirmat odată acest lucru și s-a speriat lumea când am spus că această cauzalitate științifică este o prejudecată scientistă: niciodată știința n-a mers la cauză, explicarea prin cauză nu este o explicare științifică; dimpotrivă, eu am afirmat-o aci la curs și anul trecut și acum doi ani: știința relaționistă, care este tipul cel mai apropiat de puritate al științei, dizolvă pretutindeni conceptul de cauzalitate” (*id.*, pp. 56 – 57). Deși a negat legăturile cauzale între fenomene, reducându-le la simple secvențe, totuși, inconsecvent, Nae Ionescu afirmă: „Ceea ce am numit până acum cauzalitate, s-ar putea îmbrăca în următoarea formulă: întotdeauna, în aceleași condiții, aceleași cauze au aceleași efecte” și, vrând să explicitizeze formula, el adaugă în aceeași frază: „adică există o regularitate între prezența cauzelor și efectelor, adică există posibilitatea de a stabili o regularitate între două grupe de fenomene secvente”. „Atât și nimic mai mult” (*id.*, pag. 59) conchide el

peremptoriu, fără să observe că între formulă și explicitarea ei este iarăși o contradicție flagrantă. Spre deosebire de această formă de cauzalitate, care propriu-zis nu este cauzalitate, există după Nae Ionescu, cum am văzut, cauzalitatea simbolică sau metafizică sau, cum îi spune el, forma proprie a principiului cauzalității, pe care el o enunță astfel: „tot ceea ce este și tot ceea ce se întâmplă, este și se întâmplă în virtutea a altceva decât ceea ce este și se întâmplă”. Nae Ionescu o explicitează: „cu alte cuvinte există ceva, acest ceva nu există prin el însuși, ci în virtutea a altceva. Se întâmplă ceva: ceea ce se întâmplă, nu se întâmplă prin el însuși, ci iarăși în virtutea a altceva” (*id.*, *ibid.*). El îl mai enunță și astfel, deosebindu-l totodată de principiul cauzalității științifice: „Tot ceea ce există, există în virtutea a ceva. Aceasta este formula cea mai generală a acestui principiu al cauzalității. Celălalt principiu al cauzalității se formula altfel: în aceleași condițiuni, un același complex va fi urmat de același complex; în aceleași condițiuni, aceleași cauze au aceleași efecte. Aceasta este formula cauzalității în domeniul actualului, cauzalitatea științifică, care nu spune nimic” (*id.*, pp. 65 – 66). De aici el conchide, nejustificat: „Deci există întotdeauna un izvor al existenței și realității” (*id.* *ibid.*). Și explicitează în continuare: „Cu alte cuvinte, tot ceea ce este nu este de sine stătător; aceasta este forma cea mai generală, aproape de nerecunoscut dar perfect exactă, a principiului cauzalității: nimic din ceea ce este sau se întâmplă, nu este de sine stătător” (*id.*, *ibid.*). Principiul cauzalității astfel înțeles oferă după Nae Ionescu „posibilitatea metafizică de deplasare a spiritului nostru din lumea obișnuitului în lumea realului propriu-zis; din punctul de vedere al spiritului în virtual, din punctul de vedere al existenței în general”, el considerând acum virtualul ca realul propriu-zis și distingând spiritul ca virtual de generalul ca existent. Principiul cauzalității poate oferi această posibilitate, fiindcă la el „între efect și cauză există o legătură esențială”, în virtutea căreia se poate vorbi de o trecere din domeniul actualului în acela al virtualului” (*id.*, pag. 70). Nae Ionescu consideră principiul cauzalității ca echivalent cu creațiunea (*id.*, pag. 68), ba chiar îl identifică cu creațiunea (*id.* pp. 66 și 69). El dă acum o nouă formulare principiului cauzalității: „nimic nu poate să existe fără o cauză, înseamnă că nimic nu poate să existe decât dacă există ceva în afară de el care să-l fi creat; deci dacă există universul și dacă principiul acesta al cauzalității subzistă, atunci evident că în afară de univers trebuie să fie ceva care

este originea, care este cauza eficientă a acestui univers, iar acest ceva este Dumnezeu" (*id.*, pp. 76 – 77). Nae Ionescu consideră valabil argumentul cosmologic care, bazându-se pe principiul cauzalității, conchide de la existența lumii la o ființă absolut necesară, de la condiționat la ceea ce este necondiționat și condiționează întreaga existență, la Dumnezeu, și caută să înlăture obiecțiile aduse de Kant împotriva acestui argument. El săvârșește cu acest prilej o seamă de erori grosolane, susținând împotriva literei și spiritului textelor kantiene, că principiul cauzalității ar fi un principiu regulativ, că ar fi valabil pentru domeniul inteligibilului, că ar fi conștiința în genere (Va. *Id.*, pp. 76 – 78). El crede că răstoarnă obiecțiile lui Kant prin observația, care se făcuse pe când marele filosof se afla încă în viață – Jacobi remarcase: Fără lucrul în sine nu putem pătrunde în *Critica rațiunii pure*, cu el nu putem rămâne într-întrânsa – că deși demonstrase că ideea de cauzalitate este o formă pură a intelectului și că nu e valabilă decât pentru lumea fenomenală, îi extinde totuși valabilitatea și la lumea noumenală, considerând-o drept cauză a lumii fenomenale. „Dar dacă, spune Nae Ionescu (Kant) afirmă în virtutea principiului cauzalității că există un numen, condiție a fenomenului, nu cauză eficientă, nu cumva a depășit cu principiul cauzalității domeniul fenomenului?” (*id.*, pag. 78). Ca și când el pentru prima oară ar fi sesizat această contradicție internă în sistemul kantian, Nae Ionescu întreabă mirându-se: „Și atunci de ce mă acuză Kant pe mine care-i aduc în față argumentul cosmologic, că fac aceeași greșală pe care o face el?” (*id.*, *ibid.*). Kant îl acuză pe Nae Ionescu: e ridicol. Greșala lui Kant ar consta după el în faptul că concepe cauzalitatea ca „formă regulativă”, ca „conștiință în genere”, în timp ce ea este proces: „există... o înlănțuire de evenimente în care, pe rând, fiecare cauză devine un efect, care serie, urmată în sens invers, ne duce de la efect înspre cauză” (*id.*, pag. 79). Nae Ionescu recunoaște că, logiceste, operația de a merge de la efect la cauză nu are punct de oprire și „poate să fie un fel de regres in infinitum”, dar el totuși susține: „dacă eu afirm că existența universului presupune ceva în afară de el care îi este cauză, acest ceva în afară de univers este cauza universului” (*id.*, *ibid.*). O simplă afirmație, fără nicio dovadă, îi este suficientă lui Nae Ionescu. Apoi el întreabă: „Dar despre Dumnezeu, acest ceva în afară de univers, care este cauza universului însuși, nu se poate pune exact aceeași întrebare, care se pune în legătură cu universul: care este

cauza lui Dumnezeu?" (*id.*, *ibid.*). Nae Ionescu răspunde că „cauzalitatea este un proces care se întâmplă și pe care noi îl identificăm în lanțul întâmplărilor”, că ea „este valabilă în domeniul evenimentelor”, că „dacă nu există evenimente, nu se poate pune problema cauzalității” și că „indiferent cât de departe poate să meargă acest proces de regresie, întrebarea care se pune pentru noi este dacă acest lanț are un început sau nu are” (*id.*, *ibid.*). După el, are un început și acest început este Dumnezeu, „pentru că în definitiv, spune el, ce numesc eu Dumnezeu, este începutul devenirii”. „Dar dacă Dumnezeu, adaugă el, este pentru mine începutul devenirii, atunci chestiunea este simplă, căci acestui început nu i se aplică principiul cauzalității, pentru că el este punct de plecare în acest proces al evenimentelor” (*id.*, *ibid.*). Spre a ilustra mai bine modul de demonstrare al lui Nae Ionescu în legătură cu existența lui Dumnezeu, reproduc și citatul următor: „Prin urmare, nu aci este dificultatea: dacă într-adevăr trec dincolo de ceea ce numesc eu Dumnezeu. Pentru aceasta este o contradicție în adjecto; nu pot să trec la cauza lui Dumnezeu, pentru că ceea ce îmi închipui eu că este Dumnezeu nu poate să aibă o cauză: el este început al existenței, punctul de plecare, originea acestei existențe; deci nu pot să întreb care este cauza lui Dumnezeu, pentru aceasta ar fi contradictoriu. A întreba care este cauza lui Dumnezeu, înseamnă pur și simplu a spune că Dumnezeu nu există” (*id.*, pp. 79 – 80). Ei și! i s-ar fi putut replica la această aserțiune din urmă cu expresia care făcea parte din limbajul lui obișnuit. După ce s-a străduit să demonstreze că lanțul evenimentelor are un început, un punct de plecare, pe care el îl numește Dumnezeu și căruia nu i se aplică principiul cauzalității, el afirmă: „Ceea ce am vrut să facem noi astăzi, a fost să dovedim că există posibilitatea ca, cu ajutorul acestui principiu al cauzalității, să depășim actualul trecând în virtual. Dar dacă, mai departe, am dreptul să afirm că există ceva care nu poate să fie transformat în efect, căruia nu i se aplică principiul cauzalității, aceasta este altă chestiune” (*id.*, pag. 80). Or, tocmai aceasta se străduise el să demonstreze: că există ceva care nu poate să fie transformat în efect. În legătură cu cauzalitatea el afirmă din nou: „Considerațiile mele în legătură cu legea cauzalității, ați văzut că avea un sens precis: să dovedească posibilitatea de legătură între lumea realității sensibile, ceea ce numeam noi actualul, și lumea unui

În două capitole – al VIII-lea și al IX-lea – Nae Ionescu se ocupă

cu ceea ce numește el problema constanțelor. (Limbajul lui cu privire la ele este inconstant: el le spune când constanțe când constante). Relevând din nou că „preocuparea metafizicei are ca principalul resort încercarea noastră de a ne smulge din lumea realității sensibile pe care noi o considerăm ca o lume a aparențelor și de a ne plasa într-o regiune care să fie sustrasă fluctuațiilor și nesiguranței” (*id.*, pag. 81), că „ceea ce căutăm în adevăr în toată existența noastră este să ne așezăm în lume într-o constanță, într-un staticism care să fie sustras schimbărilor”, că „ceea ce nu ne convine cu niciun preț este contingentul” (*id.*, pag. 82), el susține că în lumea sensibilă, în curgerea evenimentelor, spiritul nostru descoperă anumite uniformități și repetări, care duc la ideea de lege. Iar „orice lege este o constanță și este elementul comun al unei serii întregi de evenimente” (*id.*, pag. 86), ea este expresiunea constanțelor dintr-o serie de evenimente, mai mult: ea „este o expresiune a constanțelor în genere” (*id.*, pag. 87). Dar determinând astfel ideea de lege, Nae Ionescu crede că a făcut să dispară deosebirea dintre eveniment și obiect, dintre întâmplare și obiect al întâmplării, căci, spune el, „nu există pentru mine niciun motiv ca să deosebesc între suportul întâmplărilor și întâmplarea însăși, pentru că, logicește vorbind, și întâmplarea poate să fie un obiect, în același fel în care obiectul este suportul întâmplării” (*id.*, *ibid.*). Făcând în continuare confuzie între obiect în sens epistemologic – așa cum de altfel el însuși îl folosisese la începutul cursului – și obiect în sens ontologic, el ajunge să afirme că „nu există, iarăși logicește vorbind, niciun fel de deosebire între mișcarea obiectului acestuia și obiectul acesta; obiectul acesta este un obiect, mișcarea obiectului este tot un obiect, așa că eliminăm cu felul acesta de a considera lucrurile procesul din realitate și nu avem în fața noastră decât obiectul” (*id.*, *ibid.*). Nae Ionescu pretinde că odată cu suprimarea deosebirii dintre obiect și eveniment dispare și deosebirea dintre concept și lege. Am văzut mai sus că el identifica legea cu conceptul, fără să fi arătat cum ajunge la o astfel de identificare. Iată cum o justifică el acum. „Până la aceste considerații, spune el, conceptul era o constantă a obiectelor, iar legea era o constanță a fenomenelor, adică, conceptul era constanță a obiectelor în sensul că el reprezintă ceea ce rămâne constant sau ceea ce este comun unei serii întregi de obiecte, adică ceea ce face ca o serie de obiecte să poată fi grupată într-o aceeași clasă, iar legea reprezintă același lucru în domeniul evenimentelor, ceea ce face ca întreaga serie

de evenimente să fie grupată într-o aceeași clasă. Dar clasa de obiecte, clasa de evenimente, tot clasă este. Conceptul înseamnă propriu-zis un element formal față de obiecte, legea înseamnă iarăși un element formal față de obiecte, legea înseamnă iarăși un element formal, însă față de evenimente. Formă a obiectelor, forma evenimentelor, forma și într-un caz și în altul. De ce atunci să nu mergem mai departe în această operație de generalizare și să nu spunem pur și simplu, că de îndată ce nu mai există deosebire între obiect și eveniment, nu mai există deosebire nici între lege și concept?" (*id.*, pp. 87 – 88). Nae Ionescu adaugă: „Identificarea aceasta a legii cu conceptul, contopirea conceptului în lege și a legii în concept nu prezintă niciun fel de inconvenient. Vom zice legii concept și conceptului lege, și dacă am generaliza, am putea să spunem peste tot «lege»" (*id.*, pag. 88). Constanțele acestea, spune el de asemenea, să descopăr în două feluri, sau în două domenii deosebite: în domeniul obiectelor, sau în domeniul evenimentelor. Este absolut nefondat să deosebim obiectele de evenimente. După cum nu putem să deosebim obiectele de evenimente, tot așa nu avem niciun motiv să deosebim conceptele de legi. Tot ceea ce este constanță se numește lege, fie că această constanță se raportează la o clasă de obiecte, fie că se raportează la o clasă de evenimente" (*id.*, pag. 91).

Închipuiți-vă că un zoolog ar raționa la fel ca Nae Ionescu: peștii sunt o clasă de vertebrate, amfibienii sunt o altă clasă de vertebrate; dar clasă a peștilor, clasă a amfibienilor, tot clasă este; căci clasă este un element formal atât față de pești cât și față de amfibieni; formă a peștilor, formă a amfibienilor, formă și într-un caz și în altul; și atunci de ce să nu mergem mai departe cu generalizarea și, identificând amfibienii cu peștii, să zicem amfibienilor pești și peștilor amfibieni, ba chiar să zicem peste tot amfibieni. Zoologul care ar raționa astfel s-ar compromite iremediabil, n-ar mai fi considerat om de știință.

Dar după Nae Ionescu, în afară de constantele științifice – concepte și legi – mai există așa numitele de el constante substanțiale: lucruri și substanțe. El face acum deosebirea între obiect și lucru, spunând că „obiectul este tot ceea ce se opune conștiinței noastre și tot ceea ce are o existență independentă de această conștiință a noastră; adică obiect este pentru noi tot ceea ce poate să fie cunoscut și tot ceea ce poate să fie judecat (*id.*, pag. 93), pe când lucrul, pe lângă toate aceste condiții ale obiectului, se caracterizează „prin coexistența

elementelor componente, prin faptul că el există în virtutea unei organizări a unor anumite elemente coexistente”, că, „într-un fel oarecare, el se supune principiului identității”, că el este de sine stătător „într-un sens real, ontologic de sine stătător” (*id.*, pag. 94), căci „lucrul ca atare nu este pasibil decât de două predicățiuni în raport cu existența: el există real sau nu există real” (*id.*, pag. 95). Dar fiindcă există în timp și spațiu, lucrul este o constanță relativă, supusă adică schimbărilor, care-i atacă însuși structura lui esențială. „Prin urmare, constanțele acestea pe care mintea noastră le descoperă în lucruri, în evenimente, și pe care mintea noastră le ipostazează, le organizează în lucruri, constanțele acestea sunt cu totul relative și stau sub categoria timpului concret” (*id.*, pag. 97). Spre deosebire însă de constanțele relative, există constanțele absolute. Aceste constanțe absolute sunt substanțele. „La prima vedere, spune Nae Ionescu, o substanță este un lucru trecut la limită: adică un lucru care are o constanță absolută. Ridici caracterul de relativ, de trecător, constanței lucrului, acorzi constanței lucrului un caracter absolut, permanent, ai intrat în domeniul substanțelor”. „Substanța este un lucru trecut la absolut” (*id.*, pag. 98). Urmează apoi, în legătură cu determinarea acțiunii de substanță, o serie de idei inexacte, confuze, incoerente și contradictorii. „Lucru și substanța sunt evenimente, fapte, obiecte *corelative*, cel dintâi în domeniul relativului, al timpului concret, al pieritorului, cel de-al doilea în domeniul absolut, sau, cu un termen cam compromis, în domeniul duratei pure. Substanța trebuie să fie prin urmare un lucru cu constanță absolută, de sine stătător și condiționând oarecum existențele din domeniul lucrului. Ceea ce nu putem să descoperim în lucruri: constanțele, le ipostazăm în absolut și le zicem substanțe, transformăm aceste substanțe în condiții de existență, în esență, nu a lucrului ca atare, ci în esență existând real” (*id.*, *ibid.*). „Dacă substanța nu este decât ceea ce este constant în lucruri, atunci substanța se identifică cu conceptul, sau substanța nu există, pur și simplu, pentru că în lucruri, în ordinea existenței reale, nu este nimic: totul se poate schimba, se poate modifica principial în lucru, pentru că lucrul există în timp și spațiu, este pasibil de viață și de moarte. Dacă există totuși o constanță absolută în lucru, atunci această constanță nu poate să fie decât legea lucrului, care, după cum am dovedit rândul trecut, este conceptul, semnul clasei corespunzătoare lucrului” (*id.*, *ibid.*). Dacă substanța, spune Nae

Ionescu, se definește „ca ceea ce există permanent, ca ceea ce nu poate să fie distrus, nu poate să fie schimbat, atunci nu se poate vorbi de substanța obiectelor din lumea realității sensibile, pentru că nu există nimic care să nu fie coruptibil în obiectul de masă de pildă; există ceva care să nu fie coruptibil: conceptul masă, conceptul de lucru, dar acesta nu este în ordinea reală, ci în ordinea logică. În ordinea lucrurilor nimic nu este persistent. Dacă există totuși ceva absolut constant și absolut persistent, atunci acest ceva absolut persistent nu poate să fie sub lucru, nu poate să fie încadrat în lucru, ci constituie pur și simplu un alt plan de realități. Nu există, cum spuneau scolasticii, o substanță a mesei; există o esență a mesei în ordinea logică, un concept, nu o substanță în ordinea metafizică. Dacă ar exista o substanță a mesei în ordinea metafizică, atunci lucrul ar fi nepieritor” (*id.*, pag. 99). Negând posibilitatea unei problematice metafizice a realității sensibile – „nu există problemă de metafizică a sensibilului; există problema de metafizică a condițiilor sensibilului, a substanței metafizice a sensibilului” (*id.*, *ibid.*) – Nae Ionescu susține: „A face o asemenea afirmație: că există o metafizică a sensibilului, înseamnă a înlesni alunecarea înspre confundarea domeniului logicei cu domeniul substanței, adică a cădea în panlogism. Nu există însă aceste corespondențe, categoric. Domeniul substanței își are o problemă cu totul deosebită, iar substanța este lucru, adică păstrează toate caracterele lucrului. Dar unui lucru din realitatea sensibilă nu-i corespunde o substanță în planul de existență metafizică, în virtual. Virtualul continuă să conțină principiul existenței sensibile. În ce sens principiul existenței sensibile? Nu în sensul de lege. Dacă vorbim de substanță, substanța trebuie să fie lucru, nu lege, lucru trecut la limită, depășind condiția concretului, a timpului și spațiului, lucru în absolut, lucru absolutizant, dar lucru și nu lege” (*id.*, pp. 99 – 100).

După toate aceste penibile încercări de a demonstra, cu ajutorul „legii constanțelor”, existența substanței, Nae Ionescu afirmă că s-a mărginit să înfățișeze ce *înseamnă* sau ce ar putea să însemne noțiunea de substanță, și nu să dovedească existența substanței, că problema substanței este „o problemă de metafizică sistematică”, că el a tratat-o numai din punctul de vedere al metafizicei gnoseologice: „am definit substanța, am construit, cu alte cuvinte, conceptul de substanță și n-am făcut în niciun fel afirmațiunea, dacă această substanță există sau nu” (*id.*, pag. 101). „Noi am spus că substanța, pentru ca să fie substanță,

trebuie să existe în chip real, metafizic real. Dacă există în chip real, atunci există substanța; dacă nu, atunci evident că conceptul de substanță pe care vi l-am înfățișat eu astăzi, nu există decât în lumea logică” (*id.*, *ibid.*). Același lucru susținuse el, după ce se străduise să demonstreze existența lui Dumnezeu cu ajutorul principiului cauzalității: anume că nu are dreptul să afirme existența reală a lui Dumnezeu. Reafirmând această idee, el afirmă același lucru și despre substanță: „Noi am arătat cum ajungem la Dumnezeu prin conceptul de cauzalitate, prin procesul de cauzalitate; dar dacă în adevăr explicarea acestui proces de cauzalitate este un argument valabil, dacă Dumnezeu este real sau numai ceva posibil, este altă chestiune. Vasăzică, în același fel în care am definit oarecum conceptul de Dumnezeu... în același fel definim acum conceptul de substanță: arătăm ce este conceptul de substanță, dacă substanța există. Dar dacă substanța există sau nu, aceasta este o problemă de natură metafizică, depășind cadrul actual al preocupărilor noastre” (*id.*, pp. 101 – 102). Această concluzie în legătură cu substanța este nejustificată, ea stă în contradicție cu citatele pe care le-am dat noi mai sus. De altfel, Nae Ionescu însuși afirmă la începutul lecției următoare: „Totalitatea lucrurilor și substanțelor constituie însă o lume, constituie un univers” (*id.*, pag. 103), deci el este acum convins că a demonstrat existența substanței.

Abia acum, după ce a vorbit despre obiecte reale și obiecte ideale, despre individual și general, despre actual și virtual, despre cauzalitatea științifică și cauzalitatea simbolică, despre constanțe științifice și constanțe substanțiale, adică despre lucruri care privesc lumea independentă de conștiința noastră, Nae Ionescu își pune problema realității unei lumi externe. Cum a putut el să facă însă toate acele distincții și caracterizări, dacă nu știa în prealabil că există o lume externă? El nu era obligat să-și pună această problemă, fiindcă în considerațiile lui epistemologice asupra categoriilor existenței, el presupusese subiectul și obiectul „avându-se unul către altul ca doi poli ai unui proces” (*id.*, pag. 27), ca doi termeni ireductibili unul la altul. În legătură cu problema realității unei lumi externe, el expune punctul de vedere conscientialist și solipsist, a căror netemeinicie încearcă să o demonstreze cu argumente mai mult sau mai puțin valabile, apoi, susținând că punctul de plecare în procesul de cunoaștere care duce la postularea unei lumi externe este de natură

carteziană, Nae Ionescu afirmă: „«Știu că cuget» spunea Descartes (Descartes n-a afirmat niciodată: știu că cuget). «Eu știu deocamdată că sunt» spunem noi, «Cuget deci sunt» spunea Descartes. El deducea existența din cugetare. (Nae Ionescu nu cunoaște discuțiile purtate asupra acestui „deci” din celebrul principiu cartezian și îl consideră ca o deducție), nu dintr-o acțiune oarecare, cum făceau alți filosofi. Noi spunem mai simplu decât atât: noi existăm pentru că simțim că existăm, pentru că simțim faptul existenței noastre” (*id.*, pp. 115 – 116). El afirmă că „punctul de plecare în problema teoriei cunoașterii nu este un act de cunoștință, ci unul de trăire” (*id.*, pag. 117). Precizându-și mai bine ideea, el adaugă: „Punctul de plecare în problema lămuririi existenței noastre în mijlocul a ceea ce este și nu este, e prin urmare o intuiție directă”, pe care el o mai numește și intuiție originară, și căreia, spune el, i s-ar mai putea zice și axiomă sau postulat. „Dacă m-aș speria de cuvântul intuiție, dacă aș fi raționalizat, aș zice că existența mea este o axiomă; dacă aș fi idealist, aș zice că existența mea este un postulat. Eu însă nu vorbesc nici de axiomă, nici de postulat, ci vorbesc ca omul prost, a cărui singură apărare împotriva filosofiei este bunul simț. Eu spun pur și simplu că trăiesc faptul existenței mele și nu mă înșel când afirm că exist; peste această intuiție originară pe care o am eu asupra existenței mele nu poate să treacă niciun argument” (*id.*, *ibid.*). Ce exprimare inadecvată: existența mea – o axiomă, existența mea – un postulat! Iar omul prost, la fel cu care pretinde că vorbește Nae Ionescu, s-ar uita la el ca la un om nesănătos când l-ar auzi afirmând că există și că nu se înșală afirmând acest lucru. Căci pentru omul prost nu se pune problema existenței unei lumi externe.

De la „faptul trăirii” existenței lui – fapt peste care nu se poate trece, ceea ce înseamnă că „nu se poate dovedi că eu nu exist” (*id.*, pag. 117) – Nae Ionescu trece, cum spune el, la ceea ce i se întâmplă lui, adică la lumea de imagini din conștiința lui. El afirmă că această lume de imagini are „particularitatea că ea există oarecum obiectiv, adică există independent de voința mea, de acțiunea mea, independent de mine” (*id.*, *ibid.*), că nu poate fi nici schimbată, nici distrusă. „Pot distruge această lume numai suprimându-mă pe mine, dar atunci am suprimat lumea mea de imagini, nu lumea de imagini în general, căci eu nu am garanția că această lume de imagini nu se repetă în fiecare dintre dumneavoastră” (*id.*, *ibid.*). Dacă ar fi gândit consecvent

consciențialist, conform punctului de plecare pe care li l-a ales, Nae Ionescu nu ar fi putut să admită existența reală a ascultătorilor lui. El continuă cu această argumentare consciențialistă inconsecventă: „Deci lumea aceasta de imagini pe care o pot suprima, suprimându-mă pe mine, o suprim într-o atâta întrucât mă raportez la lumea mea de imagini – nu la lumea de imagini în genere; adică sparg oglinda care răsfrânge ceva. Dar în momentul în care mă suprim pe mine, nu pot să am convingerea că am suprimat totul” (*id.*, *ibid.*). După ce a admis inconsecvent, fără să o dovedească, existența ascultătorilor lui, Nae Ionescu crede că se întoarce la principiile consciențialiste afirmând existența eurilor lor. „Acesta este al doilea fapt original, spune el: faptul original al convingerii că eu este multiplu. Este multiplu și în convingerea mea, fiecare din dumneavoastră poate să facă aceeași afirmație ca mine: în aceeași măsură sunteți imagini pentru mine, dar eu sunt imagine pentru dumneavoastră. Deci la primul fapt, convingerea trăirii existenței mele, se adaugă al doilea fapt: trăirea sau convingerea multiplicității acestui sentiment al existenței; nu numai eu am acest sentiment, ci fiecare dintre dumneavoastră are acest sentiment, deci fiecare dintre dumneavoastră este, dacă nu purtătorul, cel puțin refrângătorul unei lumi de imagini” (*id.*, *ibid.*). Apoi, Nae Ionescu susține că această lume de imagini prezintă anumite regularități, anumite constanțe, că imaginile – el spune: lucrurile! – se repetă, se întâmplă după anumite legi, care nu sunt imanente purtătorului de imagini, care nu depind de el, ci de imagini. Și conchide: „prin urmare, faptul că există posibilitatea de a întemeia legea asupra acestor imagini, care sunt fapte de conștiință, înseamnă că aceste imagini, fapte de conștiință, reprezintă o realitate obiectivă care nu depinde de noi” (*id.*, *ibid.*). Acestei afirmații i s-ar putea obiecta, în acest stadiu al argumentării lui Nae Ionescu, că dacă conștiința noastră posedă, fără o cauză transcendentă, această lume de imagini, ea o posedă dimpreună cu legile lor. Imaginile ca atare, cu care și din care noi reconstituim universul, existența, sunt după Nae Ionescu fapte de conștiință, care însă trebuie să aibă o rațiune. Căci, spune el, „nimic nu se întâmplă fără o rațiune suficientă; o rațiune suficientă trebuie să aibă și aceste imagini. Or noi am dovedit” – cum, am văzut! – „că aceste imagini nu pot să aibă rațiunea în noi înșine, deci trebuie să fie ceva în afară de noi care constituie rațiunea suficientă a imaginii. Dar dacă există ceva în afară de noi, rațiunea

suficientă sau cauza în ordinea reală, a imaginii, aceasta înseamnă că există în adevăr o lume reală în afară de noi” (*id.*, pag. 121). Nae Ionescu conchide, mândru de argumentarea lui: „Iată ceea ce era de demonstrat. Plecând deci de la faptul de intuiție directă a existenței noastre ca atare, noi ajungem, printr-o strânsă urmărire a lumii de imagini în care ne scaldăm, în care înotăm, la formularea – nu la postularea, ci la formularea – dovedită, a existenței unei lumi din afară” (*id.*, *ibid.*). Această „formulare dovedită” nu l-a împiedicat însă să vorbească, la începutul lecției următoare, de „postularea existenței unei lumi exterioare”.

Deși Nae Ionescu a considerat în acest curs – ca și în *Metafizica I* – teoria cunoștinței ca propedeutică la metafizică, abia în acest stadiu al expunerii problemelor, adică după ce a vorbit despre atâtea chestiuni metafizice, el se ocupă cu problema adevărului. „O cunoștință este valabilă, spune el, atunci când despre ea putem să afirmăm că este adevărată. Problema adevărului și a falsului este echivalentă cu problema valabilității cunoașterii prin urmare” (*id.*, pag. 123). După ce afirmă aceste idei juste, el adaugă următoarele idei confuze și contradictorii: „Dacă cunoștința ia naștere în noi înșine, după anumite legi ale noastre și cu un material pe care noi îl punem la dispoziție, atunci este evident că cunoștința adevărată este cunoștința care verifică o anumită lege. În cazul acesta cunoștința nu mai este propriu-zis adevărată, ci normală sau anormală” (*id.*, pp. 123 – 124). El susține, nu fără oarecare temei, că problema adevărului și a falsului presupune existența unei lumi externe: „Pentru ca problema aceasta a adevărului și a falsului să se pună neapărat, e nevoie de... supoziția unei lumi exterioare”, dar afirmă în continuare, în aceeași frază, aberație: „și atunci adevărul și falsul înseamnă pur și simplu corespondență între cunoștință și obiectul ei exterior” (*id.*, pag. 124). Determinând această corespondență ca pe una univocă, el o definește astfel: „Corespondența univocă înseamnă că unui obiect nu-i corespunde decât o cunoștință și unei cunoștințe nu-i corespunde decât un obiect. Aceasta înseamnă univocitate și pe acest suport de univocitate se sprijină adevărul cunoștinței noastre” (*id.*, pag. 125). Nae Ionescu n-a socotit necesar să lămurească de ce unui obiect îi corespunde numai o cunoștință, când se știe că despre fiecare obiect se pot face mai multe afirmații, care să fie toate adevărate. Dar abia afirmase că problema adevărului și a falsului presupune existența unei

lumi externe și că adevărul și falsul înseamnă corespondența între cunoștință și obiectul ei exterior, că el afirmă cu totul altceva: „Între adevăr și realitate, însă, este o distanță enormă. Am putea spune că nu există aproape nicio legătură între adevăr și realitate” (*id.*, *ibid.*). Trec peste deosebirile inconsistente pe care le face el între obiectele și relațiile din lumea exterioară pe de o parte și imaginile de obiecte și de relații dinlăuntrul conștiinței pe de altă parte, pentru a arăta cum privește el condiția de univocitate și problema cunoștinței false. Condiția de univocitate nu poate fi împlinită după el decât pornind de la real înspre ideal, adică dinspre lumea externă spre lumea cunoștinței. „Fiecărei întâmplări din lumea din afară, spune el, îi corespunde o întâmplare în lumea cunoștinței, însă întâmplările din lumea din afară sunt numai univoce cu cele din lumea dinăuntru, nu sunt de aceeași natură, între altele pentru simplul motiv, pe care trebuie să-l rețineți, că obiect și relație devin în lumea ideală pur și simplu idee, adică obiect. Deci acolo relațiile au loc între obiecte și relațiile de acolo sunt tot obiecte; deci relațiile dintre obiecte sunt în lumea ideilor altceva decât relațiile din lumea externă, iar acestor relații din lumea ideilor nu le mai corespunde nimic din lumea reală. Acesta este elementul care se adaugă în plus lumii cunoștinței” (*id.*, pag. 129). Ascultătorii lui au înțeles de minune ce înseamnă univocitate și cum se realizează ea! Ei au înțeles de asemeni de minune cum ia naștere cunoștința falsă: dintr-o mai mare bogăție a lumii cunoștințelor față de lumea realului. Nae Ionescu spune: „Această bogăție a lumii cunoștinței este originea cunoștinței false, pentru că prejudecata înnăscută în om a univocității” – univocitatea a devenit prejudecată și încă înnăscută! – „face ca de îndată ce noi putem să mergem din afară înăuntru, în chip univoc, să credem că putem merge și dinăuntru în afară în chip univoc. Or, vedeți dumneavoastră, când mergem din afară înăuntru, totul se proiectează pe ceva corespondent. Când mergem dinăuntru afară, noi putem să proiectăm dinăuntru în afară lucrurile care nu există decât înăuntru, deci cunoștința noastră poate să amplifice realitatea – nu în ea însăși, ci în credința noastră, în părerea noastră despre această realitate” (*id.*, pp. 129 – 130).

În capitolul penultim, intitulat „Categorii de cunoaștere și categorii de realitate”, Nae Ionescu mai descoperă un domeniu de existență. El afirmă că realitatea poate să fie cunoscută în două feluri: fie în forma ei, așa cum este ea, fie în forma proprie organizației

noastre, ceea ce înseamnă că „realitatea este una, iar realitatea sensibilă este alta”: realitatea sensibilă este „o realitate de cunoaștere, nu de existență ca atare” (*id.*, pag. 134). „Prin urmare, spune el, încă o treaptă de existență. Prima treaptă – domeniul virtualului; a doua treaptă – domeniul actualului; a treia treaptă – domeniul experienței personale” (*id.*, *ibid.*). „Așa se despică, stăruie el, problema realității din punct de vedere al existenței în genere: există o existență de origine, o existență de realizare și o existență de cunoaștere. Problema cunoașterii ca atare intervine asupra acesteirealități de cunoaștere...” (*id.*, *ibid.*). Contestând valoarea cunoașterii științifice, pe care o caracterizează ca pe o cunoaștere nominalistă, fiindcă ar proceda prin semne, ar rezolva problema realității într-un sistem de semne și ar fi irelevantă, Nae Ionescu pretinde că a stabilit „că există ceva în afară de noi și că în acest ceva în afară de noi există diversitate”. „Deci ceea ce știm noi, în modul cel mai general, în afară cunoștinței științifice, este că în lumea aceasta obiectivă, care există realitate în afară de noi, există diversificare, deci multiplicitate și, în afară de aceasta, multiplicitatea de obiecte este reductibilă. *O multiplicitate reductibilă de obiecte*: aceasta este realitatea experienței noastre” (*id.*, pag. 135). Prin reductibilitate, el înțelege capacitate de clasificare, posibilitate de a orândui obiectele în anumite grupe. Punând problema dacă grupările de obiecte sunt rezultatul unor operații conceptuale sau sunt rezultatul unor „principii generatoare comune”, cu alte cuvinte dacă principiile de diferențiere sau categoriile sunt de origine subiectivă sau de origine obiectivă, Nae Ionescu afirmă, împotriva kantianismului pe care-l menționează, că ele sunt de natură obiectivă. El spune: „... Există o realitate; în această realitate există diversificare, în această diversificare există puțința de grupări, iar aceste grupări se fac nu după principii subiective, ci după principii obiective. Noi nu aruncăm principiul regulativ, organizator, în haos, pentru că nu există haos. Lumea din afară de noi nu este haotică, ci este cosmotică. Lumea este cosmos, nu haos. Iar în acest cosmos sunt principii care fac ca lucrurile să se grupeze” (*id.*, pp. 136 – 137). După părerea lui, obiectele se grupează în virtutea a doua categorii de principii generatoare, unele fiind de ordine naturală, altele de ordine ideală. „Când spun, de pildă: oameni, boi, câini, ș.a.m.d., principiul de grupare este de origine naturală: este o speță care se generează, sunt principii de viață specifice la om, bou, câine, ș.a.m.d. Când spun masă, scaun, etc., sunt

principii generatoare, dar nu de origine naturală, ci ideală. Zic mai multor obiecte «scaune», pentru simplul motiv că la fabricarea acestor obiecte a prezidat în același plan. Planul este principiul generator” (*id.*, pag. 137). El numește însă impropriu principiile generatoare de origine naturală astfel, fiindcă de fapt el le atribuie o origine divină, așa cum vedește citatul următor prin care el vrea să ilustreze deosebirea dintre cele două categorii de principii: „... Dumnezeu a creat lumea așa cum este ea astăzi. În cele șapte zile au fost create întâi animalele, apoi omul. (E de remarcat ignoranța lui Nae Ionescu, creștinul ortodoxizant, în materie de legende biblice: el nu știe că Dumnezeu n-a creat șapte zile, ci numai șase, și nu știe că întâi n-au fost create animalele). Când a creat Dumnezeu lumea, a creat-o după un plan. Deosebirea este că atunci când Dumnezeu a creat lumea a făcut un om și o jumătate de om (!), și apoi a scos toată puzderia de oameni! Când facem un scaun și alt scaun, două scaune rămân. Aceasta este mica deosebire între ceea ce a creat Dumnezeu și ceea ce creează omul. Principiul generator este și într-o parte și în cealaltă. Deosebirea este că scaunele noastre nu se perpetuează, dar principiul generator tot de natură ideală este” (*id.*, *ibid.*). Alături de categoriile realității, care există obiectiv, Nae Ionescu admite și existența unor principii ordonatoare care aparțin conștiinței noastre și care ne înlesnesc să ne descurcăm în realitate. „Cu alte cuvinte, spune el, problema categoriilor, așa cum se pune în teoria cunoștinței în genere, este o problemă care trebuie despăcată. Categoriile pot da principii de ordine introduse de noi, dar categorii pot fi și principiile de ordine existente obiectiv în lumea din afară. Principiile de ordine introduse de noi, adică categoriile conștiinței, nu schimbă cu nimic realitatea sau nu adaugă nimic realității ca atare. Adaugă ceva posibilității noastre de a ne descurca în această realitate. Categoriile realității sunt existențe obiective” (*id.*, pag. 139). În afară de aceste generalități asupra categoriilor, el n-a dat ascultătorilor lui câteva exemple de categorii de realitate și câteva exemple de categorii de cunoaștere, pentru ca ei să înțeleagă ce înseamnă unele și ce înseamnă altele. El își încheie această penultimă lecție precum urmează: „Așa precizată chestiunea, ajungem la întrebarea: sunt categoriile de cunoaștere strict necesare cunoștinței sau nu? Există posibilitatea de a face o deosebire tranșantă între categoriile de cunoaștere și categoriile de realitate? Și întrucât ne ajută principiile de cunoaștere sau ne încurcă de a înainta, în raport direct cu principiile

de realitate? Cu alte cuvinte, în ce constă problema deosebirii dintre concept și esență? Aceasta este problema fundamentală pe care va trebui s-o lămurim în prelegerea viitoare” (*id.*, *ibid.*). Dar în prelegerea viitoare, Nae Ionescu, în loc să se ocupe cu această problemă fundamentală, s-a ocupat cu problema universului. Despre „problema fundamentală” el s-a mulțumit să spună doar atât: „Noi știm ce înseamnă *concept*, știm ce înseamnă *esență*, într-un anumit fel, și știm ce înseamnă *obiect* dintr-un alt punct de vedere” (*id.*, pag. 141).

După ce a vorbit despre categoriile existenței, despre general și particular ca elemente ontologice constitutive ale realității, despre virtual și actual, despre cauzalitate, despre Dumnezeu, despre constanțe științifice și constanțe substanțiale, etc., într-un cuvânt despre atâtea probleme deschis metafizice, Nae Ionescu spune în introducerea ultimei lui prelegeri, intitulată „Problema universului”: „Noi am făcut, doi ani de zile, cursuri de teoria cunoștinței în legătură cu metafizica: anume, în anul trecut, posibilitatea de cunoaștere imediată, iar anul acesta posibilitatea de cunoaștere mediată. Toate aceste considerații însă nu ne-au dus în pragul problemei metafizice ca atare, pentru că noi nu știm în ce constă, în amănunt, această problemă” (*id.*, pp. 140 – 141). Apoi el distinge între realitatea externă pe de o parte și univers pe de altă parte. „Realitatea externă, susține el, înseamnă condițiunea gnoseologică a universului, universul înseamnă însăși această realitate externă, realizată sub semnul timpului și al spațiului. Universul este, înțeles existențial – în înțeles de cunoaștere – totalitatea corpurilor și puterilor care ne depășesc într-un fel, care ne depășesc întrucât este vorba de noi ca subiect de cunoaștere, dar care ne interesează pe noi înșine întrucât suntem existență” (*id.*, pag. 141). Realitatea externă – condițiune gnoseologică a universului, este o vorbă goală, fără sens. În contradicție cu ceea ce am văzut că a făcut în cele două cursuri de metafizică, el afirmă: „Vasăzică, problema universului este prima problemă cu care venim noi în contact, după doi ani de considerații, este prima problemă care exprimă opoziția subiect-obiect, pentru că, întru atât întrucât vorbim de univers, acest univers nu ni se mai opune nouă, ci ni se înglobează, pur și simplu” (*id.*, pag. 41). Cine poate înțelege ce înseamnă o problemă care exprimă opoziția subiect-obiect, în care însă obiectul nu se mai opune subiectului, și ce înseamnă un univers care „ni se înglobează, pur și simplu”? vorbind despre transcendență, el spune: „Transcendența

presupune întotdeauna doi termeni în proces: ceva care transcende față de ceva care este depășit. În problema universului noi înșine suntem și transcendenți și depășiți; depășiți într-o atît întrucît suntem subiect de cunoaștere; transcendenți întrucît facem parte din univers” (*id.*, pag. 142). O transcendență, care nu transcende universul, fiindcă face parte din el, iată o idee perfect logică! Susținând că „înăuntrul problemei universului noi nu mai avem propriu-zis de a face cu obiecte”, că „obiectul devine univers, corp”, Nae Ionescu face următoarele distincții între obiect și corp: „Obiectul este ceva care mi se opune mie, întrucît sunt subiect de cunoaștere, ceva care poate să fie cunoscut de mine. Corp înseamnă nu ceva care există opus mie, ci ceva care există oarecum în sine. Obiect este întotdeauna un termen corelativ. Corpul este pur și simplu existență. Obiectul nu există decât prin opoziție cu subiectul. Corpul există în el însuși. Universul delimitează deci un plan de realitate cu totul altul decât planul de realitate al obiectelor. Corp înseamnă, în înțelesul cel mai general, ceva cu dimensiuni” (*id.*, *ibid.*). Căutând să determine noțiunea de corp, Nae Ionescu contestă că cele două dimensiuni: întinderea și durata, sau spațiul și timpul, care li se atribuie corpurilor, ar epuiza dimensiunile lor, spațiul și timpul nefiind după el decât „cele mai generale dimensiuni ale corpurilor”. Căci, întreabă el (bătând probabil în catedră): „Sunetul acesta care există, există în spațiu, în timp? Că are durată – este sigur; că are altă dimensiune: intensitatea – este sigur. Dar intensitatea nu este o dimensiune comună tuturor corpurilor. Spațiul acesta este el o condiție necesară tuturor corpurilor? Este corp numai ceea ce există în timp și spațiu sau nu?” (*id.*, pag. 145). „Întrebarea aceasta, declară el, este foarte însemnată pentru că: gândul meu există sau nu există? Face parte din univers sau nu face parte din univers? Gândul meu poate să mă facă pe mine să mut obiectul acesta de aci dincoace. Gândul acesta, care provoacă o schimbare în univers, există sau nu există? Categoric trebuie să existe pentru că are efecte” (*id.*, *ibid.*). Dar gândul nu este pasibil de dimensiuni spațiale, de măsură. Și atunci Nae Ionescu conchide: „Vedeți, prin urmare, că legea cea mai generală a lumii, a existenței în genere, a corpurilor care există, nu este spațiul, ci, dacă voiți, legea (*sic*) cea mai generală a existenței corpurilor este durata, timpul”. El afirmă acest lucru, după ce mai înainte afirmase că spațiul și timpul sunt cele mai generale dimensiuni ale corpurilor. În univers însă, în afară de corpuri, mai

există și întâmplăr – întâmplări care „sunt însăși viața corpurilor, sunt adică însăși istoria corpurilor”. Căci, spune Nae Ionescu, „corpurile acestea puse în prezență, nu rămân așa cum le-am pus: ele provoacă schimbări” (*id.*, pag. 146). Am relevat mai sus ideea lui, care era o simplă afirmație gratuită, că, în univers, obiectele devin corpuri. Acum el afirmă că relațiunile din univers devin forțe. „Ceea ce este relația în logică, este forța în univers. Ceea ce este relație în planul cunoașterii, este forță în planul realității acesteia ontologice, așa zice” (*id.*, *ibid.*). Sau: „... avem «obiecte» în planul cunoaștinței și avem «corpuri» în univers; avem «relații» în logică și avem «forțe» în univers” (*id.*, pag. 147). În contradicție cu ideea lui anterioară că legea cea mai generală a existenței corpurilor este durata, timpul, nu spațiul, el afirmă acum că „forța, ca să se exercite, are nevoie de spațiu”. „Ea poate să nu fie măsurabilă, poate să nu fie spațial-măsurabilă, dar ca să existe, are nevoie de spațiu. Are nevoie nu întrucât este forță, ci întrucât, fiind forță, ea nu există prin ea însăși, ci există numai în funcție de corpurile respective. Forța ca și relația nu este de sine stătătoare. Forța, ca și relația, presupun termeni: relația presupune obiecte și forța presupune și ea obiecte (în limbajul lui, corect el ar fi trebuit să spună corpuri, nu obiecte) asupra cărora se exercită. Nu există forță în abstracto, forță ca atare” (*id.*, *ibid.*). El definește corpul astfel: „*Corpul este, prin urmare – definiția cea mai generală – un izvor de forțe; sau corpul, dacă voiți cu un termen mai impropriu dar plastic, este locul forțelor. Iar universul este totalitatea corpurilor și a forțelor*” (*id.*, pag. 148).

Cursul *Metafizica* II culminează cu afirmarea următoarelor idei pe care, pentru aberația lor, le redau cu propriile lui cuvinte. „Din acest punct de vedere, gândul meu nu este o forță, gândul meu este o existență, un corp în univers, nu o forță. Idealismul spune că gândul este o forță; însă gândul este un corp, nu o forță. Gândul este pasibil nu de hipostazare, ci este pasibil de substanțializare. Aceasta și este caracteristica corpului în genere: că ceea ce numim noi în lumea universului corp, numim în metafizică substanță, iar în lumea logicei subiect. După cum subiectului i se pot predica diverse calități, după cum substanței i se pot asigura diverse accidente, tot astfel corpului i se asignează forțe. Corpul este prin urmare suport al forțelor. Ei bine, gândul este suport al forțelor și gândul este pasibil de substanțializare. Nu vorbesc de actul de gândire ca atare, ci de ceea ce stă la baza

acestor diverse fenomene pe care le numim noi gândire. Aceasta este substanță în lumea metafizică și corp în lumea universului” (*id.*, pp. 148 – 149). „Ce deosebire este între masă și între sunet? Eu pot să iau cunoștință nu numai prin pipăit și prin văz – ca în cazul mesei – ci și prin auz: sunetul. Un sunet vă poate spune că a căzut un leu jos sau că bate un clopot, deci sunetul nu este prin el însuși incapabil de a ne da cunoașterea corpurilor. De ce atunci masa ar fi corp și sunetul n-ar fi corp? Nu este niciun motiv de deosebire” (*id.*, pag. 149). Susținând apoi că percepția internă și cea externă sunt procese psihologice „exact de aceeași structură” Nae Ionescu afirmă: „Dar dacă perceperea internă și cea externă sunt de aceeași structură, atunci și obiectele percepției interne pot intra și ele principial în lumea corpurilor. Gândul este obiect de percepție internă și atunci nu este, principial, nicio deosebire între masă și gând, fac parte din univers în același fel” (*id.*, *ibid.*). Din ideile acestui citat el conchide: „Prin urmare, faptul că este perceptibil sau neperceptibil, aceasta nu poate să definească corpul, adică dacă o existență este corp sau nu este corp” (*id.*, *ibid.*). Considerând valabilă definiția pe care a dat-o: „Corp este tot ceea ce în univers este suport pentru forțe”, el afirmă peremptoriu: „Ei bine, gândul nu este forță, ci este suport pentru forțe în univers. De aceea s-a putut spune că substanța ultimă a universului este gând, este spirit. Și dacă spirit, gând, declarate de aceeași natură, sunt substanță, înseamnă că ele sunt corpuri” (*id.*, pag. 150). „Iată – încheie Nae Ionescu această ultimă lecție din *Metafizica* II, intitulată „Problema universului” – pe scurt dezbătută, o problemă dintre cele mai aride din toată propedeutica metafizicii. Poate că ați avut impresia că am jonglat cu aceste realități. Dar dacă veți controla mai de aproape, veți vedea că masa este corp și gândul este corp, pentru că nu-i niciun motiv în fond, să se stabilească o deosebire între ele din punct de vedere al existenței” (*id.*, *ibid.*).

Cum Nae Ionescu le vorbise ascultătorilor lui în cadrul acestui curs despre o lume sensibilă, actuală, despre o lume virtuală, despre general și particular ca elemente constitutive ale existenței, despre absolut, despre Dumnezeu, ar fi fost interesant să le arate în ce raporturi se află universul cu aceste lumi și față de Dumnezeu, ce relații există între general și particular ca existențe ontologice pe de o parte și corpuri pe de altă parte. Dar el nu le-a spus nimic în legătură cu aceste probleme.

În acest examen pe care l-am făcut cursurilor tipărite ale lui Nae

Ionescu, am folosit multe citate, poate prea multe. Am făcut-o, ca să nu se spună că i-am denaturat ideile și fiindcă nu există un alt procedeu mai probant pentru a ilustra gravele insuficiențe pe care le cuprind. Țin să adaug că n-am relevat nici pe departe toate insuficiențele – mina lor e prea bogată – și că unele citate dintre acele pe care le-am dat, cuprindeau și alte erori decât acele pentru care au fost menționate.

Terminând acest examen, trebuie să mărturisesc că citirea acestor cursuri nu mi-a făcut nicio plăcere, nu mi-a procurat nicio satisfacție intelectuală. Dimpotrivă, incoerențele, inexactitățile, erorile, contradicțiile, lacunele, afirmațiile false, falacioase sau gratuite mi-au provocat o continuă enervare. Dezamăgirea mi-a fost cu atât mai mare, cu cât știam că la aceste cursuri mergea buluc tineretul universitar și că ele erau frecventate și de lume din afară de Universitate, că el se bucurase în ochii tineretului de un enorm prestigiu ca profesor, că foștii lui elevi cei mai dotați – un Mircea Eliade, un Mihail Sebastian, un Mircea Vulcănescu – îi manifestaseră o admirație fără rezerve. Întrebarea care se pune în mod imperios, acum după ce am văzut valoarea cursurilor lui, este următoarea: cum se face că, în ciuda gravelor insuficiențe teoretice pe care le cuprind, aceste cursuri exercitau o atracție fascinantă asupra tineretului, se bucurau de un răsunător succes? Mai mulți factori au concurat la această și care, după părerea mea, ar fi următorii. După primul război mondial, tineretul era dezorientat și în căutare de noi formule de viață, căci cele vechi nu-l mai satisfăceau. Tendințe multiple, variate și vagi, spre altceva se manifestau cu intensitate, căutând să se definească și să se realizeze. Tendințe utilitariste, pragmatiste, intuiționiste, iraționale și mistice, neocreștine și ortodoxizante, antidemocratice, totalitate și șoviniste, pe care impostori ideologici le potențau, ca să le exploateze politic. Nae Ionescu vântura la cursurile lui idei în concordanță cu toate aceste tendințe, fără să se preocupe dacă ele intră, ca să întrebuițez o expresie deseori folosită de el, în aceeași căciulă. La acestea Nae Ionescu adaugă atitudinea lui de frondă împotriva „filosofiei universitare”, disprețul față de sistemele filosofice, propunând auditorilor lui teza că cine nu are în el însuși harul „trăirii” ideilor filosofice, în zadar citește opere filosofice și îndemnându-i astfel să meargă pe planul înclinat al celui mai mic efort. Trebuie luat de asemeni în considerație faptul că Nae Ionescu era directorul unui ziar și că unii dintre tineri, dotați și pe care îi interesa în primul rând

succesul în viață, sperau să ajungă redactori sau colaboratori la ziarul lui, să-și facă un nume și să se aranjeze (unii dintre ei, ca Mircea Eliade și Mihail Sebastian, erau redactori și îi frecventau cursurile, antrenând și alte persoane). Unii tineri mergeau la cursurile lui din nevoia de a avea un idol și de a i se prosterna. Rând pe rând, generații succesive de studenți de la Facultatea de Filosofie și Litere din București și-au avut idolii lor: Titu Maiorescu, N. Iorga, V. Pârvan. Dar totuși ce deosebire între acești dascăli și Nae Ionescu. Titu Maiorescu, N. Iorga, V. Pârvan, erau profesori eminenți, însuflețiți de un înalt sentiment al datoriei, oameni de știință și gânditori care au îmbogățit tezaurul culturii noastre cu opere de seamă, pe când Nae Ionescu a considerat catedra ca pe o simplă anexă a activității lui gazetărești și politice, făcând pe an doar un sfert din orele la care era obligat, iar la cursurile lui, nepregătite, susținând lucruri de valoarea celor pe care le-am văzut mai sus – și n-a publicat nicio lucrare. Aportul lui de la cultura filosofică românească a fost nul. Adesea, punându-mi problema succesului cursurilor lui Nae Ionescu, mi-a venit în minte povestea – reală – cu ciobanul de la Maglavit. Prin 1935, un tânăr cioban, Petrache Lupu, povestise câtorva consăteni că i se arătase „Moșul”, adică Dumnezeu, și că stătuse de vorbă cu el. Zvonul s-a răspândit în tot satul, apoi în satele vecine și în scurtă vreme în toată țara. Și au început să curgă spre Maglavit mase de pelerini, ca să vadă pe feiricitul cioban și să audă chiar din gura lui cum se petrecuse minunea, să i se prostearnă, să ia apă sfințită de el, făcătoare de minuni, să se vindece de boli. Bietul cioban Petrache Lupu era un arierat mintal, cu dificultăți de vorbire, care nu putea pronunța decât propoziții scurte, printre care propoziția: „Am văzut pe Moșul”, care exaltase pe credincioșii fanatici, superstițioși, simpli și naivi. Ce valoare avea în sine fenomenul Petrache Lupu? Și totuși el pusese în mișcare mase de oameni. Nu puțini erau în sfârșit studenții care mergeau la cursurile lui Nae Ionescu, ca să asculte ce glume și spirite mai face, ce mai ia în derâdere, la ce jonglerii sofisticate mai recurge, cum mai fandează – într-un cuvânt ca să se distreze. Semnificativ pentru interesul pe care auditorii îl manifestau față de cursurile lui e următorul fapt. Prin 1931, Nae Ionescu se supărase, n-aș putea spune din ce motive, pe C. Rădulescu-Motru și la curs făcea aluzii răutăcioase, uneori grosolane, la adresa lui, ca de pildă că filosoful Epictet fusese șchiop, de unde, sublinia Nae Ionescu, nu urmează că toți șchiopii sunt filosofi. (C.

Rădulescu-Motru suferise cu câțiva ani mai înainte un accident: alunecase pe gheață, își fracturase femurul piciorului stâng și din această cauză schiopăta). Cum Nae Ionescu era conferențiar la catedra lui C. Rădulescu-Motru, bătrânul gânditor n-a vrut să dea proporții cazului, supunându-l consiliului profesoral al Facultății, ci s-a mulțumit să spună studenților că cursul de logică al lui Nae Ionescu e facultativ, că examenele de logică le vor da cu el, și a început să țină el însuși un curs de logică. Din ziua ceea, tineretul nu s-a mai dus la cursurile lui Nae Ionescu, n-a mai simțit interes față de prelegerile lui, Nae Ionescu vorbea într-o sală aproape goală. Cursurile lui aveau deci valoarea unei mode.

Desigur, multe din erorile, din inexactitățile, din inadvertențele aflate în cursurile lui litografiate, ar fi putut fi evitate, dacă Nae Ionescu și-ar fi dat osteneala să-și corecteze stenogramele. Dar el n-a găsit timpul necesar și n-a manifestat nici suficientă dragoste față de ascultătorii lui, ca să facă acest lucru: el nu și-a revăzut stenograma nici unaia din cursurile lui litografiate. Dacă i s-ar fi atras atenția asupra acestor grave lucruri din cursurile lui, el nu s-ar fi simțit jenat, nu le-ar fi pus la inimă, ci ar fi dat un răspuns similar cu acela pe care l-a dat într-o ședință de seminar unui student care-i relevase că silogismul pe care tocmai îl dăduse el ca exemplu era un sofism.

— Cum sofism? sări Nae Ionescu.

— Fiindcă are patru termeni, îi răspunse studentul.

— Cum patru termeni?

După ce studentul îi arată cei patru termeni ai sofismului, Nae Ionescu observă deconcertant:

— Ei și ce dacă e sofism! Nae Ionescu nu are dreptul să facă un sofism?

Deși se lăuda că la cursurile lui pusese jaloanele unui grandios sistem de filosofie și că lăsa ca sarcină scribilor să-l redacteze, Nae Ionescu nu uita totuși că asemenea afirmații emfatice din parte-i sunt simplă fanfaronadă și că unii din cei care asistau la cursurile și la conferințele lui publice cunosc sau ar putea să descopere izvoarele ideilor pe care le expunea, lăsând să se creadă că sunt ale lui proprii. Și așa cum vorbea cu dispreț despre cei care se documentau pentru a trata o problemă, cu același dispreț vorbea el despre cei care enunțau idei originale. Pentru a-și justifica lipsa lui de originalitate, el plăsmuise teza că original nu este cel care descoperă o idee, ci cel care

o difuzează și o fructifică, că cel care „trăiește” o idee este toto atât de original ca și cel care a creat-o. „Eu am spus odată, afirmă Nae Ionescu, că nici nu mai știu care sunt ideile mele și care nu mai sunt ideile mele. O idee, după părerea mea, este a mea în momentul în care am înțeles-o, adică în momentul în care am încadrat-o în sistemul meu de cunoaștere, de valorificare a existenței, care face parte din mine însumi. Dar pentru ca o idee a altuia să facă parte integrantă din mine însumi, trebuie să fie supusă unui proces de elaborare așa de îndelungat, încât în adevăr să nu mai rămână aproape nimic din ceea ce a însemnat această idee în capul aceluia care a avut-o pentru prima oară. Aceasta înseamnă a stăpâni o idee: înseamnă a o trăi din nou și, în momentul în care o trăiești din nou, înseamnă că este ca și cum ai fi creat-o” (Metafizical, pag. 81). Utilitatea ideilor constă „la urma urmelor”, după Nae Ionescu, în faptul „că îți încadrează un anumit fel de valorificare a existenței, care îți dă posibilitatea de a te echilibra. Nu te poți echilibra decât prin ceea ce produci tu, ceea ce este propriu al tău. Prin urmare, de îndată ce o idee îmi împlinește mie această funcțiune, înseamnă că este a mea” (*id.*, *ibid.*). El merge mai departe: neagă orice valoare originalității ideilor filosofice și chiar originalitatea însăși. „Originalitate în materie de filosofie există, spune el, dar n-are niciun fel de valoare, pentru că ceea ce căutăm noi în filosofie este cu totul altceva decât invențiunea. Dacă în adevăr am face filosofie ca să inventăm ceva, ar trebui să ne lăsăm păgubași mai dinainte, pentru că de două mii de ani ne învârtim în filosofie și n-am făcut niciun fel de pas în adâncirea problemelor; și dacă filosofia înseamnă să crezi idei originale, atunci trebuie să renunți, de la început, pentru că de la început trebuie să fii convins că n-ai să ajungi să crezi nimic așa de original încât să înspăimânți lumea” (*id.*, pp. 81 – 82). Determinând filosofia, cum am văzut, ca pe o preocupare practică, el spune acum: „Filosofia este o activitate pe care fiecare om o face pentru el însuși, și în momentul în care ai ajuns să stăpânești ideile care să-ți folosească în activitatea metafizică, ideile acelea sunt ale tale”. Și uitând că abia negase posibilitatea „invențiunii” în filosofie, Nae Ionescu adaugă: „Aceasta înseamnă justificarea acestui – să zicem – dispreț al originalității; posibilitatea de a trăi. Posibilitatea de a a trăi înseamnă o operație echivalentă cu posibilitatea de a inventa, adică de a crea” (*id.*, pag. 82).

Nae Ionescu era atât de convins de justetea acestei teze a lui

despre originalitate, încât el a crezut că supusese unui proces de elaborare atât de îndelungat ideile lui Karl Marbe din lucrarea acestuia *Die Gkeichformigkeit der natur* (2 vol. 1916 – 1919), încât în anul didactic 1920 – 1921, când îl audiam ca student, a putut face un întreg curs despre uniformitatea în natură fără a pomeni numele lui Marbe. El credea de asemenea că supusese unui proces de elaborare atât de îndelungat ideile englezului Evelyn Underhill despre tipul pelerinului, tipul mirelui, tipul sfântului, încât le prezentase ca pe ale sale în *Metafizica I*, curs pe care l-a ținut în 1928 – 1929, curând adică după apariția în limba germană a operei lui Underhill *Mystik* (1928). Dar Nae Ionescu elaborase atât de superficial ideile despre pelerin... și sfânt, încât nu reușise a face să nu mai rămână nimic din aceste idei în capul gânditorului englez care le „inventase”. Prin 1930 – 1931, când se bucura de un enorm prestigiu ca conferențiar, el a ținut o conferință publică, intitulată „Psudomorfozele culturii”, la care asista atât de multă lume, încât dacă ai fi aruncat un ac în sală, n-ar fi avut unde cădea. Înainte de a-și începe conferința, organizatorul ciclului, în cadrul căruia vorbea, crezând că o să-i facă plăcere, i-a spus că a angajat un stenograf care să i-o stenografieze. Dar Nae Ionescu, în loc să se bucure, a sărit ca ars:

— Dacă mă stenografiezi, nu mai țin conferința.

În timpul conferinței s-a putut vedea de ce refuzase el cu indignare să fie stenografiat: el nu supusese unui proces de elaborare suficient de îndelungat ideile pe care le expusese, încât în adevăr să nu mai rămână nimic din aceste idei în capul lui O. Spengler. Sau poate și din alt motiv: pentru că Nae Ionescu nu era atunci singurul în țara noastră care să fi supus unui îndelungat proces de trăire ideile lui Spengler, fapt care ar fi putut da naștere la dispute în legătură cu problema: cine le-a trăit mai întâi și mai intens și deci cine are dreptul să revendice originalitatea lor.

El făcea impresie asupra ascultătorilor lui prin afirmații deconcertante, ca de exemplu că la examenul lui de doctorat la întrebarea profesorului: ÎÂN ce an a apărut *Critica rațiunii pure?*”, el ar fi răspuns: „Nu știu și nici nu vreau să știu, fiindcă anul de apariție al acestei lucrări este după mine irelevant pentru valoarea ei!” Sau: „O să spuneți dumneavoastră că sunt nihilist.

— Dacă sunt: ce? Mie îmi este bine așa!” (*Istoria logicei*, pag. 48)
Sau: „De aceea, să nu credeți dumneavoastră despre cultură că poate

să fie un ideal.

— Aud că ești om deștept; dacă ești deștept, de ce nu scrii, domnule?

— Am auzit că gândești cu capul dumitale.

— Gândesc.

— Atunci de ce nu scrii?

— De ce să scriu, domnule?

— Nu înțeleg: dar cultura?!

— Ce am eu cu cultura?

— Atunci dumneata gândești, dar nu ești om de cultură?

— Păi sigur că gândesc.

— Atunci cum?" (*id.*, pag. 47) Sau: „Școala este un lucru foarte bun și un lucru foarte rău: foarte bun pentru cei care n-o iau în serios și lucru foarte prost pentru cei care o iau în serios. Școala este o nenorocire prin care trebuie să trecem întotdeauna; important este să n-o luăm în serios" (*id.*, pag. 141).

El care nu dădea indicații bibliografice la cursurile lui – și își făcea un merit din aceasta – iată ce recomanda studenților în cadrul cursului de *Istoria logicei*, nu al celui de metafizică: „Dumneavoastră nu citiți lucruri interesante, le citiți pe cele care trebuie la examen. Dar este foarte interesantă literatura noastră religioasă: n-ați citit niciodată ceea ce se numește un acatist. Citiți Acatistul Maicii Domnului, Epistolia Maicii Domnului, și alte lucruri de care râdeți. În Acatistul Maicii Domnului veți vedea ce înseamnă lumea veche, a esențelor și a simboalelor, și lumea în care tot ceea ce se petrece are două, trei, zece, infinit de multe semnificații. Este o perpetuă stare de grație în care trăiește omul vechi – o stare de grație pe care am pierdut-o noi cu toții – pentru că întotdeauna era în contact cu materialul care stă la spatele realității sensibile" (pag. 37).

Elevii lui zeloși l-au comparat cu Heraclit, cu Parmenide – ba chiar cu „Heraclit unit cu Parmenide” – cu Platon și mai ales, din cauza activității lui didactice orale, a lipsei lui de lucrări, cu Socrate. Unul din elevii lui, Mircea Eliade, vorbind despre „destinul său socratic”, a căutat să-l justifice, susținând că „cartea, cât ar fi de bună, e numai o gândire moartă”, că „o influență exercitată prin cărți riscă să creeze tipuri de serie”, că „Nae Ionescu nu se putea contrazice «publicând» cărți de filosofie, texte moarte pe care ei (tineri) să gândească și pe care să și le însușească” (Vezi postfața la *Roza vânturilor*, 1937, pp. 434

- 435). Același Mircea Eliade, lipsit de simțul măsurii și al ridicolului, care caracterizează pe elevii apologeți ai lui Nae Ionescu, îl prezintă în același loc ca pe un „mare învățător al neamului său” – precizând: „căci este într-adevăr un «învățător», care-ți amintește neconținut că ai deprins anapoda alfabetul, că nu știi tabla înmulțirii și că privești prost o hartă” (*id.* pp. 424 – 425) – ca pe un gânditor care „a izbutit să clădească cea dintâi filosofie originală românească” – precizând și de data aceasta: „Nu un sistem de filosofie – ci o filosofie; adică o metodă de a cunoaște realitatea și o tehnică de a formula această cunoaștere” (*id.*, pag. 441) – ca pe un „bărbat care a străbătut atâtea culturi și s-a luptat cu atâtea filosofii”, dar care „n-a găsit încă timpul să ne întrețină asupra lor – ocupat fiind și acum să îndrepte greșelile de tabla înmulțirii cu care voiau să pornească la drum și la discuție academică unii dintre contemporanii săi” (*id.*, pag. 423) și a afirmat că atunci „când se va scrie istoria problemelor filosofiei românești, se va vedea că vreme de 15 ani de zile, noi am fost *contemporani* Europei numai prin cursurile profesorului Nae Ionescu” (*id.*, pag. 440). El îl consideră pe Nae Ionescu ca pe „un temut logician”, vorbește despre „solida sa pregătire științifică” pe care „nu i-o putea contesta nimeni”, (*id.*, *ibid.*), despre „tăria de poveste a acestui om care de 15 ani preface și clădește o tată” (*id.*, pag. 421). În aceeași lucrare pe care i-a editat-o și în care i-a adunat articole de ziar, Mircea Eliade mulțumește într-o notă de la sfârșitul volumului unui prieten care i-a „fost de mare ajutor în alegerea articolelor religioase”, ca și când Nae Ionescu n-ar fi fost în viață – volumul a apărut cu trei ani înainte de moartea lui – și n-ar fi putut fi consultat el însuși. Un alt fost elev, Mircea Vulcănescu, expunând concepția filosofică „naeionesciană”, se ocupa și cu o notă, de o pagină, pe care Nae Ionescu a scris-o în legătură cu un articol al lui Octav Onicescu publicat în „Revista de Filosofie” (vol. IX, 1923, pp. 98 – 99), notă în care el susținea că în vremea noastră judecățile de relație ar fi înlocuit în mare măsură judecățile de predicăție și că între judecățile de predicăție și cele de relație ar exista o clasă specială de judecăți, asupra căreia el promitea să revină în numărul următor al revistei, dar asupra căreia n-a mai revenit niciodată: ei bine, acestui foarte zelos fost elev i s-a părut că termenul notă spune prea puțin și că termenul notulă exprimă cu mult mai mult și atunci a botezat nota notulă și a început să facă speculații asupra ei, atribuindu-i o importanță epocală în istoria logicei! Nae Ionescunu și-a văzut

stenogramele niciunuia din cursurile lui litografiate și cum el nu-și pregătea cu conștiinciozitate prelegerile, neavând clare în minte ideile pe care trebuia să le expună, el se repeta adesea, recurgea la paranteze care nu aveau nimic de-a face cu problema orei respective, făcea glume ieftine și aluzii la evenimentele zilei, recurgea penibil de des la umpluturile verbale: „vasăzică”, „prin urmare”, „deci”, „Dumneavoastră”, „vom vedea”, etc.; cursurile lui litografiate erau de o enervantă neglijență stilistică. De aceea nu m-am mirat când am văzut că așa-zisul „Comitet pentru tipărirea operelor lui Nae Ionescu a început cu publicarea acelor cursuri, ale căror stenograme fuseseră revăzute de un student, D.C. Amzăr, al lui Nae Ionescu, care deci erau mai pieptănate și dădeau comitetului mai puțină bătaie de cap. Dar, lipsit, ca și Mircea Eliade, de simțul măsurii și al ridicolului, stăpânit numai de sentimente admirative față de Nae Ionescu, Mircea Vulcănescu nu vede insuficiențele expunerii verbale a idolului lui, nu se sesizează de imprecizia termenilor, de umpluturile care-i permiteau dascălului să-și regăsească firul gândirii sau să-și formuleze mai bine ideea, el vede și în defecte calități și vorbește despre prelegerile lui ca despre discursurile unui mare orator, care a reflectat asupra semnificației logice și afective a fiecărui cuvânt, care și-a construit faza după cele mai riguroase exigențe ale artei vorbirii, care căutat să dea ideilor lui o formă desăvârșită. „Iată, spune Mircea Vulcănescu, pe Nae Ionescu formulând un gând. E vorba de o afirmație consecutivă alteia și corelativă altor două. Nae Ionescu nu șovăie să înceapă fraza cu „Pentru că”, articulând cu acest cuvânt, legătura logică între ceea ce urmează și ceea ce s-a spus. Urmează: fie subiectul comun ambelor propoziții corelate, fie ideea de corelație însăși – pe care le va repeta în capul celei de a doua și de a treia propoziții, așezându-le ca pe niște *tălpi*, peste care va arcui propozițiile ele înșile, ca pe niște punți de salt... Dar iată că, în timp ce gânditorul formulează o poziție, i se deșteaptă în gând ochiul lăuntric, îndoiala față de propria lui formulare. Urmează un dialog scurt între formulatorul poziției și criticul ei. Se exprimă alternativa: – Zic!

— Zice! Și un fel de voință de a se rosti cât mai simplu, rupe fraza în bucăți, care ar fi putut alcătui pagini întregi; articulația înțelesurilor și neomogenitatea înșirate n-o mai înseamnă decât conjuncțiile: pentru că, totuși, așa dar, etc., adverbele ajungând uneori să devină fraze: – Bine.

— Ieri”, (Nae Ionescu, *Istoria Logicei*, pp. XXVI-XXII). Vorbe frumoase, dar goale de conținut, construcții subiective lipsite de „transiență”, ca să ne exprimăm în termenii lui Nae Ionescu: forma verbală a cursurilor lui nu le justifică într-un nimic, stă în contradicție flagrantă cu ele.

Cei câțiva din foștii lui elevi, care s-au constituit după moartea lui în „Comitetul pentru tipărirea operelor lui Nae Ionescu” și i-au editat cele patru cursuri de care ne-am ocupat mai sus, n-au făcut un act de pietate, cum erau ei convinși. Animați de sentimente idolatre, dar fără ca vreunul din ei să fie competent în logică, în istoria logicei sau să cunoască marile sisteme metafizice, ei n-au observat inexactitățile de natură istorică, n-au remarcat contradicțiile grosolane, confuziile și aberațiile, n-au urmărit geneza ideilor lui, n-au putut distinge între ce este personal și ce este împrumutat de la alți gânditori pe care el nu-i numea. Tipărindu-i cele patru cursuri, făcându-le accesibile unor cititori mai avizați, ei au înlesnit fără să vrea scoaterea lui din legenda, care se crease în timpul vieții lui, că e un gânditor profund și original, au contribuit la distrugerea nimbului artificial de mare personalitate culturală, au făcut să-și piardă ca dăcsă aureola lui mitică.

Acum, când cunoaștem valoarea reală, și nu pe cea legendară, a cursurilor lui Nae Ionescu, cât de puerile, de false și de ridicele ne apar asigurările date de editori că au luat toate măsurile de precauție ca cele patru cursuri tipărite de ei să apară în cele mai bune condiții de autenticitate! „Textul e reprodus după cursul litografiat, care a fost stenografiat de dl. Teodor Ionescu. Corecturile au fost făcute de domnii C. Floru și C. Noica, fiecare dificultate fiind discutată cu dl. Mircea Vulcănescu. La unele din discuții au luat parte domnii prof. Octav Onicescu și Ștefan Teodorescu. Corectura a mai fost citită în întregime de d-ra Alice Botez” (*Metafizica* I, pp. 2 – 3); „Prima revedere a versiunii litografiate a cursului s-a făcut de d-șoara Alice Botez, auditoare directă a lui. A doua revedere s-a făcut de dl. Constantin Noica, ale cărui nelămuriri cu privire la versiunea litografiată au format obiectul unei prime verificări amănunțite făcute de domnia sa împreună cu domnii C. Floru și Mircea Vulcănescu. O ultimă verificare a fost făcută de aceiași trei, ajutați în parte de domnii: Prof. Onicescu și Ionescu-Moșu, care au cetiti din nou, separat, și împreună, textele în discuție, confruntându-le cu stenogramele aflate în manuscris și

descifrate, pentru lămurirea pasagiilor neclare, de către dl. Neacșu” (*Logica* I, pag. IX); „Cele câteva precizări de sens, necesare, precum și corecturile, au fost făcute în condițiuni mai grele decât până acum, de domnii: Constantin Floru, Constantin Noica și Mircea Vulcănescu, ajutați de profesorul Octav Onicescu și de Doamna Celia Dona” (*Metafizica* II, pag. II).

Marele păcat al lui Nae Ionescu ca profesor n-a fost că nu-și făcea regulat cursurile și că și le improviza, nici că nu tratat materiile la care-l obliga catedra, ci un altul cu mult mai grav: că se făcuse exponentul unor tendințe nesănătoase, dăunătoare, pervertind sufletul nevinovat și dornic de adevărata cultură al tineretului. El propunea de la catedră „trăirismul”, susținând că filosofia e „un fel de lirică”, că ea se trăiește, nu se învață, că cine nu are în el harul filosofiei, în zadar studiază filosofia, în zadar citește și se documentează. El milita pentru ortodoxie, pentru o ortodoxie d ceea mai retrogradă observanță, considerând că epistoliile și acatistele sunt cărți autentice ortodoxe și că stilul vechi e un atribut esențial al Bisericii ortodoxe (de aceea după 1924, când biserica noastră a adoptat calendarul gregorian, el a luat apărarea așa-zișilor stiliști, adică a credincioșilor care se încăpățâneau să țină sărbătorile religioase după calendarul iulian). El combătea intelectul, rațiunea, ca mijloace de cunoaștere, combătea filosofia pe care o numea peiorativ științifică, pledând pentru o cunoaștere imediată, afectivă, intuitivă, irațională, și pentru o concepție mistică obscurantistă, care să stea în slujba „ortodoxiei rumânești”. Dar păcatul lui a fost mai ales, îndeosebi în ultima fază a activității lui didactice, că a transformat catedra în tribună politică și că a activat cu zel și pasiune pentru ideologia totalitară, a mișcării legionare.

Lipsit de originalitate ca gânditor, Nae Ionescu nu a fost mai original ca doctrinar politic. Nici ideile sindicaliste, pe care le profesa cu ostentație în tinerețe, nici teoria monarhiei de drept divin și a despotismului absolutist, nici teoria despre partidul unic condus de un „Căpitan”, pentru care a militat ulterior, nu cuprindea nimic personal. Ele fuseseră enunțate cu mult înainte – teoria monarhiei de drept divin cu secole – iar modelul pentru cea din urmă îl avea în regimurile dictatoriale din vremea lui – partidul fascist din Italia și partidul național-socialist din Germania. Ca profesor și filosof, Nae Ionescu a fost un impostor, iar ca om politic a fost – un aventurier.

Moartea lui prematură – el a murit la 14 martie 1940 în vârstă

de 52 de ani – l-a scutit să vadă rezultatele „doctrinei” politice retrograde și reacționare pentru care militase: la începutul lui septembrie 1940, Carol II era izgonit de pe tron în oprobriul public și fugea în condiții rușinoase peste graniță; Mișcarea legionară, adusă la guvern de către generalul Antonescu, s-a făcut în scurt timp odioasă prin crimele monstruoase pe care le-a săvârșit – dintre care e suficient să menționez asasinarea lui N. Iorga – și prin rebeliunea sclerată din februarie 1941; regimurile totalitare – cel fascist din Italia, cel nazist din Germania – au fost zdrobite în 1955, după ce, prin dezlănțuirea celui de-al doilea război mondial, sute de orașe înfloritoare de pe bătrânul nostru continent fuseseră distruse, milioane de oameni își pierduseră viețile pe diferitele fronturi de luptă și în spatele fronturilor ca victime ale bombardamentelor aeriene și ca deținuți în lagărele de concentrare naziste. Prețul pe care l-a plătit omenirea din cauza sistemului politic pe care l-a sprijinit Nae Ionescu a fost un preț îngrozitor, fără precedent în istoria omenirii.

MIRCEA FLORIAN

Pe Mircea Florian l-am avut ca profesor în calitate de suplinitor al lui P.P. Negulescu. El își dăduse doctoratul în Germania în 1914 la Universitatea din Greiswald cu cunoscutul profesor și gânditor Johannes Rehmke, iar întors în țară, se abilitase peste un an ca docent la Facultatea de Filosofie și Litere din București. Cum în timpul celor patru ani de studii universitare pe care le-am făcut în București, P.P. negulescu, titularul catedrei de Istoria filosofiei și Enciclopedie, n-a ținut decât câteva ore de curs și de seminar – în noiembrie și decembrie 1918 – luându-și după aceea, sub diferite pretexte, mereu concedii și însărcinându-l cu suplinirea catedrei pe Mircea Florian, am urmat cursul de istoria filosofiei cu tânărul suplinitor. El era înalt, masiv, făcându-ți impresia unui atlet, zguduind pământul când mergea; avea un cap mare cu figura rotundă; era blond cu ochi albaștri. Fiind o deferență mică de vârstă între noi, studenții, și el, a fost primit cu simpatie, sala în care își ținea cursul – sala a IV-a din vechea clădire a Universității în care își ținuseră cursurile foștii profesori celebri și continuau să și le țină profesorii cei mai de seamă de atunci – fiind la început ocupată până la ultimul loc. Cu timpul însă numărul auditorilor a diminuat. Din mai multe motive. Vocea lui era lipsită de sonoritate, nu era capabilă de modulații, numărul coardelor ei fiind foarte redus. În afară de aceasta, căutând să dramatizeze problemele și viața unora

dintre filosofi, el devenea teatral și patetic. Dar mimica și gesturile lui nu concordau cu ideile, accentele sonore nu țineau pasul cu mersul ascendent al ideilor, tonul era luat când mai sus, când mai jos, făcând astfel impresia de nenatural, artificial, fals. Apoi, fără să fie distant și rece, el nu știa să se facă simpatizat de studenți, să și-i apropie, să aibă cu ei și alte legături decât acelea de la dascăl la elevi. El credea că dacă și-a făcut cu conștiinciozitate ora de curs, nu mai are nicio altă obligație. Spre deosebire de alți profesori mai în vârstă decât el, ca G.G. Antonescu sau D. Gusti, el nu urmărea să trezească la studenți interesul permanent pentru disciplina pe care o predă, să formeze specialiști în istoria filosofiei. Mai era un motiv pentru care numărul auditorilor lui scăzuse. Orele lui de curs și seminar erau luna, miercurea și vinerea, de la 6 la 7. Cum aceste ore erau ultimele din zilele respective, el obișnuia să prelungească ora până la 7.30 sau 7.45, ceea ce făcea pe mulți studenți să nu-l frecventeze, fie că, după atâtea alte ore de curs, găseau că e prea obositor să mai suporte o oră și jumătate, o oră și trei sferturi fără pauză, fie din teama de a nu întârzia de la spectacole sau de a pierde masa la cantine.

Mircea Florian era, cum se spune, tobă de carte, un adevărat erudit. Nu era problemă filosofică asupra căreia să nu fie informat – informat la zi – și, când îl întrebai, să nu-ți indice bibliografia necesară pe loc. Dispunea în această privință de o memorie cu adevărat remarcabilă. El avusese norocul să fie numit, după întoarcerea de la studii din Germania, custode la Biblioteca Universitară Carol I – astăzi Biblioteca Centrală – și în această calitate avea dreptul să comande cărți filosofice, să aboneze Biblioteca la cele mai importante reviste filosofice străine. Cum obligația lui de custode era să stea în sala de lectură și să supravegheze pe cititori, cum studenții în acea vreme erau disciplinați și respectuoși, el își putea consacra tot timpul orelor de serviciu lecturii proprii, acumulării zilnice de cunoștințe. Postul de custode la o bibliotecă era atunci un post ideal pentru un cărturar și eu însumi în tinerețe visasem un asemenea post, fără însă a reuși să-l obțin. El a deținut acel post, paralel cu acela de asistent și apoi de conferențiar, până când a fost numit profesor titular la Universitatea din Cernăuți în 1939.

Foarte conștiincios în ținerea orelor de curs și de seminar, Mircea Florian era foarte indulgent la examene. Pentru a-și lua examenele la el, studenții nu aveau nevoie să știe prea multă carte.

Dacă examenul era scris, candidații stăteau cu notițele pe bancă în văzul lui, dacă era oral, era suficient să dea un răspuns sau două cât de vagi, pentru a obține bilă roșie. Indulgent era el și la ședințele de seminar, cu cei care făceau lucrările, cu cei care luau cuvântul în legătură cu ele. El nu sublinia mediocritatea lucrărilor, dar nu avea nici cuvinte de încurajare sau de laudă pentru autorii lucrărilor merituoase. Când luau cuvântul, membrii seminarului puteau vorbi oricât și despre orice, fără ca el să intervină, fie spre a le scurta cuvântul, fie spre a-i face să vorbească despre lucrare și tema ei. Următorul episod este caracteristic în acest sens. Mă aflu în ultimul an de studii. Unul din colegii mei, un student foarte bun, citise o serioasă lucrare de seminar. Printre membrii seminarului care au luat cuvântul, a fost și Mircea Vulcănescu, student în anul I, care impresiona și pe colegi și pe profesori prin vivacitatea spiritului și printr-un nemaipomenit debit verbal, făcând să se creadă că de tânăr, de îndată ce-și va lua doctoratul, va primi o catedră universitară. Fără a cunoaște subiectul, Vulcănescu a vorbit el singur mai mult timp decât ținuse lucrarea, expunând cum vede el lucrurile, vorbind de multe și de toate, aducând jigniri grosolane referentului. Scandalizați nu atât de modul polemic de a discuta al lui Vulcănescu, cât de alăbiciunea lui Mircea Florian, care nu-l chemase la ordine, lăsându-l să spună tot ce-i trecea prin minte și să se abată de la ținuta academică a discuțiilor, noi cei din anul ultim, care duceam greul lucrărilor de seminar și al discuțiilor, am hotărât să nu mai participăm la ședințele de seminar de istoria filosofiei, să le boicotăm. Și n-am participat câteva ședințe la rând, până când Mircea Florian, întrebându-mă de ce absentăm și aflând din răspunsul meu sincer motivul, ne-a asigurat că pe viitor nu va mai permite acest lucru. În urma acestei asigurări, ne-am reluat activitatea seminarială, dar numai pentru câteva luni, căci la sfârșitul acelui an școlar ne-am trecut examenele de licență și ne-am luat adio de la *alma mater* bucureșteană.

Am urmat cursurile lui Mircea Florian timp de patru ani cu o mare regularitate, nelipsind de la nicio oră. El vorbea liber, fără notițe, bazându-se pe memoria lui care nu dădea greș. El își pregătea cu mare conștiinciozitate prelegerile. El aduna pentru o oră de curs atâta material cât pentru două și nu avea deci nevoie să recurgă la digresiuni ca să umple timpul. Dacă se uita din când în când la ceasornicul din peretele opus catedrei, o făcea nu ca să vadă cât mai e până la sfârșitul

orei, ci cât de mult i-a reținut pe studenți. Prelegerile lui erau captivante, erau în schimb foarte substanțiale și instructive. Cine dorea să se instruiască, avea ce învăța la cursul lui. Și cum pe mine nu mă interesa atât *cum* e făcută o prelegere, ci *ce* conține ea, apreciam cursul lui Mircea Florian și îl stimam pe el ca profesor. Adesea, după orele de curs și de seminar, îl însoțeam o distanță bună, cerându-i lămuriri în legătură cu unele probleme expuse la curs sau discutate la seminar sau cu alte probleme care mă preocupau. Cum el era și custode la Biblioteca Fundației Universitare Carol I, având orele de serviciu dimineța, și cum în acea vreme – fiindcă mulți studenți erau și funcționari – cursurile se țineau numai după prânz, iar eu îmi petreceam diminețile, studiind, în această bibliotecă, îl vedeam în fiecare zi și apelam întotdeauna, când nu mă puteam descurca singur, la erudiția lui pentru informații bibliografice, nu numai de istoria filosofiei, ci și din alte domenii filosofice, și pe care el mi le dădea cu multă bunăvoință.

El își începea serviciul ca custode dând o raită prin sălile de lectură; apoi se așeza la biroul lui sutat în sala centrală, scotea dintr-un sertar al biroului o carte și un caiet, relativ gros, și începea să transcrie. El transcria tot timpul, de la orele 9 la 12, cât era deschisă biblioteca dimineța, întrerupând această operație doar când simțea nevoia să mai facă nițică mișcare, când era chemat la direcție sau când venea vreun prieten cu care se întâlnea. Tot timpul anilor mei de studenție, cât și după aceea, de câte ori mergeam la Fundație, nu l-am văzut decât transcriind. În ciuda sentimentului că mă fac vinovat de o impolitețe, încercam uneori să-mi arunc ochii pe cartea din care transcria, ca să văd ce transcrie, dar n-am reușit niciodată să aflu, căci el, cum sesiza că vrei să stai de vorbă cu el, acoperea cu antebrațele cartea. Iar când își părăsea biroul, chiar numai pentru câteva minute, vâra cartea dimpreună cu caietul în sertar. El proceda în această împrejurare ca un elev care citește șucruri interzise. Cum el a fost custode vreo 25 de ani și cum în fiecare zi transcria câteva ore, acele caiete trebuie să se fi acumulat în stive.

Ca om, Mircea Florian nu iradia afecțiune, simpatie, dragoste, iar ca profesor era stimat pentru imensa lui bogăție de cunoștințe, dar nu era nici admirat, nici iubit. Suspicios din fire, el nu putea să se apropie de alții, să li se deschidă, să fie comunicativ, sociabil. El nu s-a bucurat niciodată de ceea ce se numește o presă bună. În primul rând, nu-l

agreau cei din generația lui, dintre care n-am auzit pe niciunul vorbindu-l de bine. I se recunoștea erudiția, dar i se recunoștea în așa fel, încât ceea ce i se dădea cu o mână, i se lua cu cealaltă: „știe carte, se spunea, fiindcă e muncitor, dar nu e inteligent”. Și opinia aceasta despre el își făcuse drum, devenise atât de curentă, încât, ca s-o negi și să fii crezut, trebuia să aduci dovezi. La Universitate ea se transmitea de la o serie de studenți la alta. Nu pot să-mi explic cum a luat naștere această opinie. Căci ca elev de liceu Mircea Florian fusese eminent – el figura pe placa de onoare a Liceului Gh. Lazăr din București – și tot astfel fusese ca student la Universitate.

În primăvara anului 1919, Mircea Florian a trecut printr-o panică teribilă. Directorul Fundației Universitare Carol I, Al. Tzigara Samurçaș, care era în același timp și conferențiar la Școala de la Bele-Arte, își deschisese cursul pentru studenții săi în Amfiteatrul Fundației. El se compromisese din punct de vedere politic în timpul războiului. Rămas în București, el acceptase, sub ocupația germană, postul de prefect al Poliției Capitalei, punându-se astfel în serviciul inamicului. Și dacă, după izgonirea trupelor germane și revenirea guvernului de la Iași la București, nu suferise urmările acțiunii lui antinaționale, se datora faptului că era în grațiile Palatului, căci alți inși care se pusese de asemeni în slujba nemților, ca de pildă Tudor Arghezi, Dem. Teodorescu, fuseseră arestați și zăceau la Văcărești. Cum Al. Tzigara Samurçaș se afla într-o dușmănie implacabilă cu N. Iorga, care avea un mare ascendent asupra tineretului universitar, și cum marele istoric își manifestase indignarea ca studenții care luptaseră pe front împotriva germanilor îl tolerează pe Al. Tzigara Samurçaș să-și mai țină cursul, un grup de studenți de la mai multe facultăți – Filosofie și Litere, Medicină, Drept – s-au dus la una din orele lui și, făcând un vacarm enorm, din care se putea desluși doar cuvântul „trădător”, l-au avertizat că din ziua aceea nu-i vor mai permite să vorbească în casa lor, cum era considerată Fundația Universitară Carol I. Al. Tzigara Samurçaș a încercat să se explice, dar studenții nu l-au lăsat să articuleze niciun cuvânt. În cele din urmă, el a trebuit să se retragă (și n-a mai avut după aceea curajul să mai țină cursul).

Când a doua zi Mircea Florian a venit la Bibliotecă și a aflat cele întâmplate în ajun directorului lui, avea figura descompusă. El se temea să nu i se întâmple și lui același lucru. Căci, luat în timpul

războiului prizonier de nemți, după ce trecuse prin alte lagăre de prizonieri, ajunsese să fie internat în lagărul de la Krefeld – lagăr deocheat, în care nu erau trimiși decât prizonieri privilegiați – iar de acolo, prin intervenția lui Al. Tzigara Samurcaș la Kommandantura germană din București, repatriat în teritoriul ocupat. La acest lucru, grav el însuși, Mircea Florian adăugase un lucru și mai grav: Reîntors în București, el făcuse imprudența să accepte un post de Inspector școlar pentru învățământul secundar, punându-se astfel în serviciul autorităților românești de sub ocupație care fuseseră impuse de nemți și pactizau cu ei. A doua zi, când a intrat în sala de lectură, el și-a aruncat de la biroul lui o privire scrutătoare, apoi s-a îndreptat spre un coleg care stătea în aceeași bancă cu mine și cu care fusese prizonier în același lagăr de la Krefeld. Au șușotit împreună ceva, apoi au ieșit pe culoar și au stat acolo de vorbă mai bine de o jumătate de oră. Când colegul meu și-a reluat locul, mi-a comunicat că Mircea Florian era foarte impresionat de cele întâmplate lui Tzigara Samurcaș, că îl sondase dacă nu se pune ceva similar la cale și împotriva lui și că îi ceruse sfatul ce să facă. Cum noi înșine, eu și colegul, participaserăm activ la demonstrația ostilă împotriva lui Tzigara Samurcaș, cum era sigur că fără noi nu se va întreprinde nimic împotriva lui, l-am rugat pe coleg să-i spună lui Mircea Florian să fie liniștit, să nu se teamă, căci nimeni nu se gândește să-i tulbure cursul. După ce colegul i-a transmis aceste asigurări liniștitoare, Mircea Florian devenise imediat altul, era fericit.

Nu a-și fi menționat acest episod, dacă faptul de a se fi repatriat și de a fi primit un post sub ocupație, nu ar fi avut urmări asupra carierei lui. Unirea, în 1918, a Ardealului și Bucovinei cu Vechiul Regat puneă stringent problema încadrării celor două universități, din Cluj și Cernăuți, cu profesori români. Mircea Florian putea fi recomandat ca profesor de istoria filosofiei la Universitatea din Cluj, alături de atâția alți regăteni încadrați la toate Facultățile acestei Universități. Dar numele lui nici n-a fost pomenit, tocmai din cauza atitudinii lui din timpul războiului. La catedra respectivă a fost numit Marin Ștefănescu, o mediocritate, care în calitate de asistent al lui C. Rădulescu-Motru făcuse în anul școlar 1918 – 1919 un curs de logică, pe care îl audiasem și la care el povestea scene din timpul războiului, paradând cu un naționalism strident, ieftin și răsuflat. Până și după 20 de ani, în 1939, când Mircea Florian candida la catedra de istoria filosofiei de la

Universitatea din Cernăuți, s-a găsit un profesor universitar de istorie de la Cluj, Marinescu, care, printr-o scrisoare, cerea Comisiei să-l respingă de la concurs din cauza atitudinii lui neromânești din timpul primului război mondial. Comisia a respins însă intervenția intempestivă a prea grijuliului profesor clujan față de interesele naționale cu motivația, propusă de I. Petrovici, că Mircea Florian era conferențiar la București de 15 ani, fără ca marinescu să protesteze și să ceară îndepărtarea lui, că deci, dacă putuse fi conferențiar la București, putea fi și profesor la Cernăuți! El a fost numit profesor la Cernăuți, unde însă n-a funcționat decât puțin timp, până în iunie 1940, când Bucovina de Nord a fost alipită la Uniunea Sovietică, el fiind încadrat după aceea profesor de filosofie antică și medievală la Universitatea din București.

Dintre studenții generației mele eu eram singurul care mă putusem apropia de el și unul dintre puținii care-l apreciau. Dar n-am ajuns totuși cu el în raporturi de prietenie. Căci Mircea Florian era foarte neîncrezător în oameni, foarte bănuitor, și cred că din această cauză el n-a nutrit niciodată sentimente de prietenie. El se menținea totdeauna închistat în sine, ținând ferecate toate intrările la sufletul și la inima lui. Nu cred că el a avut un prieten sincer, devotat, cordial. Căci prietenia se bazează pe încredere reciprocă, pe franchețe, pe sinceritate. Nu poți primi mărturisiri și dovezi de prietenie, dacă tu însuși nu ești în stare să dai. Aici ți se deschide în măsura în care dai. Prietenia nu poate fi unilaterală. Dar Mircea Florian suspecta orice vorbă în legătură cu el. Orice gest față de el, îl interpreta în toate modurile posibile, ca să-i deslușească mobilele, să dezvăluie intențiile, pentru a nu rămâne cu nimic în dubiu asupra adevăratei lui semnificații.

Mircea Florian nu era sociabil, nu știa să fie afabil, avea un mod de comportare care nu era deloc indicat sp-l facă simpatic. Următoarea scenă e elocventă în această privință. Într-o zi din martie 1920, însoțisem pe Șt. Zeletin, care avea de tipărit o lucrare, într-o vizită la editorul I.V. Socec. Când stăteam de vorbă cu editorul în cabinetul acestuia, iată că intră Mircea Florian, căruia E. Socec îi editase tocmai *Arta de a suferi*. El i-a dat lui Zeletin un „Bună ziua” rece, în treacăt și întrebându-l numai de formă cu ce ocazie e acolo, s-a retras câteva minute, cu editorul, au discutat în șoaptă și când a plecat, s-a despărțit de Șt. Zeletin tot atât de puțin afabil ca la sosire. Intrigat de

comportarea lui, l-am întrebat pe St. Zeletin dacă a fost ceva între ei.

— Da' de unde, nimic, îmi răspunse el; dar ăsta e Mircea Florian. Cu siguranță că el, cum m-a zărit, a văzut în mine un adversar la editură. Nu-l cunoști încă bine, adaugă Zeletin: Florian e foarte bănuitor și foarte invidios.

În adevăr, eu nu-l cunoșteam atunci prea bine. Mircea Florian nu se bucura de apariția unei lucrări filosofice a vreunuia din gânditorii generației sale sau a vreunuia din gânditorii generației mai tinere. El nu găsea niciodată o vorbă de mulțumire sau de încurajare, de consolare sau de îmbărbătare.

La o scrisoare pe care i-o scrisesem din Berlin în primăvara anului 1926 și în care mă plângeam că o duc greu cu fondurile, Mircea Florian îmi răspundea între altele, cu sfatul de a-mi trece cât mai repede doctoratul și de a mă întoarce în țară, fiindcă ar fi vorba de numirea mea într-un post pe care ar fi păcat să-l pierd. Îmi explicam acest sfat prin legăturile pe care le avea el cu P.P. Negulescu, căruia în acel timp, prin aducerea partidului averescan la putere, i se încredinșase portofoliul Instrucției Publice. Deși intenționam să-mi dau doctoratul abia în anul următor, căci doream să stau cât mai mult timp în străinătate – parcă a-și fi avut presentimentul că nu mă voi mai putea deplasa tot restul vieții pentru studii dincolo de hotarele țării – am ascultat de sfatul lui. Nu mi-a fost greu să-mi dau examenul de doctorat în vara celui an, căci teza o aveam gata, iar profesorii mă cunoșteau bine de la cursuri și îndeosebi de la seminarii. Când m-am întors în toamnă la București și am luat contact cu Mircea Florian, el a început să bată în retragere, evitând să-mi spună de ce post fusese vorba. În schimb, a vorbit cu P.P. Negulescu, pe care eu nu-l cunoșteam încă personal să mă numească bibliotecar la o bibliotecă pedagogică ce ținea de Casa Școlilor și pe care titularul de până atunci dorea foarte mult să-l ocupe eu. Dar P.P. Negulescu nu mai era acum Ministru al Instrucției Publice, ci președinte al camerei Deputaților și intervenția lui n-a avut niciun rezultat, fiindcă ministru era I. Petrovici și între ei doi nu existau nici măcar raporturi personale. După trei luni de așteptări zadarnice, s-a ivit ocazia unei catedre vacante de limba germană la Școala Comercială Română din Salonic și, în lipsă de altceva, am cerut să fiu numit acolo. N-am regretat. Fiindcă pe lângă sală, primeam o diurnă lunară de deplasare de 10.000 lei care, asociată cu viața foarte ieftină din Grecia, mi-a făcut posibilă achitarea unor

datorii contractate în Germania și adunarea sumei necesare pentru tipărirea lucrării de doctorat.

Abia peste câțiva ani am aflat ce fusese cu postul, pentru care Mircea Florian mă sfătuisese să-mi trec cât mai repede doctoratul. Funcționând mai întâi ca asistent la catedra lui P.P. Negulescu, el a fost făcut în 1924 conferențiar, continuând să dețină însă și postul de asistent. După ce P.P. Negulescu fusese ales președinte al Camerei Deputaților, ca o compensație că Mircea Florian îl suplinise ani de zile gratuit, el l-a numit director al bibliotecii Camerei. Temându-se că nu va putea păstra cele trei posturi, că va fi silit să renunțe la cel de asistent, el s-a gândit la mine ca succesor. Dar văzând că la Facultate nimeni nu-i cere demisia din postul de asistent, el a preferat să dețină mai departe și acel post. Până în toamna anului 1929, când Ovid Densușianu a ridicat în Consiliul profesoral această problemă în adevăr scandaloasă a conferențiarilor care erau și asistenți – căci erau mai mulți în aceeași situație – și Consiliul i-a obligat să-și dea demisia din posturile de asistenți. Într-un astfel de post am fost recomandat de C. Rădulescu-Motru la sfârșitul lui decembrie 1929, post pe care-l avusese până atunci Nae Ionescu, care, ca și Mircea Florian, era și conferențiar și asistent.

Dacă raporturile dintre mine și Mircea Florian au rămas de-a lungul anilor bune, corecte, n-a fost atât meritul lui cât al meu. Fiind din fire sociabil, lipsit de sentimentul invidiei și al vanității, bucurându-mă de un serviciu pe care-l făceam în aceeași măsură ca perechea care-l primea, dispus să văd în oameni mai mult părțile bune și să trec cu vederea răutățile lor atâta vreme cât nu-mi atingeau onoarea și demnitatea, n-am uitat niciodată ce-i datoram lui Mircea Florian ca profesor și am căutat totdeauna să-i menajez susceptibilitățile. A fost însă un moment când relațiile dintre mine și el ar fi putut să devină rele. Când mă întorsesem de la studii din Germania, Mircea Florian era secretar de redacție al „Revistei de Filosofie”, al cărei director era C. Rădulescu-Motru. Din vina lui Mircea Florian care nu-și dădea tot interesul, revista apărea însă foarte neregulat, din an în Paști. Întâlnindu-mă într-o zi cu C. Beldie, fost secretar de redacție la „Noua Revistă Română” și care în timpul acela era secretar de redacție la „Ideea Europeană”, care lucra cu C. Rădulescu-Motru la aceste reviste de 15 ani, un om plin de inițiativă, întreprinzător și activ, care vorbea omului deschis, fără menajamente,

el mă luă la rost că nu mă interesez de „Revista de Filosofie” și că nici Tudor Vianu, care se întorsese cu câțiva ani mai înainte de studii din Germania, nu se interesa de revistă. După această convorbire, am luat contact cu Tudor Vianu și am hotărât să mergem împreună la Mircea Florian, la Fundație, și să discutăm chestiunea cu el. Dar Mircea Florian ne-a tăiat elanul când ne-a spus că nu scoate revista, fiindcă nu are bani. Întâmplarea a făcut ca peste câteva zile să-l întâlnesc iarăși pe C. Beldie, care, cum m-a zărit, m-a și întrebat ce am făcut cu revista. I-am arătat dificultatea invocată de Mircea Florian și necazul nostru de a nu putea fi utile revistei. Dar C. Beldie a sărit în sus când a auzit acest lucru.

— Cum nu are bani? La Motru mai sunt 30.000 lei dintr-un ajutor de 100.000 lei pe care l-a acordat revistei I. Petrovici când era ministru. Aveți cu ce scoate primul număr. Mergeți la Motru și aranjați cu el.

Am mers împreună cu Tudor Vianu la C. Rădulescu-Motru, care ne-a confirmat faptul și și-a manifestat bucuria că dorim să ne ocupăm de revistă. De la el am mers din nou la Mircea Florian. De data aceasta, însă el nu și-a mai putut păstra calmul. Menajându-mă pe mine, el i-a ripostat enervat lui Tudor Vianu că a început să se intereseze de revistă numai din momentul când a aflat că sunt bani și, după un dialog penibil între ei, el a declarat în cele din urmă că nu poate scoate revista, fiindcă nu are material. Atunci am intervenit eu și am propus soluția: să convocăm la o ședință a Societății Române de Filosofie pe acei gânditori pe care îi considerăm capabili ca într-o lună, o lună și jumătate să elaboreze câte un studiu pentru proximal număr al revistei și câte o recenzie. Ceea ce s-a și făcut.

Mircea Florian ținea deci foarte mult să rămână secretar de redacție al revistei, dar era prea comod ca să-i asigure o apariție regulată. Pentru aceasta, trebuia să te abați ca să aduni materialul, să-ți bați capul cu corecturile, să te cerți cu tipograful, după apariție să te interesezi de difuzarea ei și, fiindcă din vânzare nu se acopereau nici pe departe cheltuielile tiparului, trebuia să-ți pierzi vreme și cu strângerea de fonduri. Asemenea lucruri le putea face cineva care dispunea de energie, dar și de pasiune, căruia chestiunea să-i stea la inimă. Lui Mircea Florian îi lipseau însă atât una cât și alta. În asemenea condiții firește că revista nu putea apare regulat, ci numai sporadic – la un an sau doi o fascicolă – și, apărând astfel, nu putea

constitui un titlu de mândrie pentru secretarul ei de redacție. De aceea nu-mi puteam explica de ce se temea el să n-o scape din mâini.

Împreună cu Tudor Vianu am adunat apoi materialul pentru primul număr pe 1928, am ales tipografia Litera, am tratat prețul, am fixat formatul și hârtia – consultându-ne, bineînțeles, și cu C. Rădulescu-Motru – am făcut corecturile și am scos primul număr pentru a-i demonstra lui Mircea Florian că nici eu, nici Tudor Vianu n-am intenționat să-l scoatem din demnitatea de secretar de redacție al revistei, am propus lui C. Rădulescu-Motru să-i mențină numele ca secretar de redacție pe pagina a doua a copertei, ca și până atunci. Dar C. Rădulescu-Motru, de altfel un om foarte bun, nici n-a vrut să audă de așa ceva, spunându-mi că, întrucât n-a participat la munca de bucătărie a revistei, nu merită să figureze ca secretar de redacție pe copertă. Și numărul respectiv din „Revista de Filosofie” precum și numerele următoare din acel an și mulți ani după aceea, au apărut fără indicarea numelui secretarului de redacție. Cum de la al doilea număr Tudor Vianu el însuși a început să se dezintereseze de revistă – mulți oameni se înflăcărează ușor pentru o acțiune, dar tot atât de ușor o abandonează – și munca de secretariat a rămas să apese numai pe umerii mei, n-am așteptat ca Mircea Florian să-mi ofere studiile spre publicare în revistă, ci i le-am solicitat eu însumi. Iar când, în 1929, catedra de Istoria filosofiei de la Universitatea din Cernăuți a fost scoasă la concurs, i-am declarat lui Mircea Florian că, dacă candidează el, eu nu-l voi contracandida. Apoi cum C. Rădulescu-Motru, apreciindu-mi activitatea la revistă, mi-a oferit și secretariatul Societății Române de Filosofie, și cum în fiecare toamnă organizam câte un ciclu sau două de conferințe sub auspiciile societății, am avut totdeauna grijă ca Mircea Florian să figureze printre conferențieri.

Mircea Florian a ajuns târziu profesor universitar plin – la vârsta de 51 de ani – cei din generația lui precum și cei din generația următoare, din același domeniu sau din domenii diferite, luându-i-o cu mult înainte. Și nu mă îndoiesc că și această ascensiune tardivă l-a făcut să fie neîncredător în oameni, bănuitor, înăcrit. În afară de culpa lui din timpul primului război mondial, pe care am amintit-o mai sus, care l-a făcut să piardă prilejul cel mai favorabil, el a avut și nenorocul de a fi conferențiar la catedra unui profesor, a lui P.P. Negulescu, care, deși ajuns profesor la vârsta de 23 de ani, credea că numai el fusese dotat cu har divin și meritase să fie profesor atât de tânăr, că alții abia

la bătrânețe puteau fi făcuți profesori. Iar din momentul în care își luase asistent pe Al. Posescu, un om de o simplitate dezarmantă, pe cât de obsevios față de titularul lui, pe atât de prețios, de infatuat față de alții, pronunțând judecăți de valoare despre alții și operele lor cu o ușurință iresponsabilă, P.P. Negulescu căzuse cu totul sub influența asistentului în ceea ce privește părerile lui despre Mircea Florian. În naivitatea lui arogantă, Al. Posescu își închipuia că, denigrând pe Mircea Florian la P.P. Negulescu, va izbuti să o ia înaintea lui în cariera universitară. Formarea acestor păreri depreciative fusese favorizată și de faptul că Mircea Florian, hotărându-se să activeze politic, se înscrisese în partidul radical-țărănist, condus de Gr. Iunian, și nu în partidul poporului, din care făcea parte P.P. Negulescu. Dar P.P. Negulescu era de un sectarism cu mult prea pătimăș și rigid, ca să ierte acest act de independență din partea conferențiarului lui. Curând după aceasta, el s-a exprimat în termenii următori într-o convorbire cu mine, în care venise vorba și despre Mircea Florian:

Ei, domnule Bagdasar, pe d. Mircea Florian eu îl am pe conștiință, fiindcă, dacă nu-l încurajam și nu-l sprijineam de la început, omul și-ar fi ales altă carieră și ar fi fost cu siguranță mai potrivit în altă parte!

Mircea Florian n-a avut satisfacții la vreme, nu numai în cariera didactică, dar nici în cea publicistică. Lucrările lui nu erau semnalate și relevate la apariție. Niciuna din ele nu s-a bucurat de un succes de librărie, deși unele se ocupau de probleme filosofice de actualitate. S-ar fi zis că era vorba de o conspirație a tăcerii în jurul lor. În realitate, deși studiile lui erau foarte documentate, făcând în același timp dovadă de sagacitate și spirit critic, ele lăsa de dorit în ceea ce privește forma expunerii. Mircea Florian nu era un stilist. Studiile lui sufereau de o expunere seacă, uscată, fără culoare, fără pregnanță, fără relief, făcându-i cititorului impresia că autorul nu participă efectiv la soluționarea problemelor, că nu s-a identificat cu ele, în ciuda silințelor pe care și le dădea, mai ales într-o vreme când „trăirismul” și „existențialismul” erau la modă. Citindu-i studiile ai impresia că e sclavul materialului, că nu e în stare să se ridice deasupra lui și să-l domine. Ideile nu au suta necesară, firească, înlănțuirea lor lasă adesea de dorit, nu ca fond, ci ca formă: parcă ar fi o sferă cu asperități. În studiile sale se observă că el lucra cu fișe și că fișele n-au fost bine sudate, că forța expresivă personală n-a fost în stare să le imprime

unitatea organică a întregului. Uneori, el acumula toate dificultățile ce fuseseră ridicate cândva în calea problemei pe care-și propunea s-o rezolve, căutând astfel să mărească importanța problemei prin greșelile pe care le săvârșiseră alții în încercările lor de a o rezolva, pentru a conchide că soluția problemei e mult mai simplă decât și-o gândiseră înaintașii, trezind în chipul acesta în mintea cititorului imaginea unui om care se dă îndărăt zece pași și își face vânt ca să sară peste o... pălărie. Am relevat această deficiență a studiilor lui, fiindcă ea explică influența redusă pe care concepția lui Mircea Florian a avut-o în mișcarea filosofică românească.

Cum cele mai importante studii cu caracter sistematic ale lui fuseseră publicate în diverse reviste – „Convorbiri Literare”, „Revista de Filosofie”, „Viața Românească” – și erau greu accesibile publicului cititor, i-am propus lui Mircea Florian, când eram administrator al Casei Școlilor, să le dezgroape din colecțiile revistelor unde apăruseră și să le adune într-un volum, căruia el i-a pus titlul: *Reconstrucție filosofică* și pe care i l-am publicat în editura Casei Școlilor. Cu patru ani mai înainte, îi editasem în editura Societății Române de Filosofie, pe care o conduceam cu mari sacrificii personale, lucrarea *Cunoaștere și existență*. Menționând aceste fapte, am vrut numai să spun că am contribuit la difuzarea ideilor lui filosofice, un lucru pe care nu l-am făcut numai cu ideile lui, ci și cu ale altor gânditori români din generația lui sau mai tineri.

După 23 August Mircea Florian, care fusese coleg de liceu cu C. Titel Petrescu, președintele partidului social-democrat, s-a înscris în acest partid și, ca urmare, a fost numit Administrator al casei Școlilor, post pe care-l deținusem eu până în octombrie 1944. Amândoi am condus această instituție în condiții foarte grele – eu în timpul războiului, el după ce țara fusese învinsă și era obligată să facă față unor grele despăgubiri de război și să întrețină trupele sovietice aflate pe teritoriul țării noastre. Totuși, sub mine, editura Casei Școlilor ajunsese prima editură ca număr de titluri tipărite și ca înfățișare tehnică a cărții; sub el, Casa Școlilor a pierdut înțâietatea ca editură, fiindcă Mircea Florian era prea comod ca să se abată pentru obținerea de fonduri, a cotelor de hârtie, să se intereseze de manuscrise, etc. În timp ce eu mă duceam la serviciu înaintea tuturor funcționarilor și plecam după ce plecau ei, el mergea pe la 9 – 10 și pleca înaintea lor.

Când, în 1947, partidului social-democrat i s-a cerut de către

comuniști să fuzioneze cu partidul lor și social-democrații s-au scindat, o parte din ei, în frunte cu C. Titel Petrescu, respingând fuziunea și încetând colaborarea cu guvernul, alta, în frunte cu Ștefan Voitec și Lotar Rădăceanu, fuzionând cu comuniștii și continuând participarea la guvern, Mircea Florian a rămas cu C. Titel Petrescu și nu cu Ștefan Voitec, care era Ministrul Educației Naționale, căruia el ca Administrator al casei Școlilor îi era subordonat. Un gest care în acel moment a fost considerat ca un act de curaj. Dar el n-a tras și consecința acestei atitudini politice, anume de a se retrage din fruntea Casei Școlilor, de a urma exemplul celorlalți partizani ai lui C. Titel Petrescu, care-și dăduseră demisiile din funcțiile politice pe care le deținuseră până atunci. Mircea Florian a continuat să conducă instituția Casei Școlilor până în 1948, până când Ștefan Voitec l-a pus în alternativă: de a merge cu el sau de a-și da demisia. El a preferat să demisioneze. Datorită faptului de a fi optat pentru C. Titel Petrescu, el a fost ridicat în 1952 și deținut câteva luni în închisoarea Ghencea.

La sfârșitul anului 1948, învățământul superior a fost restructurat pe baze marxiste, iar drept urmare majoritatea profesorilor de filosofie de la cele trei universități din țară au fost scoși de la catedrele lor ca nemaifiind corespunzători. Printre aceștia a fost și Mircea Florian. El a fost încadrat după aceea la Institutul de Filosofie al Academiei R.P.R., la început într-un grad echivalent cu acela de profesor universitar, dar apoi a fost retrogradat la treapta de simplu cercetător, la fel cu tinerii absolvenți ai Facultăților, cum s-a întâmplat de altfel cu toți profesorii universitari care fuseseră scoși de la Universitate și avuseseră norocul să fie încadrați la vreun institut al Academiei R.P.R. După mai mulți ani de funcționare în acest post inferior, el a fost înălțat la rangul de cercetător principal, retribuit cu un salariu de 1.200 lei, iar cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani guvernul i-a acordat o pensie de merit de 1.200 lei lunar, pe care avea dreptul s-o cumuleze cu salariul – punându-i astfel bătrânețea la adăpost de grijile materiale. El a încetat din viață la 30 octombrie 1960 de un atac de cord.

Mircea Florian a fost un profesor bine pregătit, și-a îndeplinit foarte conștiincios datoria, a onorat catedra.

MIHAI RALEA

Foarte bun elev al Liceului Internat din Iași, Mihai Ralea s-a înscris, după absolvirea acestui liceu, nu la Universitatea din Iași, cum

era firesc, ci la cea din București, unde nu a urmat însă decât un an – anul didactic 1915 – 1916 – căci în august 1916 România intrând în război și tineretul universitar nemaiputând beneficia de privilegiul amânării serviciului militar pentru continuarea studiilor, el a fost luat, ca toți colegii lui valizi, în armată și a urmat Școala Militară de Artilerie, aflată atunci în refugiu la Iași, după absolvirea căreia a fost repartizat la un regiment de artilerie. Dar el nu a fost pe front, s-a ambuscat până la sfârșitul războiului la o unitate de rezervă. În primul an de studenție, el s-a evidențiat la seminarul de psihologie al prof. C. Rădulescu-Motru cu o lucrare de seminar, pe care ilustrul profesor i-a publicat-o în „Revista de Filosofie” și i-a citat-o în tratatul său *Curs de psihologie* (1923) – fapt care va juca un rol important în cariera lui universitară. După ieșirea noastră din război prin defectiunea armatelor ruse și după încheierea armistițiului, fiind demobilizat, el și-a dat în câteva luni – fiindcă anii de război dădeau dreptul la scutirea de frecvență – toate examenele de filosofie și drept, luându-și astfel două licențe, ceea ce nu era un lucru rar pe vremea aceea: mulți studenți în drept urmau și literale sau filosofia, mulți studenți în litere și filosofie urmau și dreptul. Iar după capitularea armatelor Triplei Alianțe și încheierea armistițiului pe toate fronturile, imediat după reluarea legăturilor feroviare cu Franța, el a plecat la Paris pentru continuarea studiilor – cu o bursă acordată de guvern.

Aici, el a început să se specializeze în sociologie, alegându-și ca problemă pentru teza de doctorat ideea de revoluție în doctrinele socialiste. Înainte de a-și fi însușit metodele științifice de lucru și de a fi străbătut întregul material al temei, el s-a grăbit să redacteze teza și s-o prezinte profesorului C. Bouglé, la care trebuia să și-o susțină. Când profesorul francez i-a observat că nu se documentase suficient, că lucrarea prezintă serioase lipsuri și că trebuia refăcută, Mihai Ralea i-a răspuns umil că și el își dădea seama de acest lucru, dar că în țară îl aștepta o catedră universitară care devenise vacantă și că, dacă nu s-ar întoarce îndată cu doctoratul, ar pierde-o. Nu e greu de imaginat cum ar fi reacționat C. Bouglé, dacă un student francez i-ar fi invocat un asemenea argument ca să i se accepte o lucrare necorespunzătoare. Fiind însă vorba de străin, fiu al unei țări care luptase în război alături de Franța, el s-a arătat îngăduitor – „da, a exclamat el, înțeleg: o catedră universitară e un lucru foarte important!” – și Mihai Ralea și-a trecut doctoratul la Sorbona în 1923. Dar el și-a trecut în același timp

la Paris și un doctorat în drept. Două licențe – una în drept, alta în filosofie – într-un singur an, două doctorate – în aceleași specialități – în trei ani, au constituit fără îndoială remarcabile performanțe. Mihai Ralea era grăbit, foarte grăbit!

În timpul studiilor lui universitare în Franța, el n-a neglijat relațiile cu foștii săi profesori universitari din țară, scriindu-le regulat și, îndeosebi a avut grijă să colaboreze asiduu la „Viața Românească” cu însemnări literare și la „Arhiva pentru știința și reforma socială” cu numeroase recenzii sociologice, atât de sumare însă încât cititorii cunoscători în materie observau imediat că nici nu răsfoise măcar lucrările respective, că le redacta fie după alte recenzii fie după prezentările pe care le făceau editurile însele. Pe el îl interesa ca la întoarcerea în țară numele său să nu fie necunoscut, ca numele său să circule în presă, ca să-și creeze un loc în publicistica română. Dar unor cunoscători mai avizați de oameni ele făceau impresia unui mare arivist.

El se afla abia de un an la Paris, dar auzind că va deveni vacantă catedra de sociologie a lui D. Gusti prin transferarea acestuia la București, îi scria lui G. Ibrăileanu că nu se simte bine în capitala Franței, că îi e dor nespus de țară, că dacă, întorcându-se în țară, nu i se va recunoaște dreptul la o catedră universitară, el va reveni în Franța, „unde va putea găsi mai ușor un loc de agregat în provincie”. Altă dată îi scris că C. Rădulescu-Motru îi trimisese o scrisoare în care îi „oferea fel de fel de posturi la București”, printre care și „o jumătate din cursul lui de psihologie”, dar că refuzase, preferând Iași, de care îl „leagă atâtea lucruri” și pentru că se simte legat sufletește, prin convingerile lui, de „Viața Românească”, că își va pune toate cunoștințele și toată experiența în serviciul revistei (vă. *Corespondența lui Mihai Ralea către Garabet Ibrăileanu*, „Viața Românească”, februarie, 1965). El căuta astfel să-l determine pe G. Ibrăileanu să facă tot posibilul pentru a-i asigura o catedră universitară și a-l fixa de Iași și de revistă. Cât de mult se simțea el legat de Iași și de „Viața Românească”, s-a văzut peste câțiva ani după ce fusese făcut profesor universitar: el s-a mutat cu domiciliul la București.

Prima grijă pe care a avut-o când s-a întors în țară, a fost să-și asigure sprijinul câtorva organe de presă, în afară de revistele la care colaborase ca student la Paris. Prin ideile democratice pe care le afișa, el a reușit să se facă îmbrățișat de ziarele „Adevărul” și „Dimineața” și

de anexa lor săptămânală „Adevărul Literar”, care-i făceau o reclamă cu totul exagerată, prezentându-l ca pe un tânăr gânditor de seamă, ca pe o personalitate proeminentă.

Curând după întoarcerea sa în țară, fusese adus la conducerea țării partidul averescan, iar Instrucției Publice fusese încredințat lui Ion Petrovici, profesor de istoria filosofiei moderne la Universitatea din Iași, cu care Mihai Ralea își dăduse ultimele sale examene și care acorda cu mărinimie un larg credit moral tinerilor pe care-i considera dotați cu însușiri filosofice. El se folosi mai întâi de simpatia pe care i-o manifestase C. Rădulescu-Motru ca student și îl convinse ca în calitate de președinte al Societății Române de Filosofie să-l invite pe C. Bouglé, profesorul de la Sorbona cu care își trecuse doctoratul, să ne viziteze țara și să țină câteva conferințe, iar de la Ministerul Învățământului Public obțină sumele necesare pentru subvenționarea acestei vizite. C. Bouglé a venit în adevăr și, în afară de conferințele pe care le-a ținut, el a acordat și un interviu ziarului „Adevărul” în care între altele a vorbit și de „tânărul savant român Ralea”, care făcuse studii strălucite la Sorbona și în care sugera că meritele sale să fie folosite. Creadă cine vrea, dacă „tânărul savant Ralea” era străin de acest interviu. Ca orice proaspăt doctor în filosofie sau litere de la Sorbona, Mihai Ralea viza cu ardoare o catedră universitară la care și ilustrul sociolog francez făcuse destul de transparent aluzie. Numai cât sociologia, în care se specializase prin doctoratul său M. Ralea, nu oferea nicio perspectivă universitară, fiindcă la București catedra de sociologie era deținută de D. Gusti, cea de la Cluj de Virgil Bărbat, ambii oameni în floarea vârstei, iar cea de la Universitatea din Iași de Petre Andrei, care abia trecuse de vârsta de treizeci de ani. Să aștepte până când unul din primii doi ar fi ieșit la pensie? Ar fi însemnat să aștepte prea mult. Să mizeze pe întâmplarea că destinul ar putea să curme prematur firul vieții unuia din cei trei profesori titulari. Șansele păreau minime.

Doctor în sociologie, el primi, pentru a pune totuși piciorul în Universitate, un post de asistent la catedra de istoria filosofiei moderne și logică a prof. I. Petrovici, materii pentru care el nu avea nicio pregătire. Iar după părerea lui foarte presumptuoasă despre sine, aceasta nu era o situație. El ținea să fie profesor cât mai curând, indiferent de ce specialitate filosofică. Singura catedră vacantă la Facultatea de filosofie din Iași era aceea de psihologie, pe care o ocupa prin suplinire C. Fedeleş. Mihai Ralea considera că lucrarea de seminar,

pe care C. Rădulescu-Motru o citase în tratatul său de psihologie, constituia o dovadă că avusese preocupări de psihologie încă din anul I de facultate. El improvază în cea mai mare grabă un studiu de psihologie, *Problema...* pe care-l publică în „Viața Românească” și pe care l-a scos și ca „lucrare” separată. Informat printr-o indiscreție că despre acel studiu va apărea o recenzie foarte critică, scrisă de Nae Ionescu, în „Revista de Filosofie”, Mihail Ralea alergă într-un suflet la C. Rădulescu-Motru, directorul revistei, implorându-l disperat să nu permită publicarea recenziei, căci apariția ei i-ar distruge cariera universitară. C. Rădulescu-Motru, cu bunătatea lui proverbială, i-a satisfăcut rugămintea lui fierbinte. Și astfel, în 1926, Mihail Ralea, a fost numit dintr-odată fără nicio competență în materie, fără concurs, fără lucrări, profesor plin la catedra de psihologie de la Facultatea de Filosofie din Iași, lui C. Fedeleș dându-i-se, drept compensație, catedra de istoria filosofiei de la Facultatea de Teologie din Chișinău. Probabil că nici în visurile lui cele mai frumoase el nu visase să aibă o ascensiune profesională atât de rapidă. Un altul în locul său, cu mai multă conștiință a obligațiilor didactice și științifice, s-ar fi aplicat cu multă râvnă disciplinei pe care o vânașe, ca să facă față onorabilă acestor obligații. Dar, așa cum nu-și făcuse niciun fel de scrupule atunci când se hotărâse să ocupe o catedră de care era cu totul străin, Mihail Ralea nu-și făcea de asemenea niciun fel de scrupule de a ține cursul de psihologie, fără a-l pregăti. Cursul său de psihologie nu era un curs metodic, sistematic, științific, ci un curs improvizat, în care problemele erau expuse după lectura capricioasă sau întâmplătoare a toitularului catedrei, lecțiile sale erau, ca să mă exprim eufemistic, causerii, atrăgătoare, distractive, dar fără fond, fără substanță. Studenții le gustau la început, dar pe urmă își dădeau seama că nu aveau ce învăța din ele. Ei își dădeau seama de acest lucru mai ales când, după examenul de licență erau numiți suplinitori în învățământul secundar, făcând atunci când ei înșiși trebuiau să predea psihologia, trista constatare că ceea ce le predase Mihail Ralea la Universitate nu le era de niciun folos, și la examenul de capacitate când venea în competiție cu licențiații celorlalte facultăți de filosofie din țară și urmau să treacă probele de psihologie cu alți profesori universitari, cu Rădulescu Motru sau Ștefănescu Goangă. În primii ani de profesorat, cursurile sale erau frecventate, din cauza caracterului lor diletantic, nu numai de studenți, ci și de lume străină de Universitate,

cu deosebire de cucoane și fete tinere. Acestea mergeau, nu atât ca să-l audă cât ca să-l vadă și să-l admire ca bărbat. Căci deși nu se putea spune că era un bărbat frumos – el era de o statură peste mijlocie, avea o figură ovală și brunetă, sprâncene stufoase negre, ochi negri, un nas cam pronunțat, un păr închis pieptănat peste cap, un mers legănat și nonșalant, capul aplecat mai mult în jos, umerii lăsați și pieptul retras, parcă predispus prematur la gheboșie – el exercita atracție asupra sexului slab. Și această slăbiciune a cuconetului tânăr față de el, Mihail Ralea a știut s-o exploateze din plin. Ani de-a rândul după ce fusese numit profesor universitar, el intervenea la Ministerul Instrucțiunii Publice ca să fie numit președinte al unei comisii de bacalaureat din Capitală, dar nu la vreun liceu de băieți, ci numai la un liceu de fete, de preferință la Școala Centrală, recrutându-și admiratoare și simpatii printre tinerele bacalaureate.

În 1927, mă întorsesem în țară, după ce-mi dădusem doctoratul în filosofie la Universitatea din Berlin și fusesem, timp de un an, profesor suplinitor de limba germană la Școala Comercială Română din Salonic. Împrejurările mă apropiaseră de C. Rădulescu-Motru, deși el era profesor de psihologie, iar eu mă pregătisem pentru istoria filosofiei. Apreciindu-mi activitatea, distinsul gânditor, care era în același timp Președintele Societății Române de Filosofie și directorul „Revistei de Filosofie”, m-a făcut în 1928 secretar al Societății și secretar de redacție al revistei. Printre alte manifestări ale Societății Române de Filosofie pe care le organizam împreună, era în fiecare toamnă, începând din luna octombrie, și aceea a unui ciclu de 8 – 12 conferințe filosofice la Fundația Universitară Carol I, cu intrare, încasările trecând la fondul de editare a „Revistei de Filosofie”, căci veniturile din vânzarea ei nu acopereau nici pe departe cheltuielile. Printre conferențieri l-am pus în primii ani și pe Mihail Ralea. Un public imens a participat la prima sa conferință, sala era arhiplină, iar sexul slab, cam până la 30 de ani, forma majoritatea. Tineretul feminin venea să-l vadă și să-l asculte pe Don Juanul român. Conferința n-a fost strălucită, Mihail Ralea nu s-a revelat un orator, dar s-a putut observa că el studiase subiectul. Îmi amintesc că am făcut o rețetă egală cu aceea a conferențiarilor celor mai apropiați și mai gustați de public: C. Rădulescu-Motru și I. Petrovici.

În ședința restrânsă a Societății Române de Filosofie, consacrată organizării ciclului de conferințe din toamna anului următor, l-am

propus din nou pe Mihail Ralea cu o conferință. Personal, țineam ca toți conferențiarii să fie foarte punctuali, rugându-i ca la ora 6 d. a. să fie la Fundație, iar la ora 6 și zece minute exact invitându-i să intre în amfiteatru și să-și înceapă expunerea. Dar la orele 6 Mihail Ralea nu sosi. Se făcură orele 6 și zece minute, 6 și un sfert și el nu-și făcea apariția. Începusem să mă îngrijorez și mă întrebam cum voi restitui publicului banii pe bilete în cazul când conferențiarul nu se va prezenta. Se poate imagina sentimentul de ușurare pe care l-am avut, când, în sfârșit, pe la 6 și douăzeci l-am văzut descinzând dintr-un taxi. El a început conferința la 6 și douăzeci și cinci, cu un sfert de oră întârziere, și a terminat-o la 7 fără zece cu zece minute mai devreme. El nu și-o pregătise. Publicul a observat firește acest lucru.

Cum nu întotdeauna oamenii trag învățăminte pe baza unei singure experiențe, am crezut că acest lucru fusese la Mihail Ralea o simplă întâmplare, l-am propus cu un subiect și pentru ciclul anului următor. Am avut însă grijă ca în ajunul conferinței sale să mă asigur că el este în București și să-l rog ca la orele 6 să fie la Fundație, pentru ca să evit emoțiile prin care trecusem cu un an mai înainte. Dar, cu toate promisiunile sale formale, de data aceasta Mihail Ralea a venit la 7 fără douăzeci și cinci de minute, iar la 7 fără cinci minute își termina conferința. El venise cu totul nepregătit și conferința fusese lamentabilă. Sexul frumos, dezamăgit de conferința anului precedent, fusese acum incomparabil mai slab reprezentat. Începusem să mă lămuresc asupra neseriozității sale, asupra lipsei sale de considerație față de auditori. Nu l-am mai propus după aceea să mai țină vreo conferință.

Tot cam în acea vreme, luasem inițiativa pregătirii unui volum omagial pentru C. Rădulescu-Motru cu prilejul împlinirii a 35 de ani de activitate didactică. Această inițiativă urma unei alteia, luată cu câțiva ani mai înainte – cu prilejul împlinirii a 60 de ani de viață – dar care nu putuse fi realizată, deși materialul fusese adunat, din cauză că I. Petrovici, în contribuția sa, avea fraza nefericită, ofensatoare pentru C. Rădulescu-Motru: „Cazul prof. C. Rădulescu-Motru dovedește cum și prin muncă se poate construi un sistem filosofic”. Comitetul de inițiativă, din care făceau parte între alții C. Beldie și Nae Ionescu, văzându-se în fața dilemei: dacă publică articolul lui I. Petrovici cu fraza de mai sus, se va simți jignit C. Rădulescu-Motru, dacă apare volumul omagial fără articolul lui I. Petrovici, se va simți jignit acesta –

a renunțat să mai editeze volumul. El ar fi putut să evite dilema, dacă i-ar fi cerut lui I. Petrovici, cu toate menajamentele cuvenite, să elimine acea frază – și sunt sigur că I. Petrovici ar fi făcut-o – dar nimeni din comitet, știind că I. Petrovici e foarte susceptibil, nu a avut curajul să-i ceară acest lucru.

În pregătirea celui de al doilea volum omagial – care căzuse cu totul în sarcina mea – a prevalat punctul meu de vedere de a nu scoate o lucrare cu studii dispartate, care să trateze *de omnibus et quibusdam aliis*, ci una sistematică, cuprinzând două părți: una care să trateze viața lui C. Rădulescu-Motru și aspectele fundamentale ale concepției sale filosofice și alta în care să se arate, pe discipline, problemele filosofice ale vremii. Ceea ce mă făcuse să adopt acest punct de vedere, era nu numai dorința de a da publicului nostru *filosofic* o lucrare *filosofică* utilă ci și grija de a preîntâmpina reproșul atâtor nechemăți care s-ar fi oferit să colaboreze, prevalându-se fie de faptul că fuseseră elevii lui C. Rădulescu-Motru, fie de faptul că îi erau prieteni, cu argumentul că nu au fost invitați să colaboreze, fiindcă temele volumului erau limitate. (Și așa, am primit numeroase reproșuri, ba unii mi-au păstrat o neîmblânzită ranchiună!). Cum Mihail Ralea era tânăr profesor universitar, fost elev al lui C. Rădulescu-Motru și în plus se bucura de vogă în publicistică, l-am invitat și pe el să colaboreze, rezervându-i tema: „C. Rădulescu-Motru – filosof al culturii”, temă susceptibilă de un amplu studiu. Dar el și-a făcut sarcina prea ușoară: a tratat problema în câteva pagini dactilografiate – le dictase, cum îmi declarase el însuși, unei dactilografe de la „Adevărul Literar” – făcând un foileton în loc de studiu. Insistențele mele de a-l dezvolta au rămas fără rezultat. Nu mai vorbesc de întârzierea cu care am primit manuscrisul. Acest fapt, coroborat cu lipsa de respect, prin nepunctualitate, față de auditorii la conferințe și cu lipsa de conștiință științifică cu care trata tezele conferințelor, m-a făcut să mă conving că Mihai Ralea este un om nereserios, că nu va da nimic de valoare în domeniul culturii. Această convingere era întărită și de faptul că, abia făcut profesor universitar, Mihai Ralea se lansase în viața politică militantă, înscriindu-se în partidul național-țărănesc, care se bucura de o mare popularitate, în parte din cauza programului mai democrat, în parte fiindcă era ținut în opoziție de regele Ferdinand și era considerat ca un partid persecutat. Nu-ți trebuia mare perspicacitate politică, pentru a-ți da seamă că partidul național-țărănesc nu va putea fi ținut

multă vreme cu forța în opoziție, fără mari riscuri pentru liniștea internă a țării. Mizând pe cartea național-țărănistă, Mihai Ralea miza pe o carte sigură. El s-a dat după aceea politiciii, s-a dat cu zel, cu pasiune, cu entuziasm, colindând satele județului său de baștină Fălciu în detrimentul catedrei și a activității științifice. Sub presiunea opiniei publice, partidul național-țărănesc a fost adus în adevăr la guvern iar la alegerile parlamentare din 1929 Mihai Ralea a fost ales deputat de Fălciu. Era pentru el un real succes politic, ținând în seamă de vârsta lui și de scurtul stagiul pe care-l avea în partid. Veleitățile sale erau firește mai mari, măcar un subsecretariat de stat – Al. Marghiloman nu fusese ministru de justiție la vârsta de 25 de ani? – dar erau alți membri de partid cu mai multe și mai vechi state de serviciu peste care nu se putea trece. Neputând obține o strapontină ministerială, resemnându-se cu scaunul de deputat, el și-a îndreptat cu o atât mai mare ardoare privirea spre avantajele pe care le putea obține un membru marcant al unui partid aflat la guvern, mai ales că partidul național-țărănesc deținea pentru prima oară guvernul și nu era reprezentat în acest sector: spre consiliile de administrație ale marilor societăți anonime pe acțiuni. Mihai Ralea reuși, ca național-țărănist, și sprijinit de guvern, să se facă ales sau cooptat în mai multe consilii de administrație ale unora din cele mai puternice societăți. Ce-i puteau raporta la un loc aceste consilii e suficient să menționez că numai de la „Reșița” și de la „Societatea de Telefoane” el încasa peste 1.500.000 lei anual. El s-a mutat cu domiciliul de la Iași la București. Catedra universitară reprezenta acum în ochii săi numai ceea ce-i raporta în numerar la marile lui venituri, ca membru al diverselor consilii de administrație: un pârlăiaș firav care se vărsa timid în fluviul tumultuos al milioanei. El nu mai mergea la Iași, ca să-și țină cursul, decât din când în când, de câteva ori pe an. Când se hotăra să meargă la Iași, el ruga telegrafic secretariatul Facultății să pună anunț pentru studenți cu ziua și ora când va ține cursul. Colegii săi de la Facultatea din Iași făceau haz de telegramele sale adresate secretariatului Facultății: „Rog anunțați studenții că în ziua de cutare, ora cutare, deschid cursul de psihologie. Mihai Ralea”; „Rog anunțați studenții că în ziua cutare, ora cutare, țin cursul. Mihai Ralea”; „Rog anunțați examenele mele pentru ziua Y, ora X. Mihai Ralea”. Peste câteva zile, fără nicio explicație, sosea o altă telegramă: „Țin examenele irevocabil în ziua cutare, ora cutare. Mihail Ralea”. Dar în ciuda textelor unor astfel de telegrame, el nu

sosea. În cele din urmă, rușinându-se probabil să-și mai anunțe sosirea, el pica la Iași fără să mai telegrafieze și ținea examenele între două trenuri, cu studenții care nu-și pierduseră nădejdea că totuși profesorul lor va veni. Prin dezinvoltura cu care își neglija obligațiile didactice doar numai Nae Ionescu, la București, îl întrecea, care, de asemenea, își bătea joc de catedră; și poate nici el. În ce privește valoarea prelegerilor lui, scriitorul Ionel Teodoreanu, care călătorise odată cu el în același compartiment de la București la Iași, nu era departe de adevăr când spunea în glumă: Mișu își pregătește lecțiile în tren, între Bârnova și Iași.

În curs de câțiva ani, datorită tantiemelor care curgeau din belșug, Mihai Ralea a putut să-și cumpere o casă în Parcul Filipescu, cartierul bogătaşilor din capitală, o vilă la Sinaia, o vie de mai multe hectare pe dealul Dobrina de lângă Huși și să-și construiască aici o altă vilă cu tot confortul modern. El știuse astfel să tragă din activitatea sa politică mari foloase practice. Nu-și satisfăcuse vanitatea de a fi ministru, în schimb își crease o frumoasă situație materială.

El nu mai avea acum preocupări filosofice decât în măsura în care considera că e oportun chiar din punct de vedere politic să-și mențină prestigiul de savant, dobândit artificial printr-o abilită reclamă. Între agitația politică și satisfacerea dorințelor sale senzuale cu alte și alte femei, cu greu mai putea găsi răgazul de a scrie. Dar el găsi soluția de a se menține prezent în publicistică, adunând sub titluri noi de cărți articole mai vechi, luând unele articole dintr-o carte, altele dintr-o altă carte și publicând o nouă carte, lăsând opinia publică să creadă că e vorba de o nouă lucrare a sa.

Prin asiduitatea cu care colaborase la „Viața Românească” ca student la Paris, el l-a făcut pe G. Ibrăileanu, care era bolnav și preocupat de viitorul revistei, să creadă că Mihai Ralea ar fi tânărul cel mai indicat să ia în mâini conducerea revistei. „Sunt mulțumit, spunea bătrânul critic, la gândul că se va întoarce în țară Mihai Ralea, tânăr cult și activ, și că revista va încăpea pe mâini de nădejde”. După întoarcere, Mihail Ralea a început în adevăr să se ocupe cu un viu interes de revistă, dar elanul său a fost de scurtă durată. După ce a devenit profesor universitar, după ce a intrat în viața politică, el nu mai avea vreme să se intereseze de revistă. Demostene Botez, bun prieten al lui Ralea și succesorul lui după moarte la conducerea „Vieții Românești”, scria în această privință în articolul de amintiri despre

Mihai Ralea, publicat în numărul omagial al revistei (No. 2, februarie 1965) închinat memoriei lui: „Imaginea lui Ralea din acel timp (după ce preluase direcția „Vieții Românești”) mi-i foarte vagă. Nu știu din ce pricină anume, cred că era destul de rar în redacție și printre noi”. Și după ce încearcă să-l scuze, afirmând: „Poate că îl rețineau tocmai în acele ore de seară cursurile la universitate, unde fusese numit profesor”, Demostene Botez adaugă: „În amintirea mea, îi văd pe toți ceilalți din redacție, chiar pe unii care treceau rar... dar curios, nu-l văd deloc pe Ralea”. Cum putea să-l vadă, dacă Mihai Ralea, deși proaspăt și tânăr director, nu dădea pe la redacție? Dezinteresul său față de revistă a avut ca primă consecință falimentul tipografiei „Viața Românească”, care a fost vândută la licitație, apoi fiindcă el însuși se stabilise cu domiciliul la București, transferarea revistei în Capitală, pasămite ca s-o aibă lângă sine, să se poată ocupa de ea. Revista apărea însă din ce în ce mai neregulat, în ciuda repetatelor ei organizări și reorganizări, nu mai reprezenta o concepție literară și nu mai exercita o influență în cultura țării. Spiritul tradițional al revistei murise. Deși neregulat și fără cititori, Mihail ralea se încapățâna totuși s-ar publice, din două motive exclusiv personale: pentru a avea ca om politic un organ de publicitate și pentru a obține subvenții de la autorități, bănci și societăți anonime pe acțiuni, care în majoritate luau calea buzunarelor sale proprii.

După întoarcerea lui Carol II în 1930, țara intră într-o perioadă de adânci frământări politice. Regele, uzurpator al tronului propriului lui fiu, voia să și guverneze nu numai să domnească. El a întreprins o perseverentă acțiune de fărâmițare a partidelor politice, pentru a putea dicta în politica țării, pentru a-și putea impune despotic voința. El a divizat istoricul partid liberal, reușind să-l convingă pe George Brătianu să înființeze un nou partid liberal; el a divizat partidul averescan, despărțindu-l pe Octavian Goga de Mareșalul Averescu; el a slăbit partidul național-țărănesc, reușind să desprindă din el rând pe rând grupul Gr. Iunian, grupul Al Vaida-Voevod, grupul Armand Călinescu. El a încurajat Garda de Fier în speranța de a o manevra împotriva partidelor politice democrate, de a o câștiga în folosul dictaturii sale personale. Iar când n-a mai avut ce distruge, el a înființat organizația Frontul Renașterii Naționale, în care a obligat pe toți funcționarii statului să se înscrie, și în pragul izgonirii lui rușinoase de la tron și din țară, ridicolul său partid politic, așa-zisul partid al

națiunii. Rezultatele nefaste ale acestei nesăbuite acțiuni dizolvante au fost: distrugerea sistemului constituțional de guvernare democratică, întărirea Gărzii de Fier pe care, în loc de a și-o aservi, și-a făcut-o dușmană de moarte și care a asasinat doi primi-miniștri – pe I.G. Duca și pe Armand Călinescu – instaurarea dictaturii antonesciene cu episodul odios al rebeliunii legionare.

În timp ce grupare după grupare se desprindea din partidul național-țărănesc seduse de mirajul puterii cu care le înșela Carol II, Mihail Ralea a rămas în partid, combătând manifestările teroriste ale Gărzii de Fier, tendințele despotice ale carlismului pentru ideile democratice, pentru democrația parlamentară. S-ar fi putut spune: iată un om gata să moară pe baricade pentru crezul său politic, pentru idealul său democratic. În 1938, opinia publică era încă în admirația articolelor sale publicate în „Dreptatea”, organul partidului național-țărănesc, în care înfiera dictatura și făcea apologia democrației – pagini, poate, dintre cele mai frumoase ale scrisului său – când citește cu stupefacție în ziare știrea că Mihail Ralea acceptase să fie numit Ministru al Muncii în guvernul personal al lui Carol II, prezidat de Armand Călinescu, și să îmbrace uniforma Frontului Renașterii Naționale. Mihail Ralea făcea un viraj politic de 180 de grade, demonstrând astfel că el paradase numai, cu ideile sale democratice, că afișându-le cu zgomot, el urmărise să-și ridice cursul acțiunilor sale politice, că în fond era, nu un democrat, ci un oportunist. Când Armand Călinescu dezertase din partidul național-țărănesc pentru demnitatea de prim-ministru într-un guvern personal al lui Carol II în 1938, Mihail Ralea, care era în acea vreme director al „Dreptății”, oficiosul acelui partid, a scris un articol împotriva dezertorului, intitulat *Licheaua*. Mihail Ralea primise multe felicitări pentru acel articol. Dar articolul s-a întors împotriva lui ca un bumerang. Când Mihail Ralea însuși a dezertat din partidul național-țărănist pentru a primi postul de Ministru al Muncii în guvernul Armand Călinescu, „Dreptatea” a reprodus articolul său, înlocuind numele lui Armand Călinescu cu numele lui Mihail Ralea. Opinia publică a putut constata că Mihail Ralea scrisese un foarte veridic autoportret. În calitate de Ministru al Muncii, el a făcut mai multe călătorii de documentare în Germania lui Hitler, introducând apoi în țara noastră legislația muncitorească hitleristă, iar ca să demonstreze că se află în relații cordiale cu d-rul Ley, conducătorul

Frontului German al Muncii, el s-a fotografiat la braț cu acesta, popularizând această fotografie prin ziare, reviste și afișe. El devenise un zelos partizan al despotismului carlist, un înflăcărat organizator al muncitorimii române pe baze naziste.

În toamna anului 1938, la întoarcerea lui de la Londra, unde participase la funeraliile regelui George V, Carol II a trecut prin Germania, unde s-a întâlnit și a stat de vorbă cu Hitler. Probabil că între alte probleme pe care le-au discutat despotul român și dictatorul german, a fost și situația Gărzii de Fier, pe care Hitler avea tot interesul s-o vadă puternică și promovată la conducerea țării, fiindcă era organizată după modelul național-socialist și era un instrument docil în mâinile lui. Dar curând după sosirea lui Carol II în țară membri teroriști ai Gărzii de Fier asasinau pe primul-ministru al țării Armand Călinescu – un act scelerat – la care guvernul a găsit cu cale să răspundă cu împușcarea lui Corneliu Codreanu, a „Căpitanului”, șeful Gărzii de Fier, sub pretextul că în drum de la închisoarea din Râmnicul Sărat spre București ar fi încercat să fugă, în apropiere de Capitală, din duba în care era transportat – un alt act scelerat, căruia i-au urmat o serie de alte acte scelerate: împușcarea pe județe, în capitalele acestora, a câte 40 de membri ai Gărzii de Fier luați la întâmplare. Mihail Ralea făcea parte din guvernul sub care se săvârșiseră aceste masacre.

Se poate ușor imagina cu ce sentimente de îngrijorare, de panică, de groază, a întâmpinat Mihail Ralea detronarea lui Carol II și preluarea puterii de către generalul Antonescu în unire cu Garda de Fier în toamna anului 1940! Ca atâția alți foști demnitari și dușmani ai Mișcării legionare, el a fost arestat și deținut câteva luni și a scăpat cu viață ca printr-o minune: prin acțiunea energică a secretarului general de la Ministerul de Interne Rioșeanu, care a trimis un ofițer în fruntea unui pluton, cu ordinul de a elibera cu orice preț pe Mihail Ralea și pe cei alți câțiva deținuți împreună cu el dintr-o casă particulară unde se aflau sub pază legionară. Altfel ar fi avut și el soarta lui N. Iorga, Virgil Madgearu și a altor oameni politici, asasinați de legionari.

Un altul în locul său, după participarea la aventura carlistă, care se terminase lamentabil, după teribila încercare prin care trecuse sub legionari, care putea să-l coste viața, s-ar fi simțit compromis politicește, și-ar fi considerat cariera politică încheiată, s-ar fi retras din viața politică și s-ar fi dedicat catedrei și științei. Dar, ca și când

n-ar fi sprijinit despotismul balcanic al lui Carol II și n-ar fi fost membru marcant al partidului unic și totalitar, cu uniforme și grade, Frontul Renașterii Naționale, Mihail Ralea a început să se agite, în timpul celui de-al doilea război mondial, împotriva dictaturii antonesciene – în numele democrației! El avea acum, ce-i dreptul, și alte motive să tânjească după vremurile de aur ale democrației: sub dictatura antonesciană fusese edictată o lege prin care consiliile de administrație ale societăților anonime pe acțiuni fuseseră desființate și înlocuite cu câte un administrator unic, care însă nu putea fi numit decât cu asentimentul guvernului. Laptele și mierea încetaseră să mai curgă pentru Mihail Ralea. Odată cu aceasta secaseră și izvoarele „Vieții Românești”, căci dispăruseră din consiliile de administrație cunoscuții și prietenii care-i acordau subvenții. Deprins să trăiască pe picior mare, având de întreținut familia, dar și o legătură statornică extraconjugală și în plus să facă față multiplelor sale escapade amoroase, firește că salariul său de profesor universitar, care nu fusese niciodată singurul său venit și nu constituise niciodată baza existenței sale materiale, îi era cu totul insuficient. Criticile sale orale împotriva dictaturii antonesciene deveneau cu atât mai latrante, cu cât greutățile sale materiale creșteau. El se agita continuu, încercând, zadarnic, să revină în partidul național-țărănist, care, în ciuda loviturilor primite, se bucura totuși de o mare popularitate, să stabilească legături cu liberalii, cu social-democrații, cu comuniștii, să intre într-un fel sau altul în frontul comun al forțelor democratice împotriva dictaturii antonesciene. Agitația sa însă nu avea niciun ecou, era sterilă, fiindcă nimeni nu-l mai lua acum în serios. El era privit ca un om de nimic. Cu toate acestea, Ministerul de Interne, mai mult spre a-l intimida, l-a trimis pentru câteva săptămâni în lagărul de deținuți politici de la Târgu-Jiu, un eveniment pe care Mihail Ralea, dacă nu-l dorise, nu avea motive să-l regrete. Căci lagărul de la Târgu-Jiu era numai privativ de libertate: aici deținuții își puteau vedea oricând rudele, puteau primi pachete cu tot ce le poftea inima, jucau cărți pe bani, organizau serate dansante (fiindcă în lagăr erau și femei), făceau chefuri. Detențiunea lui de câteva săptămâni în lagărul de la Târgu-Jiu i-a conferit titlul de internat politic, de victimă a terorii fasciste, pe care el l-a fluturat ani de zile și l-a exploatat din belșug.

În această vreme când el o ducea foarte greu din puncte de vedere material și eu eram Administratorul Casei Școlilor, mă

pomenesc într-o zi cu el, rugându-mă să-i editez o lucrare, pe care mărturisesc că n-o are gata, dar mă asigură că o va termina în câteva luni, și să încheiem un contract, pentru ca să poată încasa un acout asupra drepturilor de autor. Deși mă îndoiam de existența manuscrisului propus, fiindcă știam ce valoare au cuvintele sale, l-am întrebat cam de ce sumă are nevoie.

— De 25.000 lei, mi-a răspuns el.

Întinzându-i bloc-notesul și tocuz rezervor, l-am invitat să scrie o chitanță prin care să adeverească că a primit în contul lucrării sale date despre editare Casei Școlilor suma de – și aici am făcut o mică pauză ca să-l văd cum reacționează – 40.000 lei. El a făcut ochii mari; nu-i venea să creadă. Dar surpriza lui a fost și mai mare când, după ce mi-a dat chitanța și am pus pe ea apostila ca să-i achite această sumă de la portofoliu, l-am chemat pe mandatarul Casei Școlilor și i-am dat ordin să-i înmânez pe loc acoutul. Nu se aștepta atâta culață din partea mea, mai ales că gestul meu constituia de fapt un act ilegal – și el știa acest lucru în calitate de fost ministru – fiindcă nu-mi era permis să avansez acouturi decât pe bază de contract încheiat în toată forma, după intrarea manuscrisului la editură și după autorizarea ordonanței de plată de către Ministerul de Finanțe. Mai făcusem asemenea gesturi cu alți intelectuali; nu mă temeam că voi fi tras la răspundere și băgat la pușcărie pentru atâta lucru. În cazul lui Mihail Ralea mă temeam că nu va prezenta manuscrisul în termenul propus de el și în cursul aceluia an bugetar, temere care s-a dovedit justificată. Lucrarea despre care fusese vorba, *Sociologia succesului*, n-a apărut decât 20 de ani mai târziu, scrisă în colaborare cu Traian Herseni, lui Mihail Ralea aparținându-i ideea, iar întreaga redactare lui Traian Herseni. În locul ei mi-a dat, s-o scot în a doua ediție, lucrarea *Introducere în sociologie*, căreia nu și-a dat osteneala să-i facă măcar o corectură, lăsând această grijă în seama prietenei sale Elena Vianu, care, neavând experiență în materie, a lăsat o mulțime de erori de tipar. Dar eu am fost mulțumit, fiindcă vedeam acoperit acoutul pe care i-l dădusem.

În timpul celui de-al doilea război mondial, rămăsese vacantă la Facultatea de Filosofie și Litere din București catedra de psihologie prin ieșirea la pensie a lui C. Rădulescu-Motru. Fl. Ștefănescu Goangă, profesor la Universitatea din Cluj, ținea foarte mult să se transfere la București. Și deși Ministrul Educației și Culturii Naționale I. Petrovici îl sprijinea asiduu, călcând în cazul său legea și obligând Consiliul

profesoral să-l ia în discuție de două sau de trei ori, el n-a obținut din partea acestuia numărul legal de voturi. Doi prieteni, împreună cu N. Mărgineanu, conferențiar de psihologie la Facultatea de Filosofie din Cluj, au venit atunci la mine să mă convingă că întrucât formula Ștefănescu Goangă pentru ocuparea catedrei căzuse, cea mai bună soluție ar fi acum ca această catedră să fie ocupată de N. Mărgineanu. Am fost de acord. Ei m-au rugat apoi să mergem chiar atunci la D. Gusti – era pe la 8 seara – mare sforar în consiliul profesoral, și să-l rugăm s-o susțină în Consiliu, urmând ca a doua zi eu să-l prelucrez pe Ministru, cu care eram în termeni de prietenie, în același sens. De la D. Gusti am aflat însă că prin formula N. Mărgineanu se închidea calea spre profesorat lui Tudor Vianu, care făcuse un lung stagiul de conferențiar, și că se dădea peste cap înțelegerea care intervenise între Tudor Vianu și Mihail Ralea, când acesta fusese adus cu doi ani mai înainte la București la o catedră de estetică anume creată pentru el: ca după pensionarea lui C. Rădulescu-Motru Mihail Ralea să treacă la catedra de psihologie, iar Tudor Vianu la cea de estetică – înțelegere cu care Consiliul profesoral fusese de acord. De altfel, din această cauză profesorii se opuseseră la transferarea lui Ștefănescu Goangă. I-am obiectat lui D. Gusti că transferarea lui Mihail Ralea la catedra de psihologie ar însemna condamnarea acestei catedre pentru multă vreme, că soluția cea mai bună ar fi crearea unei noi catedre de estetică pentru Tudor Vianu și chemarea lui Mărgineanu la catedra de psihologie. Abia plecaserăm de la D. Gusti că el l-a și pus la curent pe Tudor Vianu cu demersul nostru, iar acesta pe Mihail Ralea. A doua zi dimineață m-am pomenit cu Tudor Vianu în biroul meu de la Casa Școlilor, cu un aer foarte amărât:

— Bine, dragă Niculaie, nu mă mai consideri prieten?

— De ce? l-am întrebat eu uimit.

— Fiindcă ai fost aseară la Gusti și i-ai propus soluția Mărgineanu pentru catedra de psihologie. Iar această soluție este contrară intereselor mele: ea mă condamnă, pentru încă cine știe câtă vreme, să rămân conferențiar.

I-am răspuns că nu are motive să se îndoiască de sentimentele mele de prietenie, adăugându-i sincer că ocuparea catedrei de psihologie la cea mai importantă facultate de filosofie din țară de către Mihail Ralea ar fi în dauna catedrei și a facultății, fiindcă Mihail Ralea nu e psiholog prin pregătirea sa, ci sociolog, și că cea mai bună soluție

ar fi ca Mihail Ralea să rămână la catedra lui de estetică, iar conferința sa, a lui Tudor Vianu, să fie ridicată la rangul de catedră. I-am adăugat că I. Petrovici, Ministrul Educației Naționale, se bucură de suficient prestigiu ca să obțină semnarea decretului pentru transformarea conferinței în catedră. Tudor Vianu s-a arătat însă foarte sceptic cu privire la crearea unei catedre pentru el în acele momente politice. Văzându-l astfel l-am declarat că nu mă mai amestec în această chestiune, cu care nu aveam de altfel nicio legătură și că, dacă o făcusem numai în interesul Facultății, în cadrul căreia activasem și eu, ca asistent, 14 ani.

Dar la vreo două ore după ce Tudor Vianu plecase de la mine, mă pomenesc cu Mihail Ralea. Tudor Vianu îi relatase cu de-amănuntul convorbirea dintre noi. Mihail Ralea venise în primul rând să-mi reproșeze că îi contestasem calitatea de psiholog, când el fusese mai bine de zece ani profesor de psihologie la Universitatea din Iași și are cursuri litografiate de psihologie; și în al doilea rând să mă roage să nu încurc lucrurile cu formula Mărgineanu, care-l ne îndreptățește pe Tudor Vianu. Cu aceeași sinceritate i-am spus și lui că îl considerasem totdeauna un sociolog și că profesor de psihologie ajunsese după părerea mea printr-o întâmplare că nu era vacantă nicio catedră de sociologie. I-am spus în continuare că îl asiguraseam pe Tudor Vianu că nu voi face niciun demers pe care el l-ar considera contrar intereselor sale, întărind această asigurare și față de el.

Un altul în locul său n-ar fi venit să ne explicăm, ci mi-ar fi păstrat ranchiună și, când i-ar fi venit bine, și-ar fi luat revanșa: îi contestasem doar specialitatea în care profesase atâția ani și în care dorea din nou să profeseze. Ca orice oportunist însă, el căuta să prevină orice critică împotriva sa, să neutralizeze orice adversitate – să stea bine, pe cât posibil, cu toată lumea.

O intensă, febrilă activitate politică a desfășurat Mihail Ralea după 23 August 1944. El se aștepta, cum credea multă lume de altfel, ca viața politică în țara noastră să revină la normal, ca să fie restaurat sistemul politic parlamentar. Dar într-un astfel de sistem nu poți juca un rol politic decât dacă faci parte dintr-un partid politic bine organizat, având rădăcini în masele electorale, reprezentând interesele lor. Mihail Ralea a făcut încercări disperate și umiltoare ca să fie reprimat în partidul național-țărănist pe care îl trădase, fiindcă, după părerea generală, datorită popularității lui, acestui partid i-ar fi revenit

puterea. Ceasuri întregi făcea Mihail Ralea anticameră la Iuliu Maniu, șeful partidului, până ce acesta îl primea. Fruntașii național-țărăniști îl desconsiderau și-l disprețuiau. În cele din urmă, împreună cu alți câțiva transfugi național-țărăniști, el a creat un așa-zis partid țăranist-socialist care nu cred că număra câteva sute de membri, dar care formal îi dădea dreptul să se intituleze șef de partid și să vorbească în numele unui partid. El a aliat apoi partidul său minuscul cu Frontul Plugarilor, un alt partid minuscul, condus de d-rul Petre Groza.

Întâmplarea a făcut ca după intervenția brutală a guvernului sovietic în treburile noastre interne și după răsturnarea guvernului Rădescu în februarie 1945, Vișinski să-și îndrepte atenția asupra lui Petre Groza și să-l impună ca prim-ministru la 6 martie 1945. Odată cu aceasta, începea o nouă fază în evoluția politică a lui Mihai Ralea. El este numit în acel guvern Ministru al Propagandei, în 1946 el reușește să se facă numit ambasador al țării la Washington; el este „ales” regulat deputat în parlament și apoi în Mare Adunare națională. În 1948, după desființarea Academiei Române și înființarea Academiei R.P.R. el este făcut membru activ al acesteia. Epurarea Universităților în 1949 nu-l atinge: el este menținut ca profesor, în timp ce aproape toți ceilalți profesori ai Facultăților de Filosofie au fost scoși. El este făcut șef de catedră, este numit director al Institutului de Filosofie, apoi al Institutului de Psihologie, președinte al Secției de Filosofie a Academiei R.P.R., vicepreședinte al Comitetului Român pentru Apărarea Păcii, președinte al Institutului Român pentru Relațiile cu Străinătatea (având rang de Ministru adjunct), prim-vicepreședinte al Prezidiului Marii Adunări Naționale; într-un cuvânt, funcțiile și demnitățile – toate retribuite – îi curg cu nemiluita. El participă la toate congresele internaționale de psihologie și filosofie, la toate sesiunile Consiliului Mondial al Păcii, la reuniunile interparlamentare, el călătorește, în calitate de președinte al Institutului pentru Relațiile Culturale cu străinătatea, în multe țări europene, asiatice și sud-americane. El își păstrează casa din București, își salvează vila de la Sinaia, via de la Dobrina. El își poate permite luxul să țină pe picior mare două soții, una legitimă și alta nelegitimă, cu ambele având câte un copil, căci multiplele salarii pe care le încasează se ridică la zeci de mii de lei pe lună, la care se adaugă indemnizațiile în valută străină pentru călătoriile sale peste hotare, de unde se întoarce cu

geamantanele pline de lucruri, și drepturile de autor pentru diferitele cărți pe care le publică. Veniturile sale sub regimul comunist echivalau veniturile sale, de membru al numeroaselor consilii de administrație, sub regimul burghez. Mihai Ralea huzurea, cum huzurise și în regimul burghez. Vechi comuniști, care luptaseră în ilegalitate, căzuseră în dizgrație și fuseseră executați, ca Lucrețiu Pătrășcanu, alții, ca Vasile Luca, care făcuseră ani grei de închisoare, se prăbușeau, își pierdeau demnitățile de primul rang și erau băgați în închisorile comuniste, sau ca Ana Pauker, care, căzută în dizgrație, ducea o viață timorată, neștiind ce nenorocire i-ar mai putea veni pe cap, în timp ce Mihai Ralea plutea imperturbabil în barca lui pe apele comuniste, beneficiind de toate avantajele regimului comunist. De obicei, în acest regim, când un fruntaș politic cădea în dizgrație faptul acesta se repercuta politicește și asupra acelor care fuseseră în relații mai strânse cu el. Mihail Ralea, deși fusese în bune relații și cu Lucrețiu Pătrășcanu și cu Ana Pauker, a știut să preîntâmpine astfel de repercusiuni – ceea ce dovedește o evidentă abilitate politică din parte-i.

Uitând avatarurile lui politice dinainte de 23 August și exagerând importanța multiplelor roluri pe care i le încredințase regimului comunist, Mihail Ralea a crezut la un moment dat – în 1957 – că va fi desemnat Președinte al Prezidiului Marii Adunări Naționale. Și ce indignat a fost când a auzit că Ion Gheorghe Maurer, comunist din ilegalitate, și nu el, oportunistul și aventurierul politic, fusese proclamat președinte.

El își însușise terminologia marxistă și ținea același limbaj lozincard ca orice propagandist sau activist de partid, pozând în comunist intransigent, fanatic. Nu-l văzusem după 23 August câțiva ani, l-am întâlnit la scurtă vreme după exproprierea moșierilor, care fuseseră ridicați într-o noapte de la conacele sau locuințele lor, nepermițându-li-se să-și ia din lucruri decât ceea ce încăpea într-un geamantan, iar din bani atâta cât să le ajungă pentru câteva zile și fuseseră trimiși în anumite târguri și orașe, unde li se fixaseră domiciliile obligatorii. În conversația pe care am avut-o cu el atunci, am atins și această chestiune, exprimându-mi revolta și indignarea față de felul barbar cum fuseseră deposezați de tot avutul lor și expediați în niște localități străine, unde nu cunoșteau pe nimeni și erau amenințați să moară de foame. Mai întâi el a negat că s-ar fi procedat așa cum îi relatam, apoi el a concedes că în unele părți s-ar fi trecut abuziv de

către organele locale peste instrucțiunile primite de la centru, pentru ca în cele din urmă să spună:

— Lasă-i, își merită soarta. Au fost niște exploataitori fără rușine, niște bestii. Și nu uita că suntem în plină revoluție.

— Care revoluție, domnule Ralea? i-am replicat. Dumneata numești revoluție aceste măsuri dictate din birou și executate de organele de stat și de partid? Dacă aceste lucruri s-ar fi petrecut sub imperiul unor mișcări țărănești, în toiul sentimentelor nestăpânite de ură și de răzbunare, a-și mai înțelege. Și, apoi, se poate afirma, cum face propaganda de partid, că toți proprietarii au fost niște bestii? Am cunoscut atâția proprietari pe moșiile cărora țăranii erau mulțumiți. Pe mine conștiința nu mă lasă să fiu nedrept, inima mea nu mă lasă să urăsc, iar când văd o nedreptate nu pot să nu mă revolt. Și sunt convins că și dumneata gândești și simți ca mine, dar ești prea angajat politicește ca să te exprimi sincer.

Era din partea mea un simplu compliment pe care i-l făcusem, mai mult din dorința de a ne despărți în termeni răi.

Cu timpul, Mihai Ralea a pierdut orice sentiment de probitate intelectuală și de răspundere științifică. Vrând să demonstreze că e un reprezentant fidel și un apărător zelos al marxismului în psihologie, el critica, pentru a mă exprima eufemistic, pe psihologii români care se manifestaseră până la 23 August, rupându-le ideile din context și falsificându-le sensul, atribuindu-le idei pe care ei nu le susținuseră, întrebuițând epitețe politice cu totul nefondate, pentru caracterizarea lor filosofică infamantă. El proceda astfel nu mai puțin grav și condamnat decât un agent de Securitate care-ți strecoară în buzunar un manifest subversiv, pentru a te acuza apoi pe baza lui că desfășori o activitate subversivă. În 1953, el a publicat în lucrarea colectivă *Culegere de studii de psihologie*, apărută în editura Academiei R.P.R., un articol intitulat „Către o nouă orientare a psihologiei în R.P.R.”, în care răstălmăcindu-le, denaturându-le, caricaturizându-le ideile, el divulga pe psihologii români, care activaseră între cele două războaie mondiale, care se străduiseră să-și aducă contribuția lor la rezolvarea problemelor psihologice, ca fasciști și rasiști, ca reacționari și diversioniști. El s-a legat și de „Manualul de psihologie” pe care-l publicasem eu împreună cu I. Petrovici pentru uzul școlilor secundare, deși un manual de școală nu poate fi considerat ca o lucrare originală, căci el tratează problemele pe care le prevede programa analitică

Întocmită de Minister și în spiritul cerut de el. Mihail Ralea știa bine acest lucru, fiindcă el însuși era, împreună cu Șt. S. Bârsănescu, autor al unui astfel de manual. În manualul nostru erau expuse, chiar la început, atât obiectul psihologiei cât și metodele psihologice în lumina stadiului în care se afla psihologia atunci. Totși cu o rea credință incalificabilă, care-și avea temeiul în credința sa, că nu i-o putem demasca și stigmatiza ca atare – fiindcă niciun ziar sau revistă nu ne-ar fi publicat răspunsul – el a îndrăznit să afirme că după noi, metodele cercetării psihologice ar fi chiromanția, termen pe care el îl pune în ghilimele și îl și sublinia, și extazul, iar ca sarcină a psihologului – proslăvirea lui Dumnezeu. El rupea din context ideile prin care noi afirmam că un individ pașnic, incapabil să facă un cât de mic rău cuiva, se transformă uneori radical când se află într-un grup agitat, devenind o brută, și lăsa la o parte ceea ce afirmam în continuare: „dar tot așa de adevărat este că în mulțime individul este capabil și de acte eroice, de sacrificii care pot ajunge la sublim” – pentru a conchide că după manualul nostru „masele populare sunt atât de disprețuite, încât ele ar trebui să înjosească pe oricine face parte din ele”, fiindcă noi am fi fost „«distinși» psihologi aristocrați”, care ne temeam de „contactul cu masele”. Pasagiile în care noi caracterizăm psihologia femeii în comparație cu aceea a bărbatului, erau denunțate – fiindcă psihanaliza era condamnată și respinsă în bloc de marxism – ca fiind scrise de pe poziții psihanalitice! Cele două „școli”, în ghilimele, de psihologie, cea de la București, condusă de C. Rădulescu-Motru, și cea de la Cluj, condusă de Fl. Ștefănescu Goangă, erau calificate ca simple *oficine*, prima reprezentând „un ecou al tuturor șabloanelor reacționare”, a doua, afișând **p** preocupare strict experimentală, camufla o testologie americană pusă în slujba intereselor de clasă ale burgheziei” și se afla – „fapt neîndoielnic” – în legătură cu serviciile americane de spionaj! Concepția filosofică a lui C. Rădulescu-Motru era caracterizată, împotriva evidenței, ca solipsistă: „Solipsismul, afirma cu lipsa lui de răspundere științifică Mihail Ralea, caracteristic filosofiei burgheze din secolul trecut, îi conduce toate concluziile”.

Reaua credință atingea, precum se vede, culmea iresponsabilității. El își putea permite orice infamie față de vechii reprezentanți ai mișcării psihologice, fiindcă știa că cei atacați nu-i pot răspunde. El dovedea prin aceasta că e lipsit nu numai de decență, fiindcă el însuși profesase de la catedră, timp de douăzeci de ani,

aceeași psihologie „burgheză” în alte variante și nu avea deci autoritatea morală să învinuiască pe alții de ceea ce însuși făcuse, dar dovedea că e lipsit și de omenie: C. Rădulescu-Motru, care fusese expropriat și căruia i se tăia se pensia, era pur și simplu muritor de foame, I. Petrovici își executa sentința de „criminal de război” la cea mai severă închisoare din țară, la Aiud, iar Fl. Ștefănescu Goangă, ca fost subsecretar de stat, se afla, împreună cu ceilalți foști miniștri de sub regimul burghez, de mai mulți ani de zile în detențiune la Sighet, iar eu însumi, epurat de la Universitate, eram încadrat în cel mai mic post într-un colectiv de istorie literară al Filialei Iași al Academiei R.P.R. El lovea în niște oameni care se aflau la pământ.

La un an și ceva de la apariția acestui articol, Mihail Ralea a venit la Iași, unde locuiam atunci, să țină o conferință despre Anatole France cu prilejul împlinirii a o sută de ani de la nașterea scriitorului francez. Nu m-am dus să-l audiez, pe de o parte fiindcă, după cele ce scrisese în articolul de mai sus, nu-mi făcea nicio plăcere să-l văd, pe de altă parte fiindcă publicase tocmai un articol despre Anatole France în „Contemporanul”. Mă așteptam să debiteze aceleași lucruri și nu eram dispus să le aud la un interval atât de scurt. După conferință el s-a interesat dacă asistam și eu. Unii dintre prieteni și cunoscuți, crezând că-mi fac un serviciu, i-au spus că m-au zărit, alții i-au spus adevărul și el i-a crezut pe aceștia din urmă. Peste câteva săptămâni, a venit să țină o conferință și Tudor Vianu, bunul său prieten. Aveam motive personale să nu-l văd nici pe el. Iar după conferință, Tudor Vianu scuzându-se că nu mă poate vizita acasă, mi-a trimis vorbă că dorește să mă vadă și mi-a dat întâlnire în oraș, la o cofetărie. El era mai întâi curios să știe de ce de mai mulți ani, de câte ori mergeam la București nu-i mai dădeam niciun semn de viață și, în al doilea rând, ce am cu Mihail Ralea de ce nu m-am dus să-i ascult conferința. I-am dat explicațiile cerute, care au fost sincere, fără menajamente.¹⁰ Întors la București, i-a comunicat lui Mihail Ralea cele ce-i spusese în legătură cu el. Nu-mi puteam explica atunci dorința vie a lui Mihail Ralea și a lui Tudor Vianu de a mă vedea. Abia mai târziu am dezlegat enigma. În forurile superioare de partid și de guvern de la București se discuta

¹⁰ Vezi în această privință, mai pe larg, capitolul Tudor Vianu din această lucrare.

situația mea, se intenționa aducerea mea la București și folosirea mea atât pe plan didactic universitar cât și pe plan politic. Mihai Ralea și Tudor Vianu știau acest lucru. Dorința lor deci nu era cu totul dezinteresată.

La vreun an după această întâlnire cu Tudor Vianu l-am întâlnit întâmplător și pe Mihai Ralea pe culoarul Consiliului de Miniștri, unde el era consilier, iar eu fusesem chemat de Miron Constantinescu, membru al Biroului Politic și prim-vicepreședinte al Consiliului de Miniștri, ca să-mi propună să mă aducă la București. Deși îi spuseseam că mă întorc în seara aceleiași zile la Iași, el nu m-a lăsat până nu i-am promis că voi trece a doua zi pe la el la Consiliul de Miniștri. Am trecut. Convorbirea noastră a durat mai bine de 2 ore și, bineînțeles, a avut ca prim obiect articolul de mai sus. Întrebându-mă dacă este adevărat ceea ce aflase, anume că sunt supărat pe el, i-am confirmat deschis faptul. El făcea pe naivul, întrebându-mă din nou de ce? I-am spus că mă supăraseră nu numai atacurile sale nedrepte împotriva foștilor săi profesori, C. Rădulescu-Motru și I. Petrovici, care-l sprijiniseră să ajungă profesor, dar și lipsa lui de cavalierism, fiindcă lovea în niște oameni care se aflau în mare nenorocire, unul muritor de foame, altul în pușcărie, și care nu-i puteau răspunde, nu se puteau apăra. El făcea în acest timp fețe fețe. Se vedea că nu se aștepta să-i vorbesc cu atâta sinceritate.

El s-a scuzat că i se ceruse să ia poziție față de psihologia „burgheză”, că înșiși studenții săi i-ar fi cerut acest lucru – scuză de care m-am îndoit – că el face distincție între autor ca om și operă și că pe C. Rădulescu-Motru, care se zbătea în mizerie, îl încadraseră ca cercetător la Institutul de Psihologie, pentru a-i putea servi un salariu.

Știam despre C. Rădulescu-Motru că fusese încadrat la Institutul de Psihologie și nu m-am putut reține a-l felicita pentru acest act de omenie.

— Pentru Motru, i-am observat, recunosc că ai făcut ceva. Dar pentru Petrovici? Ce ai făcut pentru el ca om?

— Am încercat să fac și pentru el ceva, mi-a răspuns, dar până acum nu am reușit. Aranjaseam cu Petre Groza să obținem pentru el un decret de amnistie. Inițiativa trebuia să pornească din partea Academiei R.P.R. Redactasem un memoriu în acest sens, dar pe care nu am reușit să obțin decât semnăturile a trei academicieni, inclusiv a mea. Dacă memoriul ar fi fost semnat măcar de zece academicieni,

i-am fi dat curs și puteam spera să-l grațiem. Dar cu trei semnături nu aveam nicio șansă.

M-a uimit faptul că din aproape 90 de academicieni, câți avea Academia R.P.R. atunci, nu s-au găsit decât 3 care să semneze, nu un act de protest, ci un memoriu adresat guvernului, redactat în termeni cuviincioși, și prin care se cerea grațierea unui reprezentant de frunte al culturii românești, fost membru al Academiei Române, atât de răspândită era lașitatea oamenilor. În lumina acestui fapt trist și deprimant mi-am schimbat sentimentele față de el. Și i-am mărturisit-o pe loc.

După ce fusesem adus, în 1956, la București, la „Dicționarul Enciclopedic Român” aveam ocazia să-l văd mai des, ce-i dreptul însă totdeauna fugitiv. În cuvintele pe care le schimbam, se manifestau constant aceleași sentimente de amicie reciprocă. De aceea, cu atât mai mare mi-a fost surpriza, când în comunicarea ținută la sesiunea științifică festivă a Academiei R.P.R., consacrată împlinirii a 50 de ani de la apariția lucrării lui V.I. Lenin *Materialism și empiriocriticism* și intitulată *Importanța teoriei leniniste a reflectării*, el a atacat iarăși concepția lui C. Rădulescu-Motru, centrul psihologic de la Cluj, pe I. Petrovici și pe mine cu *Manualul de psihologie*, repetând aceleași inexactități, atribuindu-ne lucruri pe care nu le afirmasem și calificând pozițiile noastre științifice cu calitative fundamentale false. (Vezi „Contemporanul”, mul 22 (660), din 5 iunie 1959). El făcea acest lucru după explicațiile pe care le avusese cu mine, după ce la moartea lui C. Rădulescu-Motru, în 1957, se zbatuse să-i obțină de la Academie un ajutor de înmormântare, după ce dăduse despre mine, în 1958, referințe foarte elogioase Ministerului învățământului în vederea acordării unei pensii personale, și după ce reușise, câteva luni mai înainte, să-i ridice domiciliul obligator lui I. Petrovici care, la ispășirea sentinței de 10 ani, fusese trimis în Bărăgan și după ce îi promisese că va face tot posibilul ca să i se acorde o pensie personală prin Academia R.P.R. El nu ar fi avut desigur curajul să mă atace pe mine, dacă Miron Constantinescu, care mă adusese la București, nu ar fi fost căzut în dizgrație sau dacă mie nu mi-ar fi fost desfăcut contractul cu „Dicționarul Enciclopedic Român”, dacă nu aș fi fost un simplu pensionar. Atacul nu avea nicio scuză. Și nu s-ar fi putut spune nici că a făcut-o din răutate, din ură sau dușmănie. El o făcuse pur și simplu din neseriozitate, căci dominanta caracterului său era neseriozitatea.

Fiindcă pe el însuși nu avusesem ocazia să-l văd, l-am rugat pe Tudor Vianu să-i transmită că critica lui de rea credință nu mă indignase, nici nu mă revoltase, ci pur și simplu mă scârbise prin gratuitatea ei: căci pe de o parte el avea o situație politică prea importantă – era prim-vicepreședinte al Prezidiului Marii Adunări Naționale – și nu avea nevoie să se mai preteze la născociri, ca să-și manifeste vigilența, iar pe de altă parte eu eram pensionar și nu-mi putea fi suprimată pensia din cauza criticii lui lipsită de orice temeii. Înclin să cred că multe din aceste răstălmăciri, denaturări și născociri fără scrupule nu au fost exclusiv opera lui, că îi fuseseră impuse de către cei ce controlaseră textul înainte de a fi fost dat la tipar și că el nu avusesse tăria să se opună. Cunoșteam, în acest sens, câteva precedente în cazul său. Dar acest lucru nu-l scuza, el constituie, dimpotrivă, o circumstanță agravantă, dovedind că Mihai Ralea era lipsit de caracter. Cum poți să semnezi niște atacuri calomnioase, dacă ai un pic de conștiință? Dar pentru conștiința lui Mihai Ralea nu existau granițe între permis și nepermis, între drept și nedrept, între moral și imoral. El considera asemenea granițe ca simple prejudecăți.

Când l-am întâlnit la câțiva ani după aceasta pe stradă, el m-a oprit ca să mă întrebe ce mai fac și de ce nu-i dau semne de viață.

— Fiindcă sunt supărat pe dumneata. Ce rost au avut criticele dumitale din senin împotriva mea în comunicarea de la Academie? Eu credeam că elucidasem această chestiune.

— Mi s-a cerut, a răspuns el foarte încurcat.

— Cum, ți se cere să denaturezi textele, să-mi atribui aberații, să mă calomniezi? Și am adăugat: Cine-mi ești, cine-mi ești, cucoane Mișule!

Nu s-a simțit bine, dar desigur nici prea rău. Căci dacă ar fi fost sensibil la asemenea reproșuri, nu s-ar fi dat la critici nedemne.

Afară de politică, pe care o practica cu pasiune, cu ardoare, cu perseverență, dar nu din dorința nobilă de a ameliora condițiile sociale, economice și politice, ci din vanitate și mai ales din dorința de a duce o viață opulentă, el n-a considerat nimic altceva serios.

El nu și-a respectat nici catedra, nici familia, nici iubitele. El era un juisor, având ca deviză *carpe diem*, gustarea fiecărei clipe plăcute pe care i-o oferea viața. Puțin îi păsa de ce spune și gândește lumea despre viața lui particulară. El era cinic în această privință, brava. Nu a luat el, în 1958, ca secretară a delegației pe care o conducea la Paris

pentru încheierea unui acord cultural cu Franța pe soția celui mai bun prieten, pe Elena Vianu, cu care toată lumea știa că are legături amoroase, fiindcă nici el, nici ea nu-și dădeau nicio osteneală să le ascundă, să le tănuiască¹¹.

Dar portretul moral al lui Mihai Ralea ar rămâne incomplet, dacă nu a-și relata și următoarele fapte.

În 1956, Mihai Ralea a publicat, sub proprie semnătură, lucrarea *Cele două Franțe*. Pe pagina a doua a copertei interioare, jos, discret, cu petit, figura o notă, care consemna faptul că la redactarea a patru capitole, ale căror titluri erau indicate, autorul fusese „ajutat de tov. D.I. Suchianu”, căruia îi exprima mulțumirile sale pentru acest lucru. D.I. Suchianu era cumnatul său. D.I. Suchianu nu-l ajutase la redactarea capitolelor respective, ci le redactase singur în întregime. Și cum aceste capitole reprezentau un număr de 155 de pagini dintr-un total de 405, câte cuprindea lucrarea, D.I. Suchianu avea tot dreptul să figureze pe copertă în calitate de coautor. Din ce motive unul nu l-a pus, iar celălalt a acceptat uzurparea, nu discut: s-ar putea spune că a fost o chestiune între cumnați. În anul 1963, Mihai Ralea a publicat aceeași lucrare în limba franceză. De data aceasta el a mers mai departe în uzurparea drepturilor cumnatului său: el n-a mai reprodus nota de la ediția românească în care era vorba de ajutorul cumnatului, rămânând astfel singurul autor.

În anul 1958, Mihai Ralea a publicat, în colaborare cu C.I. Botez, lucrarea *Istoria Psihologiei*. Cunosc bine condițiile în care a fost elaborată această lucrare, fiindcă frecventam și eu mica, dar bogat înzestrata bibliotecă cu bibliografie psihologică din str. Negustori 9, unde director era prietenul C. Georgiade, psihologul, și unde îl vedem pe C.I. Botez muncind pe brânci de dimineață până seara târziu. Colaborarea lui Mihai Ralea a fost nulă. Ea a constatat în faptul că a dat

¹¹ Mi se va obiecta poate că nu e cavaleresc și elegant din parte-mi să menționez numele Elenei Vianu în asemenea circumstanță. Mărturisesc că eu însumi am ezitat la început, dar pe urmă mi-am zis: de ce să-i menajez onoarea când ea însăși nu și-a menajat-o? Căci ea nu făcea nici un secret din legăturile ei amoroase cu Mihai Ralea, ci, dimpotrivă, se mândrea cu ele, fără a-i păsa de situația penibilă în care își punea soțul. Legăturile ei cu Mihai Ralea era de notorietate publică. La Paris, unde îl însoțise în calitate de secretară, ea se dădea drept soția lui. Ea brava în această privință ca și prietenul său. Și în acest caz cavalerismul și eleganța din parte-mi nu ar fi la locul lor.

lui C.I. Botez un curs litografiat de istoria psihologiei pe care-l ținuse la facultate, curs atât de superficial și de lacunar, încât colaboratorul său nu a putut prelua din el, tale quale, nici măcar o singură frază. C.I. Botez a făcut abstracție total de cursul lui Mihai Ralea și a redactat personal lucrarea de la primele până la ultimele rânduri. Mihai Ralea nu și-a dat nici măcar osteneala să citească manuscrisul înainte de a fi predat editurii. El nu a citit lucrarea nici după apariție și de aceea nu putea da explicații celor care îi puneau întrebări în legătură cu felul cum fuseseră prezentați unii gânditori. Aceasta nu reprezenta în țara noastră o raritate: Mihai Ralea nu era nici primul, nici singurul care figura ca autor pe o carte fără a fi contribuit cu nimic la elaborarea ei. Partea mai interesantă a fost alta. Întorcându-se dintr-o călătorie la Paris după apariția lucrării, Mihai Ralea îi spune lui C.I. Botez:

— Știi, Sachi (diminutivul lui C.I. Botez), am aranjat la Paris cu o editură franceză ca să-mi editeze lucrarea mea *Istoria psihologiei*.

— Cum lucrarea dumitale, lucrarea noastră! rectifică C.I. Botez.

— Da a mea, i-o tăie scurt Mihai Ralea, fiindcă ideile din ea sunt ale mele.

C.I. Botez n-a mai replicat nimic, n-a vrut să-l indispună, fiindcă Mihail Ralea îi promisese că pe baza acelei lucrări îl va face membru corespondent al Academiei R.P.R.

Dar colaborarea lui Mihai Ralea cu C.I. Botez are și un epilog. Totdeauna avid de bani, Mihai Ralea s-a grăbit să scoată această lucrare într-o nouă ediție, deși exemplare din prima ediție se mai aflau încă în librării. Autorii au încheiat un nou contract cu editura pentru ediția a II-a și au încasat un acout de 60.000 lei, câte 30.000 lei fiecare. Lucrarea era culeasă și paginată când asupra lui C.I. Botez a căzut o năpastă: a fost arestat și apo condamnat la șase ani închisoare sub acuzația de atitudine dușmănoasă față de regim. După măsurile în vigoare, lucrarea nu mai putea apare cu numele unui condamnat pe copertă. Editura a dat în judecată, nu pe Mihai Ralea, care era în libertate, ci pe C.I. Botez, care era în închisoare, reclamând restituirea acoutului. Mihai Ralea nu numai că nu a făcut gestul cavaleresc de a restitui întreaga sumă – în definitiv încasase 60.000 lei de la prima ediție, fără să fi prestat nicio muncă – dar nici măcar gestul de a restitui suma încasată de el, lăsând pe soția lui C.I. Botez, casnică și fără niciun venit, să suporte tracasările și cheltuielile procesului.

În primăvara anului 1962, Mihail Ralea publicase, împreună cu

Tr. Hariton, o lucrare voluminoasă, intitulată *Sociologia succesului*. În acea vreme se vorbea insistent de o sesiune extraordinară a Academiei R.P.R.

— Academia nu mai ținuse o asemenea sesiune de șapte ani – la care era vorba să se decerneze și premii. Mihai Ralea, insașiabil când era vorba să-și procure bani, s-a gândit să profite de ocazie pentru a obține un premiu de stat (în valoare de 50.000 lei). Având însă îndoieli că va fi propus de Academie, el a recurs la altă modalitate: să fie propus de Institutul de Psihologie, al cărui director era el însuși. Iar pentru a conferi mai mare greutate propunerii acestui Institut, el a aranjat în prealabil ca să fie încadrați, cu gradul de consilieri, câțiva academicieni și câțiva profesori universitari din provincie cu oarecare reputație. Curând după numirea acestora, a fost convocată o ședință a Institutului de Psihologie. Directorul Institutului, adică Mihai Ralea, prezida ședința, pe a cărei ordine de zi figurau două puncte: 1. recomandarea unei lectorițe la gradul de conferențiar; 2. propunerea lucrării tov. Mihai Ralea și Tr. Hariton *Sociologia succesului* la premiul de stat. Mihai Ralea nu a avut bunul simț să se retragă din ședință și să cedeze prezidenția altcuiva pentru timpul când se discuta punctul 2. A continuat să prezideze! Când cineva din cei prezenți a întrebat, de bună credință fiind, cine este Tr. Hariton, fiindcă nu mai auzise până atunci de acest nume, și după ce Mihai Ralea i-a spus că Tr. Hariton este pseudonimul lui Traian Herseni, cel ce pusese întrebarea i-a remarcat:

— Bine, dar Traian Herseni a fost legionar, a fost secretar general la Ministerul învățământului sub legionari. Putem noi să propunem la premiul de stat pe un fost legionar?

Mihai Ralea, precaut, prevăzuse o asemenea întâmpinare. Calm scoase portofelul din buzunarul hainei și din portofel o scrisoare, căreia îi dădu citire. Era o scrisoare din partea lui Tr. Herseni prin care acesta declara că renunță la premiul de stat în favoarea tov. Mihai Ralea. Cum fiecare din cei de față s-a jenat să voteze împotriva propunerii, aceasta a fost adoptată cu unanimitate de voturi. Interesant de relevat în această împrejurare mai este și faptul că partea de contribuție a lui Mihai Ralea la această lucrare a fost minimă, reproducerea unui studiu mai vechi al său de vreo câteva zeci de pagini, iar lucrarea avea peste 800. Acest lucru se știa. El voia să ia premiul de stat pentru o lucrare făcută de altul. Spre marele lui necaz,

academia nu și-a însușit propunerea Institutului de Psihologie și lucrarea nu a fost premiată. Faptul a fost comentat la vremea sa. El eșua a doua oară în tentativa de a obține un premiu de stat. Prima oară fusese în 1955, când el sperase să ia premiul de stat pentru lucrarea *Caracterul antiuman și antiștiințific al psihologiei burgheze americane* (1954), confectionată împreună cu trei colaboratori, cărora le mulțumește în prefață „pentru ajutorul dat la redactarea unor capitole”, dar, ca și în cazul cu cumnatul său, nu-i pune pe copertă – o lucrare rușinoasă, ignobilă, nedemnă pentru un om cu un minimum de răspundere științifică. Ea nu a putut fi încununată cu premiul de stat, fiindcă în 1955, când s-au decernat premiile de stat, domnea un început de dezgheț pe plan internațional și guvernul nu avea niciun interes să arate că se menține într-o atitudine de adversitate față de Statele Unite.

În octombrie 1963, Mihai Ralea a ținut să fie sărbătorit, în cadrul facultății de Filosofie a Universității din București, pentru împlinirea a 40 de ani de activitate didactică. El includea în cei 40 de ani de activitate didactică: cei aproximativ zece ani când făcea naveta București-Iași și nu ținea decât câteva prelegeri pe an; cei vreo șase ani cât a fost ministru sub dictatura lui Carol II, în guvernul dr. Petru Groza și ambasador la Washington; cel puțin zece ani înainte de moarte când nu a dat deloc pe la catedră. Dacă s-ar fi adunat orele efective de curs din tot timpul carierei lui universitare, ele nu ar fi totalizat decât orele prevăzute de regulament pentru câțiva ani!

După 23 August 1944, Mihai Ralea nu a mai fost capabil să scrie vreo lucrare mai voluminoasă de unul singur, ci doar câteva articole, prin care ținea să demonstreze că aderase la doctrina marxistă, că devenise un psiholog marxist foarte vigilent. De asemenea, pe la catedră, unde era șef, pe la Institutul de Psihologie, unde era director, el nu mai dădea nici măcar ca să-și ridice salariile, căci acestea i se aduceau acasă. Chiar la Institutul pentru Relațiile Culturale cu Străinătatea el mergea foarte neregulat și numai câteva ore pe zi. El nu lua nimic în serios. El nu a muncit temeinic și metodic în niciun domeniu. Deficiențele sale notorii de caracter – neseriozitatea și superficialitatea – își aveau după mine originea în faptul că el înregistrase prea de tânăr succese neașteptate atât în cariera universitară cât și în cea politică, care l-au făcut să ajungă la convingerea că în viață, și mai ales în țara noastră, nu e nevoie să fii

atât muncitor cât abil.

Singura fază mai productivă din activitatea lui publicistică a fost aceea din timpul celui de-al doilea război mondial, al dictaturii antonesciene, când, partidele politice fiind interzise, el nu se mai putea agita, și când, nemaifiind membru al consiliilor de administrație, el nu mai dispunea de bani pentru distracții frivole.

Modul lui de viață era incompatibil cu exigențele vieții de cărturar. El era prea dornic de succese efemere, prea epicureu, prea hedonist, prea afemeiat, prea agitat de chestiuni politice, ca să se fi putut concentra asupra vreunei probleme științifice, pe care s-o cerceteze cu răbdare și abnegație.

Scrisul lui Mihai Ralea mi-a făcut totdeauna impresia unui reporter de ziar care dă pagină cu pagină la mașina de cules sub presiunea ediției ce stă să apară. Scrisul lui Mihai Ralea e scris de om grăbit, care nu revede ceea ce așterne pe hârtie și nu mai taie nimic. Cred că el nu a suferit în viața lui de publicist de chinurile de a exprima cât mai precis o idee, de a o formula în diferite variante, pentru a alege pe cea mai adecvată. În scrierile lui zise științifice, citatele sunt de cele mai multe ori neștiințifice, căci ori nu e dat corect titlul cărții, ori pagina e indicată greșit, ori citatul însuși este trunchiat și mutilat ca sens.

Și la moarte Mihai Ralea a avut noroc: lovit de o congestie cerebrală, el și-a pierdut imediat conștiința și după 48 de ore a încetat din viață. El a fost astfel scutit de suferințele unei imobilizări îndelungate la pat sau de manifestările degradante ale unei semipareze.

Necrologul oficial a fost redactat cu aceleași neglijențe cu care l-ar fi redactat el însuși. Astfel, se afirma că se născuse la București, când în realitate se născuse la Huși; că înființase partidul țărănesc-socialist în 1943, când de fapt îl înființase după 23 August; că fusese laureat al premiului de stat, când, în ciuda dorinței lui ardente, nu fusese; că se înscrisese în partidul muncitorec român în 1957, când în realitate se înscrisese în 1962.

În necrolog precum și în cuvântările care s-au ținut la catafalcul lui, personalitatea și activitatea lui multilaterală au fost evocate în termeni hiperbolici: „proeminent reprezentant al intelectualității române”, „om politic de un democratism necontestat”, „sociologii, psihologii și filosofii vor cerceta cu interes gândirea sa”, „timp de 40 de

ani a împărtășit de la catedră tinerelor generații de studenți vastele sale cunoștințe de psihologie, sociologie și estetică”, „Mihai Ralea lasă numeroase opere științifice de mare valoare”, „eminent profesor”, „savant cu reputație mondială” – atribuindu-i-se merite imaginare. În specialitatea lui, psihologia, el avusese cunoștințe foarte reduse și superficiale; lucrările lui de mai mari proporții: *Istoria psihologiei*, fusese elaborată de C.I. Botez, iar *Sociologia succesului*, de T. Hariton (Traian Herseni); de catedră și-a bătut joc; ca om politic a fost un oportunist; iar „democratismul lui necontestat” nu l-a împiedicat să fie ministru sub Carol II și să introducă legislația nazistă a muncii în țara noastră.

De la Berlin, unde încetase din viață în ziua de 1964, în drum spre Copenhaga, unde urma să participe la un știu ce conferință internațională, rămășițele lui pământești au fost aduse la București și au fost depuse în incinta Marii Adunări Naționale. Guvernul i-a organizat funeralii naționale. El a fost înmormântat la cimitirul Bellu lângă cei mai mari scriitori – Eminescu, Caragiale, Coșbuc, Sadoveanu – fapt care a constituit o provocare și o impietate.

Membru fruntaș al partidului național-țărănesc sub regimul burghez, ministru sub regimul despotic carlist, ministru în guvernul comunist prezidat de d-rul Petre Groza, Mihai Ralea a avut abilitatea politică să se facă utilizat de regimurile politice prin care a trecut țara în timpul vieții lui. Trebuie să rectific totuși: cu excepția dictaturii antonesciene. Dar nu fiindcă el nu ar fi fost dispus să servească și această dictatură, ci fiindcă era prea compromis ca fost ministru carlist ca să mai poată fi utilizat. Este însă mai mult decât probabil că dacă dictatura antonesciană ar fi ținut mai multă vreme, el ar fi reușit să se aranjeze și cu aceasta.

Avid de bani și cheltuitor, cele 26.000 mii de lei pe care-i încasa lunar ca salarii și cu care ar fi putut trăi onorabil cel puțin zece familii, nu-i ajungeau: moartea l-a surprins cu enorme sume încasate ca acțiuni de la diferite edituri, fie pentru noi ediții ale lucrărilor lui, fie pentru noi lucrări. Astfel, el încheiase contracte cu două edituri, cu una pentru trei volume de memorii, cu alta pentru un studiu asupra lui Balzac. El semnase aceste contracte, deși știa că nu mai era capabil să scrie un rând. După moartea lui nu s-a găsit în adevăr nimic redactat nici din prima, nici din a doua lucrare.

Trebuie să recunosc totuși, în încheierea acestor rânduri, că

Mihai Ralea avea, ca om, și câteva calități. Era sociabil, apropiat. Demnitățile, chiar cele mai înalte, nu-l speriau. El nu făcea caz de ele, rămânând egal cu sine însuși. În societate era antrenant, a-și zice chiar captivant. Iar când promitea ceva și nu făcea, mai ales când era vorba de arestări, de detențiuni, aceasta se întâmpla că chestiunea depășea posibilitățile lui. Dar mai ales nu era meschin, rău și răzbunător.

TUDOR VIANU

Pe Tudor Vianu l-am cunoscut din vedere ca student în anul didactic 1919 – 1920 la un seminar al lui I.A. Rădulescu-Pogoneanu, la care ținea lucrarea unul din colegii și prietenii mei buni și la care și el a luat cuvântul. Parcă-l văd: un tânăr brunet, cu fața rotundă, ochi vioi și sprâncene negre, păr castaniu, lucios, dat peste cap și pieptănat îngrijit, de statură mai mult decât mijlocie și, față de noi ceilalți studenți, care, abia scăpați din război, nu reușiserăm încă să ne echipăm, îmbrăcat elegant. Într-un cuvânt, era un tânăr frumos. Îmi amintesc vag că, în intervenția pe care a făcut-o, fusese destul de stăpân pe sine și că își exprimase ideile într-o formă îngrijită, ceea ce nu ne-a surprins, fiindcă începuse să se manifeste ca poet. Apoi, nu l-am mai văzut ca student. Înscriș la Facultatea de Filosofie și Litere din București în 1915, mobilizat în 1916, el a făcut războiul și, după demobilizare, profitând de înlesnirea acordată studenților de a li se calcula anii de război ca frecvență, el și-a trecut repede examenele parțiale și și-a luat licența în filosofie. Pe urmă am aflat că plecase pentru studii în Germania și că se specializează în estetică. Faptul că plecase pentru studii în Germania și nu în Franța, mi-a plăcut, fiindcă pentru Germania statul român nu acorda în acea vreme burse, pe când pentru Franța era suficient să prezinți Ambasadei române din Paris o dovadă că ești înscris la universitate pentru ca să ți se acorde automat bursa: plecând în Germania, Tudor Vianu dovedea că înțelege să facă sacrificii personale pentru a se pregăti în domeniul lui preferat, estetica, în care germanii excelau prin variatele și monumentalele lor sisteme de estetică.

Întors în țară după ce, în 1924, își trecuse doctoratul la Tübingen, Tudor Vianu a deschis onorific un curs de estetică în cadrul catedrei de sociologie, etică și estetică a prof. D. Gusti, jenat că Tudor Vianu făcea de doi ani gratuit cursul, a cerut Ministerului Instrucțiunii să-i treacă în buget un post de asistent, pentru a-l putea retribui. Spre norocul lui Tudor Vianu, Ministru al Instrucțiunii Publice era I.

Petrovici, care-l cunoștea din scris și-l aprecia și care, în loc de post de asistent, i-a trecut în buget un post de conferențiar. Astfel, el n-a mai făcut stagiul de asistent, cum era obiceiul în acea vreme.

Personal ne-am cunoscut după ce eu însumi mă întorsesem de la studii din Germania. Ceea ce ne-a apropiat din capul locului, a fost faptul că amândoi studiaserăm în Germania, că amândoi înțelegeam să ne dedicăm exclusiv culturii, nelăsându-ne antrenati în viața politică, acaparantă și stearpă. Dar mai ales întâmplarea următoare. Mă întâlnisem într-o zi din toamna anului 1924 cu C. Beldie, fost secretar de redacție al „Nouei Reviste Române” și care scotea atunci „Idea Europeană”, o persoană plină de viață, activă și întreprinzătoare, vorbind deschis, uneori prea deschis, aflându-se în legături de prietenie cu C. Rădulescu-Motru, pe care, ca fost elev, îl admira și-l respecta în aceeași măsură. Oprindu-mă, îmi spuse cu brutalitatea lui verbală:

— Ascultă, Bagdasar, nu vă e rușine? V-ați întors și tu și Vianu, din Germania și nu vă gândiți să scoateți regulat „Revista de Filosofie”, să faceți ceva pentru mișcarea noastră filosofică?

— Dar ce putem noi face? l-am întrebat la rându-mi. Director al „Revistei de Filosofie” e Rădulescu-Motru, secretar de redacție e Mircea Florian. Să-i dăm afară? Cu ce drept?

— Nu. Fiindcă Florian e neglijent și scoate revista numai din an în Paști, iar Motru e moale și nu știe să pună piciorul în prag, mergeți la el și spuneți-i că sunteți dispuși să-i dați concursul pentru ca „Revista de Filosofie” să apară regulat, trimestrial. Motru, îl cunosc foarte bine, nu numai că nu va lua în nume de rău acest lucru, dar, dimpotrivă, se va bucura.

M-am întâlnit cu Tudor Vianu și i-am povestit convorbirea întâmplătoare cu C. Beldie. Am fost de acord că Beldie are dreptate și am hotărât să mergem împreună la Rădulescu-Motru și să discutăm chestiunea. C. Beldie avusese dreptate: departe de a se supăra, Motru a acceptat cu toată inima propunerea noastră de a colabora și a asigura apariția regulată a revistei.

De la C. Rădulescu-Motru am mers la Fundația Universitară Carol I, unde Mircea Florian era custode. Discuția cu el ne-a tăiat orice elan: el ne-a explicat că apariția neregulată a revistei se datorează lipsei de fonduri, că ea apare numai când se obține vreo subvenție de la Minister și că nu mai sunt bani cu care să fie scos un nou număr. Ce

puteam face în această situație? Ne resemnăm.

Dar întâmplarea a făcut să mă întâlnesc peste câteva zile din nou cu C. Beldie. Cum m-a zărit, prima lui întrebare a fost:

— Ei, ce-ați făcut cu „Revista de Filosofie”?

I-am povestit convorbirea noastră cu Rădulescu-Motru, apoi aceea cu Florian și i-am exprimat regretul că, cu coată dorința noastră, nu putem face nimic din lipsă de fonduri.

— Cum nu sunt fonduri? a replicat el foarte enervat. La Motru mai sunt 30.000 lei dintr-o subvenție acordată revistei de I. Petrovici când era ministru. Aveți cu ce porni la drum! Nu mai stați!

Fiindcă nu mă puteam baza pe simpla afirmație a lui C. Beldie, m-am dus la Motru ca să văd dacă există în adevăr acea sumă. El mi-a confirmat faptul. Apoi am mers din nou cu Tudor Vianu la Mircea Florian. Discuția cu el a avut de data aceasta un caracter penibil. Foarte suspicios din fire, el ne-a făcut proces de intenții, acuzându-ne – dar vizând mai mult pe Tudor Vianu – că am început să ne interesăm de revistă abia după ce am aflat că există fonduri, că am urmărit înlocuirea lui din situația de secretar de redacție, și a invocat acum ca ultim argument că revista nu poate fi pusă sub tipar fiindcă nu există destule studii, iar recenzii niciuna. Arătându-i că se înșela profund când ne atribuim asemenea intenții și declarându-i cu toată sinceritatea că vrem să-i dăm doar o mână de ajutor și nimic mai mult, am propus, în ceea ce privește lipsa de material, soluția de a convoca o ședință a Societății Române de Filosofie și a solicita membrilor studii și recenzii, pe care să le predea până la o anumită dată. Ceea ce s-a și întâmplat.

Mircea Florian, continuând s-o facă pe supăratul, ne-a predat materialul care era la el și s-a dezinteresat complet de revistă, lăsând în grija noastră toată treaba. Tudor Vianu și cu mine am căutat tipografia unde s-o imprimăm, ne-am târguit asupra prețului pe coală, am stabilit un nou format, am hotărât ordinea în care să apară studiile – bineînțeles cerând și avizul lui C. Rădulescu-Motru – am făcut corecturile. Cu fiecare număr următor însă, elanul lui Tudor Vianu pentru bucătăria revistei scădea, așa încât chiar din primul an tot greul revistei a rămas pe spatele meu și a continuat să rămână timp de 17 ani, până în 1944, când revista și-a întrerupt apariția. Dar am rămas prieteni.

Din toamna anului 1928 am început să organizăm sub auspiciile Societății Române de Filosofie, conferințe filosofice – câte un ciclu de

opt până la douăsprezece conferințe, alteori cât două de câte opt conferințe, în aula Fundației Universitare Carol I. Conferințele le organizam anume toamna, fiindcă publicul, întors din vacanță și don concedii, era dornic să reia contactul cu viața intelectuală. Prin aceste conferințe urmăream două țeluri: să stimulăm interesul publicului pentru filosofie și, fiindcă intrarea era cu plata, să strângem fonduri pentru editarea revistei.

Printre conferențieri, a figurat de la început și Tudor Vianu și a continuat să figureze în fiecare toamnă timp de mai bine de zece ani, până la izbucnirea celui de-al doilea război mondial, când activitatea Societății Române de Filosofie a încetat în acest domeniu. Tudor Vianu era unul din conferențierii apreciați de public: el atrăgea la conferințele sale tot atâți auditori ca și Rădulescu-Motru, care deschidea întotdeauna cu conferința sa ciclurile în calitate de președinte al Societății și de venerabil gânditor, și aproape ca I. Petrovici, la care, în orice timp al anului ar fi vorbit, lumea venea buluc să-l asculte. Cum temele conferințelor se fixau și se distribuiau din vreme conferențierilor, din iunie, pentru a avea timp suficient să le pregătească. Tudor Vianu își lua rolul în serios, studiind tema temeinic, organizându-și ideile, expunându-le vioi și antrenant, făcând asupra auditoriului impresia justă că își domină suveran subiectul. El își pregătea conferința cu același zel cu care ar fi scris despre tema ei un studiu.

La catedră, Tudor Vianu era punctual, conștiincios, exigent: el insufla studenților săi dragoste și pasiune pentru disciplina sa, reușind să-și formeze elevi, care au adus contribuții interesante de estetică și de știința generală a artei. În scris, el avea o frază îngrijită, elegantă chiar, deși pe alocuri influențată de structura frazei germane, dând impresia de traducere.

Cunoscându-i aceste calități, m-am mirat când, în 1934, a apărut primul volum din opera sa „Estetica”, pe care el însuși la apariție și după aceea o considera ca lucrarea lui fundamentală. M-am mirat, fiindcă această lucrare contrazicea părerea pe care mi-o făcusem despre el: ea era o lucrare făcută după cursurile sale universitare stenografiate și se resimțea, în structura frazei, în expunerea, argumentarea, în adâncirea, justificarea și precizia ideilor, de modul verbal în care le prezentase de pe catedră, oricât se străduise el s-o restilizeze pentru tipar. M-aș fi așteptat ca el să elaboreze o asemenea

lucrare în biroul său, înconjurat de documentația necesară, meditănd îndelung asupra fiecărei idei înainte de a o așterne pe hârtie și făcându-și cursul după manuscris. El adoptase însă calea inversă, cea mai puțin indicată. Prima reacție pe care mi-a provocat-o citirea „Esteticei” a fost aceea că prietenul meu se grăbise cu publicarea ei. Graba sa nu-mi apărea justificată: el publicase până atunci suficiente lucrări care atestau activitatea sa științifică, încât nu avea nevoie să mai adauge o probă, și era încă prea tânăr ca să-și publice „sistemul”. Abia mai târziu mi-am explicat faptul.

În evoluția activității sale publicistice, „Estetica” a fost prima sa lucrare de proporții mai mari, și a rămas până la urmă și ultima. El a scris și a publicat continuu – scrisul fiind parcă o nevoie organică a spiritului său – dar n-a dat dovada că e apt să se consacre ani de zile unei probleme mari și importante, să scrie o operă de „longue haleine”. Scrisul său excela prin studii sintetice, prin eseuri, prin foiletoane, mai ales dacă se ține seama de ceea ce a scris după 23 August, când începuse să facă, la vârsta sa, și cronici teatrale. Ceea ce publica în diferite periodice, el avea grijă să adune curând în volum, scutind astfel pe viitorii săi biografi postumi de osteneala de a-i descoperi producțiile prin periodicele vremii. Una din bucuriile lui cele mai mari era aceea de a vedea cum în raftul din bibliotecă, în care erau așezate operele sale personale, se adăuga încă un volum. Fără a subestima vreunul din studiile, eseurile, foiletoanele sale, regretam însă că Tudor Vianu nu se dedica, precum eram convins că-l indicau pregătirea și talentul său, unei lucrări mai vaste, unei opere cu adevărat științifice și ca proporție și ca fundamentare. Trei erau mobilele creației sale: de a fi prezent în publicistica vremii, de a avea cât mai multe volume, de a încasa cât mai mari și cât mai multe drepturi de autori.

În politică, el a pășit timid și cu stângul. Mizând pe steaua politică a lui Octavian Goga, după ce acesta se ruptese de partidul poporului condus de mareșalul Averescu și înființase propriul său partid național-agrar în cadrul politicii lui Carol al II-lea de fărâmițare a partidelor politice, Tudor Vianu s-a înscris încă de la întemeiere, în partidul național-agrar și, bucurându-se de aprecierea poetului, a fost numit președintele Cercului de studii al acestui partid. Ca orice neofit, el depunea un deosebit zel în această calitate, prezidând ședințele săptămânale ce se țineau și în care se discutau diferite chestiuni din programul noului partid. Conceput la origine ca partid democratic, la

care aderaseră și o seamă de intelectuali naivi, printre care și evrei, dar fără priză în masele electorale, Octavian Goga aștepta zadarnic din partea regelui-despot gestul prin care să-i ofere puterea. Pentru a întări poziția partidului și eventual a forța mâna despotului, Octavian Goga s-a unit prin 1937 cu partidul naționalist, antisemit al lui A.C. Cuza, spre stupoarea membrilor democrați, creștini și evrei, ai partidului național-agrar. Cred că Tudor Vianu n-a fost, în toată viața sa, într-o situație mai penibilă ca în timpul fuzionării partidului cuzist cu cel gogist: să demisioneze, își trăda originea etnică, să rămână în partid, se expunea sigur să fie exclus. S-a întâmplat a doua alternativă.

Din partidul național-agrar al lui Octavian Goga făcea parte și I. Petrovici, profesor de istoria filosofiei moderne la Facultatea de Filosofie și Litere din Iași, care însă își avea domiciliul de mai bine de zece ani în capitală. Militând împreună în același partid, întâlnindu-se regulat la clubul partidului, ieșind împreună de la club, urzind împreună iluzii politice, relațiile dintre I. Petrovici și Tudor Vianu au devenit mai strânse, mai cordiale. Nu încăpea nicio îndoială că în cazul în care partidul național-agrar ar fi fost simplu adus la putere, lui I. Petrovici i s-ar fi încredințat Ministerul Educației Naționale, precum și lui Tudor Vianu o înaltă demnitate, eventual postul de secretar general al aceluiași minister. Tudor Vianu era sigur că, în această eventualitate, conferința sa de la universitate va fi ridicată la rangul de catedră. Astfel, Tudor Vianu avea serioase motive personale să cultive relațiile sale cu I. Petrovici. Cunoscându-i marea vanitate, Tudor Vianu a crezut că poate să-i câștige prietenia și să-l oblige, dacă ar lua inițiativa elaborării unei lucrări filosofice, care să-i fie închinată. Într-o bună zi din primăvara anului 1937, Tudor Vianu îmi dădu un telefon, invitându-mă la una din cafenelele centrale, pentru a discuta împreună o chestiune importantă. La această întâlnire, el mi-a propus să edităm, în colaborare și sub auspiciile Societății Române de Filosofie, un volum de istoria filosofiei moderne, care să fie închinată lui I. Petrovici cu prilejul împlinirii a 30 de ani de învățământ, în continuare, că și discutase cu I. Petrovici această chestiune și că amândoi fuseseră de acord ca eu să fiu antrenat în munca de editare a acestei opere. Am obiectat că personal sunt foarte ocupat, că „Revista de Filosofie” îmi răpește destul timp, că tipografia „Tiparul universitar” pe care o înființasem cu vreo doi ani mai înainte, îmi dădea iarăși destulă bătaie de cap, că pentru publicarea unei asemenea lucrări e nevoie de finduri

a căror strângere necesită multe alergături, că întocmirea planului lucrării, alegerea colaboratorilor, corespondența cu ei, corecturile, atâtea și atâtea alte amănunte, necesită timp, că eu însumi am lucrările mele proprii care așteaptă să fie terminate, încât mi-ar veni foarte greu, mi-ar fi peste puțină să mă angajez la așa ceva. Ca să mă convingă, el a apelat la sentimentele mele de prietenie față de I. Petrovici, a căutat să scoată în evidență necesitatea stringentă a unei asemenea lucrări în cultura noastră și n-a neglijat să-mi vorbească și de afacerea pe care ar face-o „Tiparul universitar” imprimând lucrarea. Nu m-am lăsat însă convins. Abia la o nouă întâlnire, la care a participat și I. Petrovici, am cedat, înjugându-mă la carul acelei lucrări, care dintr-un volum, cum fusese proiectat inițial, s-au făcut cinci și care mi-au răpit câțiva ani. Căci, ca și în cazul „Revistei de Filosofie”, Tudor Vianu s-a sustras de la primele începuturi, lăsând toată treaba pe seama mea.

Dar el mi-a mai pus pe spate și altă povară. După planul nostru inițial, această istorie a filosofiei moderne trebuia să cuprindă între 600 și 700 pagini și, cum era și natural, fiind o lucrare făcută de români, trebuia să cuprindă și un capitol despre filosofia românească de aproximativ 80 pagini, capitol pe care se angajase să-l facă el. După mai multe luni însă, timp în care colaboratorii desemnați lucraseră de zor la capitolele ce le fuseseră distribuite, Tudor Vianu îmi comunică, spre surpriza mea, că nu mai face capitolul despre filosofia românească, propunându-mi să-l fac eu. El mi-a mărturisit și de ce nu vrea să-l mai facă. De către câțiva foști studenți ai săi, care deveniseră între timp talentați publiciști, și de către Garda de Fier, care era în plină ascensiune politică, și pe care o sprijinea prin ziarul său „Cuvântul”, Nae Ionescu era considerat ca cel mai mare gânditor al neamului nostru, deși nu publicase nicio operă filosofică. În această ambianță politică antisemită, cazul Nae Ionescu pune pe un istoric al filosofiei românești în fața următoarei dileme: a-l expune pe Nae Ionescu – eventual după cursurile sale universitare litografiate și care nu fuseseră revăzute de dânsul – risca să se facă ridicol; a-l ignora, se expunea dușmăniei și urii implacabile a Gărzii de Fier. Și Tudor Vianu, care nu voia să se facă ridicol, dar avea și motive să nu înfrunte Garda de Fier, a rezolvat dilema, refuzând să scrie capitolul despre filosofia românească și încercând să mi-l treacă mie. Eu însă îmi asumasem alte capitole în cadrul lucrării, pe de o parte, iar, pe de altă parte, aveam pe

șantier un tratat de logică și vol. II din Filosofia contemporană a istoriei și nu eram dispus să renunț la ele pentru o istorie a filosofiei românești. Văzând rezistența mea, el și-a asociat și de data aceasta în încercările sale de a mă convinge pe I. Petrovici. Invitat la un prânz la I. Petrovici, la care fusese invitat și Tudor Vianu, amândoi au tăbărit pe capul meu și nu m-au slăbit până nu am acceptat, Tudor Vianu luându-și alt capitol, iar eu trecându-le pe ale mele altor colaboratori. Astfel, fără să-mi fi trecut mai înainte prin gând, am ajuns autor al lucrării „Istoria filosofiei românești”. Adică de fapt coautor, căci întreaga lucrare „Istoria filosofiei moderne” dezvoltându-se continuu în timpul elaborării, dintr-un volum făcându-se patru, a crescut și istoria filosofiei românești în proporții, din aproximativ 80 de pagini proiectate ajungând la un volum masiv 800 pagini, în elaborarea căruia mi-am asociat pe Traian Herseni pentru sociologie și pe Șt. S. Bârsănescu pentru pedagogie. Nu regret că am făcut această lucrare, dar regret că tratatul de logică și „Filosofia contemporană a istoriei”, odată întrerupte, au rămas întrerupte pentru totdeauna, căci împrejurările mi-au impus să mă ocup de alte probleme. Nu m-am lăsat impresionat de avântul pe care-l luase mișcarea legionară și nu am consacrat lui Nae Ionescu mai multe rânduri decât merita activitatea sa, prezentându-l, nu ca gânditor, ci ca agitator filosofic.

I. Petrovici a ajuns într-adevăr ministru, la începutul anului 1938, ca membru al partidului național-agrar, dar ministeriatul său nu a durat decât 40 de zile, căci partidul, din cauza acțiunilor anarhice, iresponsabile, ale unora din membrii lui, a fost îndepărtat de la putere cu totul intempestiv. I. Petrovici nu a avut timpul necesar, dar nici nu ar fi putut, în acea guvernare antisemită, să-l facă pe Tudor Vianu profesor plin.

Prin momente grele a trecut el apoi în timpul guvernării legionare (septembrie 1940 – ianuarie 1941). Legionarii hotărâseră să elimine din funcțiile publice și în primul rând din învățământul superior pe evrei, pe masoni, pe socialiști, pe comuniști, pe comunizanți. Prin noiembrie 1940 Tudor Vianu fusese dublat la conferința sa de un conferențiar legionar, un indiciu că se urmărea scoaterea lui de la universitate. Când am auzit despre acest lucru, m-am dus la Traian Herseni, secretarul general al Ministerului Educației Naționale, cu care eram prieten, și i-am spus că îndepărtarea lui Tudor Vianu de la universitate ar fi o mare nedreptate i-am arătat

lui Traian Herseni că tatăl lui Tudor Vianu trecuse de tânăr la ritul ortodox, că participase ca voluntar la războiul din 1877, că făcuse ca medic campania din 1913 din Bulgaria și războiul din 1916 – 1918 – atâtea acte pozitive care vădeau voința lui de a adera la comunitatea românească, de a-i împărtăși soarta. Când Traian Herseni mi-a răspuns că nu poate face nimic, că Mișcarea (Garda de Fier se mai numea și Mișcarea Legionară) îi cere acest lucru, i-am replicat indignat:

— Atunci, fă și dumneata ca Göring – acesta era mâna dreaptă a lui Hitler – care, când un evreu, pe care el îl aprecia, urma să fie îndepărtat dintr-o instituție, a spus pe un ton care nu îngăduia nicio obiecție: „Acest evreu va rămâne mai departe la postul său, fiindcă eu, Göring, îl consider evreu”.

— Da! mi-a răspuns Herseni, eu însă nu am în Mișcare situația pe care o are Göring în partidul național-socialist.

Spre norocul nu numai al lui Tudor Vianu, ci al țării întregi, legionarii, deși la guvern, au provocat rebeliunea din ianuarie 1941, iar prin aceasta își semnaseră singuri certificatul de incapacitate, de demență politică.

În afară de cele câteva luni de guvernare legionară, când a trăit cu sabia lui damocles a scoaterii de la universitate deasupra capului, Tudor Vianu nu a avut de suferit alte necazuri în anii următori, în timpul dictaturii antonesciene. Nu numai că nu a avut nimic de suferit, dar în timpul acestei dictaturi el a fost înălțat la rangul de profesor. Iar întâmplarea a făcut ca același ministru, care-l numise conferențiar cu aproape douăzeci de ani în urmă, să-l facă și profesor. I. Petrovici i-a numit o comisie de chemare așa cum dorise Tudor Vianu și din care făceam parte și eu. I-ar când I. Petrovici s-a dus la mareșalul Antonescu, conducătorul statului, pentru semnarea decretului de numire ca profesor, acesta i-a obiectat:

— Bine, domnule Petrovici, eu admit să nu-l dăm afară de la universitate, dar nu înțeleg să-l promovăm.

Mareșalul i-a semnat totuși decretul în urma pledoariei convingătoare a lui I. Petrovici.

În timpul celui de-al doilea război mondial eram Administrator al casei Școlilor, o instituție care, în afara dotării școlilor cu material didactic, a îndrumării și controlului gestiunii lor, a întreținerii unor școli – primare, profesionale și secundare – din donațiile testamentare ce-i fuseseră făcute, edita și cărți din toate domeniile. Într-o bună zi,

mă pomenesc la birou cu vizita soției lui Tudor Vianu. Surprins de acest fapt, fiindcă ea era casnică și știam că nu se interesa de treburile personale ale soțului ei, nu m-am putut reține de a o întreba:

— Ce s-a întâmplat de sunt onorat cu această vizită, duddie Lilica?

Ea mi-a spus că nu aveau bani, că Tudor era bolnav și că, în această situație, o trimisese la mine, ca să mă întrebe dacă nu sunt dispus să închei un contract pentru editarea unei lucrări, spre a putea lua un acout.

— De ce sumă ai avea nevoie ca acout? am întrebat-o.

— De 25.000 lei, mi-a răspuns ea.

Înmânându-i bloc-notesul și tocul rezervor, i-am spus:

— Scrie, te rog, ce-ți dictez eu.

Și i-am dictat: „Chitanță. Lei 40.000, adică patruzeci mii lei am primit de la Administrația Casei Școlilor drept acout...” Nu-i venea să creadă, nu numai că îi dădeam acout fără să fi încheiat contractul, dar că îi dădeam un acout mult mai mare decât îmi ceruse. Dar și mai surprinsă a rămas ea când a văzut că chem pe mandatar și îi ordon să achite imediat acoutul de la portofoliu. Acest lucru constituia din parte-mi o ilegalitate, dar o făceam cu conștiința împăcată că statul nu era prejudiciat cu nimic. Nu a fost nici prima oară, nici ultima când procedam astfel cu scriitorii.

După 23 August, Tudor Vianu a fost numit director al Editurii Fundațiilor Regale, unde însă nu s-a putut menține multă vreme, din cauza lui Al. Rosetti, care fusese director al acestei edituri, deci fusese dat afară sub dictatura legionară. Al. Rosetti poza acum ca victimă a dictaturii legionare și antonesciene și își revendica postul ca un drept inalienabil. Fiind silit să părăsească Editura Fundațiilor Regale, Tudor Vianu a primit drept compensație postul de director al Teatrului Național din București.

Dar în asemenea posturi nu te puteai menține decât dacă erai membru al vreunui din partidele care colaborau în guvernul prezidat de Dr. Petre Groza. Dintr-o extremă prudență, dar și dintr-un judicios calcul, Tudor Vianu nu s-a înscris la comuniști, nici la social-democrați, nici la vreuna din dizidențele partidelor istorice, țărănistă și liberală, manevrate de comuniști. Căci cine putea prevedea în acea vreme cum va evolua situația politică în țara noastră? El s-a înscris deci în Frontul Plugarilor, care nu era nici socialist, nici burghez, care era și una și alta,

care în orice caz nu-ți lăsa amprenta unei pronunțate culori politice. În afară de aceasta, Frontul Plugarilor avea ca șef pe însuși primul ministru, pe Dr. Petre Groza.

După cel de-al doilea război mondial domnea un puternic curent printre profesorii universitari „democrați”, „progresiști”, de a reprezenta țara ca ambasadori în străinătate. Iorgu Iordan fusese numit ambasador la Moscova, S. Stoilov la Paris, Gr. C. Moisil la Ankara. Se ceruse agreementul guvernului nord-american pentru numirea lui Mihai Ralea ca ambasador la Washington. C. Balmuș se agita să fie numit la Atena, Șt. S. Nicolau la Atena. Majoritatea profesorilor universitari „progresiști” doreau să părăsească țara, să nu se afle aici în vârtejul evenimentelor care nu puteau fi prevăzute și prevesteau furtună, să ducă o viață opulentă pe contul statului, din apunamentele princiare ce li se plăteau, căci salariile de profesori deveniseră cu totul insuficiente din pricina inflației din zi în zi mai grave. Tudor Vianu a fost și el cuprins de această febră de evadare, pe care nu i-a fost greu s-o realizeze, când Dr. Petre Groza, șeful partidului din care făcea parte era prim-ministru, iar bunul său prieten, Mihai Ralea era membru în comisia interministerială, care făcea recomandările în posturile de ambasadori. Tudor Vianu a fost astfel numit la... Belgrad. Nu încapă nicio îndoială că el nu putea face ca ambasador figură proastă și prestanță și tact, și suficient *usage du monde* ca să onoreze țara pe care o reprezenta. Dar el nu a dovedit suficientă înțelegere despre rolul pe care trebuiau să-l aibă ambasadorii țărilor care gravitau în orbita Moscovei. Se spunea că între alte greșeli care i se imputau, erau și relațiile lui cu ambasadorul Greciei la Belgrad, pare-se și el un estetician, și că neglija relațiile cu ambasadorul sovietic și cu ambasadorii celorlalte țări, pe care vântul de la Răsărit le împingea impetuos spre comunism.

În toamna anului 1947, partidul comunist român s-a debarasat de prietenii săi de drum, de liberalii tătarăscieni, de dizidența pseudoțărănistă și nu-și mai aduc aminte de ce alte dizidențe fripturiste. În locul lui Gh. Tătărăscu, a venit în fruntea Ministerului de Externe Ana Pauker. Conformându-se uzanțelor, Tudor Vianu și-a înaintat demisia din postul de ambasador, trimițând-o însă, nu direct noului ministru de Externe, ci șefului său politic, primului ministru dr. Petre Groza, ca aceasta s-o prezinte Anei Pauker – în speranța, desigur, că d-rul Petre Groza va stăruii pentru respingerea ei. Dar fie că primul

ministru n-a insistat suficient pentru respingerea demisiei, fie că Ana Pauker avea motive să nu-l mai mențină în post – demisia a fost acceptată! Acceptarea demisiei a fost însă urmată și de un epilog destul de neplăcut pentru ex-ambasador.

Din apunamentele sale primiți în franci elvețieni, Tudor Vianu își cumpărase o mașină personală, iar toate economiile pe care le făcuse, le păstra în casa de fier a ambasadei. Și, iată, odată cu comunicarea că demisia ambasadorului Tudor Vianu fusese acceptată, Ministrul de Externe dădea însărcinatlui de afaceri și ordinul ca mașina fostului ambasador precum și orice sume de bani ale sale aflate în casa de fier a ambasadei să fie confiscate, cu motivația că apunamentele ridicate și în valută forte se acordă ambasadorilor pentru a le folosi în interesul țării, ci nu în interesul lor personal. Cazul a fost viu comentat la vremea sa, iar prietenii și cunoșcuții – ca să nu mai vorbesc de dușmani – care nu aprobaseră linia politică pe care se angajase, se bucuraseră de ceea ce i se întâmplase.

Reîntors la catedră, el a știut să vâslească cu destulă abilitate, făcând marxismului numai atâtea concesiuni câte erau compatibile cu decența. Fiindcă nu se manifestase ostil regimului comunist prin niciun gest, el a supraviețuit ca profesor reformei din 1948, care punea învățământul universitar – și întregul învățământ – pe baze marxiste și în urma căreia majoritatea profesorilor de la Facultățile de Filosofie din țară fuseseră epurați. Abia câțiva ani mai târziu, el a trecut printr-o situație dificilă, fiind scos de la universitate, dar numai pentru câteva zile, căci bunul său prieten Mihai ralea a reușit prin intervențiile sale să obțină anularea hotărârii de scoatere. A fost trecut însă de la catedra de estetică la una de literaturi comparate.

După moartea lui Stalin în 1953, s-a produs și în țara noastră, ca și în Uniunea Sovietică și în toate țările de democrație populară, o atmosferă de destindere. Nu se mai făceau arestări arbitrare pentru fleacuri sau vini fictive; începuseră să se revizuiască sentințele condamnaților politici; deținuții administrativi erau puși în libertate. Partidul și guvernul doreau să repare nedreptățile ce se făcuseră. Unii profesori universitari, care fuseseră scoși de la Universitate, erau reduși sau puși în posturi științifice aproximativ echivalente ca salariu. Oamenii de știință, scriitori, care fuseseră interziși ca autori, aveau acum libertatea sau chiar erau solicitați să publice. Cenzura își slăbise vigilența, devenise mai largă. Oamenii puteau vorbi mai liber, fără

teamă de a fi arestați. În această atmosferă de democratizare, de liberalizare, cum am numit-o noi atunci, s-a mărit în 1956 numărul locurilor la Academia R.P.P., dublându-se – ridicându-se la 180 – pentru a se conferi titlul de academician unor savanți prea notorii, peste care, din motive politic se trecuse cu vederea la întemeierea ei în 1948, pentru a se obține adeziunea altora la regimul comunist, în sfârșit pentru a se galvaniza politic instituția prin numirea unor membri de partid. De această atmosferă a beneficiat și Tudor Vianu, fiind făcut membru titular. Fără îndoială că el merita acest loc. El aparținuse, ca membru corespondent, ales cu vreo 20 de ani mai înainte, și fostei Academii Române. Dar opinia noastră publică, în optimismul ei incorigibil, credea că procesul de liberalizare va merge mai departe, că el e un simptom semnificativ pentru soarta regimului, și considera pe noii academicieni ca pe niște oameni care nu știu pe ce lume trăiesc, ca pe niște oportuniști de ultima oră. La Tudor Vianu se mai adauga faptul că fusese „ales” academician, nu fiindcă fusese apreciat de cercurile superioare ale partidului și guvernului, ci fiindcă fusese susținut cu ardoare de Mihai Ralea, pentru motive care de către oamenii discreți nu se spuneau decât la ureche. A doua zi după anunțarea prin presă a alegerii sale, Tudor Vianu a mers la „Capșa” – îi plăcea să frecventeze cafeneaua – și aici se îndreptă la masa celor cu care se întreținea de obicei. Văzând că nimeni nu-l finisește pentru noua sa demnitate, el întreabă cu un aer de dojană:

— Cum, nu mă felicitați că am fost ales membru al Academiei?

Dintre cele 4 – 5 persoane care se aflau la masă, numai Șerban Cioculescu i-a răspuns:

— Tudore, dacă îți face plăcerea alegerea ca academician, eu te felicit.

Nefiind lipsit de vanitate, firește că îi făcea plăcere demnitatea de academician, mai ales că această demnitate era și retribuită cu 3.000 lei lunar și, în plus, permitea și cumularea oricâtor altor funcții. Și el a cumulat.

Dar atmosfera de destindere nu a durat mult. După evenimentele sângeroase din Ungaria de la sfârșitul anului 1956, a început și la noi, ca în toate țările comuniste, să se strângă din nou șurubul. Se denunța „revizionismul” ca dușmanul no. 1 al comunismului, se reafirma respectarea doctrinei marxiste în toată rigoarea și stringența ei, cenzura devenise din nou extrem de vigilantă,

ca în epoca stalinistă. Lui Tudor Vianu, căruia în calitate de academician i se solicita colaborarea și i se publicau articolele fără nicio modificare, i se fac acum dificultăți, fie refuzându-i-se pur și simplu publicarea unor articole, fie cerându-i-se să modifice pe altele, fie fixându-i-se despre ce teme să scrie. El era din această cauză foarte amărât, căci la mijloc nu era numai o chestiune de demnitate și de prestigiu personal, ci și o chestiune pecuniară, orice articol nepublicat sau publicat cu mari întârzieri diminuându-i veniturile. Și Tudor Vianu nu era omul care să desconsidere banul. Noua perioadă de obscurantism a durat din fericire numai câțiva ani. După aceea, Tudor Vianu s-a bucurat iarăși din plin de privilegiul de a publica. El s-a folosit de acest privilegiu colaborând la mai multe reviste, adunându-și articolele în volume, republicând lucrări mai vechi, adunându-și în volum versurile publicate în diferite reviste în tinerețe, publicând și lucrări care nu-l onorau, ca de ex. O culegere de maxime comentate. În această multiplă și febrilă activitate publicistică era vădită dorința de a încasa cât mai multe și cât mai mari drepturi de autor.

Numirea lui Tudor Vianu ca Director General al Bibliotecii Academiei R.P.R. în perioada de extremă tensiune internă de după evenimentele din Ungaria a provocat o mare surpriză. Mare surpriză, nu fiindcă cei care-l cunoșteau nu l-ar fi socotit capabil să ocupe acest post – el era, poate, dintre toți academicienii, cel mai chemat să ocupe acest post, iar față de Barbu Lăzăreanu, un istoriograf literar fără nicio valoare și fără niciun prestigiu, prin moartea căruia postul devenise vacant, el era o figură strălucită – ci fiindcă se știa că nu se bucură de credit politic. Numirea sa a fost interpretată, nu ca o dovadă de încredere pe care i-ar fi manifestat-o partidul, ci din nou ca un indiciu al trecerii de care se bucura Mihai ralea – care era atunci prim-vicepreședinte al prezidiului Marii Adunări naționale, adică vice-rege – în ochii partidului. Neacordând importanța cuvenită adevăratei cauze care determinase desemnarea sa ca Director General, măgulindu-se cu ideea că numirea sa înseamnă o recunoaștere în plus a meritelor sale și, mai ales, lucru de neiertat, ignorând rolul pe care în fiecare instituție îl exercitau cadrele, imediat după instalarea sa el a vizitat sălile de lectură, depozitele, birourile, întrebând pe fiecare funcționar dacă e mulțumit de condițiile în care lucrează și de situația pe care o are. Ca pe timpul burgheziei! Curând s-a convins însă că în realitate el nu avea nicio putere, că este un personaj decorativ. Nu mult

după numirea sa ca director general al Bibliotecii Academiei R.P.R. i s-a dat ca director adjunct un om politic, în persoana lui G. Vlădescu-Răcoasa. Situația de Director general îi schimbase comportarea: devenise grav, nu mai apărea la telefonul său de acasă când îl chemau chiar unii din prietenii săi, punând să li se spună ca să fie căutat la biroul său de la Biblioteca Academiei în orele de serviciu pe care și le fixase. Ciudat lucru la un om de inteligență și cultura sa: se speriască că era Director general, deși această funcțiune, chiar dacă ar fi exercitat-o cu depline puteri, în mod efectiv, nu i-ar fi adăugat nimic la prestigiul său. Mă gândeam atunci, fiindcă nu-l văzusem niciodată ca ambasador, ce atitudine scrobită, solemnă, pontificală, trebuie să fiu avut el în această calitate.

Cu câteva luni de zile înainte de numirea sa se zbătuse sincer, intervenind în dreapta și în stânga, pentru încadrarea la Biblioteca Academiei R.P.R. a doua elemente tinere de valoare – fiica și fiul a doi buni prieteni ai săi – care căzuseră victime furtunii antirevizioniste din 1958 și nu erau primite nicăieri, șomau. El nu izbutise. Dar era de așteptat, ca acum când el însuși era Director general, lucrul să fie incomparabil mai ușor de făcut. Ce dezamăgire însă! În timp ce înainte, de câte ori se întâlnea cu părinții celor doi tineri, Victor Papacostea și Șerban Cioculescu, ei înșiși fără servicii, îi întreba dacă fuseseră încadrați și se mira foarte când auzea răspunsul lor negativ, acum, când îi întâlnea, nu mai aducea vorba despre ei, nu se mai interesa de soarta lor! Încercase să-i numească și întâmpinase opoziția cadrelor? Nu mai îndrăznea să încerce, ca să se pună la adăpost de orice suspiciune în noua sa calitate, dat fiind faptul că cei doi părinți erau considerați ca „reacționari”? În ipoteza dintâi, el ar fi putut să le spună adevărul, părinții ar fi înțeles că chestiunea îl depășea și i-ar fi mulțumit pentru încercările sale. Dar mutismul său făcea plauzibilă ipoteza din urmă.

În aceeași perioadă antirevizionistă, Șerban Cioculescu o ducea extrem de greu. Micul colectiv, care fusese creat cu vreo doi ani mai înainte în cadrul Academiei R.P.R. în urma stăruințelor lui Tudor Vianu și pe care el însuși îl conducea, având ca sarcină studierea unor probleme eminesciene, se desființase. Pe de altă parte, „Gazeta literară”, la care începuse să colaboreze, încetase să-i mai publice articolele. Criticul literar trăia acum iarăși, cum trăise atâția ani, din comerțul de cărți și manuscrise, din vânzarea cărților din propria sa

biblioteca. Într-o zi la mare ananghie, el s-a hotărât, după lungi ezitări, să apeleze la Tudor Vianu, care dintre toți prietenii săi câștiga cel mai bine – veniturile lui fixe în afară de drepturile de autor se ridicau aproximativ la 10.000 lei lunar, adică de 20 de ori media salariilor din acea vreme – ca să-i acorde cu titlu de împrumut, pentru maximum zece zile, suma de 500 lei.

— Nu pot, Șerbane, a fost răspunsul lui Tudor Vianu. E drept, am 10.000 lei în casă, dar nu mă ating de ei, fiindcă sunt rezervați pentru paltoane pentru toți ai mei (soța și doi copii studenți).

Refuzul său net dovedea neomenie și era dublat de prostie, căci nu era obligat să mărturisească că are în casă suma de 10.000 lei. Punând acest fapt în legătură cu alte fapte de aceeași natură, m-am convins că sufletul lui Tudor Vianu era lipsit de facultatea de a se transpune în situația unor semeni în suferință, că în sufletul său nu vibra acea coardă care exprimă sentimente de noblețe, coarda bunătații, a sensibilității umane. Zădarnic studiase el teoria introspecției, a însimțirii, a Einfühlung-ului, pe care o întemeiaseră marii esteticieni germani Lipps și Volkelt și pe care o expunea la cursul său, căci el nu putea s-o înțeleagă, el însuși fiind incapabil de o asemenea stare sufletească.

Data fiind zgârcenia lui notorie – el nu s-a oferit niciodată să plătească la cafenea consumația vreunuia din comesenii cu care se întreținea de ani de zile – a surprins faptul că, după ce I. Petrovici ieșise din închisoare în 1958 și nu avea cu ce trăi, Tudor Vianu îi servea ca ajutor lunar 500 lei.

Relațiile mele de prietenie cu Tudor Vianu au suferit, în decursul celor câtorva decenii, două eclipse. Pe la începutul anului 1936, Al. Posescu îmi prezintă spre publicare în „Reviste de Filosofie” un articol asupra operei lui Tudor Vianu „Estetica” vol. I intitulat „Ideea autonomiei artei în estetica Domnului Tudor Vianu”. Cunoșcând însă cu câtă ușurință și totodată cu câtă suficiență se pronunța Al. Posescu asupra operelor de filosofie românească, cu cât simplism emitea judecăți de valoare asupra lor și mai ales cât era de străin de domeniul esteticiei, l-am sfătuit să dea manuscrisul în prealabil lui Tudor Vianu pentru a nu se strecura vreo eroare de expunere sau de interpretare Al. Posescu s-a executat. Din cauza abundenței de material, articolul n-a apărut în numărul proxim al revistei. Înainte de a pune sub tipar numărul următor, Tudor Vianu mi-a dat un telefon,

rugându-mă să nu neglijez publicarea articolului lui Posescu. Bazat pe asigurarea lui Posescu că Tudor Vianu îi citise articolul și pe insistența lui Tudor Vianu de a-l publica, n-am mai citi și eu manuscrisul, dându-i drumul la tipar și, ca un semn în plus de prietenie față de autorul „Esteticei”, am hotărât să-l pun al doilea în ordinea studiilor. Din păcate, fiind extrem de ocupat, n-am citit articolul nici în corectură, în spalt sau în pagină, bazându-mă iarăși pe asigurarea lui Al. Posescu că el e un bun corector, că deci să fiu liniștit, să n-am nicio teamă că se vor strecura greșeli de tipar. Când a apărut revista, prima mea grijă a fost să citesc articolul în chestiune. Cu fiecare pagină însă îmi creștea revolta și indignarea: Al. Posescu contesta distincția dintre frumosul artistic și frumosul din natură, nega ideea autonomiei artei, posibilitatea aplicării metodei fenomenologice și celei normative în estetică, rolul categorial al valorilor în constituirea obiectului estetic, califica argumentația lui Tudor Vianu ca sofistică, afirma că folosește expresii fără înțeles, într-un cuvânt voise să anuleze caracterul științific al operei, și pe un ton doctoral și sentențios îl învăța pe Tudor Vianu cum să trateze problemele de estetică și ce probleme să expună și cum anume în vol. II care de altfel se afla de mult în librării. Nu-mi revenisem din starea sufletească, pe care mi-o provocase lectura, când sună telefonul. La capătul celălalt al firului era Tudor Vianu. Furios, cum era de altfel și firesc, el m-a acuzat că am comis față de el, prieten, colaborator al „Revistei de Filosofie” și conferențiar al „Societății Române de Filosofie” un act de dușmănie, punând la îndoială alegațiunea mea exactă că nu citisem articolul în manuscris, fiind convins că el îl citise de vreme ce stăruise să-l publice, el nu m-a crezut nici că nu-l citisem nici în corectură, fiind prea ocupat, iar faptul că articolul fusese pus al doilea în revistă el îl interpreta ca o circumstanță agravantă pentru mine, că adică a-și fi intenționat să dau o mai mare importanță articolului lui Posescu împotriva sa: el a încheiat, după ce mărturisise că nici el nu citise manuscrisul lui Posescu:

— Dacă ești prea ocupat și nu ai vreme să citești materialul înainte de a-l da la tipar, eu voi cere în ședința viitoare a Societății Române de Filosofie înlocuirea dumată din postul de secretar de redacție al revistei.

I-am răspuns că i-aș fi recunoscător dacă ar face acest lucru, fiindcă cei opt ani de când Revista de Filosofie apăsa exclusiv pe umerii

mei, cu strângerea de material, cu cele trei corecturi, cu adunarea de fonduri, constituiau un stagiul suficient ca să am dreptul la o eliberare din postul de secretar de redacție.

El s-a plâns apoi de mine lui C. Rădulescu-Motru, directorul revistei, și lui I. Petrovici. În urma explicațiilor pe care li le dădusem eu, aceștia l-au convins de buna mea credință în toată această afacere și de sentimentele de prietenie și prețuire pe care i le purtam. I-am dat apoi satisfacția cuvenită, publicându-i în numărul următor al Revistei de Filosofie răspunsul său la recenzia lui Al. Posescu, precum și o notă din partea redacției în care arătam că criticile și aprecierile lui Al. Posescu exprimau părerile lui personale, că ele nu angajau revista, că lucrarea lui Tudor Vianu era o lucrare valoroasă. Și totul s-a sfârșit printr-o masă de reconciliere oferită de I. Petrovici la el acasă, la care păhăruțele de Cotnari din celebra vie a lui Axente au contribuit la crearea unei excelente dispoziții.

A doua eclipsă s-a produs în 1949. După reforma învățământului din 1949, majoritatea profesorilor universitari de filosofie fuseseră epurați. Printre aceștia mă aflam și eu. Un bun prieten comun care aflase că sunt epurat, întâlnindu-l pe Tudor Vianu, l-a întrebat mirat:

— Ia spune-mi, dacă știi: de ce a fost epurat Bagdasar?

— De ce te miri, frate; Bagdasar nu mai putea avea contact cu tineretul, fiindcă e reacționar!

E adevărat că, cu câțiva ani mai înainte, întâlnindu-mă întâmplător cu el pe stradă și amândoi exprimându-ne dorința de a sta mai pe îndelete de vorbă – nu ne văzuserăm de mai mulți ani – el m-a invitat pentru a doua zi la el acasă. Ne-am întins la vorbă: aveam atâtea să ne spunem! Printre temele discutate, a fost, bineînțeles, și situația politică de la noi din țară. Cuzm sub ochii noștri se petreceau lucruri cu care noi nu eram obișnuiți și care ne provocau indignarea ca oameni – arestări samavolnice, epurări de salariați care făcuseră sub regimul precedent politică liberală sau țărănistă și refuzaseră să se înscrie după 23 August la comuniști, printre care medici eminenți, evacuări forțate din locuințe etc. – m-am exprimat sincer față de el condamnându-le, și, în naivitatea mea politică exprimându-mi și părerea că lucrurile nu pot să dureze astfel. Mi-am exprimat totodată și regretul că el însuși se angajase prea mult pe noua linie politică, primind, între altele, postul de ambasador la Belgrad și mai în glumă

mai în serios, am adăugat că o să vină ziua când fiecare dintre noi vom fi chemați să dăm socoteală de felul cum ne-am comportat în acești ani. Poate că a fost o gafă din partea mea că îi pomenisem de ambasadoriatul său, care, prin modul cum se încheiase, îi lăsase multă amărăciune în suflet, și că îi vorbisem de ora răspunderilor. El s-a înnegrit la față. Am observat că pusese degetul pe o rană deschisă, că el însuși își pusese aceste probleme grave de conștiință. Pentru faptul că fusese ambasador, el avea pregătită justificarea:

— E drept, a spus el, am fost ambasador, dar nu al regimului comunist, ci al regelui Mihai! (regele Mihai se afla încă pe tron pe acea vreme)

Cu greu m-am putut stăpâni să nu zâmbesc. Dar n-am vrut să-l mai amărăsc, am schimbat tema discuției. La această conversație se referea el dei când, față de prietenul comun, îmi dăduse epitetul de reacționar, care în acel moment politic echivala cu o foarte gravă stigmatizare politică.

Cam în același timp, un alt prieten îmi relatase că într-o ședință plenară a Institutului de Filosofie, la care fusese încadrat după epurarea mea de la Universitate, propunând repartizarea mea la colectivul de istoria filosofiei, s-a lovit de obiecția lui Tudor Vianu că n-aș fi indicat pentru acel colectiv, fiindcă eu expun istoria filosofiei, nu pe curenți de idei, ci monografic, filosof cu filosof. Cu alte cuvinte, el îmi nega calitatea de istoric al filosofiei. Aceasta mi s-a părut prea-prea, mai mult decât calificarea mea ca reacționar. Am tras consecințele și ani de zile după aceea, de câte ori veneam de la Iași la București, nu numai că nu doream, dar evitam să-l văd. El s-a sesizat de acest lucru și s-a plâns mai multor cunoștințe comune că nu-și explică atitudinea mea, trimițându-mi vorbă că dacă, când vin în București, nu am vreme să trec pe la el, să-i dau un telefon ca să vină el la mine. Am expus acelor cunoștințe comune motivele răcelii mele față de el, iar ele, discrete cum sunt românii în general, i le-au transmis. Nu m-am supărat că au făcut-o, fiindcă nu eram contra ca pe o cale sau alta, el să fi aflat motivele afectării mele.

Prin februarie sau martie 1955, Tudor Vianu a venit la Iași să țină o conferință. Nu m-am dus să-l ascult, fiindcă nu-mi făcea plăcere să-l văd. El a ținut însă să ne vedem. Printr-un conferențiar universitar care nu locuia departe de mine și care a venit să mă anunțe pe la 10 și jumătate noaptea, făcându-mă să mă întreb dacă nu

e securitatea când l-am auzit bătând în ușă, Tudor Vianu își cerea scuze că nu poate veni să-mi facă o vizită acasă și mă ruga să ne întâlnim a doua zi la ora 9 la o cîșetărie din centrul orașului. Am stat și m-am gîndit bine dacă să mă duc la întîlnire sau nu. În cele din urmă a prevalat gîndul că Tudor Vianu nu e un om rău că dacă făcuse acele aprecieri despre afirmațiile mele politice și despre activitatea mea filosofică, le făcuse în momente de nesocotință și că nu avusesem de suferit consecințe neplăcute de pe urma lor. Ne-am întîlnit. Dar o bună jumătate de oră discuția dintre noi la care a asistat și Al. Claudian, a avut un caracter dur.

— Am auzit că ești supărat pe mine, a început el.

— Aș fi nesincer dacă aș nega acest lucru, i-am răspuns.

— Dar de ce? m-a întrebat el. Nu cred că ești supărat din motivele care mi s-au comunicat mie, a mai adăugat el.

— Spune-mi, te rog, ce motive ți s-au comunicat și eu îți voi confirma dacă sunt acelea într-adevăr.

El fusese corect informat. l-am confirmat.

— Cum ai putut să crezi, dragă Niculae, că eu am putut face asemenea afirmații despre tine? Mă pui într-o situație penibilă dacă crezi așa ceva, înseamnă că te îndoiești de prietenia mea.

— Dragă Tudore, eu mă găsesc într-o situație și mai penibilă: să aleg între ceea ce spui tu negînd și cele ce mi-au relatat cei doi prieteni, care țin deopotrivă atît la tine cît și la mine și nu aveau niciun interes să dăuneze relațiilor dintre noi.

— Va să zică crezi că eu am fost în stare să-ți fac rău!

— Dragă, i-am răspuns cu răutate, și iadul e pavat cu intenții bune, ceea ce nu-l împiedică să fie iad.

Un sentiment de jenă m-a împiedicat să-i amintesc că atunci cînd el însuși trecuse, sub guvernarea legionară, prin primejdia epurării eu îi săsrisem spontan în ajutor, luîndu-i apărarea cu căldură.

Apoi de la relațiile dintre noi, discuția a trecut la Mihai Ralea. Spunîndu-mi că și Mihai Ralea, care ținuse o conferință la Iași cu o lună mai înainte și la care de asemenea nu asistase, observase absența mea și se întrebese dacă aveam ceva cu el, i-am arătat lui Tudor Vianu, fiindcă eram convins că o să-i transmită, că sunt supărat pe Ralea pentru lipsa de omenie și de cavalerism cu care atacase pe gînditori ca C. Rădulescu-Motru, care, fără pensie, era muritor de foame, și pe I. Petrovici, care zăcea în închisoare, și care nu se putea apăra, într-un

articol din periodicul „Cercetări și studii de psihologie” pe anul 1953.

Tudor Vianu a încercat să-și apere prietenii, dar cum putea fi apărată ignominia lui?

După ce mi-am descărcat sufletul și contra lui și contra lui Ralea, i-am spus că în urma explicației pe care a avut-o, trag cu buretele uitării peste acest incident, consider chestiunea închisă. O strângere de mână reciprocă și afectuoasă consfințește lichidarea diferendului.

Abia peste un an mi-am dat seama că atât dorința lui Tudor Vianu cât și a lui Mihai Ralea de a fi în relații bune cu mine nu erau cu totul dezinteresate. Foruri superioare de partid și de guvern începuseră în acea vreme să se intereseze de situația mea și, considerând că îndepărtarea mea de la catedră fusese o nedreptate, se gândeau s-o repare prin încadrarea mea la o catedră de la Facultatea de Filosofie din București și prin numirea mea cu grad de consilier fie la Consiliul de Miniștri, fie la Institutul român pentru relațiile cu străinătatea – propuneri care mi-au fost făcute formal ulterior. Mihai Ralea era în măsură să știe acest lucru, fiindcă el însuși era consilier la Consiliul de Miniștri. Iar, prin Mihai Ralea, știa și Tudor Vianu. Ei nu se îndoiau că voi primi fără ezitare propunerile de mai sus și că voi juca un rol politic și găseau că e foarte oportun să restabilească relațiile de bună amicitie cu mine.

Dar poate că și următoarele amănunte ar contribui la conturarea personalității sale ca om. Tudor Vianu era un mare amator de mâncări alese și vinuri licoroase, un distins *gourmet*. Cu încântare și captivant descria el diferitele feluri de mâncare pe care le servise la marile restaurante din Paris, Roma, Veneția, Viena, de parcă le-ar fi avut în față, gata să guste din ele! Iar când mânca, o făcea cu atâta apetit cu participarea activă a tuturor simțurilor interesate – văz, miros, gust – la acest act, încât deschidea pofta de mâncare și celorlalți comeseni. Acțiunea de a mânca avea în ochii săi semnificația unui oficiu solemn. El aprecia nu numai calitatea felurilor de mâncare, ci și cantitatea lor. El îngurgita. Cumplit trebuie să fi suferit el în anii de după 23 August, când nu se găseau carne, unt, brânză, franzelă, zahăr, cacao și cahea și când, constrâns să trăiască câțiva ani numai din salariul de profesor, nu-și putea procura aceste articole nici la negru!

Profesor universitar (menținut de regimul comunist), director al Teatrului Național, ambasador, membru al Academiei R.P.R., Director general al Bibliotecii Academiei R.P.R., delegat la diferite congrese și

reprezentant al țării la U.N.E.S.C.O., acestea sunt demnitățile importante pe care le-a deținut Tudor Vianu și pe care nimeni dintre cei care îl cunoșteau n-ar fi putut contesta că le merita. Dar destinul său a vrut ca el să ajungă a ține aceste demnități printr-un dureros sacrificiu: acela al demnității sale de soț.

Niciunul dintre prietenii și cunoștii lui nu puteau înțelege cum tolera el „prietenia” de notorietate publică – căci în cazul lui nu se aplică nici măcar adagiul: „Ce știe satul nu știe bărbatul” – dintre Mihai Ralea și soția lui. Dar mai inexplicabil era, atât din punct de vedere psihologic cât și din punct de vedere moral, faptul că Tudor Vianu nu scăpa niciun prilej să vorbească despre prietenia lui cu Mihai Ralea, să amintească de legăturile lui din tinerețe cu el, să se laude cu lungile, interminabilele lor discuții asupra diferitelor probleme literare, sociale și politice. Tudor Vianu nu se mândrea cu prietenia lui cu Ralea. Mai lipsea să se mândrească și cu „prietenia” soției lui cu Ralea.

Reprezentând țara mai mulți ani la U.N.E.S.C.O., solicitat să țină conferințe la radio, să ia cuvântul la diferite reuniuni, să colaboreze la mai multe publicații, într-un cuvânt să fie permanent prezent în arena publică, Tudor Vianu se obișnuise în ultimii ani ai vieții cu rolul de vedetă, care îi măgulea teribil vanitatea refulată din motive etnice sub regimul anterior. Vedetismul i-a devenit în cele din urmă fatal. Avertizat prin două infarcte despre starea precară a sănătății, el nu le-a dat atenția cuvenită, continuând să ducă aceiași viață agitată, să joace cu aceeași ardoare rolul de vedetă. Numit ambasador al țării noastre la U.N.E.S.C.O., el urma să plece la Paris pentru a-și lua postul în primire. Dar în ajunul plecării a suferit un nou infarct – atât de grav încât după trei săptămâni de suferință și-a dat sfârșitul. El murea la 21 mai 1964 în vârstă de 67 de ani. Înainte de a închide ochii pentru totdeauna, el și-a exprimat dorința de a fi înmormântat creștinește lângă tatăl său la Cimitirul Bellu.

Cu vreun an înainte de a muri, mă întâlnisem cu el întâmplător în grădina Bibliotecii Academiei R.P.R. Am stat mult de vorbă, deși el se ducea la serviciu în calitate de director al Bibliotecii. Între altele i-am spus că face rău că își neglijează sănătatea după ce primise două semnale de alarmă, că nu renunță la o parte măcar dindemnitățile pe care le deține, ca să ducă o viață mai liniștită.

— Nu pot, dragă, mi-a răspuns el. Mi se trasează sarcini pe care nu le pot refuza.

— Cum să nu le poți refuza când e în joc sănătatea ta? Cine îți poate impune sarcini în dauna sănătății tale?

Titlul de ambasador la U.N.E.S.C.O., cu perspectiva de a trăi câțiva ani în capitala Franței, era însă prea tentant ca să renunțe la el. De dragul acestui titlu pe care vizase cu mulți ani înainte, nu refuza el niciuna nici sarcinile ce i se trasau. Nu încape nicio îndoială că dacă s-ar fi menajat, el ar mai fi trăit.

Am regretat moartea lui prematură, fiindcă Tudor Vianu a fost un profesor care și-a îndeplinit obligațiile profesionale cu foarte multă conștiinciozitate, fiindcă, prin studiile lui, a pus probleme spiritului românesc și l-a alimentat uneori cu hrană substanțială, fiindcă, chiar în perioada obscurantistă de după 23 August, când se impunea scriitorilor și gânditorilor să-și politeze creațiile, el a păstrat o atitudine decentă.

ANEXĂ

Cursurile de estetică ale lui Mihai Ralea

Editura Științifică a inițiat editarea cursurilor de Estetică ținute de Mihai Ralea la Iași în 1926 și 1927, și a cursurilor de Estetica artelor plastice, Estetica dansului, Estetica poeziei și Estetica teatrului, ținute la București între anii 1941 – 1945.

Spirit rafinat, aplecat cu seriozitate exemplară și niciodată dezmințită asupra fenomenului de cultură în general, și asupra operelor de literatură în special, Ralea a însemnat în critica și estetica românească un pas hotărâtor pe linia efortului științific și a studiului ideologic. G. Călinescu îl caracteriza cu extraordinară pătrundere în Istoria literaturii... „De altfel opera îi sservește nu atât ca obiect de contemplare cât ca pretext pentru o lungă plimbare ideologică. Cu o inteligență vie, lucrând prin mici explozii, criticul comentează fenomenele unificându-le, raportându-le la altele, aruncând punți între cultură și natură, descoperind relații foarte adesea surprinzătoare, nu rareori admirabile. Asta înseamnă a face idei”.

Promotor al sociologiei moderne, cu lucrări de valoare internațională, fostul director al „Vieții românești” și colaborator apropiat al lui G. Ibrăileanu, profesor universitar de o ținută exemplară, umanist consecvent, autor al Sociologiei succesului sau al Introducerii în psihologia socială, al Memorialului, s-a afirmat continuu împotriva tendințelor extremiste, promovând principii estetice ferme, fie că e vorba de susținerea specificului național, fie că e

vorba de impunerea, plecând de la aceste principii, a valorilor noastre naționale; Tudor Arghezi este – bunăoară – unul dintre poeții în care Mihai ralea a văzut de la început o voce de un timbru inedit și de mare intensitate. Estetica „urâtului” îi datorează lui descoperirea și exemplificarea în literatura română.

Apresiasiind ca pe un important act de cultură editarea lucrărilor de estetică ale lui Mihai Ralea, revista noastră se face mijlocitoarea rugăminții adresate de Editura Științifică tuturor celor care posedă aceste cursuri șapirografiate, de a lua legătura cu Editura până la 15 februarie a.c., fie în scris (pe adresa București, B-dul Republicii 17), fie telefonic la 166611.

U.L.

(Contemporanul, 30 ianuarie 1970)

„Cui prodest”?

Parcurgând revista „Viața studentească”, organ al Uniunii Asociațiilor Studentești din România, adică a întregului tineret studios al țării, găsesc, în nr. 44, titlul mare „Ralea”.

În primul moment mi-am spus, iată un contact între un distins profesor și studențimea de astăzi, iată mărturia ștafetei unei culturi care aparține țării noastre și în care și-a găsit o sinteză vechi culturii și civilizații. Mi-am spus, iată, probabil, vreun student studios care o fi citit: „Dualismul culturii europene și concepția omului total”, sau „Afirmările și aberațiile ideii de om”, sau „Portretele literare: Balzac, Goethe, Marcel Proust, Formentin și Gomas Thomas Hardy, Paul Valéry, Rainer Maria Rilke, Ibsen, Anatole France și Paul Morand, ca să nu vorbim decât de scriitorii străini, ori poate cronicile sale litareare, sau notele de călătorie... Sau, mai știi: „Cele două Franțe” – sinteze a culturii franceze de-a lungul istoriei, studiile sale filosofice sau Istoria Psihologiei, scrisă împreună cu Constantin Botez, a cărei traducere a fost solicitată de „Edition Social” din Paris, editură a Partidului Comunist Francez, de Consiliul cercetării științifice din Roma și de Editura pentru literaturile străine de la Moscova.

M-am gândit astfel un moment că omul acesta, care nu mai este în viață de ani, renaște prin propria sa operă, că n-a fost în zadar elev al Școlii Normale Superioare a Franței și, prin teza lui, „ideea de revoluție în doctrinele socialiste” laureat al ei. M-am gândit că minunatele sale eseuri progresiste, atât de actuale și de folositoare astăzi pentru educarea socialistă a tineretului, ca „arta ca mentalitate

de clasă”, „militantism artistic”, „etnic și estetic”, „expresie individuală și expresie socială în artă” și nenumăratele sale articole publicate în „Viața Românească”. Am ajuns cine știe cum în mâinile unui student cu o minte luminată, care a simțit nevoia să-i aducă un omagiu.

M-am gândit chiar, generalizând exemplul, că ar fi mai bine ca în fiecare număr al revistei să se facă, de către un profesor sau un student, portretul câte unuia dintre profesorii de odinioară, însoțit de bibliografie. Îmi spuneam că asta ar familiariza tânăra generație cu o cunoaștere a predecesorilor – acei care, în generația lor au reprezentat veriga de aur a culturii românești – și cu ansamblul culturii noastre naționale, din care ar reieși clar că, în prima jumătate a acestui secol, ajunsese din urmă în multe domenii cultura altor state pe care cursul Istoriei le-au favorizat și care au pornit la constituirea ei cu câteva secole înaintea noastră.

Pentru mine, care cunosc și omul și opera, numele lui Ralea aducea imediat aceste gânduri, aceste firești ipoteze. Îl citeam doar într-o io revistă a studențimii, a cărei valoare și calități nu-mi sunt necunoscute. Asemenea rememorări sunt obișnuite și normale.

Dar iată că nu a fost așa. E un articol de o inexplicabilă minimalizare a uneia dintre cărturarii țării noastre, a unui profesor universitar de valoare ce a figurat printre fruntașii generației sale, un articol ce reeditează și desfigurează o veche ceartă la care adaugă ironii, epitete echivoce și îndoieli pline de emfază și, ce este mai grav, nu atât la adresa operei sale, care se poate confrunta, cât la adresa persoanei, a omului care e mort de atâția ani. Știu că tentația violenței verbale și a ironiei este ademenitoare pentru oricine știe să țină un condei în mână și, poate, este acesta un viciu al inteligenței. Dar pamfletul – căci articolul acesta e un pamflet – ca și duelul, nu se pot închipui de ce și civilizat decât când adversarul e viu și-ți poate răspunde. Altfel își pierde caracterul cavaleresc al definiției, și se numește altfel.

Articolul nu-l prezintă totuși pe Ralea ca pe un scriitor și profesor care ar dăuna prin ceva curățenie sufletești, setei de adevăr a tineretului, adevărul adevărat fiind că el este prin opera și ideologia lui mai actual și mai folositor ca oricând pentru formarea culturală a tineretului socialist. De ce atunci, din senin, acest atac împotriva lui Ralea? „Cui prodest”? Avem prea mulți cărturari de primă mărime din istoria culturii noastre românești, pentru a porni să-i batjocorim?!

Eu refuz să cred că acest articol e un act de cultură.

Să păstrăm intacte marile figuri ale culturii românești.

Necesitatea aceasta pedagogică și rațională este ușor de înțeles.

Demostene Boteze

(România literară, 5 februarie 1970)